

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ

ԻՍԼԱՄ

ԵՐԵՎԱՆ 2016

Զեկարմ 25 ԱՆ 9-28 24
Քաղաքացիական Գործարարական
Լ. Քաղաքացիական

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐՅԱՆ

ԻՍԼԱՄ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
INSTITUTE OF HISTORY

VAHAN BAIBOURTIAN

ISLAM

YEREVAN 2016

123962X 297 ✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

123962X

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐՅԱՆ

ԻՍԼԱՄ

ՍԵՄԻՈՊ ԱՐԶ ԱՇԽԵԱՆ
ՍԱՅՆԱԸԱՐ

137

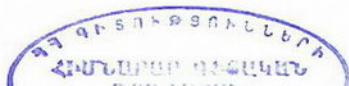

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES

137

Signature

ԵՐԵՎԱՆ 2016

ՀՏԴ 28

ԳՄԴ 86.38

Բ 260

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական
խորհրդի որոշմամբ

ԲԱՅՑՈՒԴՐՅԱՆ ՎԱՀԱՆ

Բ 260 ԻՍԼԱՄ/ Վ. Բայբուրդյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտ, 2016.- 404 էջ:

Աշխատությունն առաջին փորձն է մայրենի լեզվով հայ ընթերցողին ներկայացնելու համաշխարհային կրոններից մեկի՝ իսլամի պատմությունը, ընդհանուր գաղափար տալու այդ կրոնի մեջ եղած տարբեր հոսանքների, ուղղությունների, պաշտամունքի, դավանաբանության, ծեսերի, իրավական համակարգի հետ կապված հարցերի մասին և այլն: Աշխատությունն ունի ճանաչողական նշանակություն:

Գիրքը հասցեագրված է արևելագետներին, պատմաբաններին, միջազգայնագետներին, իսլամական տարբեր երկրներում աշխատող հայ դիվանագետներին, կրոնների պատմությամբ հետաքրքրվողներին, ուսանողությանը, առհասարակ հետաքրքրասեր ու պրպտուն միտք ունեցող երիտասարդությանը և ընթերցող լայն շրջանակներին:

ՀՏԴ 28

ԳՄԴ 86.38

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Իսլամը համաշխարհային կրոններից մեկն է, ընդ որում ամենաերիտասարդ կրոնը բուդդայականությունից ու քրիստոնեությունից հետո: Միաստվածություն դավանող այդ կրոնի հայրենիքը Արաբիան է, կամ Արաբական թերակղզին, իսկ նրան ծնունդ տվող ժողովուրդը՝ արաբները: VII դարում իր ձևավորումից հետո կարճ ժամանակ անց դուրս գալով Արաբական թերակղզու սահմաններից, նորաստեղծ արաբական աշխարհակալ պետության՝ խալիֆայության միջոցով իսլամի հաղթական երթը տարածվեց արևմուտքում՝ մինչև Իսպանիա և Ատլանտյան օվկիանոս, իսկ արևելքում՝ մինչև Հնդկաստան, Չինաստան, Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրներ, ընդհուպ մինչև Խաղաղ օվկիանոս: Ներկայումս գործնականում իսլամը թափանցել է երկրագնդի բոլոր մայրցամաքները: Այսօր իսլամ է դավանում աշխարհի ավելի քան մեկ միլիարդ երկու հարյուր միլիոն բնակչություն: Ըստ հետևորդների թվաքանակի, այդ կրոնը զբաղեցնում է երկրորդ տեղը քրիստոնեությունից հետո: Հիրավի, ներկայումս իսլամական աշխարհը իր չափերով ու բնակչության թվաքանակով մի վիթխարի տարածք ու զանգված է: Ենթադրվում է, որ XXI դարի ընթացքում իսլամը շարունակելու է տարածվել, հարաճուն կերպով ընդլայնելով իր ազդեցության շրջանակները: Այս ենթադրության հիմքում ընկած է այն իրողությունը, որ ներկայումս մուսուլմանական աշխարհը կազմում է ամենաբարձր ծննդաբերության գոտին և նրանում բնակչության աճի ցուցանիշը աշխարհում ամենաբարձրերից մեկն է: Այստեղից հետևում է, որ հոգուտ մուսուլմանների գոյություն ունեցող ժողովրդագրական հաշվեկշիռը ոչ հեռու ապագայում անխուսափելիորեն կստեղծի նոր քաղաքա-

կան իրավիճակ: Արդեն մեր օրերում նկատելիորեն չափազանց մեծ է իսլամի խաղացած դերը համաշխարհային քաղաքականության մեջ և միջազգային հարաբերություններում, իսկ տեսանելի ապագայի շրջանակներում այդ դերը գնալով մեծանալու է, էական ազդեցություն ունենալով աշխարհի շատ երկրների կյանքի տարբեր կողմերի վրա:

Արդ, ո՞րն է իսլամի ներքին ուժը: Նախ այդ կրոնը աչքի է ընկնում իր «ունիվերսալ» բնույթով: Ըստ էության որպես կրոն այն ավելին է, քան պարզապես հավատքը: Իսլամը ոչ միայն կրոն է, այլև տնտեսական ու սոցիալական բարդ կառույց, կառավարման համակարգ, մշակութային երևույթ և նույնիսկ կենցաղ ու ապրելակերպ: Այդ կրոնի մեջ բացակայում է ազգային պարփակվածությունը: Իսլամը կանոնակարգում է մահմեդականի կյանքի բոլոր բնագավառները, որոշում է ոչ միայն մշակութային, սոցիալական և իրավական հարցերը, այլև մտնում է մուսուլմանական համայնքի անդամների անհատական հարաբերությունների մեջ: Այդ մեծ ներքին լիցք պարունակող կրոնական գաղափարախոսությունը ներգործության մեծ ուժ ունի զանգվածային գիտակցության վրա, քանի որ այդ գիտակցության իսլամական ստերեոտիպները ընդգրկում են ոչ միայն բարոյա-էթիկական բնագավառը, այլև անձի ողջ վարքագիծը ընտանիքում և հասարակության մեջ: Չափազանց մեծ են նաև այդ կրոնի արագորեն հարմարվելու հնարավորությունները հարափոփոխ հասարակական հարաբերություններին:

XX դարի 60-70-ական թվականները նշանավորվեցին իսլամի բուռն «վերածննդի» գործընթացով: Դրան հետևեց իսլամի արագ քաղաքականացումը: Ըստ էության այն դարձավ մեր ժամանակների ամենաքաղաքականացված կրոնը: «Իսլամը,- ասել է ի-

մամ Խոմենյին,- իշխանություն ունեցող քաղաքական կրոն է: Իսլամի մեջ քաղաքական պահանջներն ավելի պակաս չեն, քան կրոնականները»:

Հայտնի իրողություն է, որ մահմեդականության մեջ քաղաքականությունն ու կրոնը իրարից տարաբաժանված չեն: Նրանք կազմում են մեկ միասնություն: Իսլամի գաղափարախոսները գտնում են, որ չքաղաքականացված իսլամը անկենդան ու անշարժ է: Թերևս իսլամական կրոնի նշված հատկանիշի շնորհիվ մահմեդական արևելքի երկրներում քաղաքական իրադարձությունները մարդկանց կողմից ընկալվում են հիմնականում կրոնի պրիզմայի միջոցով:

Ներկա ժամանակներում աննախընթաց կերպով ուժեղացել են նաև քաղաքականության «իսլամականացման» միտումները: Մի շարք պետություններում կառավարող վարչակարգերը լայնորեն իսլամն ընդգրկել են իրենց պաշտոնական գաղափարախոսությունների ու քաղաքական կառույցների մեջ: Այդ բոլորի անխուսափելի հետևանքը հանդիսացավ նաև մահմեդականների գիտակցության քաղաքականացումը: Ըստ այնմ հստակորեն ձևավորվեցին արևմտյան կենսակերպի, մշակույթի ու առհասարակ արժեքային համակարգի դեմ ուղղված տրամադրությունները: Իսլամական աշխարհի շատ վայրերում արևմուտքը սկսեց գուգակցվել (ասոցացվել) շահագործման, նյութապաշտության, «անաստված ապրելակերպի», հոգևոր արժեքների բացակայության, բարոյական կործանման, սեքսուալ սանձարձակության և այլ արատների հետ: Ուստի իսլամը սկսեց եռանդուն կերպով հակադրել այդ կրոնի տարածման ավանդական շրջաններում արևմուտքի քաղաքակրթական արժեքների արմատավորմանը:

Գաղտնիք չէ, որ մեր օրերում իսլամի տարածման գոտու տարբեր մասերում ձևավորվել է անընդհատ աճող բազմամակարդակ անկայունության գոտի, ապակայունացնող գործընթացներում իսլամիստական կազմակերպությունների, շարժումների, խմբավորումների ակտիվ ներգրավմամբ: Այդ երևույթը սնուցող պատճառները բազմաթիվ ու բազմապիսի են. հավաքականությունից անհատի օտարման ու անպաշտվածության բարդույթի ձևավորումը, աղքատությունը, ագրարային գերբեռնվածությունը, իշխանությունների կոռումպացվածությունը, հաճախ նաև անիրազեկ կառավարումը, հակաարևմտյան տրամադրությունները և այլն: Նման պայմաններում մահմեդական երկրների բնակչության բավական պատկառելի զանգվածներ ոչ միայն ապավինեցին կրոնին որպես մխիթարանքի ու պաշտպանվածության ապաստարանների, այլև կրոնի մեջ սկսեցին որոնել իրենց երկրների զարգացման հեռանկարները: Առաջ քաշելով «իսլամն է լուծումը» բանաձևը, մահմեդական երկրներում ձևավորված արմատական ծայրահեղական ուժերը փորձում են իսլամական աշխարհը հակադրել մնացած աշխարհին, դրանով իսկ մարտահրավեր նետելով ամբողջ տարածաշրջանների կայունությանն ու անվտանգությանը: Նրանք իրենց պայքարի վերջնական նպատակ են հռչակում իսլամական աշխարհի վերածումը «ինքնուրույն համաշխարհային համակարգի», ռազմաշունչ հակումներով տարված նոր խալիֆայության ստեղծման, ինչպես նաև աշխարհում գոյություն ունեցող ուժերի հարաբերակցության փոփոխության հոգուտ իսլամի: Իսլամական ծայրահեղականության գաղափարախոսությունը առաջ է քաշում աշխարհը վերափոխելու ու վերակառուցելու վերաբերյալ նմուշաձև ծայրահեղ արմատական մեթոդներով: Այդ ուժերի գործունեության ձևերն ու եղանակները

բազմազան են. ահաբեկչական ակտեր, խռովություններ, անջատողական շարժումներ, ռազմական հակամարտություններ և այլն: Դրանք ղեկավարող կենտրոնների նպատակն է վերակառուցել միջազգային հարաբերություններն ըստ իսլամական ծայրահեղականության ղեկավարների հայացքներին համապատասխանող սկզբունքների:

Կասկածից վեր է, որ ներկայումս մահմեդական արևելքի երկրներում «իսլամական աշխարհակարգ» ստեղծելու գաղափարը և նրա իրականացման համար ծավալվող իրադարձությունները կարող են հանգեցնել անկանխատեսելի հետևանքների, մասնավորապես Արևելքի ու Արևմուտքի միջև խորը դիմակայության ու առճակատման, մանավանդ որ դրա համար առանց այն էլ գոյություն ունի պարարտ հող: Գաղտնիք չէ, որ արևմտյան և իսլամական քաղաքակրթությունների միջև միմյանց նկատմամբ անվստահություն ու վախ առաջացանող զգացումները հիմնված են դարերից եկող հիշողության վրա: Դարերի ընթացքում արևմուտքը արևելքի ժողովուրդների մոտ խթանել է թերարժեքության զգացում: Իսկ այսօր արևմուտքի առանձին գործիչների կողմից իսլամը դիտվում է ոչ միայն որպես քաղաքական, ռազմավարական, այլև քաղաքակրթական և ժողովրդագրական սպառնալիք: Ավելին, շատերը մոայլ կանխատեսումներ են անում կրոնական պատերազմների հավանականության մասին: Նման մտածողություն ունեցող մարդիկ իսլամական երկրների և արևմուտքի միջև հարաբերությունները տեսնում են ատելության, մոլեգնության ու բռնության իռացիոնալ լույսի ներքո: Նրանց կարծիքով իսլամական և արևմտյան երկրների բախումը անխուսափելի է:

Սակայն ժամանակակից աշխարհում կրոնական ինքնագիտակցության վերելքը չի կարելի միանշանակորեն դիտարկել որ-

պես բախումներ ծնող և առճակատման աղբյուր: Չի կարելի նաև իսլամական կրոնը համարել ահաբեկչական, կամ նրան հախուռն կերպով վերագրել ահաբեկչական հատկանիշներ, ռազմաշունչ ոգով տոգորված պատերազմի կրոն: Այլ բան է, որ այդ կրոնը ինչ-ինչ ուժերի կողմից օգտագործվում է ահաբեկչական նպատակներով, առավել ևս, որ իսլամի մեջ առկա են դրույթներ, որոնք կարող են օգտագործվել և օգտագործվում են իսլամական ծայրահեղականների և ահաբեկչական կազմակերպությունների շահերի օգտին: Այդ նույն ուժերը ոչ առանց հաջողության փորձում են իսլամական կրոնին հաղորդել նաև ազգայնամոլական հակումներ: Միայն է նաև իսլամը դիտել որպես միաժույլ երևույթ: Ինչպես քաղաքակրթությունները, այնպես էլ կրոնները բարդ երևույթներ են, ունեն ներքին բազմազանություն, նրանցում առկա են հակասական ուժեր, արժեքներ և այլն: Բացի այդ, ամեն մի քաղաքակրթության ներսում, լինի դա իսլամական, քրիստոնեական, բուդդայական, կոնֆուցիոնական և այլն, թաքնված են և գործում են տարբեր շահեր:

Մեր ժամանակներում հետաքրքրությունը իսլամի նկատմամբ որպես գաղափարախոսության, մշակութային և հասարակական երևույթի հսկայական է: Ամենայն հավանականությամբ այդ հետաքրքրությունը գնալով մեծանալու է: Հայ իրականության մեջ ևս բոլոր ժամանակներում մեծ է եղել հետաքրքրությունը այդ կրոնի նկատմամբ: Դա, անշուշտ, բացատրվում է նրանով, որ դաշեր շարունակ հայ ժողովուրդը բազմաբնույթ շփումներ ու առնչություններ է ունեցել իսլամական աշխարհի հետ: Բսկ այսօր, Հայաստանում իսլամի նկատմամբ հետաքրքրությունն ունի ոչ միայն գուտ ակադեմիական, այլև քաղաքական, տնտեսական, ռազմական և ռազմավարական նշանակություն, որը պայմանա-

վորված է մեր անմիջական հարևանությամբ մուսուլմանական երկրների հետ: Ներկայումս բացառությամբ Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսային հարևան Վրաստանի, մյուս բոլոր սահմանակից պետությունները իսլամադավան են: Իսկ դա մի իրողություն է, որը պարտադրում է մշտապես ունենալ համակեցության արդյունավետ ձևեր նրանց հետ:

Վերջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում համաշխարհային իսլամագիտությունն ունեցել է մեծ ձեռքբերումներ: Այդ կրոնի մասին տարբեր լեզուներով հրատարակվել են հարյուրավոր աշխատություններ: Եվ թեև հայ արևելագետները ևս այս կամ այն չափով անդրադարձել են այդ թեմային, սակայն դժբախտաբար առ այսօր հայ իրականության մեջ գոյություն չունեն որևէ աշխատություն, որը համակարգված ձևով, իսլամագիտական լայն գրականության ընդգրկմամբ և բավարար մանրամասնությամբ հայ ընթերցողին ներկայացներ իսլամական կրոնի ծագման և նրա հետագա զարգացման պատմությունը, կարողանար ընդհանուր գաղափար տալ իսլամի մեջ եղած տարբեր հոսանքների, ուղղությունների, աղանդների, պաշտամունքի, դավանաբանության, ծեսերի, իրավական համակարգի հետ կապված հարցերի, իսլամի Սուրբ Գրքի՝ Ղուրանի մասին և այլն:

Աշխատանքը շարադրելիս հեղինակը իր առջև չի դրել իսլամը համապարփակ ձևով ներկայացնելու, իսլամի կրոնա-փիլիսոփայական հարցերի քննություն կատարելու, իսլամագիտական բնույթի խնդիրների նրբությունների մեջ խորամուխ լինելու նպատակ: Սույն աշխատությամբ պարզապես փորձել ենք մեր նպաստը բերել երկու մեծ քաղաքակրթությունների՝ քրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթությունների երկխոսությանը, որի անհրաժեշտությունը մեր անհանգիստ ժամանակներում դարձել է մի-

ջազգային հույժ կարևոր խնդիր, մարդկությանը դնելով համա-
ձայնության ու փոխադարձ հասկացողության նոր միջոցների ո-
րոնումների առջև:

Մեր առջև դրված կարևորագույն խնդիր է եղել նաև հայ հա-
սարակայնությանը հնարավորին չափով լայն պատկերացում
տալու համաշխարհային նշանակություն ունեցող կրոնա-գաղա-
փարական մի ուսմունքի մասին, որի հետևորդ ազգերի ու ժողո-
վուրդների հետ բազմաբնույթ առնչությունները հայ ժողովրդի
պատմական ճակատագրում մեր օրերում ևս շարունակելու է ու-
նենալ բախտորոշ նշանակություն:

Ըստ էության, սույն աշխատանքը ունենալու է գուտ ճանա-
չողական նշանակություն: Ըստ այնմ, նյութի մատչելիությունը
լայն շրջանակների համար ապահովելու միտումով, հեղինակը
նախնընտրել է շարադրանքի գիտահանրամատչելի ձևը, միաժա-
մանակ փորձելով այն ներկայացնել հնարավորինս աշխույժ լեզ-
վով և ազատ շարադրանքով:

Հեղինակը բնավ այն կարծիքին չէ, որ ընթերցողի դատին է
ներկայացվում բոլորովին մի անթերի աշխատանք: Մակայն այն
բանի գիտակցումը, որ իր կատարած գործը իր դրական նպաստը
կարող է բերել համաշխարհային կրոններից մեկի հետ ծանո-
թությանը, հագուրտ տալով նաև ընթերցող լայն հասարակա-
յան հետաքրքրասիրությանը, լիովին հոգեկան բավարա-
րություն կպատճառի հեղինակին:

Գրքի հեղինակը իր խորին շնորհակալությունն է հայտնում
ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի պատմության
ինստիտուտի տնօրեն, ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանին սույն
գրքի հրատարակությունն իրագործելու համար:

Իր երախտագիտությունն է հայտնում նաև «Գուրգեն Մելի-
քյանի Քաշաթաղի բազմազավակ ընտանիքների հիմնադրամին»,
որը սիրահոժար իր նպաստն է բերել գրքի ծնունդ առնելուն:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆ ԻՍԼԱՄԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ:

ՆՐԱ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ ԵՎ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսլամի հայրենիքը Արաբական թերակղզին է, կամ ինչպես հաճախ շրջանառվում է գրականության մեջ՝ Արաբիան: Իրենք արաբներն այն անվանում են «Ջազիրաթ ալ-արաբ», այսինքն արաբների թերակղզի, կրճատ «ալ-Ջազիրա», իսկ պարսիկներն ու թուրքերը այն անվանել են «Արաբստան»: Դա ցամաքի մի հսկայական տարածք է (3 մլն. քառ. կմ), որն իր չափերով կազմում է Եվրոպայի մոտ քառորդ մասը: Ըստ բնական պայմանների Արաբիան բաժանում են երկու մասի. Թիհամու կամ Թիհամի (արևմուտքում Կարմիր ծովի ծովափնյա հարթավայրային շրջաններ) և ան-Նաջդ (կենտրոնական քարքարոտ, չոր, կիսաանապատային և մարդու կողմից հիմնականում չյուրացված անապատներով շրջապատված մի տարածք, որը ձգվում է մինչև Պարսից ծոցի փերը և Եփրատի հովիտները):

Կարմիր ծովի երկայնքով ձգվում են Հիջազի բարձրավանդակային շրջանները, որոնց շարունակությունն է կազմում ալ-Ասիրի լեռնային գոտին, իր առջև թողնելով ցամաքի մի նեղ շերտ: Հիջազը ձգվում է Սինայի թերակղզուց մինչև Մեքքայից հարավ ընկած շրջանը: Հենց Հիջազի արաբների շրջանում է ծագել իսլամը:

Արաբիայի հարավային մասում է գտնվում Եմենը, որը բոլոր ժամանակներում աչքի է ընկել իր հարստությամբ և հողերի բերրիությամբ: Այդ պատճառով հնում այն անվանել են «Երջանիկ

Արաբիա» (*Arabia felix*): Այստեղ մշակվող հիմնական կուլտուրան սուրճն էր: Եմենի անհամար ավերակները նրա փայլուն պատմական անցյալի խոսուն վկայություններն են:

Արաբիայի հարավը կամ Հադրամաութը կոչվել է նաև «խնկի ափ»: Այստեղ են գտնվում այնպիսի ծառեր, որից ստանում են խունկ: Դա մի լեռնոտ երկրամաս է, որն ակոսատված է հովիտներով: Այդ ընդարձակ երկրամասը շրջապատված է անապատներով, որոնց ավազը օվկիանոսային ջրի նման խորն է և հոսող, որտեղ կարող են ավազների մեջ կորչել ուղտերի քարավաններ: Իզուր չէ, որ այդ ավազուտներն անվանել են «շարժվող մահ»: Հադրամաութում ևս, ինչպես Եմենում, հանդիպում են բազմաթիվ հնագույն ավերակներ:

Արաբական թերակղզու արևելքում գտնվում է Մահրա երկրամասը, որը հնուց անտի հայտնի էր իր «մեհարի» կոչված ուղտերով: Առհասարակ Արաբիան իրենից ներկայացնում է աղքատ ու չոր անապատների ու կիսաանապատների մի բարձրահարթ, որի տարածքի մեկ վեցերորդ մասը անմարդաբնակ է: Թերակղզու հարավ-արևելյան մասում է գտնվում չոր, անկենդան և կանաչագուրկ Ռուֆ ալ-Խալի («Դատարկ քառորդ») անապատը, որն ամենամեծն ու ընդարձակն է Արաբիայում: Մյուս անապատներից են ան-Նաֆուդը կամ Նուֆուդը, որն իրենից ներկայացնում է սպիտակագույն և կարմրագույն ավազաթմբերի մի անծայրածիր ծով: Մեկ այլ անապատ, որը կրում է Դահնա անվանումը, հաճախ կոչում են «Կարմիր անապատ» իր կարմրավուն ավազների պատճառով: Հյուսիսում սկիզբ առնելով ան-Նաֆուդից, հարավում նա հասնում է մինչև Ռուֆ ալ- Խալի: Թերակղզու հյուսիսում է գտնվում սիրիական անապատի մի մասը, որը ձգվում է մինչև Եփրատ գետը: Նրա որոշ շրջաններ ևս բացարձակապես անպ-

տուղ ու անկենդան են: Այսպիսով անապատներն ու կիսաանապատները կազմում են Արաբական թերակղզու տարածքի կեսից ավելին: Թերակղզու անապատներում ջուր բոլորովին գոյություն չունի: Չկան նաև մշտական գետեր: Անապատում տեղացող հազվագյուտ անձրևներից հետո չորացած գետահուններով (վադիներ) հոսում են անձրևաջրեր և անհետանում ավազուտներում: Ձմեռային անձրևներից հետո անապատում հայտնվում է կանաչ բուսականություն: Այդ ժամանակ անապատաբնակ քոչվոր բեդվիները իրենց անասնահոտերով երեք-չորս ամսով բնակություն են հաստատում անապատում: Երբ անձրևների դադարից հետո ծառավը ստիպում է նրանց հեռանալ այդ վայրերից, նրանք վերադառնում են իրենց բնակության սովորական տեղերը: Անապատում գոյատևելու համար անհրաժեշտ է անընդհատ շարժվել: Իսկ դա հարկադրում է քոչվոր արաբին որպես կացարան օգտագործել այժի բրդից պատրաստված թաղիքե վրան, որը կարելի է հեշտությամբ հավաքել: Բեդվինի հագուստը նույնպես չափազանց հարմար էր տեղաշարժվելու համար. այն ցերեկը նրան պաշտպանում էր այրող արևից, իսկ գիշերը անապատային ցրտից:

Թեև անապատը վաչկատուն-բեդվինի համար հարազատ վայր էր, սակայն այն լի էր նաև բազում վտանգներով: Մահաշունչ ավազախառն քամիները՝ սամումները, խամսիները, անապատի գիշերային ցրտերը, գազանները և այլն իրենցից ներկայացնում էին մշտական վտանգ: Բզուր չէ, որ արաբի վառ երևակայությունը անապատը լցրել էր մեծ թվով չար ոգիներով՝ ջիններով, շայթաններով և այլն:

Արաբիայի կենսատու վայրերը ողջ թերակղզում ցրված օազիսներն էին, որոնք ջուր էին հայթայթում շնորհիվ անձրևաջրե-

րից գոյացող ստորգետնյա աղբյուրների: Այդ օազիսները իրենց փարթամ բուսականությամբ, արմավենիներով, մշակված այգիներով, զմրուխտի նման փայլփլում էին անապատների անծայր ավազուտների և լերկ սարերի ու լեռների արանքում: Արաբիայում հողագործությունը որպես կանոն կրում էր օազիսային բնույթ: Աճեցնում էին գարի, փյունիկյան արմավ, խաղող, նարինջ, ձիթապտուղ և այլնայլ պտղատու ծառեր: Արոտավայրերը գտնվում էին համայնքի կամ ցեղի ընդհանուր տնօրինության ներքո, իսկ անասունները, հողակտորները և ստրուկները հանդիսանում էին անձնական օգտագործման առարկաներ:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Արաբական թերակղզին չորային կլիմա ունեցող, անջուր անապատներով և լերկ սարերով ու լեռներով լի մի երկրամաս է, սակայն նա երեք կողմից բողոքում է ծովային ջրերով. արևմուտքից՝ Կարմիր ծովի, արևելքից՝ Պարսից ծոցի, հարավից՝ Շնդկական օվկիանոսի ավազանի մաս կազմող Արաբական ծովի ջրերով:

Արաբական թերակղզին արաբների պատմական հայրենիքն է, նրանց բնօրրանը: Այստեղ է ծնունդ առել նրանց քաղաքակրթությունը: Արաբիան միաժամանակ համարվում է սեմական ճյուղին պատկանող արաբների հնագույն օրրանը: Ինչպես հայտնի է, սեմական ճյուղի կազմի մեջ մտնում էին Մերձավոր Արևելքի հնագույն լեզուները՝ բաբելոներենը, ասորերենը, փյունիկերենը, հրեերենը, արամեերենը, ինչպես նաև ահմարեերենն ու Եթովպիայի մի շարք այլ լեզուներ: Դրանցից արաբերենին առավել մոտ է հին հրեերենը և նրա ժամանակակից տարբերակը՝ իվրիթը:

Աստվածաշնչի ավանդույթի համաձայն, արաբները սերում են Աբրահամից (Իբրահիմ՝ ինչպես արաբներն են նրան անվա-

նում): Ընդ որում հյուսիսում բնակվող արաբները համարվում են Աբրահամի սերունդները, հարավում ապրողները՝ առասպելական Կախթանի:

Արաբական թերակղզին ունեցել է վերին աստիճանի հարմար աշխարհագրական դիրք: Նա գտնվել է հին աշխարհի այնպիսի երկրների հարևանությամբ, ինչպիսիք էին հին Եգիպտոսը, Բաբելոնական թագավորությունը, Պաղեստինը, խեթերի երկիրը, հելլենական պետությունները և Պարսկաստանը: Դա հիմնալի հնադարավորություններ էր ստեղծում առևտրի համար: Թերևս դրանով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ արաբները հնուց անտի աշքի են ընկել որպես ցամաքային քարավանային և ծովային առևտրով զբաղվող հմուտ և ճարպիկ վաճառականներ: Արաբիայի վրայով էին անցնում Հնդկաստանի, Իրանի, Պաղեստինի, Սիրիայի (Ասորիքի) և Եթովպիայի հետ կապող առևտրական ճանապարհները, այդ թվում նաև Մետաքսի մեծ ճանապարհը: Հարուստ Եմենից Հիջազի վրայով Սիրիա էր գնում քարավանային ճանապարհը, որի վրայով բյուզանդական շրջանները (Սիրիան, Պաղեստինը և Եգիպտոսը) տարանցիկ առևտուր էին անում Եթովպիայի և այլ երկրների հետ: Հնդկական ապրանքների տարանցիկ առևտուրը Հռոմի վրայով դեպի Բյուզանդիա ուղղելու նպատակով 572 թ. Սասանյան Իրանը նվաճեց Եմենը:

Միջմայրցամաքային առևտրով զբաղվող վաճառականները Աֆրիկայից բերում էին ստրուկներ, ոսկի և փղոսկր, Սիրիայից գենք, ցորեն և յուղեր, Չինաստանից՝ մետաքս, Հարավային Արաբիայից՝ խունկ և կտորեղեն: Ծովային առևտուրը գլխավորապես կատարվում էր Կարմիր ծովի և Հնդկական օվկիանոսի միջև: Դեռևս խորը հնության շրջանում Արաբիայի ծովափնյա շրջաններում ծնունդ էին առել Ադեն, Օման, Սալսուր և այլ նավահան-

գիստները: Արաբական ծովի ափերին գտնվող նավահանգիստները, մասնավորապես Ադենը և Օմանը, խիզախ ու անվեհեր նավաստիների հայրենիքն էր: Ծովով իրականացվում էր նաև խոշոր առևտուր Միջագետքի և Աֆրիկայի միջև:

Հարևանությունը զարգացած պետությունների հետ Արաբիայի համար ունեցել է նաև բացասական նշանակություն, քանի որ այդ պետությունները ժամանակ առ ժամանակ ոտնձգություններ են կատարել թերակղզու նկատմամբ, ձգտելով այն նվաճել, կամ ծայրահեղ դեպքում օգտվել նրա հարստություններից: Մերձավոր և Միջին Արևելքում իրենց քաղաքական տիրապետությունը հաստատելու համար վիճարկող երկու հզոր կայսրությունները՝ Բյուզանդիան և Սասանյան Իրանը ի թիվս տարածաշրջանի այլ երկրների, թեժ պայքար էին ծավալել նաև Արաբիայի շուրջը: Ընդ որում, եթե թերակղզու հարավային շրջանների արաբները հարկադրված են եղել անցնել այդ մարտնչող պետություններից մերթ մեկի, մերթ մյուսի կողմը, ապա, Կենտրոնական Արաբիայի ցեղերը կարողացել են մշտապես պահպանել իրենց անկախությունը:

Պատմության ասպարեզ դուրս գալուց առաջ Արաբիայի ազգաբնակչությունը բաժանված էր բազմաթիվ մանր ու խոշոր ցեղերի, որոնք ապրում էին իրենց առանձնահատուկ կյանքով, սեփական ավանդույթներով, անկախ և ինքնազուլիս: VI-VII դարերի միջև ընկած շրջանում Արաբիայի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին բոչվոր-անասնապահները: Նրանք հայտնի են որպես բեդվիններ («բադաուին, աիլ ալ-բադվ»)՝ «Անասպանների մարդիկ»: Ըստ էության հենց նրանց էլ անվանում էին արաբ: Միայն VII դարից հետո այդ էթնոնիմը տարածվեց նաև այն երկր-

ների նստակյաց բնակչության վրա, որոնք ընդունեցին իսլամը և դրա հետ աստիճանաբար նաև արաբերեն լեզուն:

Վաչկատուն այդ ցեղերի մոտ տիրապետող էին նահապետական, տոհմատիրական հարաբերությունները: Արաբ բեդվինները վրանաբնակ էին: Յուրաքանչյուր վրան համարվում էր մի ընտանիք: Այդ ցեղերի հիմնական կորիզը, այսպիսով ընտանիքն էր, արու զավակների մեծ թվով: Մի քանի ընտանիքների միավորումից առաջանում էր տոհմը, իսկ արյունակից տոհմերից՝ ցեղը կամ «կաբիլան»: Ամենամեծաթիվ, հետևաբար նաև ամենահզոր տոմհի ղեկավարը շեյխն էր կամ սեյիդը: Վերջինս, խորհրդակցելով ցեղի ավագների հետ, լուծում էր տալիս առօրյա կյանքում առաջ եկած հարցերին, իսկ երբ ցեղը մտնում էր պատերազմի մեջ, ապա շեյխը, որը նույնպես մասնակցում էր պատերազմին, ստանում էր ռազմական ավարի քառորդ մասը: Առհասարակ ցեղի առաջնորդը հոգ էր տանում իր ցեղի մասին, ղեկավարում էր քոչը մի վայրից մյուսը և այլն: Շեյխը կամ սեյիդը ղեկավարության իր գործառույթը, սակայն, իրականացնում էր ավելի շուտ շնորհիվ իր հեղինակության, ազդեցության ու դիրքի, քան ուժի և իշխանության: Ցեղի առաջնորդի ժառանգական իրավունք գոյություն չուներ, սակայն շեյխերը, սեյիդները և գաիմները (առաջնորդները), սովորաբար, սերում էին առավելապես մեծ, ազդեցիկ տոհմերից: Ցեղերը մեկը մյուսի նկատմամբ հարաբերություններում ինքնավար էին, եթե չասենք ինքնիշխան:

Ցեղն, անկասկած, հանդիսանում էր արդյունավետ կերպով գործող մի միություն, սակայն այն իրենից մեկ միասնական մարմին չէր ներկայացնում: Անընդհատ գոյանում էին ժամանակավոր քաղաքական դաշինքներ: Այդ դաշինքները նույնքան հեշտությամբ էին կազմակերպվում, որքան և նույն հեշտությամբ քայքայ-

վում: Մանր ցեղերը, ձգտելով ուժեղանալ, հաճախ ձուլվում էին մեկը մյուսի հետ, իսկ խոշոր և հզոր ցեղերը, ընդհակառակը, մասնատվում ու բաժանվում էին միմյանցից: Դա պայմանավորված էր նաև նրանով, որ մեծաթիվ մարդկանց խմբերի դժվար էր անապատում սնունդ հայթայթել: Չնայած այն հանգամանքին, որ ցեղի ներսում տիրապետում էին նախնադարյան կարգերի դաժան օրենքները, սակայն ինչ-որ տեղ դա յուրահատուկ «ժողովրդավարություն» էր: Ոչ շեյխը, և ոչ էլ որևէ մեկը անձամբ չէր կարող արաբ-բեդվինին հրամայել կատարելու ինչ-որ բան: Ամեն մի քոչվոր-արաբ բացարձակապես ազատ էր: Բնականաբար ոչ մի տեսակի հարկ կամ տուրք գոյություն չուներ, այն ժամանակների արաբի հասկացողությամբ հարկեր վճարում են միայն պարտավածները: Ազատ մարդը պետք է իր ազատությունը պաշտպանի գենքը ձեռքին:

Ցեղերի մոտ գոյություն ունեն անհատական և ընդհանուր՝ համայնքային սեփականություն: Բեդվինի վրանը, նրա գենքերը, տնային օգտագործման իրերը և այլն անհատական սեփականություն էին, իսկ արոտավայրերը, ջրի աղբյուրները և այլն՝ համայնական սեփականություն: Անապատային շրջաններում քոչվորական համայնքը սովորաբար չէր գերազանցում վեց հարյուր մարդուց: Քաղաքները և քաղաքատիպ բնակավայրերը բնականաբար ավելի մեծ էին: Նրանց բնակիչներն իրենց գոյությունը պահպանում էին առևտրով և ուխտագնացներից ստացվող եկամուտներով, եթե չունեին Յասրիբի, Թայիֆի և այլ քաղաքների նման բնակլիմայական բարենպաստ պայմաններ:

Ինչպես տոհմերի, այնպես էլ ցեղերի միջև վեճերը, գույքային հարցերը, արյան վրիժառության, ամուսնության և ամուսնալուծության, բոլոր տեսակի առօրյա խնդիրները կարգավորվում

էին սովորութեան իրավունքի՝ «աղաթի» հիման վրա: Վաչկատուն-բեղվիներէի շրջանում վեճեր ծագելիս դրանք լուծում էր դատավորի (հաքամ) պաշտոնը ստանձնած տվյալ ցեղի հեղինակավոր անձերից մէկը՝ շէյխը, սէյիդը և այլն: Ընդ որում, դատավորը կարող էր հենվել լոկ իր անձնական հեղինակության և դարերի ընթացքում ձևավորված սովորութային իրավունքի՝ «աղաթի» վրա, քանի որ գրված օրենքներ գոյություն չունէին:

Յուրաքանչյուր անհատ ինչպէս օազիսներում, այնպէս էլ անապատում, առաջին հերթին և գլխավորապէս իրեն զգում էր որպէս իր տոհմի և ցեղի անդամ: Միայն տոհմի և ցեղի մեջ և նրանց օգնությամբ նա կարող էր գոյություն ունենալ և նրա համար կարող էր ապահովված լինել նվազագոյն անձնական ապահովություն: Եթէ տոհմի անդամներից մէկը սպանություն էր կատարել տոհմի ներսում, ապա նրան ոչ ոք, անգամ իր հարազատները՝ հայրը, եղբայրը և այլն, չէր կարող պաշտպանել: Փախչելու դեպքում մարդասպանը կհայտարարվէր օրենքից դուրս, որը մահվան հաւասար դատաւճիռ էր: Ցեղից վտարված մարդը (այս կամ այն հանցանք կատարելու դեպքում) հայտնվում էր համարյա անելաճակի վիճակում, եթէ մի որևէ ցեղ չընդունէր նրան: Այդպիսի մարդը դառնում էր «խալի» և ըստ էության դադարում էր մարդ լինելուց: Ամեն մի անձ, ով նրանից ուժեղ էր, կարող էր կողոպտել, սպանել նրան կամ ստրկացնել:

Անշուշտ Արաբիայում կար նաև նստակյաց բնակչություն, որոնք կոչվում էին «խադարա»: Մակայն քոչվոր-բեղվիները ոչ միայն կազմում էին մեծամասնություն, այլև հանդիսանում էին տիրապետող ուժ: Նրանց տնօրինության տակ էին գտնվում Արաբիայի տարածքների մեծ մասը:

Վաչկատուն-բեդվինների մոտ առկա էր արյան վրիժառության («վենդետտայի») ինստիտուտը: Հեթանոս-բեդվինները արյան վրիժառությունը համարում էին իրենց կրոնական պարտքը: Այն միանգամայն բնական երևույթ էր նահապետական կարգերում գտնվող հասարակության համար, որում առկա էր ցեղի յուրաքանչյուր անդամի արարքների համար հավաքական պատասխանատվություն կրելու սկզբունքը: Արյան վրիժառության առկայության դեպքում ամեն մի ցեղակցի կյանք արաբ-բեդվինը շատ թանկ էր գնահատում: Այն գիտակցությունը, որ վրիժառության գոհ դառնալու դեպքում քո արյունը անպատիժ չի մնա, արաբին հաղորդում էր ինքնավստահություն և պատասխանատվության զգացում, որ ցեղի ամեն մի անդամ անձամբ իր գլխով պատասխանատու է ցեղակցի կյանքի և մահվան համար:

Եթե մարդասպանությունը կատարվել էր տվյալ տոհմից կամ ցեղից դուրս, այսինքն սպանվել էր մեկ այլ տոհմի անդամ, գործողության մեջ էր մտնում արյան վրիժառությունը, երբ սպանվածի տոհմակիցները կամ ցեղակիցները իրավասու էին սպանել սպանողի տոհմի կամ ցեղի անդամներից յուրաքանչյուրին: Ընդ որում, արյան վրեժի իրավունքը անժամկետ էր, այն կարող էր ուժի մեջ մնալ տասնյակ տարիներ և նույնիսկ մի քանի սերունդների կյանքի ընթացքում, մինչև արյան վրեժն իրագործվեր:

Սակայն պետք է նշել, որ ցեղերի շրջանում արյան վրիժառությունը խաղում էր նաև որոշակի դրական դեր այն առումով, որ միայն նա էր կարողանում զսպել այն սանձարձակ բռնությունները, որոնք գոյություն ունեին ցեղերի հարաբերություններում:

Ավելի ուշ, Արաբիայում իսլամի ընդունումից հետո, արյան վրիժառությունը փոխարինելու եկավ արյան փրկագինը:

Բեղվիներին հիմնական զբաղմունքներից էր քոչվորական անասնապահությունը: Նրանք պահում էին ուղտեր, այծեր և ոչխարներ: Ձին պերճանքի առարկա էր: Նա կարիք ուներ գարու և ջրի, որոնց սուր կարիքը զգում էին նաև մարդիկ: Սակայն Նաջդում և Եմենում աճեցնում էին ձիեր, այդ թվում նաև հայտնի ազնվացեղ արաբական նծույզներ: Ավանակների նկատմամբ բեղվիները վերաբերում էին արհամարհանքով, ուստի նրանց թիվը խիստ սահմանափակ էր:

Արաբ-բեղվիներին համար ամենահարգի կենդանին ուղտն էր: Այդ կենդանին երկրագնդի տաք շրջաններում, որոնք համարյա զուրկ են խոնավությունից, մարդու կենսաապահովման ունիվերսալ միջոց է: Ուղտը հնարավոր դարձրեց մարդկանց երթևեկությունը անծայրածիր անապատներում: Բզուր չէ, որ եվրոպացիները նրան անվանել են «անապատի նավ», իսկ իսլամի սուրբ գրքում՝ Ղուրանում, ուղտը համարվում է Աստծո կողմից մարդկանց ուղարկված հատուկ պարգև: Այդ կենդանին իր վրա կարող է տանել մինչև 200 կգ բեռ: Նա անապատի կիզիչ արևի տակ և ավազների միջով ընդունակ է օրեկան անձնել 120-130 կիլոմետր: Ընդ որում, առանց ջուր խմելու կարող է դիմանալ 4-5 օր զրոյից բարձր 57 աստիճան ջերմաստիճանի պայմաններում: Ուղտի այդ հատկանիշները հենց հնարավորություն էին տալիս արաբների միգրացիայի, քարավանային առևտուր կատարելու և անապատում ասպատակություններ կազմակերպելու համար: Ուղտը մեծ դեր է խաղացել նաև ռազմական գործում, որպես հեծելազորային կենդանի: Իրենց տրամադրության տակ այդպիսի ունիվերսալ կենդանու առկայությունն, անկասկած, իր ժամանակին հեշտացրեց արաբների հնարավորությունը դուրս գալու Արաբական թե-

րակղզու սահմաններից և իրագործելու հաղթական պատերազմներ և ծավալուն նվաճողական քաղաքականություն:

Անկասկած ուղտը անփոխարինելի ծառայություններ էր մատուցում նաև նստակյաց կյանքով ապրող արաբներին, որոնք այդ կենդանուն օգտագործում էին գյուղատնտեսական աշխատանքների մեջ, ջրհորներից ջուր քաշելու և այլ նպատակներով: Ուղտը արաբ-բեդվինի համար ապահովում էր սնունդ (միս), անջուր անապատում նրա կաթը հագեցնում էր ծարավը, ուղտի բուրդը և կաշին օգտագործվում էր հագուստ պատրաստելու համար և այլն: Բնավ, պատահական չէ, որ նախախլամական շրջանի արաբ բանաստեղծները սրտառուչ տողեր են նվիրել ուղտին:

Անտարակույս անասնապահությունը քոչվոր-բեդվինների միակ զբաղմունքը չէր: Նրանք զբաղվում էին նաև որսորդությամբ, առևտրափոխանակությամբ, իսկ ավելի հաճախ ասպատակություններով («ղազվ» կամ «ռեզզու»): Այդ ասպատակությունները տեղի էին ունենում ինչպես հարևան ցեղերի, այնպես էլ նստակյաց կյանք վարող և հողագործությամբ զբաղվող օազիսների բնակչության նկատմամբ: Հանրահայտ իրողություն է, որ անապատի քոչվորները իրենց տնտեսական վիճակի բարելավումը նշանակալից չափով ապահովում էին քաղաքակիրթ հողագործական շրջաններ ներխուժումներ կատարելու ճանապարհով: Առհասարակ բեդվինների ավար ձեռք բերելու հակումը նրանց դարձնում էր չափազանց վտանգավոր օազիսներում և անապատի հարակից հողերի վրա բնակվող նստակյաց երկրագործ բնակչության համար: Ասպատակությունների ժամանակ բեդվինների կողմից շատ արագ թշվում տարվում էին թշնամու ցեղի անասունները, նրանց կանայք և երեխաները: Գերվաճներին վաճառում էին իբրև ստրուկներ, փոխանակում էին իրենց ցեղից գերվաճների

հետ և կամ նրանց համար վերցնում էին փրկագին: Անասունների հոտերը անցնում էին ձեռքից ձեռք: Բնականաբար ցեղերի ընդհանուր հարստությունը այդ ասպատակությունների հետևանքով չէր ավելանում և սկզբունքորեն ամեն ինչ մնում էր նախկինի պես, որովհետև այսօր հաղթանակ տարած ցեղի ձեռքում կարող էր լինել հսկայական հոտ, իսկ վաղը նա կարող էր գրկվել դրանից:

Ասպատակությունների ժամանակ բեղվիները ամեն կերպ աշխատում էին որ հնարավորինս արյուն չթափվի, որովհետև արյունահեղությունը լի էր վտանգավոր հետևանքներով՝ «վենդետտայի»՝ արյան վրիժառության ինստիտուտի առկայության պատճառով:

Ասպատակություններից բացի քոչվոր-բեղվիների համար եկամտի հիմնական աղբյուրներից մեկը «հովանավորությունն» էր, այսինքն առևտրական քարավանների տեղաշարժը անվտանգ դարձնելու ծառայությունը: Քարավաններին զինված ուղեկցության համար գանձվում էր որոշակի տուրք: Ընդ որում, քարավանատերերը պարտավոր էին հատուկ հարկ վճարել նաև բեղվիների տվյալ ցեղին պատկանող տարածքից անցնելու համար: Քաղաքաբնակ արաբները ևս պարտավոր էին վճարել բեղվիական ցեղին պատկանող տարածքով անցնելու համար: Դա կոչվում էր «եղբայրության իրավունք»: Քոչվորների համար եկամտի կարևոր աղբյուր էր հանդիսանում նաև քարավանատերերին վարձով ուղտեր տրամադրելը:

Որպես կանոն աստիճանաբար իրենց ժամանակավոր բնակության վայր ընտրելով քարավանային ճանապարհները, բեղվիները վերահսկում էին այդ ողջ առևտրական-քարավանային բիզնեսը: Դրա հետ մեկտեղ, իրենք ևս զբաղվում էին առևտրափոխանակությամբ, վաճառում էին ուղտեր և իրենց անասնապահական

արտադրության զանազան ապրանքներ՝ կաշի, բուրդ, անասուններ, տնայնագործական արտադրության զանազան ապրանքներ և այլն:

Քոչվորական կյանքի պայմաններում քաղաքակրթության մակարդակը հին Արաբիայում բնականաբար բարձր չէր: Վաչկատուն կենսաձևը մշակութային կյանքը դնում էր խիստ նեղ շրջանակների մեջ: Այդ շրջանակները կարելի էր հաղթահարել միայն նստակեցության անցնելու դեպքում: Ամենուրեք ցածր մակարդակի վրա էր գտնվում նաև բեդվինների մշակութային կյանքը: Նրանք անօգնական էին կլիմայի քմահաճույքների նկատմամբ: Թեև իրենք ունեին մեծ քանակությամբ անասուններ, սակայն նրանց կյանքի պայմանները անհնարին էր դարձնում սննդի պահեստավորումը: Վստահաբար կարելի է ասել, որ բեդվինները ավելի շատ տառապում էին ապագայի նկատմամբ անվստահությունից, քան աղքատությունից:

Բեդվինների մոտ կարգապահության բացակայությունը, նրանց անընդունակությունը մշակելու երկարատև ժամանակների համար ծրագրեր, սրանք գծեր են, որոնք, խանգարում էին արաբներին թևակոխելու դեպի փոփոխությունների նախադրույթ:

Քոչվոր արաբների կյանքը հեշտ չէր: Ցեղերի միջև գոյություն ուներ խորը թշնամանք: Զգացվում էր արոտավայրերի խիստ պակաս: Դա իր հետ բերում էր քաղց, հիվանդություններ և մարդկանց ոչնչացում: Արոտավայրային սովը քոչվոր-բեդվինին դուրս էր մղում Արաբիայից դեպի բարեբեր հովիտները: Բեդվինի առջև կանգնած էր երկընտրանք կամ պատերազմել և արյուն թափել արոտավայրերի համար և կամ հեռանալ Արաբիայի սահմաններից: Արաբիայում հաճախակի կրկնվող երաշտի պատճառով ևս բեդվինները ստիպված էին տեղափոխվել տեղից տեղ, անընդհատ

շարժվել, որոնելով ջրի աղբյուրներ և հազվագյուտ արոտավայրեր: Ուստի պատահական չէ, որ քոչվորները պարբերաբար ասպատակում և ավերում էին մոտակա պետությունների տարածքները: Օազիսները, քարավանային ճանապարհները ևս հանդիսանում էին միջցեղային արյունախանձ կոիվների պատճառ, որոնք կրում էին մշտական բնույթ: Հաշտության պայմանագրերը գործում էին այնքան ժամանակ, քանի դեռ ուժերը հավասար էին, սակայն այդ հավասարությունը հնարավոր չէր, կամ շատ դժվար էր երկար ժամանակ պահպանել:

Հիրավի, բեդվինների կյանքը մշտական պայքար էր իրենց գոյատևման համար: Սովը հաճախ «մողեսներ, օձեր և մորեխներ» ուտող այդ մարդկանց մղում էր դաժանությունների: Օրինակ, նրանք աշխատում էին ազատվել «ավելորդ բերաններից»՝ աղջիկներից: Նորածին աղջիկներից «ազատվում» էին նրանց կենդանի թաղելով, իսկ մի մասին զոհ մատուցելով իրենց կուռքերին: Ընտանիքում աղջիկ ծնվելը համարվում էր դժբախտություն: Կանայք համարվում էին երկրորդական էակներ, որոնք օգուտ չեն բերում, թեև եթե նրանց գերի էին տանում, ամոթի ու խայտառակության բիծը ընկնում էր ողջ ցեղի վրա:

Ավանդության համաձայն, երբ արաբ-բեդվինը ի վիճակի չէր լինում իր համար սնունդ հայթայթել, նա գնում էր անապատ, այնտեղ վրան խփում և մտնելով վրանը սովի միջոցով իրեն մատնում էր մահվան ճիրաններին:

Հեթանոս-բեդվինն ուներ բարոյականության իր հասկացողությունը, որի մեջ կողք-կողքի գտնվում էին խիզախությունն ու մեծահոգությունը թշնամիների նկատմամբ, եթե իհարկե խոսքը չէր վերաբերում արյան վրիժառությանը: Բեդվինի վրան մտած թշնամին անգամ համարվում էր հյուր և օգտվում էր անձի ան-

ձեռնմխելիությունից և տանտիրոջ հյուրասիրությունից: Բեդվինը նույնիսկ իր կյանքի գնով հավատարիմ էր իր տված խոսքին: Այդ քոչվորների մոտ առկա էր «մուրուվա» հասկացությունը, որ նշանակում էր «տղամարդու հատկանիշներ» ունենալը: Այն ներառում էր այնպիսի արժանիքներ, ինչպիսիք էին ռազմական խիզախությունն ու անվեհերությունը, առատաձեռնությունը և հավատարմությունը ցեղային ավանդույթներին:

Հենց այդ տոհմացեղային վարքի կանոնները, անսահման, ոչնչով չսահմանափակվող ազատության զգացումը, ըստ էության, ձևավորում էր արաբ-բեդվինի բնավորությունն ու աշխարհայացքը: Նա համոզված էր, որ առաքինի մարդը կարող է աճել միայն առաքինի արմատներից: Տականքներից միայն կարող է ծնվել տականք: Ուստի արաբները շատ ուշադիր վերաբերմունք ունեին իրենց տոհմաբանական ծագման նկատմամբ և այն հիշում էին նվազագույնը մինչև ութը պորտ:

Արաբների մոտ տիրապետող էր նաև ճակատագրապաշտությունը (ֆատալիզմ): «Նախորոշումի հավատը շատ հին մարդկային մի մոլորություն էր, արդյունք մտքի տհասության,- գրում է Լեոն: Ֆատալիզմով տոգորված մարդը ամենայն պաղարյունությամբ էր վերաբերում ամեն մի վտանգի, ամեն մի դժբախտության: Համոզված, որ եթե ճակատագիրը վաղօրոք չի տնօրինել մեկի համար այս կամ այն տեսակ մահ, նա չի մեռնի և պատերազմական փոթորիկների մեջ»:

Ցեղի մեջ ապրող կանայք ավելի մեծ ազատությունից էին օգտվում, քան քաղաքաբնակ կանայք, սակայն նրանց վրա էր ընկած ողջ տնային աշխատանքի ծանրությունը: Ինչպես ցանկացած քոչվորական ցեղի մեջ, արաբների մոտ ևս կնոջ դերը համայնքում և ընտանիքում չնչին էր: Ցանկացած քոչվոր-ռազմիկ անհրաժեշ-

տության դեպքում կարող էր հարևան ցեղից փախցնել կամ գերի վերցնել կանանց: Ստրկուհուց ծնված զավակը համարվում էր ցեղի լիարժեք անդամ և նույնիսկ ստանում էր իր հոր գույքի մի մասը: Ընդ որում, նրա մայրը այդպես էլ շարունակում էր մնալ ստրկական վիճակում: Կին արարածի կյանքը սկզբում տնօրինում էր իր հայրը, այնուհետև ամուսինը, իսկ եթե վերջինս մահանում էր կամ զոհվում պատերազմի մեջ, տվյալ կինը ժառանգաբար անցնում էր մահացած ամուսնու մերձավոր ազգականներից մեկին:

Տվյալ ցեղի անդամը կարող էր ամուսնանալ իր ցեղային խմբից դուրս, թեև այլ ցեղից բերված կինը երբեք չէր դառնում իր ամուսնու ցեղի լիիրավ անդամ: Իսկ նրանից ծնված երեխաները հայտնվում էին դժվարին վիճակում:

Քոչվոր արաբների մոտ պոլիգամիան կամ բազմակնությունը սովորական երևույթ էր: Ցանկացած տղամարդ կարող էր ունենալ անսահմանափակ թվով կանանց: Ամուսնալուծությունները կատարվում էին հեշտությամբ: Ամուսնալուծվելու համար բավական էր, որ տղամարդը այդ մասին պարզապես հրապարակավ հայտարարի: Ընդ որում, նույնիսկ կնոջ բերած օժիտը մնում էր ամուսնու մոտ: Շատ հաճախ հենց այդ պատճառով տղամարդը տալիս էր ապահարզան: Սակայն ուրիշի ունեցվածքին տիրանալու այդ եղանակը միշտ չէ, որ ունենում էր հեշտ ու խաղաղ ելք: Եթե ամուսնալուծության ենթարկված կնոջ ազգականները համարեին, որ ամուսնու կողմից ապահարզան տալու պատճառները անհիմն են, ապա ամուսինը կարող էր լուրջ խնդիրներ ունենալ կնոջ ազգականների հետ:

Որոշ ցեղերում, սակայն, որտեղ դեռևս իշխում էին մայրիշխանության մնացուկները, կանայք իրավական հարցերում, այդ

թվում նաև ժառանգությանը վերաբերող խնդիրներում, ունեին ավելի մեծ իրավունքներ, քան տղամարդիկ: Այդ դեպքում ցեղի շարունակակցությունը ևս ընդունվում էր ոչ թե տղամարդու, այլ կանանց գծով:

Կնոջ կողմից տղաներ ծնելը համարվում էր օրհնություն, իսկ աղջիկ ծնելը՝ անեծք: Ամբողջ խնդիրը կայանում էր նրանում, որ երեխայի հորը անհրաժեշտ էր ունենալ կովող մարդիկ, իսկ կին ձեռք բերելու խնդիրը նրա համար դժվար չէր:

Մինչև ամուսնանալը քոչվող կանայք պետք է պահպանեին իրենց կուսական մաքրությունը, մի բան, որ տղամարդուց չէր պահանջվում:

Արաբական թերակղզու նստակյաց բնակչությունը, որի զբաղմունքը հիմնականում հողագործությունն էր, ինչպես նաև անասնապահությունը, արհեստագործությունը և առևտուրը, տեղաբաշխված էր ոչ անապատային գոտիներում, հատկապես հարավում՝ Եմենում, Հադրամաութում, ինչպես նաև Կենտրոնական ու Հյուսիսային Արաբիայի բնակության համար հարմար ու բարեբեր վայրերում և օազիսներում: Նստակյաց վայրերում առկա էին նաև քաղաքներ և քաղաքատիպ բնակավայրեր: Նստակյաց բնակչության շրջանում գոյություն ունեին ինքնավար համայնքային մարմիններ, որոնք կոչվում էին շա՛բաններ:

Թվում էր, թե Արաբիայում քոչվորները շնորհիվ իրենց ազատ ու «ինքնավար» կենսաձևի թույլ կապերի մեջ էին նստակյաց բնակչության հետ և տնտեսապես միանգամայն ինքնուրույն էին, սակայն դա այդպես չէր: Իրականում նրանք որոշակի կախում ունեին գյուղացիներից և քաղաքացիներից, որոնց թեև արհամարհում էին: Վերջիններս, տառապելով քոչվորների ավազակային ասպատակություններից, ոչ պակաս չափով ատում էին նրանց:

Դեռ հնագույն ժամանակներում երկրագործական ընդարձակ տարածքներում կառուցվել էին վիթխարակերտ ոռոգման համակարգեր, որոնց մնացուկները պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Քոչվորների անսանձ ու հաճախակի կրկնվող ասպատակություններից պաշտպանվելու համար նստակյաց բնակչությունը կամ պետք է զենքը ձեռքին մաքառեր, և կամ ձեռք բերեր որևէ ուժեղ քոչվոր ցեղի այսպես կոչված «հովանավորությունը», դրա համար վճարելով համապատասխան գին: Աղբյուրների վկայությամբ, քոչվոր-արաբների կողմից իրականացվող ասպատակությունները և կողոպուտները ստիպում էին նստակյաց արաբ բնակչությանը միշտ պատրաստ լինել պաշտպանության համար: Հենց այդ նպատակով, վաչկատուն-բեդվինների օրինակով նստակյաց արաբները ստեղծում էին հետախուզական և լրտեսական ծառայություն: Դա կենսական անհրաժեշտություն էր նրանց համար: Որպեսզի իրենց քարավանները պաշտպանեն կողոպտիչներից, վաճառականներն օգտագործում էին իրենց լրտեսներին, որոնք նախազգուշացնում էին վերահաս վտանգի մասին: Ցեղերը միմյանց մոտ հետախույզներ էին ուղարկում հակառակորդների մասին տեղեկություններ ձեռք բերելու համար: Գերիները ևս հանդիսանում էին տեղեկություններ հայթայթելու աղբյուրներ: Նրանք տեղեկատվություն էին հաղորդում ցեղերի տեղաբաշխման, նրանց քոչավայրերի, պաշտպանական հնարավորությունների մասին և այլն: Այդ տեղեկությունները հնարավորություն էին տալիս թշնամու համար ստեղծել տհաճ անակնկալներ: Արաբները լայնորեն օգտվում էին նաև դավաճանների ծառայություններից, որոնք դավաճանելով յուրայիններին, փախել և ապաստան էին գտել իրենց մոտ:

Մինչիսլամական Արաբիայի լրտեսներն ու հետախույզները լայնորեն օգտագործում էին սիմվոլիկայի տարբեր ձևերը հակառակորդի վերաբերյալ յուրայիններին տեղեկություններ հաղորդելու համար: Օրինակ, մի բուռ ավազը նշանակում էր, որ փաստն ակնառու է. կարմիր ուղտը նշանակում էր լեռ. սովորական ուղտը՝ անապատ. տերևներով փշերը՝ որ թշնամին գետք է վերցրել ձեռքը. կաթը խորհրդանշում էր թույլ թշնամուն. կարմիր թիկնոցը՝ նշանակում էր, որ թշնամու մոտ առկա է հայտնի մարդ. սև քարը՝ գիշեր և այլն:

Մուսուլմանական պատմագրության մեջ արաբների պատմության մինչիսլամական շրջանը ստացել է «ջահիլիյա» անվանումը: Այն օգտագործվում է նաև Ղուրանում: Իսլամագիտության մեջ սովորաբար այդ տերմինը մեկնաբանվում է «հեթանոսություն» իմաստով: Իսկ մուսուլմանական աստվածաբանները այն մեկնաբանում են որպես «անգիտության» շրջան: Ավելի ստույգ, ջահիլիյայի տակ հասկացվում է մարդկանց կյանքի մի շրջան առանց մարգարեի ներկայության: Ջահիլիյան ներկայացվում է որպես կոպտության, դաժանության, մարդկանց իրենց կրքերին ու ցանկություններին ենթարվելու, կյանքի անկանոնության մի շրջան: Այդ նույն շրջանը եվրոպացիներն անվանել են «բարբսարություն», «բռնության» շրջան: Իսլամի մարգարեի՝ Մուհամմադի համար ևս ջահիլիյան նշանակում էր վայրենություն, բարբսարության սովորություններ, որոնք ինքը ցանկանում էր ոչնչացնել նոր կրոնի քարոզչությամբ և դրանով իսկ հաղթահարել ցեղային տրոհվածությունն ու արյունոտ երկպառակությունները, ձգտելով իսլամի շնորհիվ սահմանել համաարաբական միասնություն:

Գերմանացի իսլամագետ Ավգուստ Մյուլլերը նշում է, որ ինքը Մուհամմադը ևս չկարողացավ իր մեջ հաղթահարել ջահի-

լիյայի որոշ արատները, մասնավորապես անողորմ դաժանութ-
յունը, որն ինքը հաճախ դրսևորում էր թշնամիներին ոչնչացնե-
լիս:

Անկասկած նախախլամական Արաբիայի քաղաքակր-
թությունը ջահիլիյայի շրջանում չէր կարող շատ բարձր լինել,
թեև հետագայում իսլամի հիմնադիր Մուհամմադ մարգարեն ա-
սել է, թե արաբները ոչնչով չէին զիջում հարևան բարձր զարգա-
ցած ժողովուրդներին, որ պարզապես նրանք «ուշացումով են
բացվել»: Հիրավի, մի շարք փաստեր գալիս են վկայելու, որ հենց
այդ շրջանում անապատի քոչվորները հանդիսացան արաբական
գրականության հիմնադիրները: Նախախլամական շրջանում Ա-
րաբիայում գրականությունը ներկայացված էր միայն պոեզիայի
ժանրով, որի լույ առանձին պատառիկներն են հասել մեզ: Այն աչ-
քի էր ընկնում իր հարուստ բազմազանությամբ, բանաստեղծա-
կան չափերով, ճոխ լեզվով, փայլուն երանգավորումներով և
նուրբ զգայունությամբ: Արաբ բանաստեղծների հորինած ոտա-
նավորներում երգվում էր սեր, հերոսական գործողություններ,
պատերազմական խիզախություններ: Սրտառուչ տողեր են նվիր-
ված արաբների ամենամտերիմ էակին՝ ուղտին, նժույգներին,
նկարագրվում են բնության սքանչելի տեսարաններ, տրվում են
փիլիսոփայական խոհեր: Կրոնական բնույթի բանաստեղծու-
թյուններ գործնականում չեն եղել, թեև հանդիպում են ակնարկներ
բարձրագույն աստծո մասին:

Ընդհանուր առմամբ ջահիլիյայի շրջանում հեթանոսական
և բազմաստվածություն դավանող Արաբիան կարծես մի կղզյակ
էր մոնոթեիստական կրոնների միջավայրում, որոնք լայնորեն
տարածված էին հարևան երկրամասերում: Արդեն քրիստոնեու-
թյունը տիրապետում էր բյուզանդական նահանգներում՝ Եգիպտո-

սում, Միրիայում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, ինչպես նաև Եթովպիայում^{*}: Այդ կրոնը լայնորեն ներթափանցել էր նաև Իրան: Ավելին, հենց բուն Արաբիայում հայտնվել էին քրիստոնեական և հուդայական համայնքներ: Նույնիսկ որոշ արաբական քոչվորական ցեղեր (օրինակ, թադլիբ ցեղը) ամբողջապես ընդունել էին քրիստոնեությունը: Առանձին նատալյաց ցեղեր, օրինակ, կայնուքա, նադիր, կուրայգա, որոնք բնակություն էին հաստատել Յասրիբում (Մադինայում) դավանում էին հուդայականությունը:

Նշված իրողությունը վկայում է այն մասին, որ հնուց անտի Արաբիան չի ապրել բացարձակ մեկուսացվածության պայմաններում, որ այն միշտ բաց է եղել արտաքին ազդեցությունների համար: Անկասկած հուդայականության և քրիստոնեության հետ ծանոթությունը արաբների մտավոր-մշակութային զարգացման վրա մեծ ներգործություն է ունեցել: Այդ կրոնները արաբների շրջանում իրականացնում էին միսիոներական աշխատանք: Սակայն նրանց գործունեությունն ունեցավ միայն մասնակի հաջողություն: Արաբիայում գլխավոր կրոնը շարունակում էր մնալ հեթանոսությունը:

Նախաիսլամական շրջանում Արաբիայի բեդվինները չստեղծեցին ոչ մի աչքի ընկնող պետական միավորում: Արաբական թերակղզու ընդարձակ տարածքներում առկա էր քաղաքական վակուում: Գոյություն չունեին ոչ միայն ուժեղ համաարաբական պետական իշխանություն, այլև քիչ թե շատ աչքի ընկնող տարածաշրջանային իշխանություն, որն ի վիճակի լիներ վերածվելու միասնական պետության ձևավորման և գոյության կենտրոնի: Ճիշտ է, Արաբիայում V-VI դարերում և VII դ. սկզբին գոյութ-

^{*} Արաբները քրիստոնյաներին անվանում են «Նասարա»:

յուն են ունեցել պետական կազմավորումներ (Հասանիների, Լահ-միների պետությունները և այլն), սակայն դրանցից ոչ մեկը չկարողացավ ստիպել բեդվիներին հրաժարվելու իրենց անիշխանական հակումներից: Պետական, քաղաքական միասնության բացակայությունը անխուսափելիորեն հանգեցնելու էր ցեղերի փոխհարաբերություններում քառուի առաջացմանը: Առանձին ցեղերի և ամբողջ ցեղային միությունների միջև տեղի ունեցող անվերջ միջցեղային երկպառակությունները վեր էին ածվում դաժան ու անզիջում արյունահեղ պատերազմների, որոնք հաճախ տևում էին տասնամյակներ: Իսկ դա իր հերթին խոչընդոտում ու խանգարում էր համաարաբական քաղաքական, պետական իշխանության ձևավորմանը:

Բացարձակ ազատության մեջ ապրող բեդվիները չէին ցանկանում ճանաչել որևէ իշխանավորի իշխանություն: Եվ ոչ ոք չէր կարողանում բեդվիներին ստիպել հրաժարվելու դեպի անիշխանությունն ունեցած իրենց հակումից: Առհասարակ քոչվորական կյանքը, կրոնական պատկերացումների բազմազանությունը, ցեղերի անհավասար վիճակը, արոտավայրերի ու ջրի համար արյունախանձ կռիվները, ցեղերի միջև արյունալի երկպառակությունները և այլն, այդ բոլորը արգելք էին հանդիսանում արաբների միավորմանը որպես միասնական ժողովուրդ: Վերջապես, պետականություն չունենալու պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ քաղաքական ասպարեզում առաջ չէր քաշվել որևէ միավորիչ գաղափար: Ուստի իսլամի ծնունդից ու բարձրացումից առաջ հարյուրամյակների ընթացքում ցեղերը իրենց եռանդը ծախսում էին բոլորը բոլորի դեմ մանր պատերազմներում: Առանձին ցեղերի քաղաքական դաշինքները և ժամանակավոր համադաշնային (կոնֆեդերատիվ) միավորումները այսպես կոչված «եղբայրաց-

ման» («թախալուֆ») հիմքի վրա, այդպես էլ ի վիճակի չեղան վերածվելու ռեալ քաղաքական ուժի և պետականության կորիզի:

Անկասկած ցեղային տրոհվածությունն ու ցեղերի միջև թշնամանքը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էր ստեղծել համաարաքական պետություն: Այսպիսով, VI-VII դարերում Արաբիան մխրճվել էր քաղաքական, սոցիալական և գաղափարական ճգնաժամի մեջ: Գոյություն չունեին համընդհանուր ճանաչում գտած արաքական քաղաքական որևէ կենտրոն: Բազմազան ցեղային կուլտերը և հավատալիքներն արգելակում էին ցեղերի միավորմանը:

Աղբյուրները վկայում են, որ ստեղծված այդ վիճակի անելանելիությունը գիտակցել են մտածող արաբներից շատերը: Հետևաբար, միասնության գաղափարը սավառնել է օդում, սակայն այն կյանքի կոչելու ուղին ոչ ոք չգիտեր: Իրականում այդ ճգնաժամին կարելի էր լուծում տալ միայն նոր գաղափարների, ավելի ճիշտ նոր գաղափարախոսության ստեղծման ճանապարհով: Այդպիսի գաղափարախոսություն կարող էր հանդիսանալ նոր կրոնը, որովհետև միջնադարում գոյություն ունեին գաղափարախոսության միայն մեկ ձև՝ կրոնը: Ընդ որում, նոր կրոնական գաղափարախոսությունը անպայման պետք է հիմնված լիներ միաստվածության սկզբունքի վրա, որովհետև միայն այդ դեպքում կարելի էր վերջ տալ ցեղային երկպառակություններին և սահմանել կրոնի վրա հիմնված «եղբայրություն», ասել է թե կրոնական և քաղաքական միասնություն:

Հետևաբար, պատմությունը սպասում էր նրան, ով այդ բեռը կվերցնե իր վրա, վերջ կտար արաբների տարանջատվածությանը և անվերջ պայքարին, հիմք դնելով նրանց միասնությանն ու պետական գոյությանը:

ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԿՐՈՆԸ ՄԻՆՉԵՎ ԻՍԼԱՄԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ

Մինչև իսլամի ընդունումը (VII դ.) արաբական թերակղզու բնակչությունը միասնական կրոն չուներ: Արաբները հեթանոս-կոապաշտներ էին և հետևում էին բազմաստվածությանը: Յուրաքանչյուր ցեղ ուներ իր սեփական աստվածների մի ամբողջ հավաքածու: Արաբների պաշտամունքի առարկաներն էին առանձին քարերը (օրինակ, Մեքքայի «Սն քարը»), քարակերտ կուռքերը, որոնք կոչվում էին «բեյթ-իլ» կամ «բեթիլներ», որ նշանակում էր «աստծո կացարան»: Բեթիլները հաճախ հանդիպում էին գույգերով (Դսաֆ-Նայիլա և այլն), որ իրենով նշանավորում էր դուալիզմի գաղափարը, մի բան, որին հետագայում իսլամը հակադրեց խստիվ միաստվածությունը: Կային բեթիլներ, որոնք մշտապես գտնվում էին որոշակի վայրում, կային նաև շարժական բեթիլներ, որոնք ցեղերին ուղեկցում էին նրանց տեղաշարժերի ժամանակ, իսկ պատերազմների դեպքում, հովանավորում ու աջակցում տվյալ ցեղին:

Քոչվոր արաբների պաշտամունքի առարկա էին նաև երկնային լուսատուները՝ արևը, լուսինը, աստղերը: Ընդ որում, լուսինը հանդիսանում էր արական սեռի աստվածություն, իսկ արևը՝ իգական սեռի: Աստղերը ևս խորհրդանշում էին կամ արական, կամ իգական սեռը: Ղուրանում առկա է հիշատակում արաբների մինչիսլամական հավատալիքների մասին. «Մի երկրպագեք արեգակին եւ ոչ լուսնին, եւ երկրպագեցէ՛ք Աստուծուն, որ նրանց ստեղծել է, եթէ դուք նրան էք պաշտում» (Ղուրան, 41:37):

* Գրքում մենք օգտագործել ենք Ա. Ամիրխանեանցի կողմից թարգմանված Ղուրանը, Վառնա, 1909: Համարակալվածների առաջին

Արաբական մինչիսլամական պանթեոնում կային նաև բազմաթիվ այլ աստվածություններ, օրինակ աստվածուհիներ, «բարձրագույն աստվածուհի» Ալ-Լաթը (կամ Իլաթը), «չափազանց ուժեղ» Ալ-Ուզզան, Մանաթը, որը մկրատով կտրում է մարդկանց ճակատագրի թելը, աստվածներ՝ բարեկամության աստված Վադդը, անասունների հովանավոր Մուվան, Յագուսը, Հա'ուկը և այլն: Առանձին ցեղերի մոտ պաշտամունքի առարկա էր ջուրը: Տարածում ուներ մահացած նախնիների կուլտը, որոնց գերեզմաններին զոհաբերում էին ուղտեր և այլ կենդանիներ:

Յեղային աստվածներից բացի, արաբների կրոնական պատկերացումներում մեծ դեր էին խաղում առանձնահատուկ հոգիները՝ ջինները, որոնք բաժանվում էին չար և բարի ոգիների: Ամենադաժան և չար ջիննը կոչվում էր շայթան: Մեքքացիները ջիններին հավասարապես պաշտում էին իրենց աստվածների հետ և դիմում էին նրանց աղոթքներով: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Մարդկանցից էլ կային ոմանք, որոնք դներից ոմանց մոտ ապաստան էին պնտրում, եւ միմիայն իրենց յիմարութիւնն էին շատացնում» (72:6): Ղուրանը չի ժխտում այդ ոգիների գոյությունը, սակայն ըմբոստանում է նրանց հավասարեցման դեմ Ալլահի հետ. «Բայց նրանք դներին Աստուծոյ ընկերներ են շինել, որ նա է նրանց ստեղծել» (6:100): Ամենահզոր ջինները կոչվում էին իֆրիթներ, որը արաբական բանահյուսության մեջ հանդես է գալիս որպես հանգուցյալների հոգիներ:

մասը Ղուրանի սուրան է, երկրորդ մասը՝ այաթը: Մահմեդականների Սուրբ Գիրքը ընդունված է անվանել Կորան, սակայն մենք նպատակահարմար ենք համարել օգտագործել մեզանում ընդունված Ղուրան ձևը:

Արաբների պատկերացմամբ աստվածների մի մասը ապրում էր անապատում, պաշտպանելով այս կամ այն ցեղի տարածքները: Անկասկած բազմաստվածությունը ևս արաբներին տարաբաժանող և մեկ ցեղը մյուսին թշնամի դարձնող գործոն էր, քանի որ այդ աստվածությունները, որոնք հանդես էին գալիս որպես ցեղերի հովանավորներ, մրցակցում էին միմյանց հետ և թշնամաբար էին տրամադրված միմյանց նկատմամբ, ինչպես և այն ցեղերը, որոնց իրենք հովանավորում էին: Հետևաբար, ինչպես նշվել է, բազմաստվածությունը հանդիսանում էր գլխավոր գաղափարական արգելքը ցեղերի միավորման ու միաձուլման ճանապարհին մեկ միասնական էթնոսի մեջ:

Արաբների համար հին ժամանակներից սկսած համազգային սրբավայր էր դարձել Մեքքայում գտնվող Քաաբա կոչվող ուխտատեղին: Դա խորանարդաձև մի շինություն էր, որի բարձրությունը 12.5 մետր էր, ընդհանուր տարածքը 191 քառ. մետր, իսկ ներքին տարածքը կազմում էր 13x9 մետր: Քաաբա բառը արաբերեն լեզվում իմաստային առումով նշանակում էր «բարձր տեղ, շրջապատված հարգանքով ու մեծարանքով»: Արաբները այն կոչել են նաև «Աստծո տուն»: Քաաբայի ծագման վերաբերյալ հարցը անհայտ է: Մուսուլմանական ավանդույթի համաձայն, երկրի վրա առաջին մարդը՝ Ադամն է կառուցել այդ սրբավայրը ի նշան իր վերամիավորման Աստծո հետ: Նա այդ տաճարը կառուցել է Աստծո կողմից Գաբրիել հրեշտակապետի միջոցով իրեն ուղարկված «ներման քարի» շուրջը, որը սկզբում իբր եղել է սպիտակ գույնի, սակայն ժամանակի ընթացքում ներծծելով մարդկանց մեղքերը սևացել է, ինչպես անլուսին խավար գիշեր: Ներկայումս այդ սև քարը, որն արաբերեն կոչվում է ալ-Հաջար ալ-Էսվադ և իրականում իրենից ներկայացնում է երկնաքար, տեղադր-

ված է Քաաբայի պատի մեջ մեկ և կես մետր բարձրության վրա և շրջանակված է արծաթյա շրջանակով: Ի դեպ, որոշ գիտնականներ համարում են, որ այդ քարն ունի արհեստական ծագում և ստեղծված է շիկացած ավազից զանազան նյութերի խառնուրդով: Որպես այդ վարկածի կռիվն բերվում է այն փաստը, որ Սև քարը ջրասույզ չի լինում: Երբ 930 թ. քարմաթների աղանդի հետևորդները գողացել էին այդ քարը, այն գտել ու ճանաչել են իր այդ հատկանիշի շնորհիվ:

Ըստ ավանդության, Ադամի որդի Շիսը (Սիֆ) Քաաբայի փայտյա սրբավայրը փոխել է քարակերտ շինությամբ: Նուհ (Նոյ) մարգարեի ժամանակ, երբ տեղի է ունեցել համաշխարհային ջրհեղեղ, Քաաբան համբարձվել է երկինք և ապա կրկին վերադարձվել երկրի վրա: Սակայն նախկինում նրա եղած տեղը մոռացվել է և շենքն էլ քանդվել: Հետագայում Իբրահիմ (Աբրահամ) մարգարեն Ալլահի հրամանով վերստին կառուցել է Քաաբան նախկինում եղած իր իսկ վայրում:

Հայտնի է, որ արդեն մեր թվարկությունից առաջ երրորդ դարում Քաաբան հանդիսանում էր արաբական ցեղերի պանթեոն: Որոշ տվյալներով, նրա կենտրոնում գտնվում էր Խուբալա կոչվող կուռքը, որը կուրայշ (կուրեյշ) ցեղի աստվածությունն էր մարդու կերպարանքով, որն ուներ ոսկյա ձեռք: Նրա շուրջը շարված էին մյուս բոլոր աստվածությունների կուռքերը, որոնց երկրպագում էին թերակղզու տարբեր վայրերի արաբ հեթանոսները: Մինչև իսլամի ծնունդը Քաաբան իրենից ներկայացնում էր մի յուրահատուկ կուռքերի տաճար, որտեղ կենտրոնացված էին 360 մեծ ու փոքր կուռք-աստվածություններ, որոնք ունեին իրենց անունները. Իլ, Բիլ, Շամե, Աթթոր, Սին, Սամդոն, Նասր և այլն:

Մեքքայի բնակիչները արգելք չէին հանդիսանում, ինչպես և հին հռոմեացիները, որ ուրիշների աստվածները բերվեն իրենց տաճարը, այլ ընդհակառակը, ամեն կերպ խրախուսում էին դա, իրենց քաղաքը վերածելով տարբեր կուռքերի ու աստվածությունների կենտրոնի, որոնց մոտ արաբները զոհ էին մատուցում և գուշակություններ անում: Առհասարակ, Մեքքայի բնակիչները չափազանց հանդուրժողական վերաբերմունք էին դրսևորում տարբեր կուլտերի նկատմամբ: Նրանք հնարավորություն էին տալիս, որ յուրաքանչյուր օտարերկրացի երկրպագի իր սեփական աստվածներին և որպեսզի ողջ Արաբիան Մեքքան համարի ուխտագնացության՝ հաջի նշանավոր վայր:

Քաաբան ուխտավորների մեծամեծ բազմություններ էր գրավում Արաբիայի զանազան կողմերից և այդ պատճառով եկամուտների հարուստ աղբյուր էր: Մ. թ. V դարի կեսերից կուրայջ ցեղը իր ձեռքը գցեց Քաաբան և այն իր մշտական հսկողության տակ պահելու համար բնակվեց նրա շուրջը: Քաաբային տիրելը ազնվագարմ կուրեյշյան տոհմերին տրամադրում էր նաև նշանակալից կրոնական հեղինակություն:

Բնականաբար, ուխտագնացներից մեծամեծ եկամուտներ ապահովող այդ ուխտատեղին պետք է հանդիսանար տարբեր ցեղերի միջև արյունախսանձ կռիվների պատճառ: Ուստի և ընդհարումները կուրայջ և մյուս ցեղերի միջև հանդիսանում էին սովորական երևույթ:

Արաբական թերակղզում բացի հուղայականությունից ու քրիստոնեությունից, որոշակի տարածում էր գտել նաև զրադաշտականությունը, որն այնտեղ էին բերել պարսիկ վաճառականները: Ավելի նվազ չափով տարածված էին նաև մանիքեականությունն ու գնոստիցիզմը:

Բնականաբար հարց է առաջանում, ինչո՞ւ արաբները չընդունեցին իրենց բնակության վայրերում արդեն տարածում գտած կրոններից մեկը: Այդ հարցին Լեոն տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Նայելով թերակղզում հուդայականության և քրիստոնեության ունեցած ազդեցությանը, կարելի էր եզրակացնել, որ կրոնական պաշտամունք որոնող Արաբիան կամ հրեական կղառնա, կամ քրիստոնեական: Բայց այդպես չեղավ և այդ բանն արգելողը արաբ ժողովրդի ուժեղ հոգեբանությունն էր: Արաբը չէր կարող ոչ հրեա դառնալ, ոչ քրիստոնյա»: Լեոյի կարծիքով արաբները քրիստոնեությունն ընկալում էին ոչ այնպես, ինչպես նա կա, այլ հրապուրվում էին լոկ նրա ծեսերով ու արտաքին փայլով: Նրա կարծիքով պարզ ու նախնական մտածողություն ունեցող արաբի համար միանգամայն անմատչելի էին աստվածաբանական այն բարդ ու մանվածապատ տեսությունները, որոնք հուզում էին, օրինակ, քրիստոնեական աշխարհը:

Ուշագրավ է նշել, որ արդեն VI դարում մինչիսլամական Արաբիայում կային նաև միաստվածություն դավանող ոչ մեծ թվով մարդիկ, որոնք ոչ հուդայական էին, ոչ էլ քրիստոնյա: Նրանց անվանում էին հանիֆներ (արաբ. հանիֆ, հոգն. հունաֆա): Ամենայն հավանականությամբ կրոնական այդ ուսմունքը առաջ էր եկել քրիստոնեության ու հուդայականության ազդեցության ներքո: Սրանք Արաբիայում հայտնի էին «ճշմարտություն որոնողների» անվան տակ: Նրանց կրոնի մասին մեզ հասած տեղեկությունները չափազանց աղքատիկ են ու կցկտուր: Ենթադրվում է, որ հանիֆների ուսմունքը ձևավորվել է հուդայականության և քրիստոնեության տարրերից և խարսխված է եղել ընդհանուր սեմական (սեմիթական) ավանդույթների վրա: Հուդայականությունից և քրիստոնեությունից հանիֆներն ընդօրինակել էին մի շարք սկզբունքներ, օրինակ, հավատը միասնական աստծո նկատմամբ,

բազմաստվածության և կոապաշտության մերժումը և այլն: Սակայն միևնույն ժամանակ, նրանք ամբողջությամբ չեն ընդունել ո՛չ հուդայականությունը և ո՛չ էլ քրիստոնեությունը, ձգտելով հետևել ավելի հասարակ ու պարզ մի կրոնի, որը լինելու էր ավելի մատչելի, հետևաբար, և ընդունելի շարքային արաբ-բեդվինի համար: Հանիֆները մեծ հակում են ունեցել դեպի ասկետիզմը և ճգնափորությունը: Նրա հետևորդները պայքարում էին հին ցեղային կուլտերի դեմ, չէին ընդունում հրեական և քրիստոնեական աստվածներին, միաժամանակ, սակայն, քարոզելով միաստվածություն (թաուհիդ):

Հանիֆների շրջանում առկա էին քաղաքական իշխանության տիրապետող մարգարեներ, որոնք միաստվածության «ճշմարիտ» լինելու քարոզչության հետ միաժամանակ հանդիսանում էին արաբական ցեղերի քաղաքական միավորման գաղափարի ջատագով քարոզիչներ:

Ուշադրության արժանի է այն փաստը, որ ինչպես արաբալեզու հուդայականները և քրիստոնյաները, այնպես էլ հանիֆները, պատկերացում ունեին գերագույն աստծո մասին, որին անվանում էին Ալլահ: Սակայն նրա վերաբերյալ պատկերացումները չափազանց ընդհանուր էին ու մշուշապատ: Հետևաբար, Ալլահ անվան մեջ ոչ մի առանձնահատուկ մուսուլմանական բան չէր պարունակվում: Ի դեմս հանիֆների Մուհամմադը տեսնում էր Աբրահամի հին կրոնի հետևորդներին:

Ի տարբերություն երկրային և երկնային աստվածների, որոնք բոլորն էլ անձնավորված էին և ունեին իրենց անունները, խառնվածքի առանձնահատկությունները և այլն, հանիֆների գերագույն աստվածը՝ Ռահմանը, անձնավորված չէր: Մի քանի հին աստվածների անունները վերածվեցին Ալլահի մակդիրի: Այսպես, Ալլահին մերթ կոչեցին «բարեգութ»՝ Ռահման աստծո անու-

նով, մերթ «աստվածների տիրակալ», մերթ «մարդկանց տիրակալ» և այլն:

Արաբների շրջանում հանիֆների գերագույն աստվածը առանձին ժողովրդականություն ու հանրաճանաչություն չէր վայելում, քանի որ նա համակիր չէր առանձին կոնկրետ ցեղի, այլ պաշտպանում ու հովանավորում էր «բոլորին», որն ընկալվում էր տվյալ աստվածության ոչ գործնականության իմաստով: Քոչվոր-արաբը ենթադրում էր, որ «իր» աստծուն հասցեագրված աղոթքը ավելի շուտ տեղ կհասնի:

Հանիֆները հավատում էին հոգու անմահությանը: Նրանք գտնում էին, որ մարդու երկրային կյանքից հետո սկսվում է մեկ այլ կյանք, ուստի և այս կյանքում մարդը պետք է իրեն դրսևորի լավ կողմերով, կատարի բարի գործեր, որպեսզի արժանանա այդ նոր կյանքին: Այդպիսի մարդը մահվանից հետո կունենա պաշտ-շաճ վարձատրություն: Հանիֆները պահում էին ավանդական ծոմերը, պահպանում ծիսական մաքրությունը և գտնում էին, որ մեծ մեղք է կեղտոտ մարմնով երևալ աստծո հայացքի առջև, ուստի մտքին աղոթքից առաջ կրոնական լվացումների կարգը:

Ուշագրավ է նշել, որ իսլամի ապագա հիմնադիր Մուհամմադը ծանոթ է եղել հանիֆների կրոնին և նրա հետևորդներին համարել է «մաքուր և ճշմարիտ հավատի հետևորդներ»: Հենց այդ իմաստով հանիֆները հիշատակվում են իսլամի սուրբ գրքում՝ Ղուրանում: Հանձինս հանիֆների իսլամի մարգարեն տեսնում էր Աբրահամի հին կրոնի հետևորդների: Իր քարոզչական գործունեության սկզբում Մուհամմադը շատ քիչ էր տարբերվում հանիֆներից: Նա հանիֆների միասնական Ռահման աստծո անունը դարձրեց Ալլահի մակդիրներից մեկը և իր քարոզները սկսում էր հետևյալ բառերով. «Բիսմիլլահի ռահմանի ռահիմ» (Հանուն զթառատ, զթասիրտ Ալլահի):

ՄԵՔՔԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԻՍԼԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Մեքքան իսլամի հիմնադիր Մուհամմադի ծննդավայրն է, ուստի համարվում է մահմեդականների սրբազան քաղաք: Այն արաբների հնագույն կուլտային կենտրոնն է: Ըստ մահմեդական ավանդագրույցների (լեգենդների), Մեքքայում մի որոշ ժամանակ ապրել են Ադամը և Եվան, Շիսը, Իբրահիմը, Իսմայիլը և Խաջաբը: Համարվում է, որ Մեքքան հիմնադրել է Իբրահիմի որդի Իսմայիլը: Ավանդույթի համաձայն, սկզբում Մեքքային տիրապետել ու այնտեղ բնակություն է հաստատել ջուրիում ցեղը, այնուհետև նրան փոխարինել է հարավից եկած հուգաա ցեղը, որը IV դարի վերջին դուրս է մղվել կուրայշ (կուրեյշ) ցեղի կողմից, որը քոչվորական կյանք էր վարում Մեքքայի շրջակայքում: Այդ ցեղի անդամներից մեկը՝ Կուսայ անունով, իր ցեղի ցրված անդամներին համախմբել է մի միասնական ցեղային կազմակերպության մեջ և վերականգնել նախկինում անկում ապրած այդ ցեղի կուլտը: Հենց նա էլ սկսել է իրականացնել այնպիսի գործառույթներ, որոնք դարձել են կուրայշիների մենաշնորհը և նրանց հարստության հիմքը: Խոսքը վերաբերում է ուխտավորներին սննդով, ջրով և հագուստով ապահովելուն, ցեղի ռազմական դրոշի պահպանման, արշավանքների ժամանակ հրամանատարական գործառույթների իրագործմանը և այլն: Մի խոսքով՝ Մեքքան կառավարում էր կուրայշ ցեղի ընտրանին, որը կարգավորում էր հարաբերությունները նաև տարբեր ցեղերի միջև: Այդ ցեղը ևս բաղկացած էր բազմաթիվ տոհմերից, որոնք բնակվում էին Մեքքայի տարբեր թաղամասերում: Նրանց մեջ կային մեծահարուստ, միջին կարգ-

ղության և աղքատ տոհմեր: Կուրայշ ցեղի մեջ տիրապետող դիրքեր էր գրավում մեծահարուստ և ազդեցիկ ումայյա (օմեյյա) տոհմը, որը հարստացել էր առևտրի և վաշխառության ճանապարհով: Այդ տոհմը կարողացել էր իր ձեռքերում կենտրոնացնել մեծ հարստություններ՝ անասնահոտեր, հողեր, ստրուկներ և այլն: Միջին կարողության, գուցե և աղքատ տոհմերի թվին էր պատկանում հաշիմյանների տոհմը (բանու հաշիմ): Հենց այս տոհմից էր սերում իսլամի ապագա մարգարե Մուհամմադը:

Անշուշտ Մեքքան բնակեցված չէր միայն կուրայշ ցեղի անդամներով: Այնտեղ բնակվում էին նաև այլ ցեղեր, ինչպես նաև մեծ թվով օտարերկրացիներ, որոնց մեծ մասը ստրուկներ էին:

Մեքքան գտնվում էր Արաբական թերակղզու արևմտյան մասում, Հիջազի շրջանում, մի լեռնային անպտուղ և արևակեզ վայրում: Քաղաքի անմիջական շրջակայքում հողագործությամբ զբաղվելը անհնար էր, ուստի և նրա բնակիչները զլխավորապես զբաղվում էին առևտրով, արհեստներով և նստակյաց անասնապահությամբ: Սակայն Մեքքայից ոչ մեծ հեռավորության վրա գտնվում էր Թայիֆ անունով բարեբեր մի օազիս, որն ուներ ընդարձակ այգիներ և բնակվեցված էր սաքիֆ ցեղով: Աստեղ, ինչպես նաև շատ ուրիշ օազիսներում, հարուստ մեքքացիները տիրապետում էին ընդարձակ մշակելի հողերի և այգիների: Ի սկզբանե Մեքքան կարող էր գոյություն ունենալ միայն Ջեմգեմ կոչված աղբյուրի ջրերի շնորհիվ, որը հետագայում մահմեդականների համար դարձավ «սրբազան աղբյուր»:

Մեքքան Արաբական թերակղզու ամենախոշոր քաղաքն էր: Միաժամանակ, արդեն V դարում այն հանդիսանում էր առևտրական ճանապարհների կարևոր խաչմերուկ, ինչպես նաև փոխաբեռման և ապրանքների պահեստավորման կենտրոն Միրիայից

Եմեն գնացող քարավանային ճանապարհների վրա: Մեքքայի վրայով էին անցնում Հարավային Արաբիան Հյուսիսային Արաբիայի, ինչպես նաև բյուզանդական Պաղեստինի, Սիրիայի, Եգիպտոսի և Միջագետքի հետ կատարվող ցամաքային քարավանային առևտրի ճանապարհները:

VI դարի վերջին, երբ Սասանյան Իրանի և Բյուզանդիայի միջև հարաբերությունները հասել էին ծայրահեղ սրության և քարավանային առևտրով զբաղվող վաճառականները, չցանկանալով պատահաբար հայտնվել ռազմական գործողությունների կենտրոնում, սկսեցին իրենց քարավանների համար որոնել նոր, անվտանգ ճանապարհներ, Մեքքայի նշանակությունը սկսեց էլ ավելի մեծանալ: Փաստորեն այն դարձավ Ասիայի ցամաքային շրջանները Արաբիայի հարավի և Աֆրիկայի ափերի հետ կապող համարյա միակ կետը:

Մեքքայի վրայով Սիրիա էին արտահանվում հում և մշակված կաշիներ, Արաբիայի հանքերից հանված արծաթ, Թայիֆ օազիսի քիշմիշ, արմավի տարբեր տեսակներ և այլն: Տաբանցիկ առևտրի ապրանքներ էին. Եմենից՝ խունկ, սանդալի փայտ, հալվե (ալոե), մշակված կաշվեղեն, Աֆրիկայից՝ ոսկի, սևամորթ ստրուկներ ու ստրկուհիներ, Հնդկաստանից՝ դարչին, պղպեղ, զանազան համեմունքներ ու անուշահոտ նյութեր, փղոսկր, թանկարժեք կտորեղեն և այլն: Մեքքայի վաճառականները Սիրիայից բերում էին բյուզանդական մետաքսյա և բրդյա կտորեղեն, մահուդ, ապակյա ամանեղեն, երկաթյա իրեր, զենք, պերճանքի առարկաներ, ձիթապտղի և այլ բուսական յուղեր, ցորեն և բազմապիսի այլ ապրանքներ:

Քարավանների անցման անվտանգությունը դեպի Սիրիա, Իրաք և Եմեն ապահովվում էր շրջակա բեդվինական ցեղերի հետ

կնքված պայմանագրերի շնորհիվ: Այդ ցեղերը որոշակի բաժին էին ստանում մեծ թափով կատարվող քարավանային առևտրից: VII դարի սկզբին Մեքքայում առկա էին մի քանի տասնյակ ընտանիքներ, որոնք իրենց տրամադրության տակ ունեին խոշոր կապիտալներ:

Կուրայշ ցեղի եկամտի կարևորագույն աղբյուրներից մեկը նույնպես առևտուրն էր, վաշխառությունը, ուղտերը վաճառականներին վարձով տալը, առևտրական քարավանների զինված պաշտպանությունը և այլն: Նրանք իրենց վրա էին վերցրել նաև տոնավաճառների կազմակերպման եկամտաբեր գործը, որոնք տեղի էին ունենում տարեկան երկու անգամ՝ գարնանը և աշնանը: Այդ տոնավաճառների օրերին ցեղերի միջև պատերազմները դադարում էին, դադարեցվում էր նաև արյան վրիժառության կարգը: Կնքվում էին խոշոր առևտրական գործարքներ: Կուրայշիները իրենց պաշտպանության տակ վերցրին նաև Քաաբայի սրբավայրից ոչ հեռու գտնվող հեթանոսական կուռքերը: Ուխտագնացությունը դեպի այդ վայրը նրանց նույնպես բերում էր բավականին մեծ եկամուտներ:

Կուրայշ ցեղը փաստորեն մենաշնորհացրել էր ողջ տարածաշրջանային առևտուրը, որի հետևանքով Եմենի և առևտրաշատ այլ կենտրոնների միջազգային առևտրով զբաղվող վաճառականները կրում էին մեծ վնասներ: Զրկվելով ինքնուրույն առևտուր անելու հնարավորությունից, նրանք ստիպված էին օգտվել մեքքացիների միջնորդական ծառայություններից: Դրա հետևանքով առևտրից ձեռք բերվող եկամուտների առյուծի բաժինը մտնում էր կուրայշ ցեղի վաճառականների գրպանը: Բնականաբար, Եմենը չէր կարող հանդուրժել այդ բանը, քանի որ արագորեն գնում էր դեպի աղքատացում ու սնանկացում: Ուստի ձգտելով վերականգ-

նել առևտրի բնագավառում Եմենի զբաղեցրած երբեմնի կարևոր դիրքերը և տարածաշրջանի առևտրի նկատմամբ սահմանել հսկողություն, իսկ ամենակարևորը՝ միջազգային առևտրի կենտրոնը տեղափոխել Եմեն, Սանայում Եթովպիայի թագավորի փոխանորդ Աբրահան որոշում է հարձակվել Մեքքայի վրա և այն կործանել: Իր այդ մտադրությամբ նա ոչ միայն պատրաստվում էր «կարգի հրավիրել» մեքքացիներին և չափավորել նրանց ախորժակը, այլև ավերել ու կործանել նրանց սրբավայրը՝ Քաաբան, իսկ նրա սրբությունները տեղափոխել իր մայրաքաղաք Սանա, այն վերածելով շրջակա վայրերի բնակիչների ուխտագնացության կենտրոնի: Աբրահի ենթադրությամբ, զրկվելով իրենց սրբավայրից, արաբները ստիպված կլինեին այսուհետև ուխտագնացության մեկնել ոչ թե Մեքքա, այլ Եմենի քրիստոնեական տաճարը: Այսպիսով, նա իր մայրաքաղաքը մտադիր էր դարձնել շրջակա վայրերի ոչ միայն առևտրական-տնտեսական, այլև հոգևոր-կրոնական կենտրոն:

Ընդգրկման ծավալով իր այդ վիթխարի ծրագիրը կյանքի կոչելու համար Եթովպիայի քրիստոնյա թագավորի փոխանորդը մ. թ. 569-570 թթ. մի հսկա բանակ է զորաշարժ կատարում դեպի Մեքքա: Այդ արշավանքի ժամանակ եմենցիներն օգտագործել են նաև մարտական փղեր, որոնց իրենց կյանքում առաջին անգամ տեսնելով մեքքացիները մատնվել են սարսափի և փախուստի դիմել քաղաքից: Հենց այդ փղերի պատճառով Մեքքայի վրա արշավանքի տարին արաբական տարեգրության մեջ մտել է որպես «փղի տարի»: Այդ իրադարձությունը արտացոլված է Ղուրանի «Փիղ» կոչված սուրայում:

Սակայն Աբրահին այդպես էլ չի հաջողվել գրավել և ամրանալ Մեքքայում: Այդ առթիվ հյուսված լեգենդում պատմվում է, որ

երբ Աբրահի գորքերը մոտեցան Մեքքայի պատերին, հայտնվեց փոքրիկ թռչնակների մի հսկայական երամ: Նրանց թիվը այնքան մեծ էր, որ նրանք խավարեցրին արևը: Յուրաքանչյուր թռչնակի թաթերի մեջ կար մի փոքրիկ քար և երբ նրանք հայտնվեցին թշնամու բանակի գլխավերևում, այդ քարերը սկսեցին շայրտել ներքև: Ստացած վերքերից զավթիչները հազարներով մեռնում էին և ի վերջո ստիպված են լինում բռնել հետդարձի ճանապարհը: Դրան անմիջապես հետևեցին ուժեղ ջրհեղեղները, որի հետևանքով թշնամու բանակի մնացորդները քշվեցին ու լցվեցին Կարմիր ծովը:

Սակայն պատմական աղբյուրների վկայությամբ, Աբրահի բանակը ոչնչացվել է ոչ թե թռչնակների կողմից, այլ նրան հնձել է ծաղիկ հիվանդությունը, որը հենց այդ ժամանակներում առաջին անգամ թափանցել էր արաբական թերակղզի: Ի դեպ, հենց այդ նույն ժամանակ, 570 թ., Սասանյան Իրանը մեծ զորաշարժ կատարեց դեպի Եմեն: Սասանյան ռազմական նավատորմը խոշոր դեսանտ է տանում և զրավում այդ երկրամասը: Դրանից հետո մի քանի տասնամյակ շարունակ Հարավային Արաբիան գտնվում էր Իրանի տիրապետության ներքո:

Թեև կուրայշ ցեղը մենաշնորհացրել էր Մեքքայի առևտուրը, սակայն նա թույլատրում էր, որ օտարեկրացիները, և հատկապես հրեաներն ու քրիստոնյաները ևս զբաղվեն առևտրով, իհարկե, իրենց անմիջական հսկողության ներքո: Որպեսզի որևէ դրսեկ իրավունք ունենար հաստատվելու Մեքքայում, նա անպայման պետք է ունենար քաղաքի ազդեցիկ տոհմերից մեկի աջակցությունն ու հովանավորությունը, այլապես օտարներին չէր թույլատրվում հաստատվել քաղաքում, առավել ևս զբաղվել առևտրական գործունեությամբ:

Մեքքայի մասնակցությունը ներքին և արտաքին առևտրին հանգեցրել էր քաղաքում մեծ հարստությունների կուտակմանը, դրա հետ մեկտեղ նաև գույքային մեծ անհավասարության գոյացմանը: Արդեն VI դարի վերջին այդ քաղաքում սոցիալական շերտավորումը գնալով խորանում էր: Գոյություն ունեին խոշոր վաճառականներ և մեծ թվով աղքատներ, որոնց թիվը հարաճուն կերպով մեծանում էր: Մեքքայի հարուստ վաճառականներն ունեին մեծ թվով ստրուկներ, որոնք նախկինում բեդվիններ էին: Նրանք իրենց ունեցած պարտքերի պատճառով վեր էին ածվել ստրուկների: Կային նաև դրսից, հատկապես Եթովպիայից և Աֆրիկայի այլ վայրերից բերված սևամորթ ստրուկներ, որոնք արածացնում էին իրենց տերերի անասնահոտերը, մշակում մոտակա օազիսներում գտնվող նրանց դաշտերն ու այգիները, ինչպես նաև օգտագործվում էին տնային տնտեսության մեջ: Քիչ չէին նաև դրսից բերված օտարերկրյա ծագում ունեցող արհեստավորները, ապրուստի միջոցներից գուրկ անօթևան մարդիկ, ծնողագուրկ որբերը և այլն: Բեդվինական կենսաձևի հիմքերի քայքայումը քաղաքում առաջ էր բերում խորը անկայունություն: Թույլ տոհմերը ոչ միայն գնալով ավելի ու ավելի էին աղքատանում, այլև նվաստացվում էին հարուստ և ուժեղ տոհմերի կողմից: Ներցեղային կոնֆլիկտների հետևանքով ցեղերից հեռացած մեծ թվով մարդիկ և առհասարակ մինչև հուսահատության դուռը հասած ընչազուրկ տարրերը կազմում էին ավազակախմբեր և հարձակումներ գործում հարուստների ունեցվածքի, նստակյաց բնակչություն ունեցող բնակավայրերի և նույնիսկ հակառակ ցեղային ավանդույթների, կողոպուտի ենթարկում իրենց իսկ ցեղակիցներին: Մակայն քիչ չէր նաև այն մարդկանց թիվը, որոնք մեծ հույսերով սպասում էին փոփոխությունների:

Մեքքայում գոյություն ունեին պոլիսի (ինքնակառավարվող քաղաք-պետության) և պետական իշխանության միայն սաղմերը: Յուրաքանչյուր ցեղ կառավարվում էր ինքնուրույն կերպով: Չկային պետական իշխանության մարմիններ՝ դատարաններ, ոստիկանություն, բանտեր և այլն: Քաղաքի պաշտպանությունը դրված էր այսպես կոչված «ահաբիշների» վրա, որոնք սկզբնապես հանդիսանում էին եթովպացի վարձկաններ, սակայն հետագայում այդ ռազմական կազմակերպությունը համալրվում էր բեդվինական փոքր ու աննշան ցեղերի անդամներով:

Ժամանակ առ ժամանակ Մեքքայի հրապարակում գտնվող մի հատուկ տան մեջ, որը կոչվում էր «դար-ան-նադվա» («Ժողովների տուն») հավաքվում էր ցեղի ավագանին՝ շեյխերը, ցեղերին վերաբերող զանազան հարցեր լուծելու համար: Սակայն այդ խորհուրդն իր տրամադրության տակ չունեւ հարկադրման միջոցներ, որպեսզի անհնազանդներին ստիպեր ենթարկվելու իր որոշումներին:

Մեքքայում տարվա մեջ սահմանվել էին չորս այսպես կոչված «սրբազան ամիսներ», երբ դադարում էին պատերազմական գործողությունները և ազգաբնակչությունը կարողանում էր մի տեղ համախմբվել, կատարել առևտրափոխանակություն, զվարճանալ և այլն: Այդ «սրբազան խաղաղությունների» ընթացքում ստեղծվում էին շուկաներ և տոնավաճառներ, որտեղ բեդվինները կատարում էին ապրանքափոխանակություն: Առավել հայտնի էր Մեքքայից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Ուկկազ կոչված վայրի շուկան, որտեղ աշխույժ առևտրի հետ միաժամանակ ամեն տարի տեղի ունեցող տոնավաճառում բանաստեղծները կարդում էին իրենց ստեղծագործությունները: Բանաստեղծական այդ մրցույթը («մուֆակկարա») հաղթողին պարգևում

էր սեճ համբալ, միաժամանակ փառքի արժանացնելով այն ցեղին, որին պատկանում էր մրցույթում հաղթանակ տարած բանաստեղծը: Հաղթողների քասիդները գրվում էին սև մետաքսյա կտորի վրա ոսկե տառերով և մեկ տարի շարունակ դրանք կախում էին Քաաբայի տաճարի ներսում, որպեսզի բոլորը վայելեն այդ բանաստեղծությունների հմայքը: Ավանդությունը պատմում է, որ հենց Ուկկլազի տոնավաճառում Մուհամմադը հասկացել էր, որ արաբների համար խոսքը ոսկուց ավելի թանկ արժէ:

Մեքքայում տները որպէս կանոն կավաշեն էին հարթ տանիքներով: Կային նաև հարուստներին պատկանող քարաշեն տներ, որոնք կառուցվում էին քաղաքից ոչ հեռու գտնվող քարհանքից բերված քարից: Քաղաքի գլխավոր փողոցը, որը միննույն ժամանակ քարավանային ճանապարհ էր, անցնում էր ողջ քաղաքի միջով: Օրվա բոլոր ժամերին այդ ճանապարհով երթնեկում էին առևտրական քարավանները: VII դարի սկզբին Մեքքայում հաշվվում էր մի քանի տասնյակ ընտանիք: Այդ ժամանակ քաղաքի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 6-7 հազար մարդ:

Ահա այդ քաղաքում էր ծնվելու և գործելու համաշխարհային նոր կրոնի՝ իսլամի հիմնադիր Մուհամմադը:

ՄՈՒՀԱՄՍԱԴ ՄԱՐԳԱՐԵՆ

Պատմությունն իր տրամադրության տակ չունի նոր համաշխարհային կրոնը ստեղծած Մուհամմադի մասին ժամանակակիցների թողած գրավոր հավաստի տեղեկություններ: Իսկ մահմեդական ավանդույթի կողմից հաղորդած տեղեկությունները վերաբերում են առասպելների բնագավառին: Իսլամի մարգարեի առաջին համակարգված և կանոնակարգված կենսագրությունը՝ այսպես կոչված «սիրան» («Սիրաթ ռասուլ Ալլահ» - «Վարք Ալլահի մարգարեի») ավելի ուշ ժամանակաշրջանի աղբյուր է: Այդ կենսագրականի հեղինակները VIII դարում ապրած Մադինացի Իբն Բահակն է (մահացել 767 թ.), ինչպես նաև Իբն Խիշամը (մահացել է 834 թ.), Իբն Սա'ադը և ուրիշներ: IX դարում Մուհամմադի կենսագրությունը հարստացվել է արաբ պատմիչների, մասնավորապես արթ-Թաբարիի (մահացել է 923 թ.) հաղորդած նոր տվյալներով: Մուհամմադի կյանքի մասին որոշակի նյութ է հայթայթում նաև մուսուլմանների սուրբ Գիբրը՝ Ղուրանը, որը սակայն չի կարելի համարել կարևորագույն աղբյուր հիշյալ հարցի կապակցությամբ:

Տարաբնույթ աղբյուրներից քաղված տեղեկությունները վկայում են, որ Ալլահի մարգարեն եղել է ոչ թե մտացածին, երևակայական, այլ ռեալ կերպով գոյություն ունեցած պատմական անձնավորություն: Ինքը՝ Մուհամմադը ևս բազմիցս հայտարարել է, որ ինքը ամենասովորական մարդ է, օժտված մարդկային թույլություններով: Սակայն հետագայում ավանդությունը նրա մասին հյուսել է բազմաթիվ առասպելներ և առասպելախառն պատմությո-

յուններ, որոնցից դժվար է տարաբաժանել ճշմարիտը ստից և իրականը մտացածինից:

Աստիճանաբար մուսուլմանական ավանդույթը մշակել ու ձևավորել է Մուհամմադի կենսագրության վերաբերյալ մի վարկած, որն ընդունելի էր դարձել բոլոր մուսուլմանների կողմից:

Ի՞նչ առաքելությամբ էր այդ մարդը գալիս աշխարհ: Միանգամայն հասկանալի ու բնական է, որ արաբական հասարակության մեջ տեղ գտած ճգնաժամային երևույթները, որոնք ցայտուն կերպով նշմարվում էին արդեն VI դարից սկսած, չէին կարող հավերժ շարունակվել: Արաբիան կենսականորեն կարիք ուներ փոփոխությունների: Եվ ահա VII դարի 20-կան թվականների սկզբներին արաբների բնօրրանում հանդես է գալիս մի արտասովոր անձնավորություն՝ Մուհամմադ անունով (արաբերեն այդ անունը նշանակում է «փառապանծ»), որը և հանդիսացավ իսլամի մարգարե՝ նաբի, համաշխարհային այդ նոր կրոնի հիմնադիր ու ստեղծող, միաժամանակ դառնալով միմյանցից ցրված ու տարանջատված արաբական ցեղերի միավորողն ու արաբական միասնական կենտրոնացված պետության հիմնադիրը:

Համաձայն ավանդույթի Մուհամմադը (Մուհամմադ իբն Աբդալլահ) ծնվել 570 թ. օգոստոսի 29-ին (մուսուլմանական ռաբիբի ալ-ավվալ ամսի 8-րդ օրը) Մեքքայում (մեկ այլ վարկածի համաձայն 571 թ.): Մահացել է 632 թ.: Նա սերում էր կուրայշ (նշանակում է «շնաձուկ», որը հանդիսանում էր հիշյալ ցեղի տոտեմը) ցեղի Հաշիմի (Հաշիմյան) տոհմից: Կուրայշ ցեղի մեջ մտնում էին տասնյակ տոհմեր, որոնցից հաշիմյանների տոհմը ամենանշանավորներից էր: Այդ ժամանակ Մեքքայում տիրապետող դիրքեր ուներ կուրայշ ցեղի Ումմայա (Օմայա) տոհմը, իսկ հաշիմյանները չնայած իրենց ազնվագարմ ծագմանը, աչքի չէին ընկնում ոչ ի-

րենց հարստությամբ ու ունեցվածքով, և ոչ էլ իրենց ունեցած դիրքով:

Մուհամմադի ծննդյան վերը նշված թվականի հավաստիությունը գիտնական-իսլամագետների կողմից ապացուցված չէ: Առհասարակ, մինչև Մադինա տեղափոխվելու ժամանակաշրջանը (հիջրան, որը կատարվել է 622 թ.) նրա կյանքի վերաբերյալ որևէ անվիճելի տվյալ գոյություն չունի: Ինքը՝ մարգարեն ասել է, որ «ես ծնվել եմ արդար թագավորի օրոք», նկատի ունենալով Սասանյան արքա Խոսրով I Անուշիրվանին (531-579 թթ.): Մեկ այլ ավանդության համաձայն, Մուհամմադը ծնվել է «փղի տարում», այսինքն Եմենում եթովպական թագավորի տեղապահ Աբրահի Մեքքայի դեմ անհաջող արշավանքի ժամանակ, որի ընթացքում, ինչպես նշվել է վերևում, նրա բանակում եղել են փղեր:

Նույն ավանդության համաձայն այն գիշերը, երբ ծնվեց իսլամի մարգարեն, տեղի են ունեցել արտասովոր իրադարձություններ: Իրանի բոլոր զրադաշտական տաճարներում իբր հանգել է զրադաշտականների «անմահ կրակը», որ ծննդյան գիշերը լուսավորված է եղել այնպիսի պայծառ լույսով, որ Մուհամմադի մայրը կարողացել է Դամասկոսի շուկաները նշմարել ցերեկվա լույսի նման, որ Խոսրով Անուշիրվան թագավորի գահը ճոճվել է և այլն: Մեկ այլ ավանդության համաձայն, Մուհամմադի հայրը, Շեյբայի որդի Աբդալլահը, որն առևտրական գործերով մեկնել էր Սիրիա, հետդարձի ճանապարհին մահացել է, այդպես էլ չտեսնելով իր բացակայության ժամանակ ծնված զավակին:

Մուհամմադի պապի՝ Աբդ ալ-Մութալիբի և հոր՝ Աբդալլահի մասին տեղեկությունները համարյա բացառապես առասպելական բնույթի են: Սակայն հավաստի հայտնի է, որ Աբդ ալ-Մութալիբի տոհմի ձեռքում է եղել ուխտավորներին ջրով մատակա-

րարելու վերին աստիճանի պատվավոր ու եկամտաբեր իրավունքը, որը վկայում է այդ ընտանիքի ազդեցության ու կշռի մասին:

Ավանդություններից մեկի համաձայն, Արդ ալ-Մութալիբ Շեյբան երկար ժամանակ արու գավակներ չի ունեցել, իսկ արաբների մոտ արու գավակ չունենալը ընկալվում էր որպես մեծ դժբախտություն, ուստի ուխտել է, որ ունենալու դեպքում նրանցից մեկին գոհ է մատուցելու իր աստծուն: Ի վերջո նա ունենում է տասնմեկ որդիներ և հավատարիմ մնալով իր երդմանը, որոշում է նրանցից մեկին գոհ մատուցել: Սակայն «աստծո կամոք» վիճակահանությունը ընկնում է 100 ուղտերի վրա, որի հետևանքով էլ գոհաբերվում են այդ կենդանիները, իսկ սիրեցյալ գավակը փրկվում է:

Չնայած իր ազնվագարմ ծագմանը, մարգարեի մանկությունը երջանիկ չի եղել: Նա բոլորովին չի տեսել իր հորը, որը մեռնելիս իր այրուն՝ Ամինային, թողել է միայն հինգ ուղտեր, մի քանի ոչխար և մեկ հաբեշ-ստրկուհի: Հետևելով արաբների մոտ ընդունված կարգին, Մուհամմադի մայրը վեց ամսական երեխային տալիս է քոչվորական Բանու Սաադ ցեղից Խալիմա անունով մի ծծմոր, որը բնակվում էր Մեքքայից հարավ-արևելքում, 90 կմ հեռավորության վրա գտնվող Թայիֆ օազիսից ոչ հեռու մի վայրում:

Այդ քոչվորների ընտանիքում մանուկ Մուհամմադի վերաբերյալ տեղեկություններ չեն հասել մեզ, ի բացառյալ հետևյալ առասպելի, որը հետագայում որպես իրողություն բազմիցս պատմվել է հենց իր Մուհամմադի կողմից: Համաձայն այդ առասպելի, իրենց վրանից ոչ հեռու խաղացող երեք տարեկան Մուհամմադին և նրա կաթնեղբոր առջև հայտնվել են սպիտակ հագուստով երկու տղամարդ: Նրանցից մեկի ձեռքին գտնվել է ձյունով լի ոսկե մի լազան: Մուհամմադին պառկեցնելով մեջքի վրա, նրանք ճեղքում

են նրա կուրծքը, դուրս քաշում սիրտը և նրանից հանում մի սև կաթիլ: Այնուհետև բացված կրծքի ներսը մաքրում են ձյունով և սիրտը կրկին դնելով կրծքի մեջ՝ հեռանում: Վախեցած կաթնեղբայրը վազում է ծնողների մոտ և պատմում ամբողջ եղելությունը: Վերջիններս մոտենալով դալկացած ու գունատ դեմքով Մուհամմադին, նրան հարցնում են տեղի ունեցածի մասին: Վերջինս ճշտիվ պատմում է այն, ինչ նրանց պատմել էր իր կաթնեղբայրը: Վախեցած ծննայրը համոզում է իր ամուսնուն Մուհամմադին վերադարձնել իր ընտանիքը: Հետագայում մեկնաբանելով վերոհիշյալ իրադարձությունը, Մուհամմադն ասել է, որ այդ անձանոթները եղել են աստծո կողմից ուղարկված հրեշտակներ, որպեսզի իրեն մաքրեն արատներից:

Երբ լրանում է Մուհամմադի վեց տարին, մայրը վերցնելով իր որդուն և հաբեշ-ստրկուհուն մեկնում է Յասրիբ իր ազգականների մոտ: Հետդարձի ճանապարհին նա հիվանդանում է և մահանում: Նրան թաղում են Մեքքա տանող ճանապարհից ոչ հեռու գտնվող Աբվա կոչվող վայրում:

Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Շուտով քո Տերը քեզ կըտայ եւ դու գոհ կլինես: Միթե նա քեզ որք չըգտաւ եւ պատսպարեց, իսկ քեզ մոլորած գտաւ եւ առաջնորդեց, եւ քեզ գտաւ աղքատ և հարստացրեց: Դու էլ որքին մի՛անարգի՛ր: Մուրացողին էլ դուրս մի անիր» (93:5-8):

Ումմ-Այման անունով ստրկուհին երեխային բերում է Մեքքա, որտեղ նրա դաստիարակությամբ սկզբնական շրջանում զբաղվում է իր հորական պապը՝ Աբդ ալ-Մութալիբ Շեյբան: Պապը ջերմորեն սիրում էր իր թոռանը և նրան շրջապատում գուրգուրանքով, քանի որ նա իրեն հիշեցնում էր իր կորցրած սիրեցյալ որդուն: Ամբողջ օրեր Շեյբան անց էր կացնում Քաաբայում, Մու-

համամադին վերցնելով իր հետ: Հավանաբար դա նպաստել էր նրան, որ դեռևս վաղ մանկության հասակում երեխայի մոտ արթնանա հետաքրքրությունը կրոնի նկատմամբ:

Սակայն փոքրիկ Մուհամմադը շարունակում էր ենթարկվել ճակատագրի անողորմ հարվածներին: Երբ լրացավ նրա ութ տարին, սիրելի պապը մահացավ: Վերջինս ինչ-որ դիվանագիտական առաքելությամբ մեկնել էր Եմենի մայրաքաղաք Սանա, բանակցելու համար այնտեղ հաստատված պարսկամետ կառավարության հետ կարգավորելու համար նրա հետ Մեքքայի հարաբերությունները: Ճանապարհին նա հիվանդանում է և վերադառնալով Մեքքա, նրա համար պարզ է դառնում, որ հասել է իր կյանքի ավարտին: Նա իր բոլոր գործերը հանձնելով ավագ որդուն՝ Աբու Թալիբին, նրանից խնդրում է, որ հոգ տանի Մուհամմադի նկատմամբ: Այնուհետև իր մոտ կանչելով իր բոլոր զավակներին, տալիս է իր վերջին հրաժեշտը և կնքում իր մահկանացուն: Սիրեցյալ պապի մահը ցնցող ազդեցություն է թողել Մուհամմադի վրա: Երբ կրկնակի որբանալով նա անցավ հորեղբոր խնամքի տակ, արդեն բոլորել էր իր կյանքի ութ տարին:

Այագա մարգարեն հնարավորություն չի ունեցել կրթություն ստանալու համար: Ըստ երևույթին հորեղբայրը՝ Աբու Թալիբը չէր ցանկացել ավելորդ ծախսերի տակ ընկնել: Թեև Մուհամմադը երբեք վատ չի արտահայտվել իր հորեղբոր մասին, սակայն, ըստ երևույթին, նրա ընտանիքում ապրելով մշտապես իր վրա զգացել է որբության դրոշմը:

Հորեղբոր՝ Աբու Թալիբի տանը Մուհամմադը զբաղվել է չարքաշ աշխատանքով, որի մասին վկայություններ ենք գտնում Ղուրանում: Նրա հիմնական զբաղմունքն է եղել հորեղբոր այծերը, ոչխարներն ու ուղտերը արածեցնելը: Սակայն ազատ ժամե-

րին սիրել է խաղալ իր տարեկիցների հետ: Մեքքայի մանուկների շրջանում ամենատարածված խաղը եղել է պատերազմը: Տղաները պետք է իրենց պատրաստեին հասուն կյանքի համար, ուստի այդ խաղը մեծերի կողմից խրախուսվել է:

Մուհամմադը վաղ մանկության տարիներից դրսևորել է աշխույժ հետաքրքրասիրություն, սիրել է ներկա լինել մեծերի խոսակցություններին, տարբեր հարցերի վերաբերյալ քննարկումներին և այլն: Իր հորեղբորը օգնելով առևտրական գործերի մեջ, երբխան շատ արագ ձեռք էր բերում նաև առևտրական ունակություններ:

Չնայած իր հորեղբոր ընտանիքի անդամների ջերմ վերաբերմունքին դեպի մանուկը, ավելի ուշ նրան տրված այն հարցին, թե ինչպիսին է եղել նրա մանկությունը, Մուհամմադը միանշանակ պատասխանել է. «Ես որք էի, և դրանով ամեն ինչ ասված է»:

Մանուկ Մուհամմադի մոտ առկա է եղել անգուսպ հետաքրքրություն դեպի հեռավոր եզերքները և նա միշտ խնդրել է հորեղբորը իր առևտրական գործերով ճանապարհորդությունների ժամանակ իրեն վերցնել հետը: Մակայն հորեղբայրը մշտապես մերժել է, պատճառաբանելով, որ անջուր անապատներով, կիզիչ արևի տակ ճանապարհորդությունը երեխաների համար չէ: Վերջապես, երբ Մուհամմադը 12 տարեկան էր, Աբու Թալիբը համաձայնվել է նրան իր հետ վերցնել Սիրիա կատարած իր ճամփորդության ժամանակ: Ուղտերի քարավանը օրեկան կտրում անցնում էր 30-40 կիլոմետր ճանապարհ և մինչև Սիրիա ուղևորությունը տևել է մոտ երկու ամիս:

Անկասկած այդ ճանապարհորդությունը վերին աստիճանի տպավորիչ է եղել երեխայի համար: Նա ոչ միայն տեսնում է հայրենի երկրի բնությունը, այլև ծանոթանում նրա բնակչության, ինչ-

պէս նաև հարևան երկրների մարդկանց կյանքի պայմանների հետ: Ավանդության համաձայն, Սիրիայի Բուսրա քաղաքում Մուհամմադը հանդիպում է Բահիրա անունով մի քրիստոնյա ճգնավորի հետ, որը հանձինս պատանի Մուհամմադի գուշակում է ապագա մարգարեի երևան գալը: Արաբական վարկածի համաձայն ճգնավորի ազգությունն անհայտ է: Մեկ այլ վարկածի համաձայն, նա եղել է ասորի, հետևելով քրիստոնեության նեստորական ուղղությանը: Շրջանառվել է նաև մի վարկած, ըստ որի ճգնավորը հայ է եղել: Այս վարկածին հանդիպում ենք հայ մատենագրության մեջ (Կիրակոս Գանձակեցու, Մովսէս Կաղանկատվացու, Թովմա Արծրունու և Անանուն կոչվող պատմիչի գործերում):

14 տարեկան հասակում 584 թ. Մուհամմադը առաջին անգամ դառնում է պատերազմի մասնակից: Հայտարարված սրբազան ամիսների ժամանակ, երբ արգելված էր պատերազմներ մղելը, կինանա ցեղը, խախտելով այդ օրենքը, հարձակում է գործում Նաենից դեպի Եփրատ գետի ափերը ուղևորվող քարավանի վրա, որի անվտանգությունն ապահովելու համար ուղեկցում էին Քայսալյան ցեղի մարդիկ: Կուրայշիները, որոնք հանդիսանում էին կինանա ցեղի հավատարիմ դաշնակիցները, անմիջապես հանդես են գալիս գորակցելով նրանց: Վճռական ճակատամարտը տեղի է ունենում Թայիֆի և Մեքքայի միջև ընկած մի օազիսի մոտ: Այդ ընդհարման ժամանակ Մուհամմադը լոկ հանդիսանում էր իր հորեղբոր զինակիրը և նրա զլխավոր պարտականությունն էր հավաքել նետերը, և տալ հորեղբորը: Դրանով հանդերձ, նա ականատես է լինում արյունոտ ու կատաղի մի ճակատամարտի, որն անկասկած, մեծապես ազդելու էր նրա ողջ աշխարհայացքի վրա: Ճակատամարտը տևել է մի ամբողջ օր և ավարտվել մեքքացիների հաղ-

թանակով: Ռազմավարը տեղնուտեղը բաժանվել է հաղթողների միջև, իսկ գերիներին տարել են Մեքքա, սպասելով, որ նրանց ազատության համար պարտվածները կվճարեն փրկագին: Մի քանի օր անց եմենցիների հետ կնքվեց պայմանագիր, որն արգելում էր նրանց անցումը Կայս Այլան ցեղի տարածքով, իսկ նրանք ստորագրեցին համաձայնագիր Մեքքայի հետ համագործակցելու վերաբերյալ: Դրանից հետո մեքքացիները կատարելապես մենաշնորհացրին առևտուրն Իրաքի հետ:

Այդ պայմանագիրը հետագայում մեծ դեր էր խաղալու Մուհամմադի կյանքում:

590 թ. քսանամյա Մուհամմադը մասնակից է դառնում նաև Ուկկազա վայրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտին և Խիլմ ալ-Ֆուդուլ ցեղի հետ հաշիմիների կնքած դաշինքին:

Քսան տարեկան դառնալուց հետո Մուհամմադը սկսում է աշխատել որպես առևտրական քարավաններին ուղեկցող: Քարավանատեր-վաճառականները նրան հաճույքով վերցնում էին աշխատանքի, քանի որ առևտրի և դրա հետ կապված բոլոր բնագավառների վերաբերյալ նա արդեն կուտակել էր բավականին մեծ փորձ: Բացի այդ, տարիների ընթացքում նա ձեռք էր բերել անբասիր վարք ունեցող և կարգապահ մարդու համբավ: Նույնիսկ նրան կնքել էին «ճշմարտասեր», «վստահության արժանի» («ալ-ամին») մականիքները:

Հասունության տարիքի հասած Մուհամմադը որոշում է ամուսնանալ և ընտանիք կազմել: Բեդվինական հասարակության մեջ լայնորեն ընդունված էին ազգականների միջև ամուսնությունները: Ուստի նա խնդրում է իր հորեղբոր՝ Աբու Թալիբի աղջկա՝ Ումմ Հանիի ձեռքը, սակայն ստանում է մերժում: 595 թ. այդ ընդունակ ու ազնիվ երիտասարդի վրա ուշադրություն է դարձ-

նում եռանդուն, խելացի, գործունյա և հարուստ մի այրի կին՝ Խաղիջա բինտ Խուվայլիդը (Խուվայլիդի աղջիկ Խաղիջան), որը զբաղվում էր Սիրիայի հետ քարավանային առևտրով և սեփական առևտրական տան ղեկավարն էր: Կորցնելով իր երկու ամուսիններին, նա հարկադրված էր իր առևտրական գործերը առաջ տանելու համար իր մոտ ծառայության վերցնել գիտակ ու ձեռներեց գործավարների ու վաճառականների:

Իր ստրուկ Մայսուրի միջոցով Խաղիջան Մուհամմադին առաջարկում է ապրանքներով բեռնավորված իր քարավանը տանել Սիրիա և այնտեղ գնելով հունական ու պարսկական ապրանքներ, հետ վերադառնալ: Մուհամմադը տալիս է իր համաձայնությունը և իր կյանքում երկրորդ անգամ քարավանով մեկնում Սիրիա: Ձեռնտու գներով վաճառելով Խաղիջայի ապրանքները, նա այնուհետև գնում է իրեն հանձնարարված ապրանքները և հետ վերադառնում Մեքքա:

Մեկ ամիս շարունակ Սիրիայում մնալը վերին աստիճանի հետաքրքիր ու օգտակար էր Մուհամմադի համար: Այնտեղ թեև ինքը ճշտիվ կատարում էր կուրայշ ցեղի դավանած բոլոր կրոնական ծիսակատարությունները, սակայն արդեն վաղուց իրեն համարում էր հանիֆների ուսմունքի հետևորդ: Սիրիայում Մուհամմադին հիացմունք էր պատճառել հանիֆների բարեկեցիկ և մաքրակենցաղ կյանքը, նրանց շեշտված արժանապատվության զգացումը: Մտորելով իր տեսածների մասին, Մուհամմադը հանիֆների բարեկեցիկ կյանքը համեմատում էր իր ցեղի մարդկանց ապրելակերպի ու կենցաղի հետ, հանգելով այն համոզման, որ այդ ամենի պատճառը հանիֆների կողմից միաստվածությանը հետևելն է:

Նոր տպավորություններով ու մտքերով հարստացած, Մուհամմադը վերադառնում է Մեքքա և Խաղիջային ներկայացնում հաշվետվություն իր կատարած աշխատանքի մասին, միաժամանակ նրան հանձնելով իր հետ բերած ապրանքը: Քանի որ այն բարձր որակի էր, Մեքքայում վաճառվում է բարձր գներով: Միանգամայն գոհ իր աշխատակցի կատարած գործից, Խաղիջան նրան վճարում է կրկնակի անգամ ավել, քան նախատեսված էր պայմանավորվածությամբ: Դրանից հետո նա մշտապես Մուհամմադին հանձնարարում էր վարել իր գործերը:

Որքան շատ էր Խաղիջան շփվում իր երիտասարդ աշխատակցի հետ, այնքան ավելի էր նա դուր գալիս իրեն: Նրա ազնվությունը, աշխատասիրությունը, խելացիությունը և առևտրական տաղանդը ուղղակի հմայել էին այդ կնոջը: Մտորելով իր կյանքի հետագա ընթացքի մասին, ի վերջո Խաղիջան հանգում է այն եզրակացության, որ Մուհամմադը կարող է լինել ոչ միայն իր առևտրական գործակատարը, այլև հավատարիմ ամուսինը: Իր ապագա կողակցի աղքատությունը չէր մտահոգում նրան, քանի որ ինքը չափազանց հարուստ էր: Նրա կարծիքով Մուհամմադի աղքատությունը հենց նրա առավելությունն էր այն առումով, որ նա իրենից մշտապես կգտնվեր կախման մեջ և չէր ամուսնանա ուրիշ կանանց հետ: Դժվար է ասել, թե Խաղիջայի որոշումը կառուցված էր նմանատիպ հաշիվների վրա, թե նա անկեղծորեն ու անշահախնդիր կերպով սիրահարվել էր Մուհամմադին: Բոլոր դեպքերում, երբ Խաղիջան իր ձեռքն առաջարկեց նրան, վերջինս առանց որևէ երկմտանքի ընդունեց այն: Այսպիսով 25-ամյա Մուհամմադը ամուսնանում է իրենից 15 տարի մեծ կնոջ հետ: Չնայած տարիքային այդ տարբերությանը, դա երջանիկ ամուսնություն էր: Ավանդության համաձայն, Մուհամմադը իր ողջ կյանքի

ընթացքում պահպանել է իր կապվածությունը Խաղիջայի հետ, հավատարիմ է մնացել նրան: Նրա կենդանության օրոք չի ամուսնացել ուրիշ կանանց հետ, իսկ նրա մահվանից հետո ի հիշատակ նրա՝ ժամանակ առ ժամանակ կազմակերպել է հյուրասիրություն աղքատների համար: Դա անշուշտ, վկայում է այն մասին, որ այդ կինը մեծ հեղինակություն էր վայելում իր ամուսնու մոտ: Իր հերթին Խաղիջան, որը նախկինում իրեն միշտ զգացել է որպես ընտանիքի գլխավոր, հեզ ու հնազանդ է եղել ամուսնուն:

Զույգերի ամուսնությունը տեղի ունեցավ 595 թ.: Հարուստ Խաղիջայի հետ ամուսնությունը Մուհամմադին տվեց նյութական ապահովություն, նրան ազատելով մի կտոր հաց վաստակելու տանջալից հոգսերից, հետևաբար, նաև լայն հնարավորություններ մտավոր զարգացման համար:

Զնայած իր առաջացած տարիքին, Խաղիջան Մուհամմադին պարգևեց մի քանի զավակներ: Առաջինը ծնվեց մի տղա, որին տվեցին ալ-Խասիմ անունը: Սակայն ծնողների ուրախությանը վիճակված չէր երկար տևելու. երկու տարեկան հասակում որդին մահացավ: Այնուհետև Խաղիջան իրար հետևից ծնեց չորս աղջիկների՝ Զայնաբին, Ռուքայային, Ումմ-Քուլսումին և Ֆաթիմային: Վերջինս հետագայում դարձավ մարգարեի սերնդի մեծաթիվ ճյուղավորումների հիմնադիր և միաժամանակ Մուհամմադի ցեղի միակ շարունակողը:

Խաղիջան կրկին երջանկացրեց Մուհամմադին, ծնելով արու զավակ, որին ի պատիվ պապի (Մուհամմադի հոր) անվանեցեցին Աբդալլահ: Սակայն վերջինս ապրեց ավելի քիչ, քան նախորդ տղան: Երրորդ որդին, որի անունը դրեցին աթ-Թահիր, իր մահկանացուն կնքեց ծնունդից շատ քիչ ժամանակ անց: Դրանից հետո Խաղիջան այլևս զավակներ չունեցավ:

Ամբողջ կյանքում իսլամի մարգարեն տվալտանքներ է ունեցել արու զավակ չունենալու պատճառով: Արաբների մոտ մեծ ամոթանք էր արու զավակ ժառանգորդ չունենալը: Մովորույթը թույլ էր տալիս ունենալու անսահմանափակ թվով կանայք: Առավել ևս, որ հարուստ մարդը հեշտությամբ կարող էր գնել երիտասարդ գեղեցիկ ստրկուհու: Սակայն քանի որ Մուհամմադը նվիրական կերպով կապված էր Խաղիջայի հետ, նա չգնաց այդ քայլին: Փոխանակ ուրիշ կին վերցնելու, նա որոշեց որդեգրել երկու տղաների, իր հորեղբայր Աբու Թալիբի որդի Ալիին և Խաղիջայի կողմից իրեն նվիրած ստրուկ Զայդին:

Ավանդության համաձայն, Մուհամմադը ոչ միայն հավատարիմ ամուսին էր, խոհական անձնավորություն, կարեկցող ու աղքատախնամ, այլև իր կյանքում ու կենցաղում հասարակ մարդ: «Ահա այսպիսի մի անշուք արտաքինի մեջ էր թաքնված այն բնական հանճարը, որը բարձրացրեց նրան արաբական առօրեության մակերևութից և կանգնեցրեց համամարդկային մեծությունների շարքում», - գրում է Լեոն:

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՐԳԱՐԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԻՍԼԱՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ընտանեկան երջանկությունը չէր խանգարում Մուհամմադին զբաղվելու կրոնական հայեցողություններով: Եթե հավատալու լինեք ավանդությանը, ապա նա Մեքքայի շրջակայքում, հատկապես Հիրա սարի քարանձավում, առանձնանալով ու մեկուսանալով, խորասուզվում էր մտքերի մեջ և մտորում իրեն հուզող հարցերի մասին: Այդ սովորությունը նրա մոտ հայտնվել էր կամ տաբերային կերպով, կամ քրիստոնյա ճգնավորների ազդեցության ներքո: Ժամանակ առ ժամանակ Խաղիջան ևս գնում էր նրա հետ և նրանք առանձնանալով՝ աղոթում էին միասին: «Միշտ մտածող, զգայուն, տպավորվող մի բնավորություն,- գրում է Լեոն,- նա որոնում էր առանձնություն և քաշվելով իր քաղաքի մոտ գտնվող լեռները, օրերով անձնատուր էր լինում բնության ազդած տպավորություններին, լռիկ մտածողություններին, անհանգիստ որոնումներին: Այդ ժամանակներում, այն միջավայրում այդպիսի մի բնավորություն կարող էր լույ կրոնական կերպարանավորումների մեջ գտնել իր որոնածը»:

Մուհամմադը շատ ժամանակ էր հատկացնում ինքնահայեցմանը (մեդիտացիային), ինքնասնեոմանը և կրոնական ներշնչանքին: Միաժամանակ լինելով դեպի միստիցիզմը հակում ունեցող մարդ, նա մեծ նշանակություն էր տալիս իր երագներին: Իր տեսած երագների ու նրանց պարունակած խորհրդի մասին Մուհամմադը կիսվում էր Խաղիջայի և առանձնապես նրա հորեղբորորդի Վարաքա իբն Նաուֆալի հետ, որը հարում էր հանիֆների կամ «աստվածորոնողների» աղանդին: Ըստ երևույթին հավատա-

լով իր առանձնահատուկ առաքելությանը և ի վերուստ իրեն սահմանված կոչմանը, Մուհամմադն աշխատում էր հասկանալ, թե ինչ են ուզում իրեն ասել աստվածները իր քնի ժամանակ:

Համաձայն ավանդության Մուհամմադը սիրում էր կրոնական հարցերի վերաբերյալ զրուցել հրեաների և քրիստոնյաների հետ: Այդ զրույցների շնորհիվ նա ընդհանուր բնույթի տեղեկություններ էր քաղում հուդայականության և քրիստոնեության մասին: Սկզբնական շրջանում նա հստակորեն չի պատկերացրել, թե ինչ տարբերություններ կան այդ երկու կրոնների միջև: Սակայն իր համար կարևորն այն էր, որ նրանցում առկա էր իրեն ոգեշնչող միաստվածության գաղափարը և այն, որ նրանց հետևորդները մարգարեների միջոցով աստծուց ստացել են հայտնություններ: Կասկածից վեր է, որ քրիստոնեության ու հուդայականության մասին տեղեկությունները Մուհամմադը ձեռք է բերել ոչ թե գրքերից, այլ բանավոր զրույցների միջոցով:

Իր ավագ որդու մահվանից հետո Մուհամմադը ունենում էր ընկնավորության նույններ, որոնց ժամանակ նրա մարմինը դողում էր և դեմքը գունատվում ու դալկանում: Դրանից հետո նրան համակում էր անասելի տխրություն և չէր ցանկանում ոչ որի հետ շփվել: Չնայած Խաղիջայի համառ պնդումներին, նա չցանկացավ դիմել ոչ բժիշկներին և ոչ էլ կախարդությամբ զբաղվող մարդկանց, համարելով, որ իր հետ տեղի ունեցածը ոչ թե հիվանդություն է, այլ ինչ որ այլ, մեծ բան, որն ինքը դեռևս չի կարող հասկանալ: Միառժամանակ անց նա սկսեց ասել, որ գիշերային իր տեսիլքներից գատ ցերեկը նա իր առջև հայտնվում է աստծո կողմից ուղարկված ինչ որ «ոգի»:

Մուհամմադը հաճախ ջերմեռանդորեն աղոթում էր, դրա համար օգտագործելով իր տան դատարկ սենյակը, մի բան, որ

այդ ժամանակներում դիտվում էր որպես արտառոց ու տարօրինակ: Այն ժամանակ աղոթում էին աստծուն մարմնավորող որևէ կուռքի առջև: Սակայն Մուհամմադը զարմանք արտահայտողներին ասում էր, որ աստված ամենուրեք է, ուստի կարևոր չէ, թե որտեղ ես աղոթում և աղոթքի ժամանակ որ կողմն ես շրջում դեմքդ:

Մի քանի տարվա հոգեկան խռովքից հետո, երբ նա 40 տարեկան էր, 610 թ. Ռամադան ամսի 24-ի գիշերը, Հիրա լեռան (այդ լեռը կամ բլուրը, որը գտնվում էր Մեքքայի հյուսիս-արևելքում, կոչվում էր նաև Ջաբալ նուր (Լույսի լեռ) քարանձավում քնած ժամանակ նրա առջև հայտնվում է լույսերի մեջ շոշոդացող, ամպերի մեջ ճախրող և մետաքսյա կտորի մեջ փաթաթված մի էակ, ձեռքին ունենալով մի գիրք:

- Կարդա՛, հրամայում է այդ ոգին: Ես կարդալ չգիտեմ, պատասխանում է Մուհամմադը: Կարդա հանուն քո Տիրոջ, որ ստեղծել է մարդուն թանձրացած արյունից, կարդա՛ և քո Տերը գթառատ է, որ սովորեցրել է մարդուն այն, ինչ որ չգիտեր (96:1-5),- ասում է ոգին և հեռանում:

Այնուամենայնիվ այդ տեսիլքը հոգեկան խռովք է պատճառում Մուհամմադին և նա այդ մասին պատմում է Խադիջային: Նա իր տուն է հրավիրում նաև Վարաքա իբն Նաուֆալին և խնդրում նրան կարծիք հայտնել տեսիլքի վերաբերյալ: Վերջինս լսելով եղելությունը ասում է. «Եթե դա ճիշտ է, ապա դա նշանակում է, որ Մուհամմադի վրա իջել է մեծ օրենքը, որը ժամանակին իջել էր Մովսեսի վրա: Հետևաբար տեսիլքի խորհուրդն այն է, որ Մուհամմադը մեր ժողովրդի մարգարեն է»:

Խադիջայի ներշնչումների ներքո Մուհամմադը աստիճանաբար հանգստանում է և վերագտնում իր հոգեկան անդորրը: Դրանից հետո նա տևական ժամանակի ընթացքում այլևս չէր ստա-

նում որևէ հայտնություն, որը նրա մոտ առաջ է բերում խորը տվայտանքներ և կասկածներ իր առաքելության և ի վերուստ իր համար սահմանված կոչման վերաբերյալ: Մակայն երկու տարի անց ոգին կրկին հատնում է Մուհամմադի առջև և արտաբերում հետևյալ խոսքերը. «Դու, Մուհամմադ, Աստծո մարգարեն ես (ռասուլ), իսկ ես նրա պատգամաբեր Ջիբրիլն եմ (Ջիբրայելը, այսինքն Գաբրիել հրեշտակապետը – Վ. Բ.):

Շուտով Մուհամմադի մոտ առաջ է գալիս այն համոզումը, որ ինքն ընտրված է մարգարե լինելու, այսինքն Աստծո ավետաբեր, մի միջնորդ, որի միջոցով Աստված ցանկանում է մարդկանց փոխանցել իր ցանկությունները: Իր հայտնությունների մասին երկար ժամանակ Մուհամմադը ոչ ոքի չէր պատմում, բացի Խադիջայից և նրա ազգական Վարաքայից: Խադիջան եղել է առաջինը, որ հավատացել է Մուհամմադի մարգարեական առաքելությանը և ընդունել է նրա ստեղծած նոր կրոնը՝ իսլամը: Այդ կրոնի մեջ Աստված և նրա մարգարեն անխզելիորեն կապված են միմյանց: Եթե մեկը հավատում է Աստծուն, ապա պետք է ընդունի նաև, որ Մուհամմադը նրա մարգարեն է:

Խադիջայից հետո նոր կրոնն ընդունեց Մուհամմադի հորեղբորորդի, նրա որդեգիր զավակ Ալին, որն այդ ժամանակ բոլորել էր իր կյանքի 15 տարին: Նրանից հետո նոր հավատն ընդունեց Մուհամմադի երկրորդ որդեգիր զավակ Ջադը (Ջադը իբն Հաբիս), որն ինչպես նշվել է վերևում, նախկինում եղել էր Խադիջայի ստրուկը, որին հետագայում նա նվիրել են Մուհամմադին, իսկ վերջինս նրան ազատելով ստրկությունից որդեգրել էր: Իսլամն ընդունեցին նաև Մուհամմադի աղջիկները՝ Ռուքայան, Ումմ Բուլսումը և Ֆաթիման:

Չնայած այն հանգամանքին, որ մարգարեի հարազատները նոր կրոնն ընդունում էին գաղտնապես, սակայն այդ կրոնի մասին սկսում էին իմանալ ավելի ու ավելի շատ մարդիկ: Մի անգամ Մուհամմադի հորեղբայր Աբու Թալիբը Մեքքայից դուրս անապատում գտնվելիս պատահմամբ հանդիպում է իր որդուն և եղբորորդուն, որոնք բարձրաձայն աղոթում էին: Զարմացած նա հարցնում է, թե այդ ամայի անապատային վայրում նրանք ում են երկրպագում: Մուհամմադը ազնվորեն պատմում է ամեն ինչ և կրքոտ կերպով սկսում է համոզել հաշիմյանների տոհմի առաջնորդին ընդունելու միասնական Աստծուն: Հորեղբայրը պատասխանում է, որ ինքը պատրաստ չէ հրաժարվելու իրենց հայրերի կրոնից, բայց և միաժամանակ ավելացնում է, որ ոչ մի վատ բան չի տեսնում այդ նոր կրոնի մեջ և չի արգելի իր որդուն հետևել նոր մարգարեին: Միաժամանակ գիտակցելով, որ նոր կրոնը անխուսափելիորեն գտնելու է անհաշտ հակառակորդներ, խոստանում է, որ եթե հարցեր առաջանան, ապա հաշիմյանները պատրաստ են թիկունք կանգնելու և պաշտպանելու Մուհամմադին:

Ստանալով աջակցության ու պաշտպանության երաշխիք. Մուհամմադը որոշում է հետևելով ի վերուստ տրված հրամանին քարոզել երկնքի պատգամները: Այդ քարոզները ունկնդիրներին ներկայացվում էին որպես ոգու միջոցով աստծուց ստացված «հայտնություններ»: Այդ քարոզի հետևանքով մի շարք անձինք ընդունեցին նոր հավատը: Դրանցից մեկն էր Թայֆ կոչված տոհմի առաջնորդ Աբու Բաքրը: Նա ավանդությունների և տոհմաբանության հիանալի գիտակ էր, սիրում էր խելացի զրույցները և հայտնի էր որպես անբասիր վարքի տեր ու ազնիվ վաճառական: Ոգեշնչվելով Մուհամմադի քարոզներով, Աբու Բաքրը սկսեց ամեն կերպ աջակցել նրան, իր հերթին իսլամ քարոզելով իր ընկերների և բո-

լոր նրանց շրջանում, ովքեր հարգանքով էին վերաբերվում իր նկատմամբ, կամ ենթարկվում էին իրեն: Շուտով որոշեց իսլամն ընդունել նաև Աբու Բաքրի ընկերը՝ Օսման իբն Աֆֆանը, որն Աբդ Շամս հզոր տոհմից էր: Իսլամն ընդունեցին նաև Ասադ տոհմից Ազ Զուբեյրը, Զուհրա տոհմից ազդեցիկ Աբդ ար-Ռահման իբն Աուֆը, որն առևտրի միջոցով կուտակել էր խոշոր հարստություն, Սա'ադ իբն Վաքքասը (հետագայում հայտնի գորահրամանատար, որը 637 թ. Կադիսիի ճակատամարտում հաղթանակ էր տարել պարսիկների նկատմամբ): Վադ շրջանում իսլամն ընդունածների թվում էր նաև հովիվ Աբդալլահ իբն Մասուդը, որը նախկինում եղել էր ստրուկ, իսկ հետագայում դարձավ Մուհամմադի ամենաաչքի ընկնող զինակիցներից մեկը: Տեղեկանալով այն մասին, որ հիշյալ մարդիկ ընդունել են ինչ որ նոր կրոն, Մեքքայի վերնախավը հայտարարեց, որ նրանք բոլորը խելագարվել են:

Մեքքայի ազնվականական վերնախավը, որը բաղկացած էր վաճառականներից, վաշխատուներից ու ստրկատերերից, Մուհամմադի քարոզչության նկատմամբ վերաբերվեց բացահայտ թշնամանքով: Այդ թշնամանքի պատճառը լոկ կրոնական մոլեռանդությունը չէր: Նոր մարգարի քարոզչությունը, որն ուղղված էր կռապաշտության դեմ, նրանց համար թվում էր վտանգավոր Մեքքայի առևտրական ու քաղաքական շահերի համար: Այդ քարոզչությունը կարող էր հանգեցնել Քաաբայի կուլտի անկմանը, որն անխուսափելիորեն առաջ կբերեր ոչ միայն ուխտագնացության կտրուկ նվազում, այլև Մեքքայի առևտրական կապերի թուլացում: Իսկ ամենակարևորը այդ սրբավայրի քաղաքական կշռի անկում:

Ահա թե ինչու, կուրայշ ցեղի վերնախավը Մուհամմադի քարոզչությունը համարեց իր շահերի համար ծայրահեղ վտան-

գավոր և թունոտ ատելությամբ լցվեց նրա հանդեպ: Մակայն նրանք չէին համարձակվում սպանել նրան, քանի որ դա անխուսափելիորեն առաջ կբերեր հաշիմյան տոհմի կողմից արյան վրիժառության իրագործում: Արաբական հին սովորությային իրավունքի համաձայն, տոհմի յուրաքանչյուր անդամ պարտավոր էր պաշտպանել իր տոհմը, իսկ տոհմը իր հերթին իր յուրաքանչյուր անդամին, թեկուզ նա լիներ ոչ իրավացի կամ մեղավոր: Բայց և առիթը բաց չէին թողնում հալածանքների ենթարկելու համար Մուհամմադին, նրան ենթարկելու ծաղր ու ծանակի և այլն:

Թեև իսլամը արդեն դուրս էր եկել Մուհամմադի տան շրջանակներից, բայց նրա քարոզչությունը շարունակում էր կատարվել գաղտնիության պայմաններում: Նոր մարգարեի հետևորդներ ձեռք բերելու հունձքը, սակայն, այնքան էլ մեծ չէր: Երեք տարվա ընթացքում նոր կրոնի հետևորդների թիվը Մեքքայում ավելացավ ընդամենը 50 մարդով: Հիմնականում դրանք մարդիկ էին, որոնք կյանքում չէին կարողացել հասնել հաջողությունների, նյութապես ապահովված չէին, հետևաբար և կորցնելու առանձնապես բան չունեին: Իսլամն ընդունողների մեջ կային նաև ստրուկներ, որոնք հանձինս Մուհամմադի տեսնում էին անարդարության դեմ մարտնչողի և իրենց պաշտպանի : Մարգարեի կողմից քարոզվող «Ահեղ դատաստանի» օրվա վերաբերյալ սպառնալից նախագուշացումները ստրուկների կողմից ընկալվում և նրանց երևակայության մեջ ուրվագծվում էր որպես իրենց հարստահարող ու ճնշող տերերի նկատմամբ արդար հատուցման ու պատժի օր:

Ի՞նչն էր հրապուրում մարդկանց հրաժարվելու իրենց հայրերի ու նախնիների դավանանքից և ընդունելու նոր կրոնը: Մեր օրերում, հետին թվով իհարկե դժվար է հստակ պատասխան տալ այդ հարցին: Սակայն միանգամայն հավաստի է, որ Մուհամմադը

բոլոր տառապյալներին, ընչազուրկներին, կյանքում մերժվածներին, անհաջողակներին և առհասարակ բոլորին, բոլորին խոստանում էր մի ապահով ու շողշողուն ոսկեդար, մի աշխարհ, որտեղ բոլորը հավասար են, բոլոր մարդիկ պատրաստակամ են աջակցելու և օգնելու միմյանց և որտեղ բոլորը Աստծո առջև կրում են հավասար պատասխանատվություն:

Նա ասում էր, որ չի կարող ճշմարիտ հավատացյալ լինել նա, ով չի սիրում իր եղբայր մահմեդականին և պատրաստակամ չէ նրան հասնելու օգնության, թե Աստծուն երկրպագելուց հետո ամենալավագույն գործը միմյանց սիրելն է: Մարդը չի կարող իրականացնել իր պարտականություններն Աստծո առջև, քանի դեռ նա չի սիրում իր մերձավորին: Մուհամմադն ասում էր, որ սերը սկսվում է ընտանիքից, որտեղ ամուսինը սիրում է իր կնոջը և հոգ է տանում նրա նկատմամբ, իսկ նա բարեպաշտ է և նվիրված իր ամուսնուն: Ծնողները պետք է սիրեն իրենց զավակներին, իսկ զավակները՝ ծնողներին: Որ ընտանիքում երեխաները նույնիսկ մտովի, իրավունք չունեն հանդիմանելու և կշտամբելու իրենց ծնողներին՝ նրանց այս կամ այն արարքի համար:

Մուհամմադը խոստանում էր իր հետևորդների կյանքը առավելագույնս դարձնել երջանիկ ու հանգստավետ հենց այս կյանքում, միաժամանակ «արդարներին» խոստանալով «հավետ երանություն» հանդերձյալ կյանքում: Նա համոզում էր, որ նոր կրոնը կոչված է միավորել մարդկանց, այլ ոչ թե նրանց բաժանել իրարից: Նա դատապարտում էր մարդկային անտեղի դաժանությունը: Օրինակ, նա խստիվ մերժում էր նորածին աղջիկներին սպանելու քոչվոր-արաբների մոտ տարածված դաժան սովորությունը: Իսկապես, ընդամենը մի քանի տասնամյակ հետո այդ բարբարոսական սովորությամբ գործնականում մոռացության մատնվեց:

Մարգարեն հանդես էր գալիս նաև արյան վրիժառության սովորության դեմ, արգելելով սպանել «ամեն մի կենդանի արարածի, որին աստված թույլ չի տվել սպանելու, ի բացառյալ այն դեպքերի, եթե դա տեղի է ունենում համաձայն օրենքի ու իրավունքի»:

Մուհամմադը չէր դատապարտում ստրկատիրությունը: Նա գտնում էր, որ պատերազմի գերիներին ստրկացնելը օրինական է: Սակայն ստրկատերերին խորհուրդ էր տալիս մեղմ վերաբերմունք դրսևորել հանդեպ նրանց, «որոնց տիրել է ձեր բազուկը»: Նա ասում էր, որ մուսուլմանը չի կարող մեկ այլ մուսուլմանի մոտ ստրկական վիճակում լինել, իսկ այլ դավանանքի պատկանող իրենց ստրուկներին ազատություն պարգևելը նա համարում էր աստվածահաճո գործ, քանի որ բոլոր մարդիկ, եթե նույնիսկ նրանք այլազգի են և այլադավան, Աստծո արարչագործության արդյունք են: Ուրիշներին օրինակ ծառայելու համար Մուհամմադը ազատություն շնորհեց իր ստրուկներին, որոնք հետագայում որպես ազատ մարդիկ ընդունեցին իսլամը և դարձան իրենց նախկին տիրոջ հավատարիմ ու անդավաճան կողմնակիցները:

Իր ժամանակակիցներին, որոնք սիրում էին աշխարհիկ բարիքները, Մուհամմադը սպառնում էր անեղ պատիժներով հանդերձյալ աշխարհում: Նա ասում էր, որ վերջին դատաստանը անխուսափելի է: Առհասարակ միասնական արարչի և անեղ դատաստանի գաղափարները հանդիսանում էին Մուհամմադի ուսմունքի անկյունաքարը: Ալլահի անունից Ղուրանում ասվում էր, որ «մենք մարդս ստեղծել ենք տառապանքի համար» (90:4): Իր «հայտնություններում» նա խարազանում էր «թերակշռողներին («ալ-մութաֆֆիֆին»), այսինքն Մեքքայի վաճառականներին: «Վա՛յ ծուռ չափողներին, որ իրանց համար չափելիս կատարեալ չափ են պահանջում, բայց երբ ուրիշների համար են չափում կամ

կշռում, պակասեցնում են» (83:1-3): Դատապարտում էր հարս-
տությամբ տարվելը, հարստությունը բազմապատկելու մարմաջը
(արաբ. «թաքասուր»), քանի որ այն մարդկանց ստիպում է մոռա-
նալ աստծուն: «Վա՛յ ամեն մի բամբասող հայիոյողի, որ ստաց-
ւածք է հաւաքում և հաշիւներ անում, նա կարծում է, թէ նրա
ստացւածքը նրան անմահ կը շինեն», - ասվում է Ղուրանում
(104:1-3): «Իսկ երբ փողի սաստիկ հնչումը կը գայ, նույն օրը
մարդս իր եղբօրիցը կը փախչէ, նաեւ իր մօրիցը եւ հօրիցը, ու իր
կնկանիցը և որդկանցիցը» (80:33-36): Նա նաև ասում էր, որ ինչ-
պէս Մեքքայում, այնպէս էլ մյուս քաղաքներում հարուստ ու սգն-
վազարմ մարդիկ մեղավորներ են: Ընդ որում, նա դատապար-
տում էր անագնիվ ճանապարհով ձեռք բերված հարստությունը և
ոչ թէ հարստությունն ընդհանրապէս: Մուհամմադի քարոզները
անհասկանալի էին մնում կռապաշտ հեթանոսների համար: «Եւ
երբ նրանց ասում է, թէ «հաւատացէ՛ք այն բանին որ Աստուած ի-
ջեցրել է» ասում են «մենք հաւատում ենք այն բանին, որ Աստուած
մեզ համար է իջեցրել» եւ նրանից զատ մնացեալն ուրանում են» (-
Ղուրան, 2:85):

Ի՞նչ է անհրաժեշտ, որ մարդն ապահովի իր փրկությունը.
երկրպագել միայն միասնական աստծուն, այն էլ անկեղծորեն ու
ջերմեռանդորեն, աղոթել և տալ ողորմություն: Ով առատաձեռն է
ու աստվածավախ, նրա համար կբացվի հեշտ ճանապարհ դէպի
արքայություն:

Մուհամմադի կողմից առաջ քաշված ողորմություն տալու
սկզբունքը կոչված էր համահարթել նոր-նոր ձևավորվող մահմե-
դական համայնքում սոցիալական անհավասարությունը: Ով չի
տալիս ողորմություն, նա չի կարող համարվել մահմեդական,-
այսպիսին էր մարգարէի սկզբունքը: Ողորմության չափը կանո-

նակարգված չէր, սակայն ինքը՝ Մուհամմադը օրինակ էր ցույց տալիս, իր և խաղիչայի ունեցվածքից բաժին հանելով համայնքի աղքատ մարդկանց: Դրա հետևանքով նրա ունեցվածքը կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում հալվեց և ինքը ևս ըստ էության դարձավ համայնքի աղքատ անդամներից մեկը: Ընդ որում, ողորմությամբ Մուհամմադի կողմից բաժանվում էր հավասար, նա տարբերություն չէր դնում իր ազգականների ու մերձավորների և համայնքի շարքային անդամների միջև:

Քարոզելով չափավորություն և հրաժարում հարստությունից և պերճանքից, միաժամանակ Մուհամմադն ասում էր, որ իշխանությունը գտնվում է «ժանտ ու դաժան մարդկանց ձեռքերում»: Աշխարհը, ըստ նրա, շատ ավելի բարդ երևույթ է, քան կարող է թվալ հասարակ մարդկանց. այնտեղ ապրում են ինչպես հրեշտակներ, այնպես էլ դևեր և որպեսզի մարդը հարմարվի այդ աշխարհի հետ, հարկադրված է ընդունել բազում դժվարին որոշումներ: Մուհամմադի բերանով Ղուրանում խոսվում է նաև մարդկանց հավասարության մասին. «Ո՛վ հաւատացեալներ, մի ազգ չը պիտի ծաղրէ միւս ազգին, թէեւ ինքը նրանցից լաւ էլ լինի. եւ ոչ էլ մի կնիկ ծաղրէ ուրիշ կնկան թէեւ ինքը նրանցից աւելի լաւ էլ լինի. եւ միմեանց մի՛ բամբասէք եւ իրար մի՛ վատաբանէք զէշ մականուններով» (49:11):

Իսլամի մարգարեի քարոզում վերոհիշյալ գաղափարները դյուրությամբ էին ընկալվում Մեքքայի բնակչության որոշակի խավերի կողմից, քանի որ այդ ժամանակներում սոցիալական շերտավորումը այդ քաղաքում հասել էր գագաթնակետին և գագացվում էր նոր մարգարեի և նոր հավատի կարիք, որն ի վիճակի լինէր հավասարեցնել բոլորին: Նրա քարոզչությունը հեշտությամբ տեղ էր հասնում մարդկանց մտքերին, քանի որ, ինչպես

նշում է իսլամագետ Գ. Ե. Ֆոն-Գրյունեբաումը, Մուհամմադը խոսում էր ոչ միայն աստծո անունից, այլև արաբների անունից, այլ կերպ ասած նա իր ժողովրդի առջև հանդես էր գալիս որպես հարազատ «արաբական մարգարե»:

Կար նաև հարցի մի այլ կողմ. «Մուհամմադը,- նշում է Լեոն,- ինչպես և յուրաքանչյուր կրոնի հիմնադիր, իմացավ, թե ինչպես պետք է բռնի մեջ հավաքել տգետ ու մուրթ, հետևաբար և վախեցող ու հավատացող զանգվածները»: Դուրանը ապստամբներին, անհնազանդներին սպառնում է գեհենի կրակներով (89:10): «Եւ ով ապստամբի Աստուծոյ եւ նրա մարգարէի դէմ, նրա համար կայ դժոխքի կրակը, որի մէջ կը մնան այդպիսիները յաւիտեան» (72:24):

Իսլամական համայնքը համարյա ամեն օր հերթով հավաքվում էր այս կամ այն անդամի տանը աղոթելու: Մական խիտ բնակեցված Մեքքայում չափազանց դժվար էր կատարել աղոթքի արարողություններ, առանց կողմնակի մարդկանց կողմից նկատելի դառնալու: Ուստի համայնքը գիշերները գնում էր անապատ առանձնության մեջ հանգիստ աղոթելու: Այդ ընթացքում աստիճանաբար իսլամական համայնքը վերածվում էր կուռ ու համախմբված իսկական եղբայրության: Մական չնայած դրան, Մուհամմադն ապրում էր ներքին տագնապ և անհանգստություն: Ըստ երևույթին նրա գլխավոր մտահոգությունն այն էր, որ մուսուլմանական համայնքը չէր մեծանում և վտանգ կար, որ նա այդպես էլ կմնար մի աննշան աղանդ, որոնցով լիքն էր շրջապատը: Մեքքայի ազնվագարն ու ազդեցիկ մարդիկ ոչ միայն չէին ուզում ընդունել իսլամը, այլև հակառակ էին այդ նոր կրոնին: Այս ամենը Մուհամմադին պատճառել էր խորը հուսալքություն ու վիստություն: Տանջալից մտորումները և խորը թախիծը նրան

հասցրել էին մինչև հուսահատության եզրը: Ավանդության համաձայն, մարգարեն նույնիսկ սկսում էր խորհրդածել ինքնասպանության մասին: Սակայն թերևս նրան այդ ծայրահեղ քայլից հետ էր պահում այն, որ իսլամը դատապարտում է ինքնասպաններին, ինչպես և այն մարդկանց, ովքեր ընկել են հուսահատության ու վիատության գիրկը:

Մուհամմադի դրության ծանրությունը կայանում էր նրանում, որ հրեշտակի տեսիլքները դադարել էին և ինքը չէր ստանում նոր հայտնություններ իր հետագա անելիքները որոշելու համար: Այլ կերպ ասած, նրա համար ստեղծվել էր մի տեսակ փակուղային վիճակ:

Ընկնելով այս ծանր մտորումների մեջ, Մուհամմադը մենամենակ գնում էր անապատը և օրեր շարունակ շրջում այնտեղ, չիմանալով, թե այսուհետև ինչ պետք է անի: Հաճախ կանգում էր անդունդների եզրին և մտածում, արդյոք չարժե մեկ թռիչքով մաքրել հաշիվները կյանքի հետ:

Պատմվում է, որ մի անգամ, երբ կատարյալ հուսալքության մեջ Մուհամմադը կանգնած էր մի խորը անդունդի եզրին, հայտնվում է Ջաբրայիլը և արտաբերում հետևյալ բառերը. «մի մոռացիր, որ դու Աստծո Մարգարեն ես»: Այդ տեսիլքը օգնեց Մուհամմադին ձերբազատվելու սուր ընկճվածության նուպայից, սակայն դրանից հետո ևս նրա տրամադրության մեջ արմատական փոփոխություններ տեղի չունեցան, մանավանդ որ համայնքի անդամների աճի մեջ ոչ մի դրական տեղաշարժ չէր նկատվում:

Մուհամմադը շարունակում էր իր մենավոր թափառումներն անապատում, երբ մի օր, հանկարծ գլուխը բարձրացնելով, Հիրա լեռան վրա նկատեց իրեն այցելած հրեշտակին: Նա բազմեց մի հսկայական գահի վրա: Տեսարանը սահմոկեցուցիչ էր:

Հայտնի արևելագետ ակադեմիկոս Վ. Վ. Բարսուղը գտնում է, որ Մուհամմադը իսկապես կարող էր երկնքում տեսնել մի պատկեր, սակայն դա ընդամենը իր իսկ անդրադարձն էր: Գիտության մեջ այդ երևույթը կոչվում է «Բրոկենյան ուրվական»: Այդ երևույթը հաճախ է դիտվում Գերմանիայում Հարց կոչված լեռնային զանգվածում: Օպտիկայի վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերում այդ երևույթի վերաբերյալ կան նաև լուսանկարներ, երբ հայրյուրապատիկ անգամ մեծացած մարդու ստվերն ընկնում է առավոտյան մշուշի մեջ և որոշակի հեռավորության վրա ձևավորվում է մարդկային կերպարանքով պատկեր:

Հրեշտակի չքանալուն պես Մուհամմադն անմիջապես գնում է տուն, տեսածի մասին պատմում կնոջը և ըստ իր սովորության փաթաթվելով թիկնոցի մեջ լսում է մի ձայն: Այդ ձայնը այնքան հզոր էր, որը կարող էր պատկանել միայն Աստծուն: Չայնը հրամայում է. «վեր կաց և հանուն քո Տիրոջ համբերիր»:

Մուհամմադը հասկանում է, որ դա փաստորեն հրաման է հրապարակային քարոզ սկսելու համար և որ իրեն հրամայում են դուրս գալ ստվերից դեպի լույս: Քառասուն տարեկան հասակում Մուհամմադը սկիզբ է դնում իր հրապարակային քարոզներին: Մեքքայում ընդունված կարգի համաձայն, որևէ կարևոր իրադարձության դեպքում, որը պահանջում էր քաղաքի բնակիչների միջամտությունը, մեքքացիներին կարող էր հավաքել ցանկացած մարդ: Օգտվելով այդ կարգից, վաղ առավոտյան Մուհամմադը բարձրացավ Մեքքայի կենտրոնում գտնվող աս-Սաֆա բլուրը և հականե-հանվանե թվարկելով բոլոր տոհմերի ներկայացուցիչների անունները, հորդորեց նրանց հավաքվել «Շողովների տանը»:

Այդ կոչը քաղաքում առաջ բերեց իսկական խուճապ, քանի որ սովորաբար ընդհանուր հավաք էր հայտարարվում քաղաքի

վրա այլ ցեղերի ասպատակության, կամ նման կարգի այլ տհաճ դեպքերում: Ուստի շատ մեքքացիներ հավաքին ներկայացան իրենց զենքերով: Սակայն ի զարմանս բոլորի, Մուհամմադը սկսեց խոսել միասնական աստծո, մահվանից հետո հանդերձյալ կյանքի, աղոթելու և բարի գործեր անելու անհրաժեշտության մասին: Նա մեքքացիների աստվածներին անվանեց անկենդան կուռքեր, իսկ նրանց, ովքեր երկրպագում են այդ քարե արձաններին՝ խավար ու տգետ մարդիկ:

Մի պահ ժողովների տանը տիրում է քար լռություն: Նախապես տրամադրված լինելով, որ տեղի է ունեցել ինչ-որ արտասովոր բան, ներկաները ամեն ինչ սպասում էին, բացի կրոնական քարոզից: Բայց երբ վերջում Մուհամմադը հայտարարեց, որ ինքը մարգարե է, աստծո ավետաբերը, ինչպես որ եղել են Իբրահիմը (Աբրահամը), Մուսան (Մովսեսը) և Իսան (Հիսուս Քրիստոսը), ներկաների անհանգստությունն ու տազնապը փոխարինվեց ծիծաղով ու հոհոցով: Նրանք սկսեցին սուլոցներով ու անպատվաբեր խոսքերով ծաղրել Մուհամմադին:

Նորընծա մարգարեի հորեղբայր Մուհամմադ Աբու ալ-Ուզզան առաջիններից մեկն էր, որ սկսեց բարձրաձայն հայհոյել ու լուսանքներ թափել նրա գլխին: Մուհամմադը չդադարող աղմուկ-աղաղակի պայմաններում սպառնաց հորեղբորը, որ նրան սպասում են դժոխքի կրակները, իսկ նրա կինը՝ Ումմ Ջամիլը փայտեր պետք է դնի կրակների վրա: Հենց այդ օրվանից Աբու ալ-Ուզզայի մականունը դրեցին Աբու Լահաբ, որ նշանակում է «նա, ում դժոխքում տեղ է պատրաստված»:

Իր առաջին քարոզի կատարյալ ձախողումը Մուհամմադին կրկին նետեց խորը հուսահատության ու վիհատության գիրկը:

Մակայն ի վերուստ նրա ականջին հասավ մի ձայն. «վեր կաց և քարոզի՛ր, խորհուրդ եմ տալիս սկսել քո հարազատներից»:

Մուհամմադը հրավերք ուղարկեց հաշիմյանների տոհմին, որն արդեն վաղուց կորցրել էր իր նշանակությունը Մեքքայում, ուստի և հարմար ատաղձ էր մահմեդականությունն ընդունելու համար: Այդ տոհմի մոտ քառասուն անձինք հավաքվեցին Մուհամմադի տանը: Ներկաների մեջ էին նաև նրա հորեղբայրները՝ Աբու Թալիբը, Աբբասը, Համզան և նույնիսկ Մուհամմադի զվսի՛ն լուտանքներ թափած Աբու Լահաբը, որն եկել էր լսելու, թե ինչ նոր բան պետք է ասի «մարգարեն»:

Սկզբում հյուրերը սկսեցին խոսել գործերից, այնուհետև նստեցին խնջույքի: Առատ հյուրասիրությունից հետո, երբ Մուհամմադը փորձեց քարոզել, Աբու Լահաբը բացականչեց. «մեր տանտերը կկախարդի մեզ»: Այդ լսելով, հաշիմյանները տեղն ու տեղը լքեցին ու հեռացան Մուհամմադի տնից:

Մակայն որոշ ժամանակ անց Մուհամմադը կրկին հավաքեց հաշիմյաններին և այս անգամ հնարավորություն ունեցավ ասելու իր ասելիքը: Ընդ որում, նա հատուկ շեշտադրումներ էր անում այն բանի վրա, որ հաշիմյանների տոհմի բախտը բերել է, որ մարգարեն հենց իրենց տոհմից է:

Նրա այս ասույթը մեծագույն հաճույքով ընդունվեց կյանքի բարձրունքներից գահավիժած և իր նախկին բարեկեցությունը կորցրած հաշիմյանների կողմից: Անշուշտ ներկաները Մուհամմադի ասածները հալած յուզի տեղ չընդունեցին, առավել ևս, նրանցից ոչ մեկը դժվար թե հավատար, որ Մուհամմադը իսկապես մարգարե է: Մակայն նրանք սկսեցին կռահել, որ նոր կրոնը իրենց տոհմին կարող է օգտակար լինել: Բայց խորամանկ ու զգույշ այդ մարդիկ չէին շտապում պաշտոնապես ընդունելու իս-

լամբ, մտածելով, որ եթե այդ կրոնը պարտություն կրի, ապա իրենց տոհմի վրա առհասարակ կարելի կլինի խաչ քաշել:

Իր քարոզի վերջում Մուհամմադը հայտարարեց. «Ո՞վ է գալու իմ հետևից և դառնալու իմ եղբայրը, իմ կտակակատարը, իմ ժառանգորդը»: Սակայն պատասխանը քար լռությունն էր: Այնժամ նրա որդեգիր գավակ Ալին, որը մատուցում էր սեղանը, բացականչեց. «Օ՛ Աստծո մարգարե, ես կլինեմ քո օգնականը»: Գրկելով տղային Մուհամմադն ասաց. «Ահա իմ եղբայրը: Լսեցեք ու հնազանդվեցեք նրան»:

Դրանից հետո ծաղրելով Աբու Թալիբին, որ նա այսուհետև ենթարկվելու է սեփական որդուն, հյուրերը ցրվեցին:

Թեև այս հանդիպման ընթացքում ևս Մուհամմադի քարոզը նախորդի նման հաջողություն չունեցավ, սակայն այնուամենայնիվ ձեռք բերվեց շոշափելի մի նվաճում. հաշվարկելով, որ իսլամը կարող է օգնել իրենց ձեռք բերելու նախկին հզորությունը, հաշիմյանները խոստացան Մուհամմադին, որ եթե նրան նեղացնեն, կամ իրադարձություններն ունենան տագնապալից զարգացում, իրենք կկանգնեն ազգակցի կողքին:

Մարգարեն սկսեց գալ այն համոզման, որ իր քարոզների հաջողությունը մեծապես կարող է կախված լինել իր պերճախոսությունից: Ուստի նա գրագետ ու գիտակ մարդկանց օգնությամբ սկսեց յուրացնել արաբական հին ավանդությունները, ծանոթանալ Հին Կտակարանի և քրիստոնեական ավանդազրույցների, պարսկական ասքերի հետ և այլն և իր խոսքը համեմել պերճ ու գեղեցիկ դարձվածքներով: Նրա քարոզները սկսեցին հնչել ավելի գրագետ, բազմազան և բանաստեղծական ներշնչանքով համակված հարուստ լեզվական արտահայտություններով:

Մուհամմադը անդուլ կերպով համոզում էր իր ունկնդիրներին, որ իր առաջարկած նոր կրոնը կատարելապես համապատասխանում է արաբների շահերին, որ այն նրանց կրեթի հանգստություն, բարեկեցություն և հավատ ապագայի նկատմամբ: Մինչդեռ Մեքքայի հարուստ վաճառականները, ապահով ու ազդեցիկ կուրայջ ցեղի անդամներից շատերը, հատկապես ումայյա տոհմի մարդիկ, լրջորեն անհանգստացած էին, որ եթե կռապաշտությունը փոխարինվի մեկ այլ կրոնով, իրենք կարող են զրկվել հարստությունից, դիրքից և ուխտագնացներին ուտելիքով, խմիչքով, հագնելիքով ու տանիքով ապահովելու իրենց եկամտաբեր արտոնությունից: Նրանք վախենում էին նաև, որ նոր կրոնի գաղափարների քարոզը կարող է հանգեցնել Քաաբայի կուլտի անկմանը, որը կարող էր նվազեցնել ուխտագնացությունը, հետևաբար և նրանից ստացվող եկամուտները, սահմանափակել առևտուրը, և վերջապես նպաստել Մեքքայի՝ բոլոր քոչվորական ցեղերի այդ ձգողության կենտրոնի քաղաքական հեղինակության անկմանը:

Բացի այդ, նրանց բնավ դուր չէր գալիս, որ իր վաղ շրջանի քարոզներում Ալլահի մարգարեն դատապարտում էր չափից ավելի մեծ հարստությունը, կոչ անելով նրանից բաժին հանել աղքատներին ու ընչազուրկներին, գեհենի կրակներով էր սպառնում վաշխառուներին, որոնք իրենցից ստրկական կախման մեջ էին դրել ամբողջ բեղվինական ցեղերի: Ահա թե ինչու կուրայջ ցեղի վերնախավը Մուհամմադի քարոզչությունը հենց սկզբից համարեց իր շահերի համար խիստ վտանգավոր, ուստի և նրա նկատմամբ որդեգրեց թշնամանքով ու ատելությամբ լի դիրքորոշում:

Բոլոր նրանք, ովքեր չէին հավատում, որ Մուհամմադը ասածո ընտրյալն է, կամ պարզապես ցանկանում էին դիմակազերծել

ու վարկաբեկել նրան, Մուհամմադից պահանջում էին կատարել որևէ հրաշագործություն, օրինակ, հայտնաբերել մաքուր ջրի նոր աղբյուր, այնպես անել, որ Մեքքայի մոտակայքում գետ հոսի, սարերը հետ տանի քաղաքի սահմաններից, լուսինը երկու կես անի ինչպես կիսում են հացը, կամ թեկուզ հարություն տա իրենց ցեղի նախապապ Կուրայշին: Նրանք պնդում էին, որ միայն այդ դեպքում կհավատան նրան և կճանաչեն որպես մարգարե:

Իրեն «պատին դեմ տալու» ցանկություն ունեցողներից ոչ պակաս ճարպկությամբ մարգարեն պատասխանում էր, որ նախ ինքը չի համարձակվի աստծուց հրաշագործություն խնդրել և ապա ինքը այստեղ է ուղարկված բոլորովին այլ նպատակներով: Մակայն երբ հրաշագործության պահանջ ներկայացնողների պնդումները դարձան ավելի համառ, Մուհամմադի կողմնակիցներն ու հետևորդները ևս, որոնց նույնպես բաժին էր հասնում հակառակորդների թունոտ ծաղրերից, իրենց մարգարեից սկսեցին խնդրել որևէ հրաշագործություն այդ հակառակորդների «բերանը փակելու» համար: Մուհամմադը սրանց համար ևս ուներ պատրաստի պատասխան, այն է. «մի՞թե գոյություն ունի ավելի մեծ հրաշք, քան Ղուրանը: Այդ գիրքը որպես հայտնություն ուղարկված է Ալլահի կողմից: Մի՞թե կարող է ավելի մեծ հրաշք լինել, քան դա»:

Հարց է առաջանում, այդ բարբարոսական ժամանակներում, երբ մարդու կյանքը առանձնապես մեծ զին չուներ, ինչո՞ւ Մուհամմադի թշնամիները չդիմեցին նրա հետ ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնելու քայլին: Դրա պատասխանը մեկն է՝ որովհետև ողջ հաշիմյանների տոհմը, որից սերել էր մարգարեն, նրան սպանելու դեպքում դրան կպատասխաներ արյան վրիժառություն:

Մուհամմադի «բաց» քարոզները սկսելուց մեկ տարի անց նա նոր հետևորդներ ձեռք բերելու հունձքը դարձյալ մեծ չէր: Դրանց թիվը Մեքքայում թեև կրկնապատկվեց, սակայն չէր գերազանցում մեկ հարյուրակը: Մարգարեն հասկացավ, որ անհրաժեշտ է փոխել մարտավարությունը և սովորական քարոզների հետ միաժամանակ դիմել ավելի կտրուկ քայլերի: Ըստ այնմ, նա հարձակումների կրակը կենտրոնացրեց Քաաբայում երկրպագվող հեթանոսական աստվածների վրա: Դա համարելով ոչ բավարար, նա նաև արգելեց իսլամն ընդունած իր կողմնակիցներին ադոթել իրենց հեթանոս նախնիների համար: Որպես դրա հիմնավորում, իր քարոզների ժամանակ Մուհամմադն անդադրում կերպով կրկնում էր, որ կուրայջ ցեղի անդամների բոլոր երկրպագվող հեթանոս նախնիները այժմ ապրում են դժոխքում և նրանց հոգու հանգստության համար մուսուլմանի կողմից աստծուն դիմելը մեծ մեղք է: Սա, անշուտ, վերին աստիճանի համարձակ և արմատական բնույթի քայլ էր, քանի որ արաբական միջավայրում իրենց արմատների պաշտամունքը սրբագործված երևույթ էր:

Մարգարեի այդ հանդուգն քայլերի դեմ մեծ աղմուկը Մեքքայում իրեն երկար սպասել չտվեց: Սակայն աղմկողներից զատ կուրայջ ցեղի գլխավորների մեջ գտնվեցին նաև խոհեմ ու հեռատես մարդիկ, որոնք սկսել էին կռահել, որ Մուհամմադը նոր կրոնի հետ միաժամանակ կյանքի է կոչում նոր կլան, որը ոչնչով կապված չէր լինելու հին տոհմի հետ: Բացի այդ, եթե իրենք նրան ընդունեն որպես աստծո մարգարե, պետք է նրան ճանաչեն նաև որպես առաջնորդ: Դա անընդունելի էր նրանց համար: Բացի այդ, գործնական մտքի տեր այդ մարդիկ անմիտ էին համարում, որ այդքան աննշան մի մարդու աստված ընտրեր որպես իր մարգա-

րեի: Ուստի նրանք բացարձակապես հավատ չէին ընծայում մարգարեի այն պնդմանը, որ ինքը հրեշտակների միջոցով ստանում է Աստծո պատգամները: Դա նրանց համար թվում էր անմիտ ու անհավանական նաև այն պատճառով, որ Մուհամմադը ծնվել ու մեծացել էր իրենց աչքի առջև և տարեցները նրան հիշում էին դեռևս մանկության տարիներից, երբ նա արածացնում էր ոչխարներ ու այծեր: Ուստի երկուսից մեկը՝ կամ Մուհամմադը խելագար է (մաջնուն), կամ վերին աստիճանի վտանգավոր մի մարդ: Մեծամասնության կարծիքով, նա առողջ բանականության տեր մալոկ էր, որի վարքագիծը պայմանավորված էր իշխանություն ու շահ ձեռք բերելու ցանկությամբ: Եվ եթե դրա դեմը չառնվի, Մուհամմադը կարող է Մեքքայում ողջ իշխանությունը հավաքել իր բուրը:

Ինչպես բոլոր խելացի ու խոհեմ մարդիկ, Մեքքայի իշխանական վերնախավի ներկայացուցիչները ևս որոշեցին նախ փորձել հարցին լուծում տալ բանակցությունների ճանապարհով: Նրանց թվում էր, որ եթե նույնիսկ իրենց չհաջողվի հետ կանգնեցնել այդ վտանգավոր մարդուն իր ընտրած ճանապարհից, գեթ կհաջողվի չափավորել շատ հեռուն գնացող նրա ծրագրերը: Կողմերի միջև հանդիպումը տեղի ունեցավ Քաաբայի հետին պատի մոտ: Քաղաքի անվանի մարդկանց և մեծաթիվ ամբոխի ներկայությամբ Մուհամմադին հարց տրվեց, թե վերջին հաշվով ի՞նչ է նրա ուզածը: Դրան ավելացվեց նաև գործարքի առաջարկ. որպեսզի Մուհամմադը դադարեցնի իր հարձակումներն ու պարսավանքը իրենց աստվածների ու նախնիների պաշտամունքի նկատմամբ, առաջարկվեց ընտրություն կատարել հարստության և իշխանության միջև: Անկասկած դա շատ վտանգավոր հարցադրում էր: Կարելի է նույնիսկ անվարան ասել, որ ավելի շուտ այդ

առաջարկի նպատակը Մուհամմադին վարկաբեկելն էր կամ նրա դիմակը պատռելը: Եթե նա համաձայնվեր այդ առաջարկի հետ, ամբոխին պարզ կդառնար, որ նորաթուխ մարգարեի համար նոր կրոնը՝ իսլամը՝ այնքան էլ կարևոր չէ: Հանդիպման ժամանակ բանակցողները Մուհամմադին դիմեցին ասելով. «Մենք գիտենք, որ դու խոհեմ մարդ ես: Կարիք չկա քեզ ասելու, թե քաղաքում ինչպիսի խառնակություն և անկարգություններ կարող է առաջ բերել քո քարոզչությունը: Ո՞րն է քո նպատակը: Դու դրա՞մ ես ուզում: Մենք քեզ կտանք: Դու ցանկանում ես դառնալ քաղաքի գլո՞ւխ: Մենք պատրաստ ենք քեզ ընտրել որպես քաղաքի գլուխ: Բայց բարի եղիր և այլևս մի ասա, որ նրանք, ովքեր երկրպագում են մեր աստվածություններին, իրենց դատապարտում են դժոխքի հավիտենական կրակներին: Եթե դու հիվանդ ես, մենք քեզ համար կգտնենք մարմնի և հոգու լավագույն բժիշկներին»:

Սակայն ճկուն ու խելացի այդ մարդուն հնարավոր չէր «մերկ ձեռքերով» բռնել: Նա ի լուր ամենքի հայտարարեց, որ իր ուզածը ոչ հարստություն է և ոչ էլ իշխանություն, որ իրեն պետք է միայն մեկ բան, դա նա է, որ արաբներն ընդունեն ամենագոր ու գթառատ Ալլահին որպես միասնական աստծո և խզեն իրենց բոլոր կապերը Քաաբայի, այլևայլ կուլտերի և հեթանոս աստվածների հետ, որոնք հնարված են իրենց պապերի կողմից և բացի այդ աղոթեն ու ողորմություն բաշխեն: Պետք է ենթադրել, որ «բաց» բանակցությունների հետ միաժամանակ կողմերի միջև տեղի են ունեցել նաև «փակ» կամ գաղտնի բանակցություններ, որոնք նույնպես որևէ արդյունքի չեն հանգեցրել: Բանակցությունները փակուղի մտնելուց հետո որոշվեց անկոտրում ու համառ մարգարեի վրա ազդել իր իսկ տոհմի անդամների միջոցով: Ըստ այնմ, կուրայշ ցեղի գլխավորներից բաղկացած մի պատվիրակություն

գնաց Մուհամմադի հորեղբայր Աբու Թալիբի տուն: Նրանք ասացին, որ նրա եղբոր տղան հայիտյում է իրենց հավատն ու աստվածներին և անհարգալից վերաբերմունք է դրսևորում դեպի իրենց նախնիները, հրահրում է խռովություն և վտանգի տակ է դնում ողջ քաղաքի հանգստությունն ու նրա բնակիչների բարեկեցությունը: Առաջարկությունը հետևյալն էր. կամ ինքը պետք է սանձահարի Մուհամմադին, կամ չխանգարի, որ դա անեն ուրիշները: Այլ կերպ ասած, պահանջվում էր, որ երկրորդ դեպքում հորեղբայրը հանի Մուհամմադի անձի նկատմամբ արյան վրիժառության արգելքը և համաձայնվի, որ նա հայտարարվի տոհմից ու ցեղից վտարված անձ («խալի»), որը փաստորեն հավասարազոր էր կործանման վճռի:

Աբու Թալիբը պատասխանեց, որ անձամբ ինքը հավանություն չի տալիս իր եղբորորդու վարքագծին և նույնիսկ համարում է, որ նա կամ հիվանդ է, կամ դիվախար: Իսկ իրենց պապերի սահմանած օրենքով չի կարելի հոգեկան հիվանդներին սպանել: Ինչ վերաբերում է նրանց խնդրանքին, որ ինքը չխանգարի, որ Մուհամմադին «խոսք հասկացնեն», ապա հայտնի բան է, որ ոչ ոք և ոչ մի ժամանակ իրավունք չունի մարդկանց օրենքից դուրս հայտարարել հիվանդության կամ մոլագար լինելու պատճառով: Հետևաբար ինքը ևս չի կարող դա թույլ տալ:

Բնականաբար այդ պատասխանը չէր բավարարելու Մեքքայի ավագների պատվիրակությանը, ուստի, որոշ ժամանակ անց նրանք կրկնեցին իրենց այցելությունը Աբու Թալիբին: Այս անգամ նույն առաջարկը համեմված էր թունդ սպառնալիքներով ամբողջ հաշիմյանների տոհմի հասցեին: Նրանք հայտարարեցին, որ եթե Աբու Թալիբը չկարողացավ ստիպել Մուհամմադին որ լռի, ապա թող նա իմանա, որ այսուհետև լինելու է այլ կերպ և

կարող է արյուն թափվել: Դա նշանակում էր, որ եթե հաշիմյանները չհրաժարվեն Մուհամմադից, այդ տոհմից բոլոր նրանք, որոնք աջակցում ու պաշտպանում են նրան, կոչնչացվեն նրա հետ միասին:

Սպառնալիքներից մտահոգված Աբու Թալիբը իր մոտ է կանչում Մուհամմադին և նրան բացատրելով իրադրությունը թախանձում՝ ասելով. «խղճա և ինձ և քեզ: Ինձ վրա մի դնի այն բեռը, որ ես չեմ կարող տանել»:

Սակայն Մուհամմադը անդրդվելի էր: Նա պատասխանում է հորեղբորը, որ եթե իրեն քարոզները դադարեցնելու առաջարկով նույնիսկ խոստանային արևն ու լուսինը, միննույնն է, ինքը կհրաժարվեր: Որ ավելի շատ մաղրիբն ու մաշրիքը (արևմուտքն ու արևելքը) կփոխեն իրենց տեղերը, քան մաքդիկ կարող են ստիպել իրեն, որ ինքը փոխվի: Քանի դեռ Ալլահը իրեն մահ չի ուղարկել, ինքը շարունակելու է կատարել իր պարտականությունը Բարձրյալի առջև: Այնուհետև իր խոսքը եզրափակում է հետևյալ արտահայտությամբ. «ինձ վրա դրված է իսլամը տարածելու առաքելությունը և ես երբեք չեմ հրաժարվելու այդ առաքելությունից, քանի որ գիտեմ, որ Ալլահը օգնելու է ինձ»:

Երբ խոսակցությունը ավարտված համարելով Մուհամմադը վեր է կենում, որ գնա, հորեղբայրը կանգնեցնում է նրան և ասում. «Դու գիտես իմ վերաբերմունքը քո քարոզների նկատմամբ, բայց ես քեզ նրանց ձեռքը չեմ տա»:

Ըստ երևույթին կուրայշ ցեղի վերնախավը որոշում է առայժմ ձեռնպահ մնալ տոհմերի միջև բացահայտ առճակատման գնալուց: Ուստի փորձում է ևս մեկ անգամ համաձայնության գալ Աբու Թալիբի հետ: Նրանք նույն կազմով կրկին գալիս են նրա մոտ նոր առաջարկով. Մուհամմադին փոխանակել Վալիդ իբն

ալ-Մուղիրի որդի Ամմարի հետ, որը համարվում էր ցեղի ամենաուժեղ ու ամենագեղեցիկ պատանին: Ընդ որում, նրանք չեն խորշում բացահայտ հայտարարելու այդ փոխանակման իմաստը՝ այն է սպանել Մուհամմադին, քանի որ նա վիրավորել է իրենց բոլոր սրբություններին, ստորացրել է իրենց հավատը և փորձում է պառակտում մտցնել իրենց ժողովրդի մեջ:

Սակայն զայրացած Աբու Թալիբը նրանց առաջարկած գործարքն անվանում է «կեղտոտ», դրան ավելացնելով, որ ստացվում է, որ ինքը պետք է կերակրի ու մեծացնի ինչ-որ մեկի զավակին, իսկ իր հարազատին ուղարկի դեպի հաստատ մահ: Հունից դուրս եկած այդ մարդը իր այցելուներին դուռն է ցույց տալիս, զայրացած բացականչելով. «արեք այն, ինչ որ ցանկանում եք»:

Դրանից հետո Մեքքայի ավագները որոշում են Մուհամմադի և նրա հետևորդների նկատմամբ կիրառել պատժամիջոցներ: Որպես առաջին քայլ իսլամի հետևորդներին զրկեցին Քաաբայում աղոթելու իրավունքից: Սակայն նորաթուխ մուսուլմանները, արհամարհելով այդ արգելքը, շարունակում էին իրենց այցելությունները Քաաբա, թեև այնտեղ նրանց բուռն կերպով ծաղրում և հայհոյում էին: Այդ նույն կերպ նրանց հետ վարվում էին նաև Մեքքայի փողոցներում: Ամբոխը Մուհամմադին համարում էր կախարդ, շատերը մեղադրում էին նրան, որ կաշառված է Մեքքայում բնակվող քրիստոնյաների ու հուդայականների կողմից: Իսկ որոշները նրան խաբեբայության մեջ մեղադրելու նպատակով պահանջում էին, որ եթե նա իսկապես մարգարե է, թող ասի, որ օրն է տեղի ունենալու իր հայտարարած ահեղ դատաստանը: Այդ հալածանքներին միանում էին նաև քաղաքի բանաստեղծները, որոնք ծաղրալից ոտանավորներ էին արտասանում Մուհամ-

մադի հասցեին: Բնականաբար այդ բոլորը լրջորեն դժվարացնում էր նոր կրոնի հետևորդների թիվն ավելացնելու գործը:

Գնալով հալածանքները ավելի ու ավելի էին ուժեղանում: Կատաղի մոլուցքով տարված ամբոխը նույնիսկ հիշեցնում էր, որ Մուհամմադի բոլոր որդիները մանուկ հասակում մահացել են, իսկ դա նշանակում է, որ աստվածները նրան արհամարհում են:

Այն, որ Ալլահի մարգարեն նման դառն նախատիքներն ու ծաղրերը թողնում էր անպատասխան, իր ժամանակների համար վերին աստիճանի տարօրինակ ու օտարոտի երևույթ էր: Քոչվոր-բեդվիհների հոգեբանությամբ Մուհամմադը մի մարդ էր, որը չէր կարողանում պաշտպանել ոչ իրեն և ոչ էլ իր տոհմը: Այդպիսի մարդը բեդվիհական օրենքների համաձայն չէր կարող հարգանքի արժանանալ:

Մարգարեի հալածիչները թիրախ դարձրին նաև Մուհամմադի ինքնասիրությունն ու նրա անձնական պատիվը: Նրա աղջիկներից մեկը՝ Ռուքայան, որն ընդունել էր իսլամը, իր ամուսնու՝ Աբու Լահաբի որդու կողմից հետ ուղարկվեց հոր տունը: Ճիշտ է, քիչ ժամանակ անց Մուհամմադը նրան ամուսնացրեց ապագա երրորդ «բարեպաշտ» խալիֆ Օսման իբն ալ-Աֆֆանի հետ, սակայն ամենայն հավանականությամբ իրեն հասցված վիրավորանքը դրոշմվել էր մարգարեի սրտում:

Մի անգամ, երբ մուսուլմանների փոքրիկ համայնքը հավաքվել էր մի կիրճում հավաքական աղոթք կատարելու համար, միանգամայն անսպասելի կերպով հայտնվում են մի քանի հեթանոսներ և սկսում են ծաղրել նրանց հավատքը: Սկսված տաք վեճը վեր է ածվում ծեծկոտուքի, որի ժամանակ Աբու Վաքքասի որդի Սաադը իր ձեռքը վերցնելով մոտակայքում ընկած ուղտի ծնոտը նրանով հարվածում է հեթանոսներից մեկին և պատռում նրա

դեմքը: Այսպիսով, Մաադը դարձավ այն առաջին մարդը, որն ար-
յուն հեղեց հանուն իսլամի:

Հիշյալ դեպքից հետո Մեքքայում մուսուլմանների նկատ-
մամբ վերաբերմունքն էլ ավելի վատացավ: Օդում արդեն սավառ-
նում էր մոտակա հալածանքների ստվերը: Մուհամմադի առավել
եռանդուն ու վտանգավոր թշնամիներ դարձան Օմայանների
տոհմի ներկայացուցիչ, հարուստ վաճառական Աբու Մուֆյանը,
Ամր իբն Խիշամը, որին Մուհամմադի կողմնակիցները կնքեցին
Աբու Ջահլ («Տգիտության հայր», այսինքն հեթանոս) մականունը,
մարգարեի հարազատ հորեղբայր Աբդ ալ-Ուզգա իբն Աբդ ալ-
Մուբալիքը կամ ինչպես նրան անվանում էին Աբու Լահաբը և ու-
րիշներ: Փողոցներով անցնող Մուհամմադի նկատմամբ տեղում
էր ոչ միայն հայիոյանքների տարափ, այլև ցեխի կույտեր, իսկ
նրա դռան շեմին հարևանները գիշերները լցնում էին կեղտաջուր:
Մուսուլմանների, առավել ևս Մուհամմադի վիճակը Մեքքայում
այն աստիճանի վատացավ, որ նա 614 թ. սկզբին ստիպված էր
տեղափոխվել իր կողմնակցի՝ Մահգում տոհմից երիտասարդ Աք-
րամ իբն Աբդ Մանաֆի տունը, որտեղ նա ժամանակավոր ապաս-
տան էր գտել իրեն նվիրված մարդկանց պաշտպանության ներքո:

Ծայր էր առնում իսլամի նկատմամբ հալածանքների շրջա-
նը: Ուշագրավ է նշել, որ ալ-Աքրամի տունը տեղափոխվելուց հե-
տո Մուհամմադի ընտանիքի անդամների նկատմամբ հալածանք-
ների ալիքը չէր տարածվում: Մասնավորապես Խադիջային ոչ ոք
թշնամի չէր համարում: Բեդվիների շրջանում գործող «աղաթը»
իրավունք չէր տալիս կանանց նկատմամբ հալածանքներ գոր-
ծադրել: Առավել ևս, որ բոլորին հասկանալի էր, որ կինը պետք է
ամեն ինչում հետևի իր ամուսնուն:

Քանի որ արյան վրիժառության կարգը թույլ չէր տալիս ֆիզիկական հաշվեհարդար տեսնել իսլամն ընդունածների հետ, ուստի կուրայշ ցեղի ավագները որոշեցին նրանց նեղը զցել տնտեսական լծակների օգնությամբ: Որոշվեց նախազգուշացնել գնումների համար Մեքքա եկող բոլոր ցեղերի անդամներին, որ Մուհամմադը և նրա հետևորդները անարգում են իրենց աստվածներին, ուստի պետք չէ նրանցից որևէ բան գնել և ոչ էլ որևէ բան վաճառել: Բոլոր քարավանային ճանապարհների վրա նշանակվեցին մարդիկ, որոնք վերոհիշյալ ոգով զրույցներ էին անց կացնում Մեքքա ժամանողների հետ: Շուկայում ևս կարգվեցին դիտորդներ, որոնք գրի էին առնում մուսուլմանների հետ գործ ունեցող կարգազանց մարդկանց, նրանց հետ «առանձին» խոսելու համար:

Այդ բոլորը տհաճ իրողություն էր Մուհամմադի համար, քանի որ բոլոր առաջին մահմեդականները նույն սոցիալական դասից էին, այսինքն հանդիսանում էին մանր առևտրականներ և որոնց սպառնում էր սնանկացումն ու ապրուստի միջոցներից զրկվելը: Մուհամմադի ընտանիքը ևս անմիջապես իր վրա զգաց տնտեսական բոյկոտի ողջ ծանրությունը: Խաղիջայի առևտուրը սկսեց կտրուկ անկում ապրել: Թեև տնտեսական հարվածը որոշ չափով թեթևանում էր շնորհիվ այն բանի, որ տոհմերի միջև առաջ եկան տարաձայնություններ այն հարցի շուրջը, որ բոյկոտը ձեռնադրվի չէ իրենց, քանի որ դրանից շահում են միայն նրանք, ովքեր այն հայտարարել են, սակայն բոլոր դեպքերում այն ուժգին հարված հասցրեց մահմեդականների համայնքին: Հետևանքը եղավ այն, որ սնանկացման եզրին հասած մի շարք նորաբուխ մահմեդականներ լքեցին Մուհամմադին և կրկին սկսեցին երկրպագել Քաաբայի կոռեքերին: Դրությունը մարգարեի կողմնակից-

ների համար գնալով ավելի ու ավելի էր վատանում: Հալածանքներն այն աստիճանի ուժգին և վտանգավոր էին դարձել, որ Մուհամմադի խորհրդով 615 թ. առաջին դավանափոխների մի ոչ մեծ խումբ, որոնց թվում նաև կանայք ու մանկահասակ երեխաներ, Օսման իբն ալ-Աֆֆանի գլխավորությամբ հեռացան Մեքքայից և շարժվեցին Կարմիր ծովի կողմը: Ջիդդայի մոտ նստելով նաև, նրանք ուղևորվեցին դեպի Եթովպիա: Որոշ ժամանակ անց այդ նույն ճանապարհով մեկնեց երկրորդ խումբ, այնուհետև երրորդը: Մուսուլմանների այդ գաղթը ստացել է «առաջին հիջրա» (գաղթ) կամ «եթովպական հիջրա» անվանումը: Եթովպիա գաղթեց 83 մարդ, Մեքքայում մնացին ընդամենը 52 մահմեդականներ:

Գաղթի դիմաձևերը Եթովպիայի քրիստոնյա թագավորի՝ Նեգուսի կողմից թույլտվություն ստացան հիմնավորվել այդ երկրում և զբաղվել առևտրով: Կարճ ժամանակ անց Եթովպիայից Արաբիա սկսեցին ժամանել ապրանքներով բեռնավորված քարավաններ, որոնք պատկանում էին մահմեդականներին: Այդ եղանակով Մուհամմադը աշխատում էր խափանել Մեքքայի ավագանու կողմից կազմակերպված տնտեսական բոյկոտի քաղաքականությունը և միաժամանակ կործանիչ հարված հասցնել կուրայշ ցեղի իր հակառակորդների առևտրական մենաշնորհին: Մուհամմադը կրկին ապացուցեց, որ ինքը մարգարե լինելուց բացի նաև հիանալի վաճառական է: Որպես պատասխան քայլ, նեղն ընկած նրա հակառակորդները որոշեցին Եթովպիա՝ Նեգուսի մոտ ուղարկել մի պատվիրակություն հարուստ նվերներով, թագավորից խնդրելու համար, որ իրենց հանձնի տոհմերի «աստվածուրացներին ու դավաճաններին»: Նախնադարյան համայնական այն օրենքը, ըստ որի մարդու տերը իր տոհմն է, Եթովպիայում անըն-

դունելի էր համարվում, ուստի պատվիրակությունը ձեռնունայն վերադարձավ Մեքքա: Այդ ձախողման հետևանքը հանդիսացավ այն, որ մուսուլմանների նկատմամբ հալածանքներն էլ ավելի ուժեղացան: Մակայն միևնույն ժամանակ մուսուլմանների ու քրիստոնյաների միջև ծնունդ առավ փոխադարձ համակրալից վերաբերմունք: Ինքը՝ Մուհամմադը խորհուրդ էր տվել Մեքքայից տեղափոխվածներին, դառնալ հաբեշների բարեկամ:

Այդ դժվարին օրերին միանգամայն անսպասելի կերպով իսլամն ընդունեց Մուհամմադի գլխավոր թշնամի Աբու Ջահլի եղբորորդի Օմար իբն ալ-Խաթթաբը: Այդ երիտասարդ, եռանդուն, ազդեցիկ ու խիզախ մարդու կողմից նոր կրոնի ընդունումը մեծ ազդեցություն գործեց իսլամի հետագա ճակատագրի վրա (ի դեպ, Օմարը հետագայում դարձավ երկրորդ «բարեպաշտ» խալիֆը): Այդ նույն ժամանակ իսլամն ընդունեց նաև Մուհամմադի հորեղբայր Համգա իբն Աբդ ալ-Մութալիբը, որը թեև աղքատ ու դուրագրգիր մարդ էր և հակված էր զինեմոլության, սակայն ուներ խիզախ զինվորի համբավ (հետագայում նա ստացավ «Ալլահի և նրա մարգարեի առյուծ» մականունը): Կրոնին վերաբերող հարցերի և Մուհամմադի քարոզներին անտարբերությամբ վերաբերող այդ մարդը տարված էր իր ցեղի ու տոհմի պատվասիրության ուժեղ զգացումով: Նա գտնում էր, որ ով դիպչում է իր տոհմի առանձին անդամներին, նա ոտնձգություն է կատարում ողջ տոհմի նկատմամբ: Այսպիսով, Համգան Մուհամմադի նկատմամբ հալածանքներին արձագանքում էր իբրև բեղվին, դրսևորելով ցեղային համերաշխություն: Աբդ ալ-Մութալիբի կողմից իսլամի ընդունումը նշանակալից չափով նպաստեց կուրայշիների կուսակցության և նոր գաղափարախոսության հետևորդների միջև վերջնական պառակտման առաջացմանը, քանի որ առաջինները տես-

նում էին, որ իրենց շարքերը գնալով նոսրանում են: Պատասխան հարվածը իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: Հալածանքները «հայրենական աստվածներին» դավաճանողների նկատմամբ դարձան ավելի կտրուկ ու դաժան: Մարդկանց շղթայակապ նետում էին մույթ նկուղները, սովահարության մատնում և այլն: Առանձնապես ծանր էր իսլամն ընդունած ստրուկների վիճակը: Ստրկատերերը նրանց պարտադրում էին ուժից վեր ծանր աշխատանք, որպեսզի նրանք «խելքները գլուխները հավաքեն»: Ավանդության համաձայն, իսլամն ընդունած մի քանի ստրուկներ և ստրկուհիներ դարձան նոր կրոնի առաջին նահատակները:

616 թ. մեծահարուստ ազդեցիկ Աբու Ջահլը եռանդուն ջանքեր սկսեց գործադրել իսլամականների շարքերը պառակտելու համար: Խոստանալով որոշակի շահեր առևտրական գործունեության բնագավառում, նրան հաջողվեց իր կողմը գրավել հաշիմյաններին աջակցող Ջուհրա, Թայմ և Ադի տոհմերին: Որպես հաշիմյանների կողմնակից մնաց միայն թույլ և փոքրաթիվ ալ-Մուբալիբ տոհմը:

Դրանից անմիջապես հետո Մեքքայի ավագանու ներկայացուցիչները կրկին այցելեցին Աբու Թալիբին, պահանջելով կամ «հանգստացնել» Մուհամմադին և կամ նրան հանձնել իրենց: Սպառնալով, որ հաշիմյաններն այլևս ընտրություն կատարելու հնարավորություն չունեն և պետք է կատարեն իրենց պահանջը, միաժամանակ նրանք հայտարարեցին, որ մերժմանը կհետևի անողորմ պատերազմը այդ տոհմի դեմ:

Աբու Թալիբը այս անգամ ևս կտրականապես հանդես եկավ իր ազգականի պաշտպանի դերում: Դրան 616 թ. հետևեց հաշիմյանների տոհմի դեմ «պատերազմը», որն առայժմ իրականացվում էր բոյկոտի ձևով: Մեքքայի բնակիչներին արգելվեց որևէ բան վա-

ճառել նրանց, կամ նրանցից գնել, կնության վերցնել նրանց աղ-
ջիկներին, կամ իրենց աղջիկներին հարս ուղարկել հաշիմյաննե-
րի մոտ: Որոշվեց մարգարեի վրա փորձել նաև կաշառքի գայթակ-
ղությունը: Կուրայշ ցեղի հեղինակավոր անձացից մեկին՝ Աբու
ալ-Վալիդին ուղարկեցին Մուհամմադի մոտ, նրան առաջարկելու
համար մի շարք պայմաններ, որոնց հիմքի վրա հնարավոր լիներ
կնքելու խաղաղության դաշինք: Գալով մարգարեի մոտ, Աբու ալ
Վալիդը նրան ասում է. «Օ՛, իմ եղբոր զավակ: Դու հայտնի ես որ-
պես մեր ցեղի հարգարժան անդամ: Սակայն այն, ինչ որ դու ես
անում, հանգեցնում է մեր համայնքի պառակտմանը: Դու վիրա-
վորում ես մեր աստվածներին ու վարկաբեկում մեր հավատքը: Լ-
սիր ինձ, ես ուզում եմ քեզ անել մի քանի առաջարկներ, դրանց
մասին լավ մտածիր»: Այնուհետև նա ասում է, որ եթե Մուհամմա-
դի իսկական նպատակը հարստությունն է, ապա իրենք իրենց ու-
նեցվածքից կհավաքեն այնքան, որ նա դառնա հարուստ մարդ: Ե-
թե նա ցանկանում է Մեքքայում լավ դիրքերի տեր դառնալ, ապա
իրենք պատրաստ են նրան ընտրելու իրենց առաջնորդ և այսու-
հետև ոչ մի հարց չլուծել առանց նրա համաձայնության ու թույլտ-
վության: Եթե նա փափագում է իշխանություն, ապա իրենք սլա-
տաստ են նրա համար ապահովելու մեծ իշխանություն:

Սակայն մարգարեն մնում է անդդովելի: Ավելին, նրա հետ
շփումը ուղղակի կերպարանափոխում է կուրայշ ցեղի ավագների
պատվիրակին, որը Մուհամմադի հետ հանդիպումից հետո վե-
րադառնալով իրեն ուղարկածների մոտ փորձում է համոզել
նրանց, որ «եթե Մուհամմադը հաղթի, ապա այն իշխանությունը,
որը նա կունենա, կլինի նաև ձեր իշխանությունը: Եվ դուք այդ իշ-
խանության պայմաններում կլինեք ամենաերջանիկ մարդիկ»:

Հալածանքները մարգարեի նկատմամբ գնալով ավելի ու ավելի էին խստանում: Նրա համար ստեղծվել էր ծայրահեղ դժվարին ու վտանգավոր վիճակ: Նա սկսեց հազվագյուտ դուրս գալ տնից որպեսզի չենթարկվի նվաստացուցիչ վիրավորանքների և ավելին, կյանքը վտանգի չենթարկի: Ի վերջո նա եկավ այն համոզման, որ Մեքքայում մնալը իր համար այլևս անհնար է: Մակայն չգիտեր ուր փախչել: Իհարկե կար Եթովպիայի տարբերակը: Մակայն նա վստահ չէր, որ այնտեղ իրեն չեն համարի կեղծ մարգարե: Իսկ Եթովպիայի քրիստոնյա թագավորը շատ արագ և փութաջանորեն մահվան էր դատապարտում թե սեփական և թե դրսեկ մարգարեներին: Կար նաև հարցի մեկ այլ կողմը. դա այն էր, որ Մուհամմադը լեզուներ չգիտեր, և ուրիշ երկիր փախուստի դեպքում հարկադրված էր լինելու մոռանալ իր մարգարեական առաքելության մասին և դառնալու պարզապես իսլամականների ոչ մեծ համայնքի սովորական ղեկավարը:

Ի վերջո Մուհամմադը որոշում է մնալ Մեքքայում և մուսուլմանական համայնքի ընտանիքների հետ տեղափոխվել Աբու Թալիբի տունը, որը գտնվում էր հաշիմյանների լավ ամրացված թաղամասում: Այս անգամ նրա թշնամիները որոշում են դադարեցնել ամեն տեսակի հարաբերությունները հաշիմյանների և Աբդ ալ-Մութալիբի տոհմի հետ: Մահմեդական համայնքը հայտնվեց կուռ շրջափակման օղակում: Եթե պաշարվածների ազգականներն իրենց կյանքը վտանգի ենթարկելով, գաղտնի ճանապարհով նրանց ուտեստ չհասցնեին, ապա հավանական է որ սովսահարության պատճառով նրանք բոլորը կմեռնեին:

Այդ դժվարին օրերին մահմեդականներին օգնության հասան հեթանոսական օրենքները: Սրբազան ամիսների ժամանակ, երբ հայտարարվում էր համընդհանուր խաղաղություն և նույ-

նիսկ դադարում էր գործելուց արյան վրիժառության օրենքը, շրջափակման ենթարկվածները շուկաներում աներկյուղ առևտուր էին անում Մեքքայի բնակչության և դրսից եկած ուխտավորների հետ, նրանցից ձեռք բերելով սննդամթերք և դրանք կուտակելով Աբու-Թալիբի տանը: Ի դեպ, բոյկոտը չէր խանգարում հաշիմյաններին նաև քարավաններ ուղարկելու Սիրիա, որտեղ նրանք կատարելապես ազատ առևտուր էին անում:

Այդ նույն սրբազան ամիսները մարգարեի համար դառնում էին եռանդուն քարոզների ժամանակաշրջան:

Դժվարին պահին իրենց հավատակից եղբայրներին օգնելու համար Եթովպիայից վերադարձան թվով երեսուներեք մահմեդականներ, այդ թվում նաև Մուհամմադի փեսա Օսման իբն ալ-Աֆֆանը իր կնոջ՝ Ռուքայայի հետ: Մեքքա վերադարձած մահմեդականները դիմում էին իրենց մոտիկ ազգականներից որևէ մեկին, որպեսզի նա իրենց վերցնի պաշտպանության տակ: Այդ ազգականները վերադարձածներին տանում էին Քաաբա և ի լուր բուրի բարձրաձայն հայտարարում, որ տվյալ անձը գտնվում է իր հովանավորության ներքո և նրան վնաս հասցնելու դեպքում զործ կունենան իր հետ: Ուշագրավ է նշել, որ մահմեդականներին պաշտպան կանգնածների թվում կային նաև Մուհամմադի ռիսեփի թշնամիներից, որոնք տվյալ դեպքում առաջնորդվում էին արյան վրիժառության օրենքներով:

Բոյկոտի տարիներին մարգարեի համար ստեղծվել էր դժվարին վիճակ նաև այն պատճառով, որ նա մուսուլմաններին խոստանում էր բարեկեցություն և հանգիստ ու ապահով վիճակ հենց այս, երկրային կյանքում, մինչդեռ այդ մարդիկ հարստության ու վայելքների փոխարեն կրում էին լոկ զրկանքներ: Համայնքում այդ առթիվ ծայր էին առել շշուկներ և մարգարեն ստիպված

էր բացատրել, թե այնուամենայնիվ ինչու Ալլահի աչքի առջև նրա նվիրյալները հեթանոսների կողմից ենթարկվում են հալածանքների և ինչպես է Ամենաբարձրյալը վերաբերում դրան: Տիա՛հ նորություն էր նաև այն, որ մուսուլմաններից ոմանք լքեցին մահմեդականների համայնքը և հրաժարվելով իսլամից հեռացան և կամ մասամբ հասարակական կարծիքի, մասամբ էլ բոյկոտի բերած զրկանքների պատճառով շփումների մեջ մտան հեթանոսների հետ և մնալով մուսուլման, գաղտնապես երկրպագում էին Քաաֆայի կուռքերին:

Առաջ եկած այդ բոլոր հարցերը կարիք ունեին լուծման: Եվ ահա հրեշտակի միջոցով մարգարեին է հասնում Ալլահի հրամանը. Մուհամմադը չպետք է զբաղվի երկրային առօրյա գործերով:

Երեք տարի տևած բոյկոտը ի վերջո 619 թ. հասավ իր տրամաբանական ավարտին: Կուրայշ ցեղի ավագանին այդպես էլ ի վիճակի չեղավ կոտրելու ոչ հաշիմյանների տոհմին և ոչ էլ իսլամ'ն ընդունածներին: Մինչդեռ այդ ընթացքում միջտոհմական հակասություններից ծվատվող Մեքքան առևտրի կրճատման պատճառով խոշոր նյութական կորուստներ էր ունենում:

Բնականաբար բոյկոտի դադարեցումը հալածանքների թիրախ դարձած մուսուլմանների համար վերին աստիճանի ուրախալի իրադարձություն էր: Մական չնայած դրան, 619 թվականը մուսուլմանական տարեգրության մեջ մտել է «Սգո տարի» անվանումով: 65 տարեկան հասակում իր մահկանացուն կնքեց Մուհամմադի սիրեցյալ կինը՝ Խադիջան: Մարգարեի հետ համատեղ կյանքի 25 տարիների ընթացքում նա հանդիսանում էր իր ամուսնու խորհրդատուն, նրա կյանքի հավատարիմ ընկերուհին, նրա ֆինանսական նեցուկը և նոր կրոնի առաջին հետևորդը:

Անդառնալի կորստի պատճառով մարգարեի վիշտը անսփռփելի էր, չնայած նրան, որ իրեն հայտնված Ջաբրայիլ հրեշտակը տեղեկացրեց, որ երկնքում Խաղիջայի համար պատրաստված է ամբողջությամբ մարգարիտներից սարքված մի շքեղ տուն: Խաղիջայի մահվանից անմիջապես հետո Մուհամմադին վիճակված էր տանելու երկրորդ ծանր հարվածը: Լրացել էր հաշիմյանների տոհմի ավագ Աբու Թալիբի 90 տարին և բնականաբար պարզ էր, որ նրա կյանքի երկարատև ճանապարհը այնուամենայնիվ հասել է իր ավարտին: Իսկապես, նա շուտով մահացավ: Մուհամմադը գրկվում էր իր հուսալի և անդավաճան պաշտպանից, առավել ևս, որ հաշիմյանների տոհմի ղեկավար դարձավ մարգարեի ղիներին թշնամի Աբու Լահաբը, որը ժառանգեց իր մեռած եղբոր պաշտոնը: Ղուրանում Աբու Լահաբը նգովվում է ամենասաստիկ ձևով. «Կորչե՛ն Աբու Լահաբի ձեռքերը, եւ կորչի՛ ինքը. նրան չօգնե՛ նրա ստացածքը եւ վաստակածը: Նա բոցավառ կրակի մեջն ընկնի՛, նրա կինն էլ փայտ շալակի՛ ու իրան վզումը մի չուան լինի՛ արմաւենու մանրաթելերից» (111:1-5): Կասկածից վեր է, որ իր պաշտպանից գրկվելը ունենալու էր ծանր հետևանքներ Ալլահի մարգարեի համար, էլ ավելի բարդացնելով նրա վիճակը:

Սակայն չնայած իր խորը ատելությանը նոր կրոնի և նրա հետևորդների նկատմամբ, Աբու Լահաբն այնուամենայնիվ չէր կարող անմիջապես Մուհամմադին հանձնել նրա թշնամիների ձեռքը, քանի որ դա կդիտվեր որպես արքան վրիժառության օրենքների կոպիտ ոտնահարում, որի համար հասարակությունը կարող էր նրան խստիվ դատապարտել: Ուստի նա որոշեց սպասել մի հարմար պահի, որպեսզի Մուհամմադի մի որևէ անզգույշ արարք պատճառ բռնելով, նրանից հանի հաշիմյանների տոհմի պաշտպանությունը: Շուտով այդպիսի պատրվակ գտնվեց: Աբու

Ջահլի խորհրդով Աբու Լահաբը Մուհամմադին մեղադրեց «հաշիմյանների տոհմի պատիվը վիրավորելու» մեջ: Այդ ծանր մեղադրանքը հիմնավորելու նպատակով վկաների ներկայությամբ Մուհամմադին հարց տրվեց. մահվանից հետո ո՞ր է ընկնելու Աբու ալ-Մութալիբը, դրա՞խտ, թե դժոխք: Դրան անմիջապես հետևեց մարգարեի պատասխանը. «անկասկած դժոխք»: Հաշիմյանների տոհմի նահապետի հասցեին նման անարգանքը անմիջապես օգտագործվեց Աբու Լահաբի կողմից: Առանց մեծ դժվարության նա կարողացավ համոզել տոհմի ավագներին, որ Մուհամմադին վրնդեն տոհմի կազմից: Քաաբայի պատերի մոտ, խուռներամ բազմության ներկայությամբ հայտարարվեց այդ մասին և այդպիսով իսլամի մարգարեն դարձավ «խալի», այսինքն մի մարդ, որը ոչ ցեղ ունի և ոչ էլ տոհմ, որի հետ կարելի է վարվել ցանկացած ձևով. անպատիժ կերպով վիրավորել, ծեծի ենթարկել, կողոպտել և այլն: Բեդվինական օրենքներով, սակայն նման մարդուն սպանել ցանկալի չէր համարվում, քանի որ ուժի մեջ կմտներ արյան վրիժառության օրենքը:

Մեքքայում ծայր առավ Մուհամմադի նկատմամբ անողորմ ու դաժան հալածանք: Մուլեգնած ամբոխը նրա վրա շարտում էր քարեր, ցեխախառն կեղտ, նրա աղոթքի վայրերում լցնում էր կեղտաջրեր: Ավելի հանդուգն և մոլեռանդ մարդիկ սպառնում էին սպանել նրան: Մուհամմադը հասկացավ, որ Մեքքայում մնալը այլևս անհնարին է: Ոչ ոքի ոչինչ չասելով, մեն-մենակ, 619 թ. հուլիսի 15-ին (շավվալ ամսի 26-ին) նա ճանապարհ ընկավ դեպի Լիսի 15-ին (շավվալ ամսի 26-ին) նա ճանապարհ ընկավ դեպի սաքիֆ ցեղին պատկանող Թայիֆ օազիսը, որը գտնվում էր Մեքքայից արևելք մոտավորապես երկու օրվա ճանապարհի վրա: Այդ հարուստ ու բարեբեր օազիսում Մեքքայի հարուստներն ունեին հողային կալվածքներ: Նախկինում սաքիֆ ցեղի վերահսկողությո-

յան տակ էր գտնվել Եմենի և Պարսից ծոցի ափերի բնակչության միջև կատարվող ողջ առևտուրը: Մակայն կլանային պատերազմներից մեկի հետևանքով կրելով պարտություն, այդ ցեղը ստիպված է եղել ամեն ինչ հանձնել կուրայշ ցեղի հսկողությանը: Այդ ժամանակներից սկսած, օազիսում առկա էր Մեքքայի կուրայշիների թշնամի մի հավաքականություն, որը թեև բացահայտ կերպով չէր դրսևորում իր ատելությունը, սակայն դիւր պահում էր իր սրտում: Ենթադրվում է, որ տեղյակ լինելով այդ բոլորին, Մուհամմադը որոշել էր խաղալ այդ հակասությունների վրա և գեթ ժամանակավորապես ապաստան գտնել Թայիֆում: Այստեղ նա բնակություն հաստատեց տեղական ազդեցիկ մարդկանցից մեկի՝ Աբդ Ջալալա իբն Ամրայի տանը: Մի քանի օր շարունակ նա զրուցում էր տանտիրոջ և նրա եղբայրների հետ, փորձելով նրանց համոզել, որ իրենց մոտ ընդունեն իսլամն ընդունած համայնքի ներկայացուցիչներին: Անշուշտ մարգարեի ներկայությունը օազիսում գաղտնի էր, սակայն շուտով այդ լուրը տարածվեց: Կուրայշիների կողմնակից ամբոխը հավաքվեց իբն Ամրայի տան մոտ, նրանից պահանջելով վոնդել իր տոհմից ու ցեղից վտարված մարդուն: Մուհամմադը ստիպված էր հեռանալ հյուրընկալ տնից: Անեծքներ ու լուտանքներ թափելով և քարեր շարտելով կատաղած ամբոխը հալածեց մարգարեին մինչև Թայիֆի սահմանները: Մուհամմադը զգուշացավ մուտք գործել Մեքքա և թաքնվեց Հիրա լեռան ծերպերում: Այդտեղից նա սկսեց բանակցել քաղաքի ազդեցիկ հեթանոսների հետ, որպեսզի նրանք հովանավորեն իրեն, մի բան, որ համարյա անհնարին էր: Մակայն միանգամայն անսպասելի կերպով Նաուֆալ տոհմի առաջնորդ ալ-Մութիմ իբն Ադին իր համաձայնությունը տվեց Մուհամմադին վերցնելու իր պաշտպանության տակ: Մինչև ատամները զինված իր ազգականների

հետ իբն-Աղին գնաց Քաաբա և մարդկանց ներկայությամբ հայտարարեց, որ Մուհամմադը գտնվում է իր պաշտպանության տակ: Դրանից հետո միայն մարգարեն ալ-Մութիմ տոհմի պահակախմբի ուղեկցությամբ մուտք գործեց Մեքքա:

619 թ. ողջ երկրորդ կեսին Մուհամմադը եռանդուն կերպով քանակցում էր քոչվոր-բեդվիհների հետ, փորձելով նրանց համոզել, որ իրենց մոտ ընդունեն մուսուլմանական համայնքին: Սակայն ոչ մի ցեղ կամ տոհմ չցանկացավ նման քայլով վտանգավոր առճակատման մեջ մտնել Մեքքայի հետ: Բանակցությունները լրիվ անարդյունք չավարտվեցին, քանի որ այդ ընթացքում ոչ մեծ թվով քոչվորներ ընդունեցին իսլամը: Դա նշանակում էր, որ միաստվածության վրա հիմնված նոր կրոնը դուրս է գալիս Մեքքայի շրջանակներից: Այդ լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց անծայրածիր անապատում: Դրանից հետո Մուհամմադը սկսեց իսլամը ներկայացնել ոչ թե որպես մեկ ցեղի՝ կուրայշիների կրոն, այլ որպես համայն արաբների դավանանք

Ինչպիսի՞նչ հունով էր ընթանում մարգարեի անձնական կյանքը իսլամի սկզբնավորման այդ նախնական շրջանում: Քանի դեռ Խադիջան կենդանի էր, Մուհամմադը որևէ մեկին կնության չէր վերցնում: Սակայն 619 թ. նրա մահվանից հետո մի քանի ամիս անց, նա ամուսնացավ Եթովպիայում քրիստոնեություն ընդունած մի հավատուրաց մահմեդականի՝ Սավդեի (Սաուդա) հետ: Մեկ այլ վարկածով նրա ամուսինը մահացել էր Հաբեշտանում: Այդ կինը ոչ հարստության տեր էր, և ոչ էլ ուներ հարուստ ազգականներ: Սակայն հայտնի էր իր հեզությամբ ու առաքինությամբ: Վերադառնալով Մեքքա, նա գուրկ էր ապրուստի նվազագույն միջոցներից: Ուստի Մուհամմադի ամուսնությունը նրա հետ դիտվեց որպես գովեստի արժանի քայլ, մի տեսակ մահմե-

դականների համերաշխության ցուցադրում: Այդ քայլով մարգարեի հեղինակությունը իսլամական համայնքում էլ ավելի մեծացավ: Սակայն այդ ամուսնական դաշինքը երկար կյանք չունեցավ և մի քանի տարուց հետո Ալլահի մարգարեն առաջարկեց Սավդեին ապահարզան տալ, խոստանալով նյութապես ապահովել նրան: Սակայն այդ կինը, հրաժարվելով ամեն տեսակի ամուսնական իրավունքներից, համոզեց նրան չհայտարարել ապահարզանի մասին: Հստ երևույթին Սավդեն ցանկանում էր գեթ ձևականորեն մնալ որպես մարգարեի կողակից, կամ գուցե մտահոգված էր, որ ապահարզանը կարող է ազդել Մուհամմադի վարկի վրա:

Այս անգամ Մուհամմադը իրեն կնության վերցրեց Աբու Բաքրի յոթնամյա աղջնակին, Այիշային, որը մինչ այդ նշանված էր իսլամն ընդունած իբն Մուբիմի հետ: Աղջկա նշանադրությունը արագ քանդվեց և նոր փեսացուն սկսեց սպասել, թե անչափահաս իր հարսնացուն երբ կհասնի հասունության տարիքին, որն այդ ժամանակներում արաբների մոտ տաս-տասնմեկ տարեկանն էր: Միջնադարյան Արաբիայում ամուսինների միջև տարիքային մեծ տարբերությունները չէին համարվում արտասովոր ինչ որ բան: Երբ Այիշան դառնար տաս տարեկան, նա պետք է կնության գնար մի տղամարդու մոտ, որի հիսուն տարին արդեն լրացել էր:

Աբու Բաքրը շատ ուրախ էր, որ ինքը ազգակցական կապի մեջ է մտնում Մուհամմադի հետ, մանավանդ որ իսլամին և նրա մարգարեին հավատարմորեն նվիրված այդ մարդուն դառնություն էր պատճառում այն հանգամանքը, որ ինքը և Մուհամմադը տարբեր տոհմերից են: Ուստի նա սկսեց մարգարեի համար պատրաստել արժանավոր կին, նրան տալով ժամանակի համեմատ լավագույն կրթություն:

Այիշայի հետ ամուսնական դաշինք կնքելուց հետո շատ չանցած մարգարեի անձնական կյանքում տեղի ունեցավ նաև մեկ այլ կարևոր իրադարձություն: Նրա որդեգիր զավակ Ալին ամուսնացավ Մուհամմադի կրտսեր աղջկա՝ Ֆաթիմայի հետ: Դա կրկնակի արյունակցական կապ էր, քանի որ Ալին մարգարեի հորեղբորորդին էր: Ալիի և Ֆաթիմայի ամուսնությունից ծնվեցին Հասանը և Հուսեյինը, որոնք հետագայում հանդիսացան քսան շիական իմամներից առավել հարգարժանն ու պատվելին: Նրանց սերունդներից էին սերում մարգարեի ընտանիքի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ՝ սեյիդներ և շարիֆներ:

ՄԱՐԳԱՐԵԻ ՀԻՋՐԱՆ

620 թ. ամռանը Մեքքայում տեղի ունեցած հերթական տոնավաճառի ժամանակ մեծ թվով ուխտավորներ էին ժամանել Քաաբայում գտնվող իրենց աստվածներին երկրպագելու և զոհ մատուցելու համար: Նրանց թվում կային նաև հազրաջ և աուս ցեղերին պատկանող մարդիկ Յասրիբ քաղաքից, որը գտնվում էր Մեքքայից 350 կմ հյուսիս-արևմուտք ընկած մի խոշոր ու բարեբեր օազիսում: VI դ. կեսերին 55 քառ. կմ տարածք ունեցող այդ օազիսը ընկավ Հարավային Արաբիայից սերած բանու կայլա ցեղի տիրապետության տակ, որի երկու՝ աուս և հազրաջ ճյուղերը մի քանի սերունդների կյանքի ընթացքում անընդհատ պատերազմում էին միմյանց դեմ:

Յասրիբի բնակչությունը կրոնական համոզմունքների առումով ևս միատարր չէր: Օազիսում բնակվող տարբեր ցեղերի պատկանող արաբները հեթանոս-կռապաշտներ էին, իսկ հրեաները դավանում էին հուդայականությունը:

Պատահեց այնպես, որ տոնավաճառում Մուհամմադը գրույցի բռնվեց նաև թվով վեց յասրիբցիների հետ, նպատակ ունենալով հանձինս նրանց իր համար գտնել նոր հետևորդներ: Այդ գրույցի ժամանակ մարգարեն նրանց պատմում է նոր կրոնի մասին և առաջարկում հրաժարվել հեթանոսությունից և «իրենց սիրտը բացել իսլամի առջև»: Մարգարեի ցանած սերմերը գտել էին պարարտ հող: Յասրիբցիների վրա նախ ցնցող տպավորություն է գործում Մուհամմադի հոգեկան կորովը: Այնուհետև, նրանց շատ դուր էր եկել ումմայի՝ հավատացյալների ընկերակցության գաղափարը, որի մեջ երկպառակություններն ու գծությունները

իրբ տեղ չունեն։ Իսկ յասրիբցիների համար միջցեղային ու միջլլանային երկպառակությունները ամենացավոտ հարցն էր։ Բանը նրանումն է, որ տարիներ շարունակ առու և հազրաջ ցեղերը բազմիցս փորձել էին բանակցությունների ճանապարհով լուծել իրենց հակասությունները և վերջ տալ փոխադարձ թշնամանքին, սակայն արդյունքի չէին հասնել։ Աստ երևույթին բոլորի համար պարզ էր դարձել, որ կարիք կա հեղինակավոր միջնորդի, որն ի վիճակի լինի կատարելու արդար դատաստան։

Հանդիպման ժամանակ նրանք պատմում են Մուհամմադին, որ իրենց քաղաքում նույն արմատներից սերած ցեղերը ոչ մի կերպ չեն կարողանում իրար հետ գտնել ընդհանուր լեզու, անընդհատ գժտվում ու պայքարում են միմյանց դեմ։ Նոր կրոնի մասին Մուհամմադի պատմածներից նրանք հանգում են այն եզրակացության, որ եթե իրենց պառակտված ու միմյանց նկատմամբ խորը թշնամանքով տրամադրված ցեղերն ընդունեն մի միասնական ու ընդհանուր հավատք՝ իսլամը, միգուցե Ալլահը իր գթասրտությամբ միավորեր նրանց և վերջ տար նրանց թշնամանքին։

Յասրիբցիները անմիջապես կռահեցին, որ նոր կրոնը իրենց ձեռնտու է նաև հետևյալ առումով. նրանք Մեքքայի նկատմամբ տածում էին թշնամական տրամադրություններ։ Դրա պատճառը մասամբ հինավուրց ցեղային թշնամանքն էր, մասամբ էլ այն իրողությունը, որ բազմաթիվ յասրիբցի հողագործներ պարտքերի մեջ խճճված էին Մեքքայի վաշխառուների ու վաճառականների մոտ։ Ուստի նկատի ունենալով, որ Մուհամմադը հանդիսանում էր Մեքքայի տոհմիկ ազնվականության թշնամի, յասրիբցիները նրան ընկալեցին որպես իրենց բնական դաշնակից։ Բացի այդ, Յասրիբը ավելի շուտ հողագործական կենտրոն էր, քան

առևտրական, ուստի այդ օազիսի վրա հաճախակի կատարվում էին անապատային բեղվիճների ասպատակություններ: Մի խոսքով ներքին հակասություններից ծվատվող և մշտական հարձակումների թիրախ դարձած այդ օազիսի բնակչության կյանքը գնալով դառնում էր անտանելի: Եվ բնավ պատահական չէ, որ նրանք իրենց երկրամասում խաղաղությունը վերականգնելու հույսերը կապեցին նոր կրոնի հետ: Այդ մարդիկ հույս ունեին, որ Մուհամմադը կօգնի իրենց քաղաքին ձեռք բերելու ոչ միայն բաղձալի խաղաղություն, այլև կայունություն ու բարգավաճում:

Վերջապես առկա էր նաև հարցի զգացմունքային կողմը: Մուհամմադը Յասրիբի համար բոլորովին էլ օտար մարդ չէր, քանի որ նրա մեծ տատը՝ Աբդ ալ-Մութալիբի մայրը և նրա նախնիները ծնունդով Յասրիբի օազիսից էին:

Մարգարեի հետ զրույցի ավարտին յասրիբցիները հայտարարում են, որ իրենք պատրաստ են անհապաղ ընդունելու իսլամը և վերադառնալով իրենց բնակավայրը կանեն ամեն հնարավորը, որ նոր կրոնն ընդունեն նաև իրենց համերկրացիները: Նրանք հավաստիացնում են նաև, որ եթե իրենց երազանքն իրականացվի և Ալլահը միավորի Յասրիբի պառակտված ժողովրդին, ապա Մուհամմադը իրենց համար կդառնա ամբողջ աշխարհում ամենաթանկագին մարդը:

Վերադառնալով Յասրիբ, իսկապես այդ մարդիկ ծավալեցին հզոր քարոզչություն, իրենց համերկրացիներին համոզելով ընդունել իսլամը և դառնալ մարգարեի օգնականներ՝ անսարներ: 621 թ. Մեքքա ժամանեցին 12 յասրիբցիներ, որոնք նպատակադրվել էին Մուհամմադի հետ վարելու լուրջ բանակցություններ: Հանրագումարում մի ամայի վայրում, Ակաբա կոչվող բլրի լանջին, 620 թ. տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ յասրիբցիները

հանդիսավոր երդում տվին Մուհամմադին իսլամն ընդունելու և Ալլահի բոլոր պատվիրանները կատարելու վերաբերյալ: Այդ իրադարձությունը ստացել է «Ակաբայի մոտ առաջին երդում» անվանումը: Այդ երդման մեջ դեռևս ոչ մի խոսք չկար գենքը ձեռքին մարգարեին և իսլամը պաշտպանելու վերաբերյալ: Այդ հասկացությունը կյանքի կոչվեց ավելի ուշ: Ակաբայի մոտ երդման կարևորագույն խորհուրդն այն էր, որ Մուհամմադը փաստորեն կամավոր կերպով խզում էր կապերը իր «ընտանիքի»՝ տոհմի ու ցեղի հետ, դրանով իսկ հավաստելով, որ կլանի օրենքը հնացել է և որ կարևոր են ոչ թե արյունակցական կապերը, այլ միասնության կապերը՝ խաբսխված ընդհանուր գաղափարի վրա: Յեղի հասկացությունը պետք է իր տեղը զիջի համայնք՝ ումմա հասկացությանը:

Տասներկու նորադարձ մուսուլմանների հետ Մուհամմադը որպես հավատի ուսուցիչ Յասրիբ ուղարկեց իր հեռավոր ազգական Մուսաբ իբն Ումայրային: Վերջինս հիանալի գլուխ բերեց իրեն վստահված հանձնարարությունը: Դրա արդյունքը եղավ այն, որ գործնականում Յասրիբի բոլոր տոհմերում արդեն կային իսլամն ընդունածներ: Բացառություն կազմեց միայն Աուս-Մանաթ տոհմը: Սակայն տեղական մուսուլմաններին առանձնապես դուր չէր գալիս, որ իրենց աղոթքները ղեկավարում է դրսեկ մեկը: Ուստի որոշ ժամանակ անց Մուսաբն իր լիազորությունները հանձնեց Ազադ իբն-Զուրաբին:

Յասրիբում գտնվելու օրերին Մուսաբը Մուհամմադից ստացել էր նաև գաղտնի հրահանգ, որպեսզի նա այդ քաղաքում հող նախապատրաստի մուսուլմանական համայնքը Մեքքայից այնտեղ տեղափոխելու համար: Իր հերթին Մեքքայում մարգարեն ևս մուսուլմանական համայնքի անդամներին ներշնչում էր, որ ի-

րենք հետագա վտանգներից ազատվելու և զարգացում ձեռք բերելու համար պետք է լքեն իրենց քաղաքը: Սակայն բացի մի շարք այլ հանգամանքներից, այդ գաղափարի իրագործման դժվարությունը կայանում էր նաև նրանում, որ Մեքքայում իսլամն ընդունածների մեծ մասը զբաղվում էր առևտրով, մինչդեռ Յասրիբում, ի բացառյալ երկրագործության, գործնականում այլ զբաղմունք գոյություն չունեք: Դրան ավելացրած, Քաաբան մուսուլմանների կողմից ընկալվում էր որպես աշխարհի կենտրոնի նման մի բան, որին լքելն ու հեռանալը թվում էր անկարելի: Հետևաբար Մուհամմադի առջև կանգնած դժվարին, բայց և առաջնահերթ խնդիրներից մեկն էլ այն էր, որ նա պետք է կարողանար համոզել իր հետևորդներին, որ Քաաբան լքելն ու հեռանալը անհրաժեշտություն է:

Երբ նշված հարցերի կապակցությամբ մարգարեն գտնվում էր խորը տվայտանքների մեջ, մի քանի ժամ տևած աղոթքից հետո քնի մեջ տեսավ մարգարեական մի երազ: Երազը տեսնելու այդ գիշերը մուսուլմանների կողմից ստացել է «Լեյլաթ աթ-միրաջ» («Համբարձման գիշեր») անվանումը: Պարզ չէ, թե դա հայտնություն էր, երազ, թե հոգեկան բնույթի մի երևույթ: Մարգարեն իրեն տեսավ Քաաբայում քնած վիճակում: Արթնացնելով Ջաբրայիլը հրամայում է նրան դուրս գալ տաճարից: Կատարելով այդ հրամանը, Մուհամմադը նկատում է Բուրակին (բուրակ՝ արաբերեն բարակա բառից՝ «փայլել», «շողշողալ»), որը կիսով չափ ջորի էր և կիսով չափ սայիտակ գույնի ավանակ, մարդկային դեմքով և հսկայական թևերով: Հրեշտակը Մուհամմադին նստեցնում է Բուրակի մեջքին և շուտով նրանք հայտնվում են Երուսաղեմի տաճարում (ալ-մասջիդ ալ-Աքսա), որտեղ նրանց սպասում էին մարգարեներ Աբրահամը (Իբրահիմը), Մովսեսը (Մուսան), Քրիստոսը

(Իսան) և այլ մարգարեներ: Մարգարենների համատեղ աղոթքից հետո Մուհամմադին մատուցում են ջրով, կաթով, գինիով լի երեք գավաթներ: Մուհամմադն ընտրում է կաթով լի գավաթը: Տեսնելով այդ, Ջաֆրայիլը բացականչում է. «Հիրավի, դու ճիշտ ճանապարհի վրա ես՝ դու և քո ժողովուրդը: Գինին արգելվում է ձեզ համար»: Դրանից հետո Երուսաղեմի տաճարի դռան մոտ եղած աստիճաններով Մուհամմադը բարձրանում է յոթերորդ երկինք: Ճանապարհին, առաջին երկնքում նրան ողջունում է արաբների նախահայր Իսմայիլ մարգարեն: Աստիճանաբար անցնելով բոլոր յոթ երկինքները, վերջին երկնքում Մուհամմադը նկատում է մի հիանալի գահի վրա բազմած Իբրահիմին: Վերջինս նրան ուղեկցում է դեպի դրախտ և հանկարծ Մուհամմադը հայտնվում է Ալլահի հայացքի առջև: Նա հրամայում է Մուհամմադին, որ նրա հոտը օրական հիսուն անգամ պետք է աղոթի: Սակայն Իսա մարգարեի (Հիսուս Քրիստոսի) ներկայությամբ տեղի ունեցած տևական բանակցություններից հետո աղոթքների թիվը իջեցվում է մինչև հինգի: Այդ բոլորից հետո Մուհամմադը աստիճաններով իջնում է հետ, դեպի Երուսաղեմի տաճար, որտեղից նա տարվում է Մեքքա: Հետագայում VII և VIII դարերի սահմանագծին խալիֆ Աբդալ-Մալիքի օրոք այդ նույն վայրում կառուցվել է մուսուլմանական տաճարային մի համալիր Հարամ աշ-շարիֆ անունով, ինչպես նաև ալ-Աբսա մզկիթը, որը հանդիսանում է մուսուլմանական կարևորագույն սրբավայրերից մեկը:

Այդ գիշերը տեղի ունեցած հայտնության արդյունքը հանդիսացավ մուսուլմանական աղոթքի կանոնների սահմանումը:

Ճանապարհորդությունը տևել է վայրկյանների ընթացքում: Պատմվում է, որ իբր Ջաֆրայիլը կուժը ձեռքից գցել էր քնած Մուհամմադի անկողնու մոտ և երբ վերջինս վերադարձավ իր երկնա-

յին ճանապարհորդությունից, հասցրեց բռնել ընկնող կուժը և նրանից ոչ մի կաթիլ ջուր չթափվեց:

Մուհամմադի երազի և նրա միստիկական հայտնության լուրը վայրկյանապես տարածվեց Մեքքայում, առաջ բերելով ոչ միայն կռապաշտ-հեթանոսների ծաղրը, այլև նվիրյալ մուսուլմանների: Նույնիսկ Մուհամմադի հավատարիմ զինակիցը՝ Աբու Բաքրը, ինչ որ մեկից լսելով այդ պատմությունը, բացականչել է, թե մարգարեն չէր կարող նման բան պատմել, դա զրպարտություն է: Բայց տեղեկանալով, որ դա ճշմարիտ է, Աբու Բաքրը փոխել է իր տեսակետն ասելով, որ «ինչ որ նա ասել է, ուրեմն եղել է»: Ավելին, նա դառնում է մարգարեի երկնային ճանապարհորդության ճշմարտացիության ջերմեռանդ պաշտպան, որի համար Մուհամմադի կողմից արժանացել է «Միդդիկ», այսինքն «ճշմարտացիության վկա» անվանակոչմանը:

Խորհրդավոր ճանապարհորդությունից հետո Մուհամմադը փոխեց դիրքան, այսինքն աղոթքի ուղղությունը: Այսուհետև աղոթելիս մուսուլմանները դեմքով պետք է շրջվեին ոչ թե դեպի Քաաբայի կողմը, այլ դեպի Երուսաղեմ:

622 թ. սկզբին ուխտագնացության համար կրկին Մեքքա ժամանեցին մի խումբ հեթանոս և իսլամն ընդունած յասրիբցիներ: Մուսուլմանների թիվը 75 մարդ էր, որը վկայում էր այն մասին, որ Յասրիբում իսլամն ընդունողների թիվը, ի տարբերություն Մեքքայի, արագորեն աճում է: Ըստ երևույթին, այդ իրողությունը մեկ անգամ ևս գալիս էր համոզելու Մուհամմադին, որ անհրաժեշտ է Մեքքայից տեղափոխվել Յասրիբ: Իրենց հերթին յասրիբցիները համոզում էին մարգարեին հեռանալ Մեքքայից և տեղափոխվել իրենց քաղաքը, որտեղ նրա նկատմամբ կցուցաբերվի

հարգալից ու պատվավոր ընդունելություն և նրան կճանաչեն որպես առաջնորդ ու դատավոր:

Ուխտագնաց մուսուլմանների Մեքքա ժամանելու հենց առաջին օրվա գիշերը Ակաբա բլրի անմարդաբնակ ու վայրի խորը ձորակում յասրիբցի 75 ուխտավորներ՝ 73-ը տղամարդ և 2 կին բանակցություններ սկսեցին Մուհամմադի հետ:

Ալլահի մարգարեն յասրիբցիներին ասում է, որ ինքը նրանց հետ պայմանագիր կկնքի այն պայմանով, որ նրանք իրեն կպաշտպանեն ճիշտ այնպես, ինչպես պաշտպանում են իրենց կանանց ու երեխաներին: Յասրիբցիները միահամուռ համաձայնվում են կատարել մարգարեի այդ, և առհասարակ բոլոր պահանջները: Հենց այդտեղ նրանք Մուհամմադին հայտարարում են մուսուլմանական համայնքի՝ ումմայի առաջնորդ և «շարիաթի ուսուցիչ» և հավատարմության երդում են տալիս նրան: Կողմերի միջև կնքվում է պայմանագիր առ այն, որ ինչպես ինքը՝ Մուհամմադը, այնպես էլ Մեքքայի մահմեդական համայնքի անդամները ցանկության դեպքում կարող են տեղափոխվել Յասրիբ, որտեղ նրանք կարող են բնակություն հաստատել առանձին համայնքի իրավունքով: Պայմանագրում խոսվում էր գենքի ուժով իսլամը պաշտպանելու անհրաժեշտության մասին, ուստի և այդ պայմանագիրը ստացավ Ակաբայի մոտ երկրորդ երդում կամ «պատերազմի երդում» անվանումը: Որոշ իսլամագետներ գտնում են, որ այդ պայմանագիրը վավերացվել է արյամբ:

Թեև բանակցություններն ընթանում էին բացարձակ գաղտնիության պայմաններում, սակայն այդ մասին կուրայշ ցեղի ավագանու լրտեսը, որին հանձնարարված էր ամեն քայլափոխում հետևել Մուհամմադին, տեղեկացավ և հայտնեց իր զխավորներին: Սակայն այդ ավագանուն այդպես էլ չհաջողվեց պարզել, թե

կողմերի միջև կնքված պայմանագրում ինչի մասին է խոսքը գնում: Նույնիսկ ոչինչ չտվեց հափշտակված յասրիբցու հարցաքննությունը:

Մինչդեռ, Մուհամմադը սկսեց պատրաստվել հիջրայի, այսինքն տեղափոխման համար, ձգտելով Յասրիբում ստեղծել միասնական ժողովուրդ՝ մարգարեի և աստծո պատգամաբերի ումմա: Անկասկած մարգարեի կողմից այդ վճռի ընդունման պատճառն այն էր, որ իր հարազատ քաղաքում տարիներ շարունակ վարած քարոզչությունը անհաջողության էր մատնվել: Մեքքայի սահմաններից դուրս նոր կրոնի հետևորդների որոնումները հենց պատճառ հանդիսացան, որ նա համաձայնության գալ յասրիբցիների հետ:

Փաստորեն Ակաբայում տեղի ունեցած իրադարձությունը շրջադարձային նշանակություն էր ունենալու իսլամական համայնքի համար: Դա նաև նշանակում էր, որ մարգարեն կամավոր կերպով խզում է իր կապերը սեփական տոհմի հետ, դրանով իսկ հաստատելով, որ տոհմական օրենքները հնացել են և որ կարևոր են ոչ թե արյունակցական կապերը, այլ ընդհանուր գաղափարի վրա խաբսխված միասնությունը: Այլ կերպ ասած, ցեղային պատկանելություն հասկացությունը պետք է իր տեղը զիջեր համայնք ումմա հասկացությանը:

Մարգարեի հորդորով սկսվեց Մեքքայից մուսուլմանների հիջրան, այսինքն տեղափոխումը Յասրիբ: Արդեն մինչև Ակաբայի մոտ երկրորդ երդումը որոշ թվով մահմեդականներ տեղափոխվել էին այդ քաղաքը: Տեղափոխվածներին անվանեցին մուհաջիրներ (բառացի նշանակում է «տեղափոխված»): Առաջին տեղափոխվածների խմբում էր նաև Մուհամմադի մերձավորագույն զինակիցներից մեկը՝ Օմարը: Այդ ժամանակ Մեքքայում կար ընդամեն-

նը 150 մուսուլման, չհաշված Եթովպիա տեղափոխվածներին և իսլամն ընդունած ստրուկներին: Ուստի փոքր խմբերով նրանց կազմակերպված տեղափոխությունը Յասրիբ, մեծ դժվարությունների հետ կապված չէր:

Ինքը՝ մարգարեն, որոշեց միառժամանակ մնալ Մեքքայում, որպեսզի առաջ չբերի ավելորդ կասկածներ: Մուհամմադն անշուշտ գիտակցում էր, որ Աբու Թալիբի մահվանից հետո ավելի մեծ համարձակություն ձեռք բերած կուրայշիները հանգիստ կարող էին հարձակվել իր վրա և նույնիսկ սպանել իրեն: Նա եկել էր այն հաստատ համոզմանը, որ Մեքքայում մնալու դեպքում վաղ թե ուշ դա տեղի կունենա: Իրողություն էր նաև այն, որ մուսուլմանների հեռանալը Մեքքայից այնքան էլ չէր մտահոգում կուրայշ ցեղի իշխանական վերնախավին, առավել եւս, որ գոյություն ունեւր մուսուլմանների տեղափոխման նախադեպը դեպի Եթովպիա, որտեղից նրանք չկարողացան որևէ վնաս պատճառել իրենց: Նրանց հիմնական մտահոգության առարկան ինքը՝ Մուհամմադն էր: Նրա հեռանալը Մեքքայից ձեռնտու չէր իրենց նախ այն պատճառով, որ դրա անխուսափելի հետևանքը կլինեւր նոր հավաքականությունների կողմից իսլամի ընդունումը և ապա, Մեքքայում Մուհամմադի մնալու դեպքում իրենք գոնե կկարողանային վերահսկել նրա բոլոր գործողությունները: Վերջապես Մեքքայից դուրս մուսուլմանական համայնքի կենտրոնացումը և նրա աստիճանական հզորացումը անխուսափելիորեն տեղիք կտար այդ երկու ուժային կենտրոնների միջև խորը առճակատման, որն ի վերջո կարող էր հանգեցնել զինված դիմակայության: Այլ կերպ ասած, բոլորը գիտակցում էին, որ այդ բոլորի վերջը պատերազմն է:

Որոշվեց Մեքքայում գումարել արտակարգ ժողով՝ որևէ վճիռ կայացնելու համար: Ժողովում այն հարցադրմանը, թե ինչպես վարվել Մուհամմադի հետ, տրվեցին ծայրահեղ կոշտ ու կտրուկ պատասխաններ: Ինչ որ մեկն առաջարկեց ձերբակալել նրան և ձեռքերն ու ոտքերը շղթայակապ թողնել մի ինչ որ անմարդաբնակ տեղ, որ տանջալից մահով մահանա: Սակայն այդ առաջարկը չընդունվեց, որովհետև մտահոգություն հայտնեցին, որ եթե Մուհամմադի մարդիկ գտնեն նրան և ազատեն իրենց մարգարեին, դա կնշանակի ոչ թե պատերազմի առիթ, այլ ուղղակի պատերազմ: Մեկ ուրիշն առաջարկեց նրան վռնել քաղաքից, որպեսզի գնա ուր ուզում է: Սակայն այդ առաջարկությունը ևս հավանության չարժանացավ այն հիմնավորմամբ, որ եթե նա վտարվի, ի՞նչ երաշխիք կա, որ նա կհանգստանա: Առաջարկությամբ հանդես եկավ նաև Աբու Ջահլը: Նա հայտարարեց, որ Մուհամմադից ազատվելու միակ միջոցը նրան սպանելն է: Տեսական վիճաբանությունից հետո այդ առաջարկն ընդունվեց: Արյան վրիժառությունից խուսափելու համար Մեքքայի յոթ տարբեր տոհմերից ընտրվեցին յոթ երիտասարդներ, որոնք գիշերով մտնելով Մուհամմադի տունը պետք է միաժամանակ իրենց սրերը մխրձեին նրա մարմնի մեջ: Այդ դեպքում դժվար կլիներ ասել, թե տոհմերից որ մեկի վրա կընկներ նրա արյունը, ուստի արյան վրիժառության մասին չէր կարող խոսք լինել: Իսկ Մուհամմադի արյան գինը ժողովին ներկա տոհմերի ավագները որոշեցին վճարել համատեղ կերպով: Գաղափարն արժանացավ համընդհանուր հավանության:

Դավադրության նախօրյակին Մուհամմադն, ավանդության համաձայն, ունենում է հայտնություն: Նրա մոտ է գալիս Ջիբրայիլ (Ջիբրիլ) հրեշտակը և խորհուրդ տալիս չգիշերել սովորական

վայրում: Բոլոր դեպքերում հրեշտակի թե իր կողմնակիցների կողմից դավադրության մասին նախազգուշացված մարգարեն Աբու Բաքրի հետ միասին հեռանում է Մեքքայից: Ընդ որում, դրսևորելով զգուշություն ու խոհեմություն, նրանք շարժվում են ոչ թե դեպի Յասրիֆ, որի ճանապարհին մարդասպանները կարող էին հասնել իրենց և իրենց գործն անել, այլ մեկնում են հակառակ ուղղությամբ, դեպի հարավ Եմեն տանող ճանապարհով, թաքնվելով Սաուր լեռան փեշերին գտնվող քարանձավի մեջ: Մուսուլմանական ավանդության համաձայն, Ալլահը մի սարդ է ուղարկում քարանձավի մուտքը սարդոստայնով հյուսելու համար, որպեսզի հետապնդողները չխուզարկեն քարանձավը:

Իրենց մտահղացման մեջ ձախողված ու զայրացած կուրայշիները Մուհամմադի գլխի համար խոստանում են պարզև հարյուր ուղտի չափով: Այդ ժամանակներում դա առասպելական թիվ էր: Համեմատության համար նշենք, որ այդ նույն ժամանակ սպանված մարդու արյան գինը ընդամենը 20 ուղտի արժեք ուներ:

Փախստականները անորսալի էին, քանի որ Աբու Բաքրի աղջիկը՝ Ասման և որդին՝ Աբդալլահը ժամանակին նրանց տեղեկացնում էին թշնամիների մտադրությունների և գործողությունների մասին: Ընդ որում, լինելով հեթանոսներ, նրանք իրենց այդ գործողությունների վերաբերյալ կուրայշ ցեղի ավագանու մոտ կասկածներ չէին հարուցում:

Երբ երեք օրից հետո որոնումները թուլացան, շրջանցելով քարավանային ճանապարհը, Կարմիր ծովի ափով Մուհամմադը և Աբու Բաքրը ուղղություն վերցրին դեպի Յասրիֆ: 622 թ. սեպտեմբերի 24-ին նրանք հասնում են օազիսի հարավային ծայրամասում գտնվող Կուբա կոչված վայրը: Այնտեղ չորս օր անցկացնելուց հետո հիգերոորդ օրն իրեն ուղեկցող հավատակիցների հետ

մարգարեն մեկնում է Յասրիբ, որտեղ նրան ողջունում են որպես Ալլահի մարգարե: Մուսուլմանների և մարգարեի տեղափոխությունը Մեքքայից Յասրիբ ստացել է «հիջրա» (տեղափոխում) անվանումը: Հիջրան դա իսլամի պատմության մեջ դարակազմիկ իրադարձություն էր: Նրա սկիզբ է համարվում 622 թ. հուլիսի 16-ը: Տասնյոթ տարի անց խալիֆ Օմարի օրոք (637 կամ 639 թթ.), հենց այդ օրը դարձավ մուսուլմանական օրացույցի առաջին օրը:

Այսպիսով, մարգարեի տառապանքների շրջանն ավարտվեց: Նրա Յասրիբ ժամանումից հետո քաղաքը ստացավ նոր անվանում՝ Մադինաթ ան-Նաբի (մարգարեի քաղաք), որը կրճատ հնչում էր որպես ալ-Մադինա, Մեդինա: Իսկ այն մուսուլմանները, որոնք հետևելով մարգարեի օրինակին Մեքքայից տեղափոխվեցին Մադինա, կոչվեցին «մուհաջիրներ» («հիջրա կատարածներ», «տեղափոխվածներ»): Մադինայում իսլամն ընդունած բնակիչները անվանվեցին «անսարներ» (արաբ. «անսար», եզակի թիվ «նասիր», այսինքն օգնական):

Հիջրան վճռական դեր խաղաց իսլամի ձևավորման ու տարածման գործում, տոհմական կապերի խզումը մահմեդական համայնքը դուրս բերեց մեկ առանձին ցեղի նեղ շրջանակներից, պայմաններ ստեղծելով պետության ստեղծման համար:

Մադինայում Մուհամմադի առաջնահերթ խնդիրն էր իր շուրջը համախմբել այլազան տարրերին, լինեին դրանք մուսուլմաններ, հեթանոսներ, հուդայականներ թե քրիստոնյաներ: Դա բավականին բարդ խնդիր էր, քանի որ Մադինայի օազիսում միջցեղային լարվածությունը շարունակվում էր: Սակայն դրանով հանդերձ, Մադինայում Մուհամմադը և նրա կողմնակիցները գտան իսլամը տարածելու ավելի բարենպաստ պայմաններ: Նախ Մադինայի բնակչության մեջ մեծ թիվ էին կազմում այն մարդիկ,

որոնք անբարյացակամորեն էին վերաբերվում Մեքքայի ազնվականության նկատմամբ: Բացի այդ, Մուհամմադի մայրը՝ Ամինան ծնվել էր Մադինայում, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ այդ քաղաքում մարգարեն ուներ նաև ազգականներ, որոնք նեցուկ էին հանդիսանում նրան: Մադինայում Մուհամմադին հարեցին նաև հանիֆները, որոնք իրենց կրոնական համոզմունքների պատճառով վտարված էին Մեքքայից: Այսպիսով Մադինայում աստիճանաբար Մուհամմադի կողմնակիցների թիվը սկսեց աճել: Դրան նպաստում էր նաև այն, որ մարգարեի կողմից միասնական աստծո և «ճշմարիտ հավատի» ընդունման քարոզը միմյանց նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված ցեղերի կողմից ընկալվում էր իբրև խաղաղություն հաստատելու կոչ:

Մադինայում Մուհամմադը երկու որբ տղաներից գնեց մի հողակտոր և նրա վրա կառուցեց աշխարհի առաջին աղոթավայր-մզկիթը («մասջիդ»), որն ի պատիվ Ալլահի մարգարեի կոչվեց «մարգարեի մզկիթ» («մասջիդ ան-նաբի»): Ուշագրավ է նշել, որ այդ «երկրպագության վայրում» աղոթում էին դեմքները դարձնելով ոչ թե Երուսաղեմի կողմը, որը գտնվում էր հյուսիսում, այլ դեպի արևելք: Այդ մզկիթը ոչ միայն աղոթատուն էր, այլև հասարակական ժողովների վայր, ընդունելությունների տուն և այլն: Ուրոշվեցին ամենօրյա աղոթքների ժամերը: Բամաի, այսինքն աղոթքը ղեկավարողի (աղոթարարի) պարտականությունը կատարում էր ինքը՝ Մուհամմադը, Աբու Բաքրը կամ Օմարը: Նշանակվեց նաև առաջին մուեզզինը, որը դարձավ նախկին ստրուկ, եթովպացի Բիլալը: Նրա պարտականությունն էր ազան կանչել, այսինքն հավատացյալներին հրավիրել աղոթքի: Սահմանվեցին նաև ծիսական լվացումների և պահքի կանոնները:

Շուտով Յասրիբի կենտրոնում սկսվեց հիմնական մզկիթի շինարարությունը, որի շուրջը սկսեցին կառուցել նաև մուսուլմանների տները: Մուհամմադը մյուսներին հավասար մասնակցում էր շինարարությանը: Մի քանի ամսից հետո մզկիթի շինարարությունն ավարտվեց և 623 թ. նրան կից կառուցվեց նաև մի կավաշեն տուն Մուհամմադի համար: Հենց այդ տանն էլ նշվեց նրա հարսանիքը տասնամյա Այիշայի հետ: Վերջնա հարս եկավ Մուհամմադի տունը, իր հետ բերելով իր խաղալիքները, այդ թվում նաև փայտե մի ձի, որը նա անվանում էր Սուլեյմանի ձի: Այիշան դարձավ մարգարեի սիրեցյալ կինը: Նրանց միջև եղած սերն ու ջերմ հարաբերությունները պահպանվեցին մինչև իրենց կյանքի վերջը: Մի անգամ Այիշայի այն հարցին, թե ինքը նրա համար արդյոք փոխարինել է Խաղիջային, Մուհամմադը պատասխանել է, որ Խաղիջային փոխարինելը անհնար է:

Մուհամմադի հարսանիքից քիչ անց կատարվեց նաև Ալիի և Ֆաթիմայի հարսանիքը: Յասրիբում մուսուլմաններն ապրում էին շատ աղքատ: Ինքը՝ Մուհամմադը, դառնալով քաղաք-պետության կառավարիչ և ձեռք բերելով հսկայական իշխանություն, շարունակում էր ապրել կավաշեն խրճիթում համեստ կենցաղով: Նա ազատորեն շփվում էր մարդկանց հետ, մեծագույն հարգանքով էր վերաբերվում տարիքավոր ու արժանավոր մարդկանց նկատմամբ: Նա մի առիթով ասել է. «Ես մեծ հարգանք ունեմ քաղաքավարի և բարեկիրթ մարդկանց նկատմամբ և խորապես ատում եմ տխուր ու շատախոս մարդկանց»: Ավանդությունը պատմում է, որ մարգարեն իր առօրյա հարաբերություններում երբեք իրեն բարձր չէր դասում հասարակ մահկանացուներից, միշտ պատրաստակամ էր օգնել չունևորներին, որբերին և առհասարակ օգնության կարոտ մարդկանց:

Յասրիբում երբեմնի մեծահարուստ Աբու Բաքրը ևս դարձել էր համարյա հետին աղքատ: Նա իր ունեցվածքը ծախսել էր իսլամական համայնքին նյութապես աջակցելու և հեթանոսներից մուսուլման-ստրուկներին հետ գնելու վրա, որոնց այնուհետև ազատություն պարգևելով, թույլատրում էր, որ գնան ուր ցանկանում են:

Մուսուլմանների վիճակը գերբնակեցված օազիսում դժվարանում էր նրանով, որ նրանց տրամադրության տակ բավարար չափով մշակելի հողեր չկային, բացի այն հողերից, որոնք նրանք սեփական միջոցներով գնել էին: Առևտուրը ևս, որ այդ վայրերում թույլ էր զարգացած, գտնվում էր ուժեղների ձեռքերում: Մարգարեի որդեգիր զավակ Ալին, օրինակ, իր ապրուստը հոգում էր նրանով, որ ջրհորից ջուր էր կրում աղուս պատրաստելու համար: Յուրաքանչյուր փայտյա դուլլի համար ստանալով մեկ արմավ, ամբողջ օրվա ընթացքում նա վաստակում էր ընդամենը 16 հատ պտուղ, որը նա կիսում էր Մուհամմադի հետ: Դա նրանց ամբողջ օրվա սննդի չափաբաժինն էր:

Շուտով Ֆաթիման Ալիին պարգևեց երկու զավակներ՝ Հասանին և Հուսեյնին: Իսկ Մուհամմադը Մադինայում շարունակում էր իր քարոզները, միաժամանակ եռանդուն աշխատանքներ տանելով քաղաքում իշխանությունը զավթելու համար: Հայտնություններից մեկի ժամանակ նրան ասված էր, որ կրոնը առանց իշխանության չի կարող գոյություն ունենալ և եթե Ալլահը մարդկանց մի խմբին չզսպեր մյուսների միջոցով, ապա և՛ տաճարները, և՛ սինագոգները և՛ մզկիթները կքանդվեին ու կավերվեին: Միաժամանակ մարգարեն ցասումնալից ուղերձներ էր հղում Մեքքայի հեթանոսներին: Մադինացիները, որոնք հանձինս Մեքքայի տես-

նում էին իրենց մշտական մրցակցին, համախմբվեցին մարզարեփ շուրջը:

Շուտով Մադինա սկսեցին տեղափոխվել նաև այն մուսուլմաններից շատերը, որոնք մինչ այդ ապրում էին Եթովպիայում: Ուշագրավ է նշել, որ Մեքքայից ոչ բոլոր մահմեդականներն էին, որոնք տեղափոխվեցին Մադինա: Դրա պատճառը ըստ երևույթին կայանում էր նրանում, որ ոմանք չցանկացան ենթարկվել Մուհամմադի հրամաններին, իսկ ոմանց պարզապես արգելեցին կուրայշիները: Ընդամենը Մադինայում հավաքվեց մի քանի հարյուր իսլամն ընդունած մարդ, որոնցից մոտ հարյուր տղամարդ պատրաստ էր «իր ձեռքը վերցնել նիզակը»:

Համայնքը շարունակում էր նաև մահմեդական-ստրուկների հետգնումը: Օրինակ, հայտնի է, որ հետգնվածների թվում էր նաև Սալման Պարսիկ (Սալման ալ-Ֆարիսի) անունով մի ստրուկ, որը որոշել էր ընդունել իսլամը: Երբ նրա տիրոջը բերեցին ազատություն պարգևելու համար պահանջված գումարը, նա հրաժարվեց ազատ արձակել իր ստրուկին, ասելով, որ եթե նա մինչև վերջ չկատարի իրեն հանձնարարված գործը, հողը չփորի և չտնկի փյունիկյան արմավենիների տնկիների պահանջված քանակը, ազատություն չի տեսնի: Ողջ մուսուլմանական համայնքը վերցրեց բաիերը և մի քանի օրվա ընթացքում աշխատանքը հասավ իր ավարտին: Իսկ Սալմանը դառնալով ազատ մարդ և ընդունելով իսլամը, մինչև իր կյանքի վերջը մնաց Մուհամմադին նվիրված ընկեր ու զինակից:

Ընդհանրապես իսլամը Մադինայում ընդունում էին հեշտությամբ: Այստեղ չկային այն հալածանքները, որոնք ուժգին թափով ծավալվում էին Մեքքայում և իսլամը ոչ այնքան կրոն էր, որքան «քաղաքական շարժում», որը կոչված էր միավորել ու հա-

մախմբել յասրիբցիներին: Եթե Մեքքայում մուսուլման էին դառնում «մանր ու աննշան մարդիկ», ապա այստեղ նոր կրոն ընդունում էին բոլորը՝ աղքատներից մինչև հարուստները: Դրանով հանդերձ, օազիսում մի քանի ցեղեր այդպես էլ չընդունեցին իսլամը, մնալով հեթանոսներ: Առայժմ դա մտահոգություն չէր պատճառում մարգարեին, մանավանդ որ Յասրիբ մտնելու հենց առաջին օրը նա հայտարարել էր, որ «հավատի մեջ հարկադրանք չկա»:

Մադինա տեղափոխվելուց հետո Մուհամմադի առջև սկզբնական շրջանում հառնեցին նաև մի շարք այլ կարգի դժվարություններ: Չնայած նրա ժողովրդականությանը, ամբողջ իշխանությունը դեռևս գտնվում էր տեղական համայնքների առաջնորդների ձեռքերում: Բացի այդ, ինչպես նշվել է, մարգարեի կողմնակիցների թիվը այնքան էլ մեծ չէր: Ամենափոքր անգղությունն անգամ կարող էր հանգեցնել տեղական ցեղերի հետ պայմանավորվածության խախտմանը: Ուստի մարգարեն դրսևորում էր վերին աստիճանի գգուշություն, ամեն կերպ աշխատելով բարյացակամ հարաբերություններ հաստատել մուհաջիրների և տեղական բնակչության միջև: Մադինայում իր առաջին հանրային աղոթքի ժամանակ Մուհամմադը մադինացիներին դիմում է կոչով՝ միմյանց հետ հարաբերությունները կառուցել եղբայրության ու բարեկամության հիմքի վրա:

Մադինայում մուսուլմանական կրոնական համայնքում, որը բաղկացած էր մեքքացի մուհաջիրներից ու իսլամն ընդունած մադինացիներից՝ անսարներից, արյունակցական կապի վրա հիմնված բոլոր տեսակի կապերը մերժվում էին հետևյալ սկզբունքով՝ «իսլամի մեջ բոլոր մարդիկ եղբայրներ են»: Իհարկե, բոլոր մահմեդականների եղբայրության գաղափարը ոչ մի կերպ չէր

նշանակում իրական սոցիալական հավասարություն: Մարգարեի քարոզներում ևս սոցիալական հավասարության մասին կոչերը իսպառ բացակայում էին: Սակայն մահմեդականների «հավասարության» իսլամական գաղափարը անկախ ծագումից և տոհմացեղային պատկանելությունից, կարևոր նախապայման էր սկզբում Մադինայի արաբների, իսկ ապա նաև բոլոր արաբների քաղաքական միավորման համար: Կասկածից վեր է, որ կրոնական ընդհանրության գաղափարը նպաստելու էր ցեղային տարանջատվածության և ցեղային անջատողականության հաղթահարմանը:

Անվարան կարելի է ասել, որ Մադինայում դրվեցին համարաբական իսլամական պետության հիմքերը և Յասրիբի օազիսի քաղաքական միավորումը հանդիսացավ այդ պետության սաղմը: Իսլամն այժմ ոչ միայն կրոնական հոսանք էր, այլև վերածվել էր քաղաքական գործունի:

Սակայն մարգարեի համար ամեն ինչ չէր, որ հեշտ հունով էր ընթանում: Թեև Մադինայում զգալի թիվ էին կազմում Մուհամմադին անվերապահորեն նվիրված նորադարձ մահմեդականները («մու՛մինան») և «սովորական» մահմեդականները («մուսլիման»), սակայն այնտեղ ձևավորվել էր անսարնների մի կուսակցություն իբն Ուբայի գլխավորությամբ, որի հետևորդները արտաքուստ ընդունելով իսլամը, գաղտնաբար գործում էին մարգարեի դեմ և ձգտում էին ներսից քայքայել մահմեդական համայնքը, կամ պարզապես դեռ տատանվում էին և համայնքի գործերին ակտիվ մասնակցություն չէին ցուցաբերում: Այլ կերպ ասած, Մադինայում պայքարն ընթանում էր ոչ թե արտաքին, այլ ներքին ճակատում: Մուհամմադն այդ մարդկանց անվանում էր մունաֆիքուն («երկերեսանիներ», «անվճռական», «տատանվող»):

Դրանք հիմնականում իսլամն ընդունած տեղական ազնվականության ներկայացուցիչներ էին, որոնք փորձում էին իրենց ձեռքից բաց չըողնել իշխանությունը: Մինչդեռ Մուհամմադը պնդում էր, որ որոշումներ կայացնողը պետք է լինի միայն ինքը: Կողմերի միջև գործը չէր հասնում ուղղակի առճակատման ու ընդհարումների, թեև մի քանի առավել մոլեռանդ երիտասարդ մահմեդականներ, որոնք դասվում էին «հավատարիմների» շարքը, «երկերեսանիների» մորուքներից քաշելով նրանց դուրս էին հանում մզկիթից, թույլ չտալով, որ աղոթեն: Վերջիններս ստիպված եղան կառուցել իրենց սեփական՝ ալ-Դիրար մզկիթը, որը Մուհամմադն անվանեց «պիղծ»: Սակայն դա չխանգարեց, որ այդ մզկիթը տարիներ շարունակ մնա կանգուն: Այս տիպի պատմությունը Մուհամմադին բերեց այն համոզման, որ թերևս իսլամը կարող է գոյություն ունենալ նաև առանց մարգարեի: Առկա էր նաև մեկ այլ մտահոգիչ խնդիր: Մադինայում Մուհամմադի իշխանության աստիճանական ամրապնդումը ուղեկցվում էր նրա դեմ տեղի հրեաների թշնամական տրամադրությունների ուժեղացմամբ:

Սկզբնական շրջանում քրիստոնյաներին և հուդայականներին համարելով «Գրքի մարդիկ» («աիլ ալ-քիթաբ», «Մուրբ Գիրք ունեցող ժողովուրդ»), Մուհամմադն աշխատում էր նրանց ներգրավել իր կողմը: Ըստ էության «Գրքի մարդկանց» գաղափարը նրա կողմից առաջ էր քաշվել զուտ գործնական նպատակներով: Ըստ երևույթին նա հույս է ունեցել նաև, որ հանձինս իրեն քրիստոնյաներն ու հուդայականները կճանաչեն աստծո մարգարեին: Սակայն նրա այդ ձգտումները ոչ միայն արձագանք չգտան հրեաների մոտ, այլև արժանացան թշնամական վերաբերմունքի: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ հրեաները չէին ցանկանում հոժար կամքով իրենց իրավունքները զիջել նորահայտ մուսուլմա-

նական համայնքին: Նրանք նաև կտրականապես Մուհամմադին չընդունեցին որպես մարգարե, դա գլխավորապես հիմնավորելով նրանով, որ «մարգարեները չեն գալիս սրով ու մարտակառքերով»: Համոզված լինելով, որ մարգարեություն անելու շնորհը պատկանում է միայն հրեաներին ու Իսրայելին, Մադինայի հրեաները ծաղրում էին Մուհամմադին և նրա քարոզած կրոնը: Անկասկած դա լուրջ սպառնալիք էր մարգարեի հեղինակության համար: Ղուրանում մենք գտնում ենք այդ իրողությունների արձագանքը. «Եւ նրանք ասում են, թէ բնաւ մէկը դրախտը չի մտնի, եթէ չի լինի Հրեայ կամ Քրիստոնեայ: Այդ նրանց բաղձանքներն են: Ասա՝ «բերեք ձեր ապացոյցները, եթէ ճշմարիտ էք» (2:105):

Ուստի Մուհամմադը խզեց իր կապերը հրեաների հետ, նրանց ևս անվանելով «երկերեսանիներ» և իր թշնամիները: Միաժամանակ նա որոշեց սպասել հարմար պահի նրանց շեշտակի հարված հասցնելու համար:

Խզելով ամեն տեսակի կապերը հրեաների հետ, Մուհամմադը դեռ մի որոշ ժամանակ շարունակում էր հույսեր փայփայել, որ իրեն կհաջողվի գեթ մերձենալ քրիստոնյաների հետ և նրանց հետ կնքել դաշինք: Ղուրանի մեջ մի տեղ ասվում է, որ մուսուլմանների ամենահամառ թշնամիները հրեաներն են ու բազմաստվածության հետևորդները, իսկ անկեղծ բարեկամները՝ նազարյանները (քրիստոնյաները): Սակայն մադինական շրջանի վերջում Մուհամմադը խզեց իր կապերը նաև քրիստոնյաների հետ: Ըստ երևույթին դա այն շրջանում էր, երբ սկսվեցին առաջին սահմանային բախումները բյուզանդական զորքերի հետ: Հրեաների և քրիստոնյաների հետ կապերի խզումը ոչ այնքան պայմանավորված էր կրոնական տարաձայնություններով, որքան նրանով, որ նրանք հրաժարվում էին Մուհամմադին ճանաչել որպես մարգարե:

Փաստորեն Մուհամմադը հրեաների ու քրիստոնյաների դեմ սանձազերծեց պատերազմ: Դատափետելով միաստվածությունն զավանդող այդ կրոնները, նա սկսեց պնդել, որ նրանց սուրբ գրքերը աղավաղված են, աղոթում են ոչ ճիշտ, խախտում են աստծո պատվիրանները և այլն: Այդ պատերազմը միայն հոգևոր ենթատեքստ չունեւ: Մուսուլմանները ցանկանում էին նաև վերացնել իրենց տնտեսական մրցակիցներին և տեր դառնալ նրանց հարուստ շարժական և անշարժ ունեցվածքին: Գաղափարական առումով Մուհամմադը դա արդարացնում էր նրանով, որ նրանք երկուսն էլ հեռացել են միաստվածությունից:

Որպես պատասխան, տեղացի հրեա և քրիստոնյա բանաստեղծները սկսեցին Մուհամմադի հասցեին ծաղրական ոտանավորներ հորինել, ինչպես մի ժամանակ անում էին Մեքքայի բանաստեղծները:

Ի նշան հուղայականությունից ու քրիստոնեությունից կատարյալ ձերբազատման, Մուհամմադը կրկին փոխեց դիրքային աղոթքի ուղղությունը: Այսուհետև իսլամը դավանողները աղոթքի ժամանակ դեմքով պետք է շրջվեին ոչ թե Երուսաղեմի, այլ Քաաբայի, այսինքն Մեքքայի կողմը: Այսպիսով արաբական հին ավանդույթը հաղթանակ տարավ հուղայականության անցողիկ ազդեցության նկատմամբ: Ընդ որում, աղոթքի դեմքի ուղղության այդ փոփոխությունը միանգամայն համապատասխանում էր հրեաների նկատմամբ Մուհամմադի քաղաքականության շրջադարձին, ինչպես նաև ապագա քաղաքական ծրագրերին, այն է՝ Մեքքայի գրավման անհրաժեշտությունը, որը պետք է դառնար իսլամի կրոնական մայրաքաղաք:

624 թ. սկզբին (այլ տվյալներով 622-623 թթ.) Մուհամմադը կազմեց Մադինայի մահմեդական համայնքի մի կանոնադրություն, որը եվրոպական իսլամագետների կողմից անվանվել է «-

Մադինայի սահմանադրություն»։ Նրանում վառ կերպով դրսևորվում է ոչ միայն մարգարեի քաղաքական իմաստությունը, այլև կրոնական ոգին։ Դրանով նա իրեն դրսևորեց որպես տաղանդավոր քաղաքագետ։ Այդ փաստաթղթում հայտարարվում էր, որ այսուհետև մուհաջիրներն ու անսարները կազմում են մեկ միասնական համայնք։ Այդ համայնքի մեջ մտնում են նաև հրեաներն ու հեթանոսները, պահպանելով իրենց կրոնը։ Մադինայում պետք է տիրապետեր կատարյալ կրոնական հանդուրժողականությունը, համաձայն Մուհամմադի հռչակած «կրոնի մեջ հարկադրանք չկա» սկզբունքի։ Կանոնադրության մեջ Մուհամմադը արաբներին ու հրեաներին համարում էր մեկ միասնական քաղաքական ամբողջություն, ելնելով այն գաղափարից, որ ինքը քարոզում է մի ուսմունք, որը ժամանակին քարոզել են Մովսեսը և Աբրահամը։

Վերոհիշյալ փաստաթղթում առաջին անգամ գրավոր կերպով ճանաչվում էր Մուհամմադի մարգարե լինելու հանգամանքը։ Միաժամանակ այնտեղ խնամքով գրառված էին ինչպես մուսուլմանների, այնպես էլ առանձին ցեղերի պարտականություններն ու իրավունքները։ Բոլորը պետք է օգտվեին հավասար իրավունքներից, անկախ իրենց կրոնից և այս կամ այն ցեղի պատկանելությունից։ Եթե որևէ մեկը կատարեր սպանություն, նա չպետք է պաշտպանություն գտներ ցեղերից որևէ մեկի մոտ։ Ցեղերի միջև չպետք է լինեին թշնամություն և չպետք է գործեր արյան վրիժառության սկզբունքը։ Միջցեղային վեճերը լուծելու իրավասությունը պետք է պատկաներ Մուհամմադին։ Պահպանելով իրենց ինքնավար գոյությունը, յուրաքանչյուր ցեղ իր ընտրությամբ իրավասու էր շփումներ ունենալու և համաձայնագրեր կնքելու Մադինայի օազիսից դուրս գտնվող ցանկացած այլ ցեղերի հետ, բացի Մեքքայի կուրայժ ցեղից, որը դիտվում էր իբրև թշնամի։ Հատուկ

նշվում էր, որ Մադինայի մուսուլմանական համայնքը օժտված է լինելու այն նույն իրավունքներով, ինչ իրավունքներ որ ունեն օազիսի բոլոր ցեղերը:

Ըստ փաստաթղթի, դաշինքի մեջ մտնող բոլոր ցեղերը կազմելով մի համադաշնություն, պարտավոր էին մեկը մյուսին պաշտպանել և միմյանց երաշխավորել փոխադարձ անվտանգություն: Բոլոր նրանք, ովքեր կհրաժարվեին ենթարկվել գործող իշխանությանը, հայտարարվում էին անհավատ («քաֆիր»), իսկ նոր կրոնի կողմնակիցները կոչվելու էին մուսլիմ կամ մուսուլմաններ: Մադինայում պետք է տիրապետեր կատարյալ կրոնական հանդուրժողականություն:

Հրեաները իրավունք ունեին միանալու համաձայնագրին: Նրանում պարունակվում էր հատուկ հոդված, որտեղ ասվում էր. «Եթե հրեաներից որևէ մեկը միանա մեզ, ապա նա իրավունք կունենա ստանալու այն օգնությունն ու աջակցությունը, որը ստանում են մուսուլմանները, պայմանով, որ նրանք վերջիններիս նկատմամբ հանցանքներ չգործեն»: Մադինայի հեթանոսները և այդ քաղաքի հրեաները պետք է շփումներ չունենան Մեքքայի հեթանոսների հետ: Հրեաները պարտավորվում էին ֆինանսապես աջակցել մուսուլմաններին: Մադինա քաղաքի պաշտպանության պարտականությունը հավասարապես դրվում էր մուսուլմանների, հեթանոսների և հրեաների վրա: Բոլոր ծագող խնդիրները պետք է լուծվեին Ալլահի և նրա մարգարե Մուհամմադի կողմից:

Հիշյալ փաստաթղթից ակնհայտորեն երևում է, որ հանդիսանալով մահմեդական համայնքի կրոնական ղեկավար (իմամ), միաժամանակ Մուհամմադը իրեն վերագրում էր Մադինայի կառավարչի, գերագույն դատավորի, քաղաքական առաջնորդի և գլխավոր հրամանատարի դեր:

Այդ բոլոր պաշտոնները կենտրոնացնելով իր ձեռքերում Մուհամմադը պարզապես ընդօրինակում էր տոհմա-ցեղային ավանդույթների սկզբունքները, երբ ցեղի առաջնորդ սայյիդը իրականացնում էր հասարակական բոլոր գործերը, բանակցություններ էր վարում այլ ցեղերի հետ, դատում էր իր ցեղակիցների, պատերազմների ժամանակ զլխավորում էր աշխարհագրայիններին, երբեմն ղեկավարում էր նաև կրոնական կուլտի արարողությունները: Այդ բոլոր գործառույթները Մուհամմադը կենտրոնացրեց իր ձեռքերում: Ըստ էության նա դարձավ ոչ թե մեկ ցեղի, այլ ողջ մուսուլմանական համայնքի սայյիդ: Այսպիսով, ի սկզբանե մուսուլմանների գիտակցության մեջ համայնքը և պետությունը, կրոնը և քաղաքականությունը, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունն ընկալվեցին որպես մի անբաժանելի միասնություն: Անկասկած Մադինայի շրջանում դրվեցին համաարաբական իսլամական պետության հիմքերը: Իսկ իսլամը այսուհետև բացի կրոնից, վեր էր ածվում նաև քաղաքական գործոնի: Կրոնական ընդհանրության գաղափարը գալու էր հաղթահարելու ցեղային տարանջատվածությունն ու անջատողականությունը:

Ումմայյի անդամների հետ անձնական հարաբերություններում ևս Մուհամմադը իրեն պահում էր ինչպես սայյիդ, որը համաձայն ցեղային ավանդույթի պետք է լինի առատաձեռն, հյուրասեր, օգնի որբերին, որբեվայրի կանանց և այլն:

Մահմեդական համայնքի կանոնադրության համաձայն, արաբների և հրեաների նախկին ցեղային օրենքները փոխարինվում էին «արդարադատություն բոլորի համար» սկզբունքով, անկախ սոցիալական դիրքից, մաշկի գույնից ու դավանանքից: Այլ կերպ ասած, Մուհամմադը ձգտում էր հիմնել մի եղբայրակցություն ոչ թե արյան, այլ կրոնական կապերի հիմքի վրա:

Այսպիսով Մադինան փաստորեն վեր էր ածվում քաղաք-պետության, իսկ Մուհամմադը դառնում էր նրա լիիրավ ղեկավարը: Ծնունդ էր առնում մարդկանց մի նոր հավաքականություն, որի կապող շղակ էր հանդիսանում ոչ թե ցեղակցությունը արյունակցական կապի հիմքի վրա, այլ հավատն առ միասնական աստվածը: Դա մուսուլմանական համայնք էր՝ ումմա:

Վերոհիշյալ փաստաթղթի համաձայն, թեև Մուհամմադը ճանաչվում էր Մադինայի ղեկավարը, սակայն այնուամենայնիվ նա դեռ իրավունք չունեի լուծելու պատերազմի ու խաղաղության հարցերը, հավաքելու հարկեր կամ տնօրինելու ումմայի դրամական միջոցները: Հետևաբար այսուհետև նրա խնդիրն էր մնացած իշխանությունը ևս վերցնել իր ձեռքը: Սակայն դա այնքան էլ հեշտ գործ չէր. մուսուլմանների դեմ միավորվել էին և՛ քրիստոնյաներն ու հուդայականները, և՛ հեթանոսները, և նույնիսկ «երկերեսանինները», որոնք դավանում էին իսլամը: Հանգստություն գոյություն չունեի նաև մուսուլմանական ճամբարում. հակասությունները աղքատների ու հարուստների միջև շարունակվում էին: Մադինայում ծաղկում էր վաշխառությունը: Գույքային ու սոցիալական անհավասարությունը պահպանվում էր ինչպես մուհաջիրների, այնպես էլ անսարների շրջանում: Ձմռանը չոր ու անպատային շրջաններից և Մեքքայից Մադինա եկած եկվորները տառապում էին սառը խոնավությունից, որին նրանք սովոր չէին: Շատերը հիվանդանում էին դողերոցքով, որից չխուսափեց նաև Աբու Բաքրը: Մադինայում տեղի էին ունենում միջցեղային երկպառակություններ: Դժգոհության ալիքը ավելի էր մեծանում սարսափելի աղքատության պատճառով: Մարդիկ, հատկապես եկվորները, սնվում էին հիմնականում արմավով ու ջրով, թեև Մուհամմադն արդեն այս աշխարհում նրանց խոստացել էր հարստություն և բարեկեցիկ կյանք: Մուհաջիրները տագնապով գի-

տակցում էին, որ իրենց հետ Մեքքայից բերած միջոցները սպառվելուց հետո իրենք հայտնվելու են աղետալի վիճակում, եթե չգտնեն իրենց համար որևէ եկամտաբեր զբաղմունք: Ճիշտ է, անսարնների մեջ կային մարդիկ, որոնք անհատույց օգնության ձեռք էին մեկնել մուհաջիրներին, նրանց տրամադրելով իրենց տները, հարակից շինությունները, սննդամթերք և այլն: Սակայն որքան երկար կարող էր տևել նման բարեգործությունը: Մի խոսքով, Մադինայում ձևավորվել էր ներքին ընդդիմություն մարգարեի նկատմամբ: Նման պայմաններում Մուհամմադը հարկադրված էր ընդունել ինչ որ վճռական որոշում: Նա որոշում է գործել իբրև բեդվին, այսինքն իր առջև ծառացած դժվարին մարտահրավերներին որոշում է լուծում տալ ասպատակությունների միջոցով: Այդ ասպատակությունները հնարավորություն էին տալու ձեռք բերելու սնունդ, եղջերավոր անասուններ և ուղտեր: Վերջիններս անհրաժեշտ էին նաև կազմավորվող բանակի համար: Հատկապես ասպատակությունների թիրախ դարձան մեքքացիների առևտրական քարավանները:

623 թ. դեկտեմբերին մուհաջիրները կողոպտեցին մի հարուստ քարավան և մեծ ավարով ու գերիներով վերադարձան Մադինա: Այդ ասպատակության ժամանակ Մուհամմադի մարդկանցից մեկը սպանվել էր, որը ճնշող տպավորություն էր թողել մուսուլմանական համայնքի վրա, մանավանդ որ այդ սպանությունը տեղի էր ունեցել ռաջաբ սրբազան ամսում, որի ժամանակ արգելված էր արյուն հեղելը: Սակայն այդ ճնշող տրամադրությունը փարատվեց, երբ Մուհամմադն ունեցավ հայտնություն, որի ժամանակ ի վերուստ ասվում էր, որ մեքքացիների կողմից գործած մեղքերը գերազանցում են սպանության այն մեղքը, որ կատարվել է սրբազան ամսվա ընթացքում:

**ՄԵՔՔԱՅԻ ՀԵՏ ԱՌՃԱԿԱՏՄԱՆ ՍՐՈՒՍԸ ԵՎ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ: ԲԱՂԻ ՀՈՎՏՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ
ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ:**

Մուհամմադը հասկացել էր, որ մինչ այդ պահը իր վարած պաշտպանողական մարտավարությունը մեքքացիների նկատմամբ այլևս չի արդարացնում իրեն: Որ անհրաժեշտ է անցնել եռանդուն հարձակողական քաղաքականության: Մարգարեն, որ միշտ քարոզում էր խաղաղություն, Ալլահից ստացավ նոր հայտնություններ, որոնք թույլատրում էին իրեն վրեժ լուծել Մեքքայից իրենց վռնդելու պատճառով: «Պատերազմեցեք նրանց դեմ, ովքեր չեն ընդունում Աստծուն, պատերազմեցեք այնքան, մինչև որ նրանք իրենց կյանքի համար չվճարեն փրկագին, մինչև որ ուժասպառ չլինեն ու չոչնչանան», - ասվում է Ղուրանում: Մարգարեն նոր հայտնություն է ստանում, որ մուսուլմաններին թույլատրվում է ինքնապաշտպանության նպատակով հայտարարել սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ:

623 թ. գարնանից սկսվեց Մեքքայի նկատմամբ ասպատակությունների շրջանը, որոնք ոչնչով չէին տարբերվում հեթանոսական շրջանի ասպատակություններից: Իսկական արաբի պես Մուհամմադը հարձակումներ էր գործում առևտրական քաղաքների վրա և հափշտակած ավարը բաժանում արշավանքի մասնակիցների միջև, ժամանակի սովորության համաձայն: Մեքքացիների համար առավել խոցելի տեղը նրանց քարավաններն էին, ուստի Մուհամմադը իր առջև խնդիր էր դրել կաթվածահար

անել նրանց առնտուրը, հատկապես կտրելով Մեքքայից Սիրիա տանող քարավանային ճանապարհը, որն անցնում էր Մադինայի մոտով: Ինչպես կարելի է դատել Ղուրանից, Մադինայի երկրագործ բնակչությունը հակված չէր մասնակից դառնալու մուսուլմանների կազմակերպած ասպատակություններին: Նրանց դիմադրության արձագանքները մենք գտնում ենք Ղուրանի 2-րդ սուրայում, որը կոչվում է «Կով» («ալ-Բաքարա») «Ձեզ պատուիրած է պատերազմը, բայց նա զգուշ է ձեզ համար: Մակայն կարելի է դուք մի բանից զգվում էք, որ նա ձեզ օգտակար է եւ մէկ բան սիրում էք, որ նա ձեզ վնաս է: Եւ աստուած է, որ գիտէ, բայց դուք չգիտեք»,- ասվում է Ղուրանում (2:212-213):

Առհասարակ Մադինայում բնակություն հաստատելու օրվանից սկսած, Մուհամմադը իր հետևորդների հետ միասին չէր պատրաստվում դադարեցնելու պայքարը Մեքքայի հեթանոս ազնվականության դեմ: Ասպատակություններն ու քարավաններ կտրելը մի միջոց էր նաև իսլամական համայնքը ծայրահեղ աղքատությունից դուրս բերելու համար: Կասկածից վեր էր նաև, որ ռազմական ավարի ձեռք բերման ձգտումը ընդունակ էր համախմբել ու ոգեշնչել իր կողմնակիցների շարքերը:

Ավանդությունների համաձայն, մարգարեի բանակը բաղկացած էր մի քանի հարյուր մարդուց: Ընդ որում, որոշ ասպատակությունների նա բերում էր իր անմիջական մասնակցությունը, ղեկավարելով ռազմական գործողությունները: Ընդհարումներից մեկի ժամանակ Մուհամմադը նույնիսկ վիրավորվել էր: Այդ պատերազմների ժամանակ մարգարեն իր հայտնությունների ճանապարհով սահմանեց մի շարք նոր օրենքներ՝ զրավված հողերը, ռազմական ավարը, մահացածների գույքը բաժանելու վերաբեր-

յալ և այլն: Օրինակ, այդ օրենքների համաձայն, ռազմական ավարի հինգերորդ մասը պատկանելու էր մարգարեին:

Այսպիսով դառնալով միաժամանակ և հավատացյալների և Մադինայի ղեկավար, որպեսզի հարգեն իր իշխանությունը, Մուհամմադը դարձավ զինված մարգարե: Տասներեք տարի շարունակ քարոզչություն վարելուց հետո նա հասկացել էր, որ արաբների մոտ խորը արմատացած հեթանոսական աշխարհայացքի պայմաններում նրանց «ճշմարտության ուղու» վրա հանելը միայն հասարակ քարոզների միջոցով այնքան էլ հեշտ չէ: Ուստի, երբ նրա կողմնակիցների թիվը հասավ քիչ թե շատ ընդունելի չափերի, մարգարեն որոշում է դիմել այլ մեթոդների: Ըստ այնմ, նա հանդես է գալիս հետևյալ հայտարարությամբ. «Ալլահը մարդկանց մոտ է ուղարկել տարբեր խառնվածքի և հակումների տեր մարգարեների, որպեսզի մարդկանց տանեն դեպի ճշմարիտ հավատը: Մուսային (Մովսեսին) նա պարգևել է գթասրտություն, փափկություն և նախախնամության շնորհ, Մուլեյմանին՝ իմաստություն և վեհապանծություն, իսկ Իսային (Քրիստոսին) ճշմարտացիություն, խորիմաստություն և հզորություն: Իր հզորությունն ու ուժը Իսան ցուցադրեց կարդալով մարդկային սրտերը և գործելով հրաշքներ: Եվ չնայած Ալլահի կողմից ուղարկված մարգարեների այդ հատկանիշներին, ցանկալի արդյունքներ ձեռք չբերվեցին: Ուստի ես, լինելով մարգարեներից վերջինը, աշխարհ եմ ուղարկվել սուրբ ձեռքիս»:

Իր այդ ասույթով մարգարեն հիմնավորում էր հեթանոսության դեմ զինված պայքարի անհրաժեշտությունը: Ընդ որում, նա հատուկ շեշտում էր, որ այն մարդիկ, որոնք չեն ընդունել իսլամը, բայց կանոնավոր կերպով իսլամական համայնքին վճարում են իրենց վրա դրված հարկերը, չեն հետապնդվի:

Հանուն հավատի զինված պայքարում իր կողմնակիցներին ոգեշնչելու և մարտի դաշտը խիզախորեն նետվելու համար մարգարեն խոսում էր մարդկանց ճակատագրի կանխորոշված լինելու մասին: Մուհամմադի բերանով Ալլահն ասում էր, որ ոչ ոք չի կարող մեռնել իր համար նախանշված ժամանակից ոչ շուտ և ոչ էլ ուշ: Մարդու համար որոշված մահվան ժամը վրա է հասնում ամենուրեք՝ լինի դա սեփական անկողնում, թե ճակատամարտի դաշտում: Մարգարեն իր ռազմիկներին հավաստիացնում էր, որ սպանելով նա իրագործում է բարձրագույն էակի՝ Ալլահի կամքը, որը նախօրոք նախատեսել ու կանխատեսել է ամեն ինչ և նրա մասին հոգ տարել նաև այն դեպքի համար, եթե նա գոհվի մարտի դաշտում:

Հանուն հավատի մեռնելը դա մուսուլմանի համար պատիվ է: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է, որ սպանվածը հարկադրված չի լինի սպասելու ոչ մեռածների հարություն առնելու օրվան և ոչ էլ անեղ դատաստանին: Նա միանգամից կհայտնվի դրախտում (3:163-165):

Իբն Իսհակի-իբն Խիշամի «Գիրք Ալլահի մարգարեի վարք» գրվածքից մենք տեղեկանում ենք, որ Բադրի ճակատամարտից առաջ, երբ մարգարեն խրախուսում ու ոգեշնչում էր իր ռազմիկներին, ասել է. «Երդվում եմ նրանով, ում ձեռքերում որ գտնվում է Մուհամմադի ոգին, որ այսօր ամեն ոք, որ դուրս կգա թշնամուղեմ և հանուն Ալլահի նկատմամբ տածած սիրո ճակատամարտի ժամանակ կսպանվի, անմիջապես դրախտ կըկնի»: Օմար իբն Ալ-խուլումում անունով ռազմիկներից մեկը, որն այդ ժամանակ ուտում էր արմավի պտուղներ, բացականչում է. «Ուրեմն իմ ու դրախտի միջև գտնվում է միայն այդ մարդկանց կողմից հասցվող մահը»:

Դա ասելով նա շարտում է արմավի պտուղները, վերցնում իր սուրը և նետվում թշնամու դեմ ու կովում մինչև իր սպանվելը:

Մարգարեի ռազմական ու քաղաքական ծրագրերի կարևորագույն թիրախը Մեքքան էր: 624 թ. Մուհամմադը մուսուլմանների մի փոքր ջոկատ ուղարկեց Մեքքա հետախուզության համար: Ճանապարհին Նահլ կոչված վայրում այդ ջոկատը հանդիպեց Թայիֆից եկող մեքքացիներին պատկանող մի քարավանի, որը բեռնված էր համեմունքներով, քիշմիշով և այլ ապրանքներով: Հետախույզները գրոհեցին քարավանի վրա, ումանց սպանեցին, ումանց գերի վերցրին: Միայն մեկին հաջողվեց փախչել և լուրը հասցնել մեքքացիներին:

Երեք ամիս անց, 624 թ. մարտի 15-ին կամ 17-ին Մադինայից հարավ-արևմուտքում գտնվող Բադր կոչված վայրի մոտ մարգարեն խոշոր հարձակում կազմակերպեց մեքքացիներին պատկանող մի մեծ քարավանի վրա, որը գլխավորում էր Կուրայշ ցեղի Օմայա տոհմի ներկայացուցիչ Աբու Սուֆյանը, որը ոչ միայն անվանի ու հարուստ վաճառական էր, այլև մուսուլմանների դեմ Մեքքայի թշնամական ուժերի խմբավորման պարագլուխը:

Այդ քարավանը բաղկացած էր հազար ուղտերից և 100 ձիերից: Քարավանին ուղեկցում էր 950 հոգուց բաղկացած զինված պահակախումբը: Մուսուլմանների 313 հոգուց բաղկացած ջոկատը, որին գլխավորում էր անձամբ ինքը՝ մարգարեն, անկասելի գրոհով գրոհեց քարավանի վրա: Տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ, որի ընթացքում մուսուլմանները տարան ջախջախիչ հաղթանակ: Ճակատամարտի ելքը որոշեց մահմեդականների ռազմավարական արվեստը, նրանց կարգապահությունը և կրոնական ներշնչանքը:

Մպանվածների մեջ էին գտնվում իսլամի ոխերիմ թշնամի Աբու Ջահլը, Աբու Սուֆյանի որդի Խանզալան և ուրիշներ: Գերվածներից իսլամի համառ թշնամիների զգալի մասը սրի քաշվեց, մնացած գերիները կամ ընդունեցին իսլամը, կամ փրկագնով ազատ արձակվեցին: Այդ ճակատամարտում Մուհամմադի հորեղբայր Աբբասը կոչվում էր Մեքքայի հեթանոսների շարքերում և գերի ընկավ մուսուլմանների մոտ: Նրան թույլատրեցին վերադառնալ Մեքքա ըստ երևույթին այն բանի համար, որպեսզի նա դառնա Մուհամմադի գաղտնի գործակալը:

Գերվածներից նրանք, որոնք ժամանակին Մեքքայում մասնակցել էին Մուհամմադի նկատմամբ կազմակերպվող հալածանքներին, մահափորձերին և այլն, կամ անձնական վիրավորանք էին հասցրել նրան, մարգարեն հրամայեց տեղնուտեղը սպանել: Դրանց թվում էր նաև Ան-Նադր անունով մեկը, որը ժամանակին հայտարարել էր, թե Մուհամմադը իր արտասանած բառերը Ալլահից չի ստանում, այլ պարզապես պատմում է հին պարսկական հեքիաթներ:

Ճակատամարտում ձեռք բերված ռազմական ավարը, որը գնահատվել էր 50 հազար դինար, Մուհամմադը պետք է բաժաներ արշավանքի մասնակիցների միջև: Սակայն սկսվեցին տաք վեճեր այն հարցի շուրջը, թե ում ինչքան պետք է հասնի: Անհրաժեշտ էր շտապելք գտնել այդ վտանգավոր վեճերին վերջ տալու համար: Եվ ահա մարգարեն ստանում է հայտնություն, որտեղ ավարի բաժանումը հանձնարարվում է իրեն: Դրան է նվիրված Ղուրանի 8-րդ սուրան, որը կոչվում է «Ավար» (ալ-Անֆալ, 8:1,42):

Բադրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը մարգարեի առաջին խոշոր հաղթանակն էր: Դա իսլամի հետագա ճակատագրի համար ունեցավ կարևորագույն նշանակություն: Բարձրացավ

մուսուլմանների բարոյական ոգին, նրանք հավատացին իրենց ուժերին: Այն բարձրացրեց նաև Մուհամմադի քաղաքական և կրոնական հեղինակությունը: Բաղրի ճակատամարտը մարգարեի կողմից գնահատվեց որպես մի հաղթանակ, որը ձեռք էր բերվել երեք հազար հրեշտակների բանակի օգնությամբ, որոնց գլխավորում էին Ջաբրայիլ և Միքել հրեշտակները: Դրանով նա ներշնչեց իր զինվորներին, որ իրենք աստծո ընտրյալներ են և Ալլահը իրենց կողմից է: Մուհամմադը մեծ վարպետությամբ օգտվեց իր հետևորդների խանդավառության այդ վերելքից, ինչպես նաև իր հարսձուն մեծացող հեղինակությունից: Ի դեպ, հենց այդ ժամանակվանից սկսած շրջանառության մեջ մտավ «ջիհադ» («սրբազան պատերազմ») հասկացությունը ընդդեմ Ալլահի թշնամիների: Այն մահմեդականները, որոնք զոհվեցին Բաղրի ճակատամարտում, կոչվեցին շահիդներ՝ նահատակներ, որոնք անհավատների դեմ պատերազմում իրենց մահվամբ «հաստատեցին իրենց հավատքը»: Հետևաբար այդ նահատակներին սպասում էր հավետ երանությունը:

Անկասկած Բաղրի ճակատամարտը դա սովորական ռազմական բախում չէր: Նախ առաջին անգամ իսլամը հաղթանակ էր տանում զենքի ուժով: Այդ ճակատամարտն այնուհետև փորձություն էր երկու կրոնական գաղափարախոսությունների և հոգևոր աշխարհների միջև: Դա ոչ միայն արյունալի բախում էր տարբեր ցեղերի միջև, այլև պատերազմ արյունակցական կապերի մեջ գտնվող հարազատների միջև. հայրը գնում էր որդու դեմ, եղբայրը՝ եղբոր: Օրինակ, այդ ճակատամարտում Աբու Բաքրը և նրա որդիներից մեկը՝ Աբդալլահը կռվում էին մուսուլմանների կողմից, իսկ նրա մյուս որդին՝ Աբդ ար-Ռահմանը՝ հեթանոսների կողմից: Եթե մարգարեի հորեղբայրներից մեկը՝ Համզան, կռվում

էր հանուն Ալլահի, ապա մյուս հորեղբայրը՝ ալ-Աբբասը, սուր էր քարձրացրել իր կուռքերին պաշտպանելու համար: Ալի իբն Աբի Թալիբը մուսուլմանների կողմից էր, իսկ նրա եղբայր Աբիլլը՝ մեքքացիների կողմից: Հիրավի, Բադրի ճակատամարտը աննախընթաց կերպով մեծացրեց Մուհամմադի հեղինակությունը թե՛ իր կողմնակիցների, և թե՛ թշնամիների շրջանում: Մեքքայի վաճառականները ստիպված էին խոստովանել, որ մարգարեն քաջ ու խիզախ է, նրա հետևորդները ուժեղ են իրենց համոզմունքով: Իսկ իրենց՝ մեքքացիներին և նրանց առևտրին սպառնում է ռեալ վտանգը:

Բադրի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի օրերին մարգարեն ունեցավ նաև անձնական կորուստ. մահացավ նրա դուստր Ռուքայան, որը մեծ դառնությունն պատճառեց հորը: Նրա ամուսինը, ապագա երրորդ «բարեպաշտ» խալիֆ Օսմանը, ևս շատ ծանր տարավ այդ կորուստը: Իր այդ զինակցի վիշտը սփռվելու համար Մուհամմադը նրան կնության տվեց իր մյուս աղջկան՝ Ումմ-Քուլսումին:

Բադրի ճակատամարտից մոտ մեկ ամիս անց, Մուհամմադը հալածեց ու վոնդեց Մադինայի երեք հրեական ցեղերից մեկին՝ բանու կայնուկա ցեղին, որը հրաժարվում էր Մուհամմադին ճանաչել որպես մարգարե, հետևաբար և ենթարկվել նրա իշխանությանը: Այդ հալածվածները ստիպված էին Մադինայում թողնել իրենց անշարժ ունեցվածքը, որն ամբողջովին բռնագրավվեց հօգուտ մուսուլմանների:

Թեև Բադրի ճակատամարտից հետո ասպատակությունները մեքքացիների դեմ ժամանակ առ ժամանակ շարունակվում էին, սակայն այս անգամ պայքարը մուսուլմանների առջև դրեց ավելի բարձր նպատակներ: Ե՛վ Մեքքան, և՛ Մադինան, սակայն,

դեռ պատրաստ չէին վճռական ճակատամարտի, հակառակորդին մահացու հարված հասցնելու համար: Երկու կողմերն էլ կուտակում էին ուժեր:

Ի դեպ, Մադինայում ոչ բոլորն էին համաձայն Մուհամմադի զավթողական ծրագրերի հետ: Օրինակ, մի քանի բանաստեղծներ, որոնց հետ Մուհամմադն ուներ վաղեմի թշնամանք, իրենց բանաստեղծություններով բազմաթիվ մարդկանց շեղում էին մարգարեի գծած ճանապարհից: Լսելով, որ Մադինայում մեծ հռչակ վայելող, հարյուր տարեկան բանաստեղծ Աբու Աֆաքը դատապարտել է Մուհամմադի կողմից իր թշնամիներից մեկի սպանությունը, մարգարեն իր մարդկանց հարցրել է.- ո՞վ կսպանի սրիկային հանուն ինձ: Զառամյալ բանաստեղծի ազգականներից մեկը տվեց իր համաձայնությունը և գնալով ծերունու տուն նրան սրախողխող արեց: Քիչ ժամանակ անց սպանվեց նաև Մադինայի բանաստեղծուհի Մարվանի դուստր Ասմուն: Այդ սպանությունը ևս կատարեց իսլամն ընդունած նրա ազգականներից մեկը, ուստի ընտանիքի ներսում կատարված սպանությունը արյան վրիժառության պահանջ չառաջադրեց:

Նման դաժան միջոցներով Մուհամմադը աստիճանաբար Մադինան հավաքում էր իր բուրը:

Մինչդեռ մեքքացիների քարավանները որսը շարունակվում էր: Սովորաբար ասպատակությունները զլխավորում էր Մուհամմադը: Նրա բանակը ևս գնալով ավելանում էր, հասնելով 450 մարդու: Այդ բանակի զինվորները, որոնք ներշնչված և մոլեռանդ մահմեդականներ էին, ձեռք էին բերում մարտական մեծ փորձ: Մադինայի շրջակայքում այդ բանակը սարսափի մեջ էր պահում բոլորին:

Դասեր քաղելով Բաղրի ճակատամարտի դառը փորձից, մեքքացիները իրենց առևտուրը շարունակելու համար որոնում էին այնպիսի ճանապարհներ, որոնցով քարավանները աննկատ կարող էին անցնել: Նրանք կազմում են արծաթով բեռնավորված մի քարավան, որը մեկնում է դեպի հյուսիս խուլ և անջուր տեղանքով: Տեղեկանալով այդ մասին, մարգարեն կարգադրում է Ջայդ իբն Հարիսին գրավել այդ քարավանը: Իր հետ վերցնելով 100 հեծյալներ, նա կատարում է մարգարեի հրամանը: Որպես ռազմական ավար ձեռք բերելով 100 հազար դիրհեմ և երեք գերիների, Ջայդի ջոկատը վերադառնում է Մադինա: Ավարի հինգերորդ մասը անցնում է բեյթ ալ-մալին (պետական գանձարանին), իսկ մնացած մասը բաժանվում է մուհաջիրներին:

ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄԸ ՄԵՔՔԱՅԻ ԵՎ ՄԱՂԻՆԱՅԻ ՄԻՋԵՎ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է

625 թ. գարնանը մուսուլմանները հերթական անգամ կո-դոպտեցին մեքքացիների քարավանը: Այդ իրադարձությունը վերջնականապես համոզեց մեքքացիներին, որ այլևս արշավան-քը Մադինայի դեմ հետաձգել չի կարելի: Կուրայշիների ազդեցիկ դեմքերից մեկի՝ Աբու Սուֆյանի գլխավորությամբ երեք հազար հոգուց բաղկացած մի զորախումբ, որի կազմում երկու հարյուրը հեծյալներ էին, 625 թ. մայիսի 11-ին դուրս եկան արշավանքի Մա-դինայի մուսուլմանների դեմ: Այդ արաշավանքին իրենց մասնակ-ցությունն էին բերում նաև Կինանա, Թիխանա և մի շարք այլ քոչ-վորական ցեղեր: Այն ժամանակների համար դա մի հսկայական բանակ էր: Արշավանքին մասնակցում էր նաև հետագայում փա-ռաբանված արաբական զորավար Խալիդ իբն ալ-Վալիդը: Արշա-վանքի նպատակներից մեկը Բադրի մոտ տեղի ունեցածի վրիժա-ռության լուծումն էր: Չորքերին ուղեկցում էին հիսուն կանայք, ո-րոնց ազգականները զոհվել էին այդ ճակատամարտում: Նրանք իրենց աղմկալից ողբով զինվորներից պահանջում էին վրեժխն-դիր լինել և անխնա սրի քաշել մուսուլմաններին: Թշնամու դեմ դուրս եկած հազար մուսուլմաններից մոտ երեք հարյուր մարդ, ո-րոնք մունաֆիքներ էին («երկերեսանի»), դիմեցին դասալքության և լքելով մարգարեին հետ վերադարձան Մադինա:

Հակառակորդները միմյանց հանդիպեցին Մադինայի մա-տույցներում, Ուխտուղ լեռան մոտ, որտեղ մարտի 23-ին տեղի ու-նեցավ կատաղի ճակատամարտ: Այն ավատվեց մուսուլմանների պարտությամբ: Ճակատամարտին մասնակցում էր նաև Մուհամ-

մաղը, որը մարտում վիրավորվեց և քիչ էր մնում գերի ընկներ: Զինվորները նրան գտան մեռածների մեջ: Ճակատամարտում սպանված շահիդների թվում էր նաև մարգարեի հորեղբայր, «Ալլահի առյուծ» պատվանունը կրող Համզան: Վերջինս Բադրի ճակատամարտում սպանել էր Աբու Սուֆյանի կնոջ՝ Հինդի (Հինդա) հորը: Ուստի այդ կինը դաշույնով ճեղքեց Համզայի կուրծքը, որպեսզի հանի նրա լյարդը և ուտի, դրանով հագեցնելու համար իր վրիժառության այրող զգացումը: Այդ նույն կերպ գերյալների հետ վարվեցին նաև մեքքացիներին ուղեկցող մյուս կանայք: Կտրելով մեռած մուսուլմանների քթերն ու ականջները, նրանցից շատերը դրանք շարում էին թելը և կախում իրենց վզից:

Մեքքացիները չգարգացրին իրենց հաջողությունը և նույնիսկ ասպատակ չսփռեցին Մադինայի վրա, թերևս նպատակ ունենալով ցույց տալ, որ իրենց գործողություններն ուղղված են բացառապես Մուհամմադի և Մեքքայից տեղափոխված մուսուլմանների դեմ, այլ ոչ թե բոլոր մադինացիների դեմ: Սակայն ավելի հավանականը այն է, որ նրանք չհամարձակվեցին հարձակվելու Մադինայի վրա, վախենալով, որ մուսուլմանները թիկունքից կհարվածեն իրենց:

Մեքքացիների բանակը հապճեպ հեռացավ ճակատամարտի վայրից: Հավանական է նաև, որ դրա պատճառը ճակատամարտում կրած մեծ կորուստներ էին և զորքի չափից ավելի հոգնածությունը:

Մարգարեն իր կրած պարտությունը մեկնաբանեց այն առումով, որ մուսուլմանների շարքերում բացակայում էր կարգապահությունը և որ մունաֆիքները դիմեցին դավաճանության: Դրանում առկա էր ճշմարտության հատիկ: Իսկապես, ճակատամարտի սկզբում մեքքացիները համարյա պարտություն էին

կրում, սակայն Մուհամմադի կողմնակիցները անտեսելով նրա հրամանները, մոտակա հաղթանակով արբեցած, նետվեցին ավար ձեռք բերելու։ Թշնամին անմիջապես օգտվեց դրանից և սրընթաց հարձակմամբ ջախջախեց մադինացիներին։

Այդ պարտությունից հետո մարգարեի հեղինակությունը Մադինայում լքջորեն սասանվեց։ Նրա վիճակը ուղղակի դարձավ տագնապալից։ Հրեաները, հեթանոսները և «երկերեսանիները» անմիջապես գլուխ բարձրացրին։ Միայն Մուհամմադի կողմնակիցների համախմբվածությունը նրան հնարավորություն տվեց վերստին տիրապետելու իրադրությանը։

Իր խաթարված հեղինակությունը վերականգնելու և իրադարձությունների մեջ բեկում մտցնելու նպատակով, ճակատամարտի հենց հաջորդ օրը, մարտի 24-ին, մարգարեն հրաման արձակեց, որ իրեն նվիրված բոլոր զինվորները պատրաստվեն Մեքքայի վրա արշավանքի։ Մակայն այդ արշավանքը սկսվելուց հետո, երբ Մուհամմադի զինված ջոկատները Մադինայից 20 կմ հեռանալուց հետո այդպես էլ չհանդիպեցին թշնամու ուժերին, վերադարձան հետ։ Մուհամմադը հայտարարեց, որ այդ արշավանքը կրոնական հերոսություն էր։

Մինչդեռ Մադինայի շրջակայքում բնակվող ցեղերը, որոնք վախենում էին Մուհամմադից և մուսուլմաններից, ուստի և հակված չէին համագործակցելու նրանց հետ, տեղեկանալով մարգարեի կողմից տանուլ տրված ճակատամարտի մասին, սկսեցին անթաքույց ձևով նրա և մուսուլմանների նկատմամբ դրսևորել թշնամական տրամադրություններ։ Այդ թշնամիների թվում էին նաև Մադինայում և նրա մերձակա վայրերում բնակվող երեք հրեական ցեղերը՝ Բանու-Կայնուքան, Բանու-Նադիրը և Բանու-Կուրայզան, որոնք Մուհամմադի դեմ դաշինքի մեջ մտան մեքքա-

ցիների և արաբական մի շարք ցեղերի հետ: Մարգարեն որոշեց, որ ճիշտ ժամանակն է հաշվեհարդար տեսնելու հուդայականների հետ: Հաշվեհարդարը վերին աստիճանի անողոք էր. տղամարդկանց մեծ մասի գլուխները կտրեցին, իսկ կանանց ու երեխաներին վաճառեցին ստրկության: Հրեաների այդ ջախջախումը նպատակ էր հետապնդում նաև տիրանալ նրանց հարստություններին: Հրեաները զրկվեցին իրենց իսկ հողերի նկատմամբ սեփականատիրական իրավունքներից և ընդհուպ մինչև խալիֆ Օմարի օրոք իրենց վտարումը Արաբիայից նրանք հանդիսանում էին լոկ հաղթողների կողմից իրենցից զավթված հողերի վարձակալներ: Հրեաներից բռնագրավված տները, արմավենու պուրակները և այլն նույնպես մարգարեի որոշմամբ անցան մուսուլմանական համայնքին:

Որպես կանոն պատերազմների և ասպատակությունների ժամանակ ձեռք բերված ռազմական ավարը Մուհամմադը հավասարաչափ բաժանում էր մուսուլմանական համայնքի անդամներին, այդ թվում նաև պատերազմներում զոհված զինվորների այրիներին ու որբացած երեխաներին: Հաճախ նա այդպես էր վարվում նաև իրեն հասանելիք ռազմական ավարի հինգերորդ մասի («խումա») հետ: Անկասկած առաջնորդի այդ վարմունքը բարձրացնում էր նրա հեղինակությունը, որի հետևանքներից մեկը հանդիսացավ այն, որ մուսուլմանական բանակին սկսեցին զինվորագրվել ավելի ու ավելի մեծ թվով մարդիկ: Մարգարեի այդ շռայլ առատաձեռնությունն անշուշտ պարունակում էր նաև քաղաքական կարևոր ենթատեքստ: Նման ճանապարհով նա իր շուրջն էր համախմբում մահմեդական համայնքը՝ ումման: Այդ բոլորով հանդերձ, քիչ չէին նաև մարգարեի բացահայտ և թանքնված թշնամիները: Ուխուդի ճակատամարտից հետո չորս ամիս

անց նրա կյանքի դեմ կրկին կազմակերպվեց մահափորձ, որը սակայն այս անգամ ևս ձախողվել էր շնորհիվ այն բանի, որ իբր մարգարեն ի վերուստ ստացել էր նախագոռշացման վերաբերյալ հայտնություն:

Իր դիրքերն ամրապնդելու համար մարգարեն օգտագործում էր բոլոր միջոցները: Նա նույնիսկ իր ամուսնությունների մի մասը օգտագործել է քաղաքական նպատակներով: Խաղիջայի մահվանից հետո Մուհամմադը սկսեց պահել հարեմ:

Արևելագետ Վ. Բարտոլդը ենթադրում է, որ բազմաթիվ կանայք պահելու Մուհամմադի այդ վարմունքի պատճառը ոչ այնքան նրա ուշ արթնացած ցանկասիրությունն էր, որքան հին արաբական հասկացությունները, ըստ որոնց հարեմն անհրաժեշտ էր քաղաքական ղեկավարի վարկն ու արժանապատվությունը պահպանելու համար: Սակայն անժխտելի է նաև այն իրողությունը, որ ամուսնությունների միջոցով մարգարեն աշխատել է ամրապնդել իր անձնական կապերը իր զինակիցների, կամ իրեն պիտանի մարդկանց հետ: Օրինակ, քաղաքական ամուսնություններ էին ապագա խալիֆներ Աբու Բաքրի աղջկա՝ Այիշայի, Օմարի աղջկա՝ Նաֆսայի, Մեքքայի ազդեցիկ ցեղապետերից մեկի՝ Աբու Մուֆյանի աղջկա՝ Ումմ Հաբիբայի, Մեքքայի կուրայշ ցեղի հայտնի տոհմերից մեկի՝ Մահգում տոհմից սերած Հինդայի և այլոց հետ ամուսնությունները: Մուհամմադը կնության էր վերցրել նաև Բանու Մուսթալիք ցեղի առաջնորդի աղջկան՝ Ջուվարիին, որը գերի էր ընկել մուսուլմանների մոտ: Աղջկա համաձայնությամբ մարգարեն նրան հետ էր գնել իր զինվորներից, դարձնելով իր կինը: Այդ ամուսնությունը ևս հաջող դիվանագիտական քայլ էր, քանի որ Բանու Մուսթալիք ցեղը իր հսկողության տակ էր պահում դեպի Միջերկրական ծով տանող կարևորագույն քարավանային

ճանապարհներից մեկը և մուսուլմանները, մարգարեի ազգակցական կապերի շնորհիվ դառնալով հիշյալ ցեղի դաշնակիցը, տնտեսական առումով մեծապես շահեցին: Մարգարեն հայտարարել էր, որ Ալլահը իրեն որպես մարգարեի թույլատրել է առանց սահմանափակումների ունենալ անսահմանափակ թվով օրինական կանանց, չհաշված հարճերին և բոլոր նրանց, ովքեր «իրենք էին իրենց հանձնում մարգարեին»: Դժվար է ասել, թե որքան կին ուներ Մուհամմադը: Վարկած կա այն մասին, որ նրա կանանց թիվը հասնում էր 14-ի: Հետագայում անթույլատրելի է համարվել Մուհամմադի կանանց և հարճերի թիվը հաշվելը և այդ մասին տարեգրություններից բոլոր տեղեկություններն անհետացել են:

Առհասարակ պետք է նշել, որ մարգարեի օրինաստեղծ գործունեության շրջանակից կանանց հարցը դուրս չէր մնացել: Մարգարեն բոլոր մահմեդականների համար ամուսնությունը սահմանափակել էր չորս օրինական կանանցով, որոնց կարելի էր ունենալ միաժամանակյա ձևով: Նա սահմանել էր հատուկ կարգ, ըստ որի արգելվում էր կնության վերցնել այնպիսի կանանց, որոնք նախկինում ամուսնացած են եղել մարգարեի հետ: Մարգարեի կանայք կողմնակի անձանց հետ կարող էին շփվել միայն միջնորդի միջոցով: Առհասարակ Մուհամմադի ընտանեկան կյանքը խստիվ կանոնակարգված էր. իր կանանցից յուրաքանչյուրին նա հերթականությամբ հատկացնում էր մեկ օր: Երբ մեկնում էր արշավանքների, վիճակահանությամբ որոշվում էր, թե իր կանանցից որ մեկը փակ պատգարակով պետք է ուղեկցի իրեն:

Արաբ-քոչվորների մոտ կնոջ կողմից ամուսնական դավաճանությունը պատժվում էր անօրինակ դաժանությամբ, ստանց դատ ու դատաստանի: Մարգարեի սահմանած օրենքի համա-

ձայն, եթե որևէ մեկը ամուսնական դավաճանության մեջ մեղադրեր ազնիվ ու անբիծ վարքի տեր կնոջ և այդ առթիվ չկարողանար ներկայացնել փաստը հաստատող չորս վկաների, նա կճանաչվեր որպես զրպարտիչ և կենթարկվեր մտրակի 80 հարվածի: Մարգարեի սահմանած այդ օրենքն, անշուշտ, կոչված էր պաշտպանել կանանց սանձարձակ և հանիրավի բռնություններից:

Անշուշտ այդ բոլոր օրենքները հասարակությանն էին մատուցվում Ալլահից ստացված հայտնությունների ձևով: Առհասարակ վկայակոչելով ի վերուստ ստացած հրամանները, Մուհամմադը կանոնակարգեց մուսուլմանների ընտանեկան կյանքը, արգելեց ազգականների միջև ամուսնությունները և ըստ որոշ տվյալների նաև ժամանակավոր ամուսնությունները, երբ վաճառականը առևտրական գործերով մեկնելով հեռավոր վայրեր, մի քանի ամսվա համար իր հետ վերցնում էր կանանց:

Այսպիսով, մարգարեն կարողանում էր հարմարեցնել երկնքի հայտնությունները կյանքի առօրյա դեպքերին: Ի դեպ, նրա այդ քաղաքականությունը Ղուրանի մեջ առաջացնում էր հակասություններ ու խառնակություններ, որոնց բացատրությունը մեծամեծ ջանքեր են պահանջել իսլամական աշխարհի իրավագետներից:

Մինչդեռ առճակատումը Մեքքայի և Մադինայի միջև շարունակվում էր: 627 թ. մարտի կեսերին մեքքացիները կարողացան հավաքել մի մեծ աշխարհագոր (որն իբր բաղկացած էր 10 հազար մարդուց, այլ տվյալներով յոթ և կես հազար զինվորներից), որի մեջ բացի 4 հազար մեքքացիներից ու դաշնակից ցեղերի կռիվողներից գտնվում էին նաև վարձկան եթովպացիներ: Այդ հսկա ուժը Աբու Սուֆյանի գլխավորությամբ շարժվեց Մադինայի վրա: Քաղաքի վրա կախվեց մեծ վտանգ: Մուհամմադը հասկացավ, որ հեծելագործի բացակայության պայմաններում իրեն սպա-

սում է պարտությունը, առավել ևս, որ հաջողվեց հավաքել ընդամենը երեք հազար մարտիկների: Երկար մտորումներից հետո մահմեդականությունն ընդունած նախկին ստրուկ պարսիկի՝ Մալման ալ-Ֆարիսիի խորհրդով նա որոշեց Մադինայի շուրջը փորել լայն ու խորը պաշտպանական խանդակ (խրամ), որն անհաղթահարելի էր լինելու մեքքացիների հեծելազորի համար: 60 օրվա ընթացքում խանդակը փորվեց և նրա շրջագծով խրամատների մեջ տեղավորվեցին նետաձիգները: Ինքը՝ Մուհամմադը ևս անձամբ մասնակցում էր խանդակի փորման աշխատանքներին:

Ուշագրավ է նշել, որ չնայած քաղաքական և կրոնական տարաձայնություններին, քաղաքի պաշտպանության գործին իր մասնակցությունը բերեց Մադինայի ողջ բնակչությունը: Միայն հուդայականությունը դավանող Բանու Կուրայզա ցեղը հայտարարեց, որ ինքը պահպանելու է չեզոքություն: Սակայն ճակատամարտը սկսվելուց հետո խախտելով այդ չեզոքությունը, հրեաները ոչ միայն սկսեցին օգնել իսլամի թշնամիներին, այլև իրենց անմիջական մասնակցությունը բերեցին ռազմական գործողություններին:

Մարտի 31-ին, երբ թշնամին մոտեցավ քաղաքին, մեծ խորությամբ փորված չորս կիլոմետրանոց խանդակը արդեն պատրաստ էր: Տեսնելով այդ խորը փոսը և տեղակ լինելով, որ Մուհամմադի զորքերը աչքի են ընկնում իրենց բարձր կազմակերպվածությամբ, մեքքացիները չհամարձակվեցին գրոհելու քաղաքի վրա, այլ այն պաշարեցին: Մադինայի շրջապատումը, սակայն ձգձգվում էր: Պատրաստ չլինելով նման պատերազմի, պաշարողները մնացին առանց սննդամթերքի: Հսկայական բանակը կարիք ուներ սնվելու և ուղտերի հոտերը կերակրելու: Իսկ դաշտերում այլևս բերք չկար: Այդ բոլորին ավելացավ նաև այն, որ չնայած

ապրիլ ամիսն էր, սկսեց ցրտել, ծայր առան ուժեղ անձրևներ: Իսկ կուրայշիների բանակը կացարան չունեի և գտնվում էր բաց երկնքի տակ: Պաշարումից հետո 15 օր անց սկսվեց ուժեղ փոթորիկ, որի հետևանքով մեքքացիների վրանները պոկվում էին տեղից, հանգչում խարույկները, քամին ցրում էր ուղտերին ու ձիերին: Եղանակի փոփոխությունը մարգարեն վերագրեց հրեշտակների աջակցությանը և դա ավելացրեց իր զորքերի վստահությունը ճակատամարտի բարենպաստ ելքի նկատմամբ: Մինչդեռ հարձակվողների շարքերում կոտ համախմբվածություն գոյություն չունեի: Զանազան բեդվիինական ցեղերից ու եթովպացիներից բաղկացած բանակում առկա չէր նաև շահերի միասնություն: Շուտով այդ բանակի շարքերում սկսվեցին երկպառակություններ:

Այդ բոլորի հետևանքով, ընդամենը երեք շաբաթից հետո Աբու Մուֆյանը ստիպված էր հանել քաղաքի պաշարումը և հեռանալ: Մուհամմադի համար դա հաղթանակ էր: Անչափ մեծ էր նաև «Խանդակի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտի» բարոյական նշանակությունը: Մինչդեռ մեքքացիները կրել էին պարտություն, որի անխուսափելի հետևանքը հանդիսացավ այն, որ քոչվորների հետ նրանց դաշնակցային կապերը ստացան ուժգին հարված: Ողջ Արաբիան, որը շունչը պահած հետևում էր Մադինայի մոտ ծավալվող իրադարձություններին, համոզվեց, որ նույնիսկ ունենալով այդպիսի մեծ բանակ հնարավոր չէ հաղթել Մուհամմադին: Խանդակի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո, երբ թշնամական ուժերի վերջին ջոկատը հեռացավ Մադինայից, մարգարեն դիմելով իր մարդկանց ասում է. «Նրանք այսուհետև այլևս չեն գա մեր դեմ: Այժմ հերթը մերն է»: Գալատամարտից հետո բեդվիիները ավելի ուժգին կերպով զգացին մարգարեի իշխանության հզորությունը:

Ճակատամարտից հետո Մուհամմադը սկսեց մեկ առ մեկ հաշվեհարդար տեսնել ներքին թշնամու՝ «դավաճանների» հետ, որոնք ճակատամարտի ընթացքում կամ օգնել էին մեքքացիներին, կամ իրենց ձևացնելով մահմեդականների կողմնակիցներ պահպանել էին չեզոքություն: Բանու Կուրայզա ցեղի դաշնակից Աուս ցեղի ավագները միջնորդում են Մուհամմադի առջև, որպեսզի նա իրեն դավաճանած այդ ցեղին թույլ տա, ինչպես մինչ այդ թույլատրել էր Բանու նադիր ցեղին, որ իրենց ընտանիքներով ու ինչքով հեռանան, առանց նրանց նկատմամբ բռնություն գործադրելու: Այդ հարցի օրինական լուծման համար մարգարեն թույլ է տալիս ընտրել մի հաշտարար դատավոր: Որպես դատավորի թեկնածու առաջարկվում է Ասադ իբն Մուազի թեկնածությունը: Բանու Կուրայզա ցեղի հրեաները համաձայնվում են այդ թեկնածության հետ: Մուսուլման դատավորը վախենալով, որ իր մեղմ վճիռը կարող է առաջ բերել մարգարեի զայրույթը, կայացնում է հետևյալ վճիռը. մեղավորները պետք է պատժվեն իրենց իսկ հին օրենքների համաձայն: Ըստ այնմ դատավորը վկայակոչում է Աստվածաշունչը, որտեղ ասվում է, որ չպետք է խնայել դավաճաններին: Դատավորի վճիռը անողոք ու դաժան էր. բոլոր դավաճան տղամարդկանց սրի քաշել, նրանց կանանց ու երեխաներին մատնել ստրկության, իսկ պատժվածների ունեցվածքը բռնագրավել ու բաժանել մուսուլմանների միջև: Վճիռը ի կատար ածելու համար շուկայի հրապարակի մոտ փորեցին խորը փոսեր, որոնց մոտ բերեցին կապկապված հրեա տղամարդկանց և հերթով կտրելով նրանց գլուխները, նետեցին փոսերի մեջ: Իսկ նրանց կանայք և երեխաները ստրկության վաճառվեցին Նեջդի բեդվիններին: Մուսուլմանները հիմնահատակ կործանեցին նաև հրեական այդ ցեղի բնակավայրը, իսկ նրանց հողերը զավթեցին: Բանու

Կուրայգա ցեղը ամբողջապես ոչնչացվեց: Այսպիսով, 627 թ. տեղի ունեցավ այսպես կոչված «ներքին թշնամու»՝ հրեաների մաքրագործումը: Այսուհետև Մադինան փաստորեն դարձավ մուսուլմանական ումմայի համաձին քաղաք:

Այդ դաժան հաշվեհարդարների լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց ողջ Արաբիայում: Տեսնելով, որ բոլոր այն ցեղերը, որոնք կամովին հանձնվել են մարգարեին և ընդունել նրա իշխանությունը վնասներ չեն կրել, բեդվինական մի շարք ցեղեր որոշեցին հետևել այդ օրինակին: Իր հերթին, իրադարձությունների տրամաբանության հետ կատարյալ համապատասխան, 628 թ. Մուհամմադը սկսեց պահանջել, որ ցանկացած խմբավորում, որը ցանկանում է միանալ իրեն, նախքան իր հետ համապատասխան դաշինքի կնքումը պարտավոր է ընդունել իսլամը:

«Խանդակի» ճակատամարտում ձեռք բերած հաղթանակից հետո Մուհամմադը որոշեց իր ուշադրությունը կրկին սևեռել Մեքքայի վրա: Հստ այնմ ուժեղացան մեքքացիների քարավանների վրա հարձակումները: Դրա հետ մեկտեղ, մարգարեն ծրագրել էր արմատական քայլեր կատարել իր թշնամուն ծնկի բերելու համար՝ Մեքքան ենթարկել «Հաջի շրջափակման»: Մուհամմադի խնդրանքով երկրագործական Յեմամ շրջանից, որտեղ գործում էր Մուսեյլիմա մարգարեն, դադարեցվեց ցորենի մատակարարումը Մեքքային:

Քաղաքական թոհուրոհի պայմաններում մարգարեն չէր մոռանում նաև իր անձնական կյանքն ու գործերը դասավորելու մասին: Նա կանոնավոր կերպով ստանում էր ռազմական ավարի հինգերորդ մասը: Միաժամանակ նա ցանկություն հայտնեց ամուսնանալու կուրայշիների շեյխի կնոջ՝ հրեուհի Ռախսանայի հետ: Բայց վերջինս չցանկացավ ընդունել իսլամը, ուստի և դար-

ձավ սոսկ մարգարեի հարձը և ապրում էր նրա մյուս կանանցից առանձին: Մի քանի ամիս անց Մուհամմադը որպես հյուր այցելում է իր որդեգրած հոգեզավակ Ջադիին և նրա տանը տեսնում նրա կնոջը՝ Ջայնաբին թեթև տնային հագուստով: Շփոթահար լինելով, նա դուրս է գալիս տնից և հեռանում: Մակայն Ջայնաբը նկատում է, որ իրեն տեսնելով մարգարեի աչքերը փայլատակել են և այդ մասին նա պատմում է իր ամուսնուն՝ Ջադիին: Վերջինս գնում է Մուհամմադի մոտ և նրան խնդրում, որ օրհնություն տա իր ապահարզանին, որպեսզի մարգարեն Ջայնաբին վերցնի կնության: Մարգարեն արգելում է Ջադիին դիմելու այդ քայլին: Մակայն Ջադիը այնուամենայնիվ որոշում է բաժանվել կնոջից, գուցե աչքի առաջ ունենալով հեռահար հնարավոր վտանգը: Բոլոր դեպքերում այդ պատմությունը ավարտվում է Ջայնաբի հետ Մուհամմադի ամուսնությամբ: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Եւ երբ դու նրան, որին Աստուած ողորմել է եւ դու էլ ես ողորմել, ասացիր, «կնկանդ պահի՛ր մոտդ, և վախի՛ր Աստուածանից» եւ դու (ով Մուհամմեդ) ծածկում էիր իր սրտումը, ինչ որ Աստուած արդէն յայտնել էր, եւ վախում էիր մարդկանցից, թէեւ աւելի է վախելում որ Աստուածանից վախես,- եւ երբ Ջէդը պետք եղածը իր կնոջ համար վճարեց, մենք քեզ նրա հետ ամուսնացրեցինք, որ հաւատացեալների համար նեղութիւն չը լինի իրանց որդեգրածների կնիկներն առնելու, երբ նրանց ապահարզանը նրանք կը վճռեն Աստուծոյ պատուէրը պետք է կատարւի» (33:37):

Մադինայում անմիջապես սկսեցին խոսակցություններ գնալ, որ մարգարեն ինքն է խախտում պատվիրանները, քանի որ ամուսնացել է հարսի հետ: Ինչքան էլ որ Մուհամմադը բացատրում էր, որ Ջադիը իր հարազատ որդին չէ, այլ որդեգրած զավակ, միևնույնն է, անօգուտ էր: Ուստի նա ստիպված եղավ հրապարա-

կայնորեն չեղյալ հայտարարել որդեգրման վերաբերյալ պայմանագիրը:

Իր հասցեին ամբոխի այդ մեղադրանքները զայրացրին ու հունից հանեցին մարգարեին: Այդ զայրույթը նա տարածեց նաև իր կողմնակիցների վրա: Օրինակ, հայտարարվեց, որ այսուհետև մուսուլմաններին չի թույլատրվում առանց հիմնավոր պատճառի, հենց այնպես, մտնել մարգարեի տունը: Որ իր տան այցելուները այսուհետև իր կանանց հետ կարող են խոսել միայն վարագույրի հետևից: Օրենքի ուժ ստացավ նաև այն սովորույթը, որ մարգարեի կանայք կողմնակի մարդկանց ներկայությամբ պետք է ծածկեն իրենց դեմքերը: Մինչ այդ արաբ կանայք իրենց դեմքերը ծածկում էին կիզիչ արևի ճառագայթներից պաշտպանվելու համար, իսկ այժմ մարգարեի կանայք պարտավոր էին իրենց դեմքը ծածկել բոլոր կողմնակի տղամարդկանցից: Աստիճանաբար այդ սովորույթը տարածվեց բոլոր մահմեդական կանանց վրա:

Մուհամմադի անձնական կյանքում տեղի ունեցավ նաև մեկ այլ տհաճ միջադեպ, որը հանդիսանում էր վարկաբեկիչ սպառնալիք: Այս անգամ պատմությունը կապված էր իր սիրեցյալ կնոջ՝ Այիշայի հետ: Ուղտերի քարավանով ինչ որ վայր մեկնելիս Այիշան ճանապարհին անսպասելի կերպով անհետացել էր: Գտնվել էր հաջորդ օրը, երբ զինվորներից մեկը ուղտի վրա նստած նրան հետ էր բերել: Քարավանից հետ մնալու պատճառը նա մեկնաբանել էր հետևյալ կերպ. նստելով իրեն տեղափոխող պատգարակի մեջ, հանկարծ հիշում է, որ վրանում թողել է մարգարտյա մանյակը և անմիջապես վերադարձել է հետ այն վերցնելու: Բնկ պատգարակը տանող մարդիկ, որոնք կանգնած են եղել քիչ հեռու, երբ մարգարեի կինը նստում էր նրա մեջ, չեն նկատել, որ նա դուրս է եկել պատգարակից և շարունակել են իրենց ճա-

նապարհը: Եվ Այիշային պատահմամբ հանդիպել է այդ կողմերից անցնող Մավֆան անունով զինվորը, որը մարգարեի կնոջը բերել ու հանձնել է իր ամուսնուն:

Ողջ Մադինայում սկսում են պտտվել շշուկներ, որ մարգարեի կինը դավաճանել է: Նույնիսկ տեղական բանաստեղծները հորինում են ոտանավորներ սիրային մանյակի մասին: Ոչ ոք չէր հավատում մանյակի վերաբերյալ վարկածին, համարելով, որ դա նրբին ձևով պլանավորված սիրային հանդիպում է եղել: Մուհամմադը շատ էր սիրում Այիշային և չէր ուզում հավատալ նրա դավաճանությանը: Բայց և հասկանում էր, որ եթե ներեր նրա այդ վարմունքը, ապա վերջնականապես Մադինայի բնակչության շրջանում կկորցնեի իր հեղինակությունը:

Տեական ժամանակ նա աղերսագին աղոթքներով դիմում է Ալլահին, որպեսզի բարձրյալն իր համար բացահայտի ճշմարտությունը և ահա այդպիսի աղոթքներից մեկի ժամանակ ստանում է հայտնություն, որ կնոջը դավաճանության մեջ մեղադրելու համար անհրաժեշտ է չորս վկաների վկայություններ, իսկ քանի որ վկաներ չկան, հետևաբար Այիշան մաքուր է: Իսկ բոլոր նրանք, որոնք առանց որևէ հիմքի մարգարեի կնոջ նկատմամբ ներկայացնում են այդպիսի ծանր մեղադրանք, ենթակա են պատժի մտրակահարության միջոցով: Մի քանի այդպիսի մարդիկ հրապարակավ պատժվեցին, իսկ մյուսները այլևս փակեցին իրենց բերանները: Հարցը փակվեց: Ղուրանում այդ մասին ասվում է. «Ահա՛ նրանք, որ զրպարտություն են անում, նրանք ձեզ ազգական են, նրանց վնասակար մի՛ համարեք ձեզ համար, այլ նրանք ձեզ օգուտ են. նրանցից ամեն մի մարդու կը վայելէ այն պատիժը, ինչ հանցանք որ գործել է, եւ նա որ նրանցից մեծ սուտն է ասել, նրա համար մեծ պատիժ կայ» (Ղուրան, 24:11):

Մինչդեռ գնալով, մարգարեն ավելի վճռականորեն էր տրամադրվում իր նոր կրոնը տարածելու և նորանոր հավաքականություններ իր իշխանությանը ենթարկելու համար: Նա սկսեց տարբեր ուղղություններով ուղարկել զինված ջոկատներ, քոչվոր հեթանոսներին ստիպելու համար, որ ընդունեն իսլամը: Այդ դժվարին գործը գլուխ բերելու համար քաղաքական կամքի հետ միաժամանակ անհրաժեշտ էին միջոցներ, շատ միջոցներ, մարտունակ բանակ պահելու և զինվորներին վարձատրելու համար: Ուստի մարգարեն ձեռնամուխ եղավ իր սեփական քարավանային առևտրի կազմակերպմանը:

Այդ բոլոր համալիր միջոցառումների իրականացման արդյունքները իրենց երկար սպասեցնել չտվեցին: Շուտով քոչվորները ևս հասկացան, թե ով է անապատում իրական տեր ու տիրականը և իրար հետևից սկսեցին Մադինա ժամանել բեռնավորված քարավաններ, իրենց հետ բերելով հարուստ նվերներ մարգարեի համար: Մուհամմադին այցելության էին գալիս նաև ցեղերի առաջնորդների դեսպանություններ, աշխատելով կանխել մյուսներին և իրենց համար կորզել ավելի ձեռնտու պայմաններ:

Այս բոլորի տրամաբանական հետևանքը հանդիսացավ այն, որ 627 թվականին ստեղծվեց համադաշնություն հեթանոս-քոչվորների, իսլամն ընդունած քոչվորների և մադինացիների միջև:

628 թ. Մուհամմադը հայտարարեց, որ ինքը նոր հայտնություն է ստացել, որի ժամանակ Ալլահը հրամայել է իրեն «փոքր ուխտագնացություն» (ումրա) կատարել Մեքքա Քաաբային երկրպագելու համար: Երբ նա իր հայտնության մասին պատմեց մուսուլմաններին, նրանք որոշեցին արշավանք կազմակերպել Մեքքա մտնելու համար, քանի որ այլապես մարգարեին չէին թույ-

լատրի մտնելու այդ քաղաքը, որտեղից նա վտարված էր: Մուհամմադին այդ ուխտագնացության ժամանակ ուղեկցեց յոթ հարյուր մարդ (այլ տվյալներով մինչև 1500):

Մադինայից ուխտագնացները շարժվեցին ոտից գլուխ զինված, սակայն առաջին իսկ հանգստի ժամանակ, մարգարեն իր վրայից հանեց զրահը և հագնվեց ուխտագնացի սպիտակ զգեստ, համենայն դեպս սուրը կապելով իր կողքին: Նույն կերպ վարվեցին նաև մյուսները: Շուտով հետախուզությունը տեղեկություն բերեց, որ մեքքացիները ուխտագնացների դեմ ուղարկել են հեծյալ մի ջոկատ և իրենց աստվածների անուններով երդվել են մուսուլմաններին թույլ չտալ մտնելու քաղաք: Իր առջև հարուցված այդ արգելքը հաղթահարելու նպատակով, Մուհամմադը գտավ տեղանքը լավ իմացող ուղեկցորդների, որոնց օգնությամբ լեռնային արահետներով ինքը և իր մարդիկ մոտեցան Մեքքային և ճամբար դրեցին քաղաքի մատույցներում գտնվող Խուդայբիյա կոչված վայրում: Ի դեպ, մարգարեն նախազգուշացրեց բոլորին, որ առաջիկա մարտերը մղվելու են հանուն հավատի և հորդորեց քիչ մտածել ավարի մասին: Նա իր փեսա Օսման իբն ալ-Աֆֆանին ուղարկեց քաղաք կուրայշիների հետ բանակցություններ վարելու: Օսմանը նրանց առաջարկեց, որ թույլ տան մուսուլմաններին խաղաղ, առանց հետին մտքերի մտնելու քաղաք Քաաբայում իրենց աղոթքը ասածո ականջին հասցնելու համար, խոստանալով, որ իրենց այդ խնդրանքին ընդառաջ գնալու դեպքում մուսուլմաններն այլևս հարձակումներ չեն գործի մեքքացիների քարավանների վրա:

Մինչդեռ քաղաքում կրքերը եռում էին. բոլորի համար պարզ էր, որ չի կարելի թողնել, որ մարգարեն մտնի քաղաք, քանի որ դա կդիտվեր որպես մեքքացիների պարտություն: Մյուս կող-

մից, սակայն չթողնել ևս չէր կարելի, որովհետև դա կլինէր սրբապղծություն, երբ մարդկանց արգելվում է երկրպագել աստծուն:

Սագարեի այդ փոքր ուխտագնացության թաքնված իմաստը կայանում էր հետևյալում. բանը նրանումն էր, որ Մեքքայում գոյություն ունէր ծախված մուսուլմանամետ մարդկանց մի ուժեղ կուսակցություն և մարգարեն հույս ունէր, որ իր գորքերի քաղաք մտնելուն պես այնտեղ տեղի կունենա հեղաշրջում: Սակայն նրա այդ սպասելիքները չիրականացան: Ավելին, քոչվորները լուր բերեցին, որ մարգարեի բանագնաց փեսան՝ Օսմանը, սպանված է: Այդ լուրը ուղղակի հունից հանեց Մուհամմադին և նա հայտարարեց, որ հետ չի վերադառնա, մինչև որ կործանիչ հարված չհասցնի իր թշնամիներին: Բոլոր մահմեդականները մեկ մարդու պես մոտենալով նրան, երդվեցին, որ մինչ ի մահ կովելու են:

Սակայն շուտով բանագնացի մեռնելու մասին լուրը հերքվեց և հայտնի դարձավ, որ նա ընդամենը պատանդ է վերցվել: Քիչ ավելի ուշ Մուհամմադի ռազմական ճամբարը ժամանեց կուրայշիների պատվիրակությունը Սուխայլ իբն Ամրի գլխավորությամբ, որն իր հետ բերեց նաև մարգարեի փեսային: Պատվիրակության ղեկավարը հայտնեց, որ Մեքքայի ավագանին պատրաստ է տաս տարի ժամկետով Մուհամմադի հետ կնքել խաղաղության պայմանագիր: Առաջարկը ծանր ու թեթև անելուց հետո մարգարեն տվեց իր համաձայնությունը և 628 թ. մարտի 13-ին կողմերի միջև կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որը հայտնի է Խուդայբիի պայմանագիր անունով: Ըստ էության դա մի գրավոր երդում էր (արաբ. բայ'ա), որը ներառում էր հետևյալ պայմանները, կողմերի միջև 10 տարի ժամկետով հաստատվում է խաղաղություն. մահմեդականներին թույլատրվում է ուխտագնացու-

յան մեկնել Մեքքա, սակայն առանց զենք կրելու (թույլատրվում էր ունենալ միայն սուր՝ ինքնապաշտպանության համար): Մուհամմադը պարտավորվում էր հարձակումներ չգործել Մեքքայի քաղաքականների վրա: Պայմանագրում Մուհամմադը չէր ընդունվում որպես մարգարե, ուստի և նրա անունը հիշատակելիս այդ բառը քացակայում էր: Պայմանագրում նաև նշվում էր, որ եթե մեքքացիներից որևէ մեկը, որն առանց այն մարդկանց համաձայնության, որոնք նրա նկատմամբ ունեն օրինական իշխանություն, անցնի Մուհամմադի կողմը, նա պետք է վերադարձվի մեքքացիներին, իսկ եթե Մուհամմադի կողմից որևէ մեկը անցնի մեքքացիների կողմը, նա չպետք է վերադարձվի: Եթե որևէ ցեղի մարդիկ ցանկանում են Մուհամմադի հետ մտնել դաշինքի մեջ, ապա նրանք կատարելապես ազատ են այդ կերպ վարվելու, իսկ նրանք, որոնք ցանկանում են դաշինքի մեջ մտնել մեքքացիների հետ, նույնպես ունեն դրա իրավունքը: Պայմանագրում այնուհետև ասվում էր, որ ուղիղ մեկ տարի Մուհամմադն ու իր կողմնակիցները իրավունք չունեն մտնելու Մեքքա և պարտավոր են հեռանալ նրա շրջակայքից: Իսկ մեկ տարի հետո կուրայշիները պարտավորվում են երեք օրով հեռանալ Մեքքայից, որի ընթացքում Մուհամմադն իրավունք ունի իր զինված ջոկատներով մտնել քաղաք, այդ երեք օրերի ընթացքում մնալ այնտեղ և Քաաբայում աղոթել ու կատարել ուխտավորի իրենց պարտականությունը:

Մուհամմադը և մուսուլմանական վերնախավը այդ պայմանագիրը գնահատեցին որպես դիվանագիտական հաղթանակ, նկատի ունենալով, որ առաջին անգամ կուրայշյան ազնվականությունը Մուհամմադին ճանաչեց որպես հավասար կողմ: Սակայն շարքային մուսուլմանների զանգվածը, որն ասում էր Մեքքայի հարուստների օլիգարխիային և երագում էր այդ քաղաքը

հաղթական մուտքի մասին, ծայրահեղորեն դժգոհ էր: Առանձնակի դժգոհություն էին դրսևորում Մուհամմադի զինվորները, որոնք տրամադրվել էին այրունահեղ ճակատամարտի համար, հույս ունենալով ձեռք բերել հարուստ ավար: Նրանք գտնում էին, որ ոչ մի դեպքում հեթանոսների հետ չպետք է կնքվի պայմանագիր: Դժգոհությունն ավելի մեծացավ այն բանից հետո, երբ մարգարեն հայտարարեց, որ Քաաբայի փոխարեն աղոթքը և զոհերի մատուցումը պետք է տեղի ունենա հենց իրենց ճամբարում: Չնայած տրտունջներին, ոչ ոք սակայն չհամարձակվեց առարկել Մուհամմադի այդ որոշմանը: Չնայած այդ դժգոհությանը, Մուհամմադի քաղաքական հեղինակությունը Խուդայբիի պայմանագրի կնքումից հետո էլ ավելի բարձրացավ: Արաբական մի շարք ցեղեր, հատկապես նրանք, որոնք թշնամաբար էին տրամադրված Մեքքայի նկատմամբ, ճանաչեցին և ընդունեցին Մուհամմադի քաղաքական իշխանությունը: Նրանց հետ կնքելով պայմանագրեր, մարգարեն ոչ միշտ էր նրանցից պահանջում ընդունել իսլամը: Նույնիսկ կուրայշիների առանձին ներկայացուցիչներ, որոնք նախկինում հանդիսանում էին իսլամի թշնամիներ, այժմ անցնում էին մարգարեի ճամբարը և դառնում մահմեդականներ:

Այդ կերպ վարվեցին, օրինակ, Խալիդ իբն ալ-Վալիդը, Ամր իբն ալ-Ասը և ուրիշներ, որոնք հետագայում դարձան արաբական խալիֆայության փառաբանված զորավարներ ու պետական գործիչներ: Այդ մարդիկ, որոնք որպես կանոն անտարբեր էին կրոնի նկատմամբ, սակայն այժմ տեսնում էին, որ իսլամը վեր է ածվել լուրջ քաղաքական ուժի, որին միանալը իրենց խոստանում է մի շարք առավելություններ ու օգուտներ:

Խուդայբիի պայմանագրի ստորագրումը միաժամանակ նշանակում էր, որ ճանաչվում է իսլամական ուսմայի քաղաքա-

կան ստատուսը որպէս իր նշանակությամբ հավասար Մեքքայի գործընկեր: Դա միաժամանակ նշանակում էր, որ Մեքքայի իշխանությունները վերջապէս հասկացել են, որ խաղը տանուլ է տրված և քանի դեռ դա հնարավոր է, իրենք պետք է աշխատեն պահպանել քաղաքի առկա վիճակը մահմեդական համայնքի հետ ինտեգրվելու ճանապարհով: Ակնառու կերպով տեսնելով, որ բանակում առկա է դժգոհություն, Մուհամմադը հայտարարեց, որ Մեքքա մեկնելը և այնտեղից Մադինա վերադառնալու հրամանը իրեն տրված է Ալլահի կողմից և ինքը միայն կատարել է նրա կամքը: Նրա ասելով, ամենագոր Ալլահը միշտ առատաձեռն կերպով պարգևում է նրանց, ովքեր հավատարմորեն կատարում են նրա կամքը: Դրան նա ավելացնում է, որ հետդարձի ճանապարհին գորքերին սպասում է հարուստ ավարը: Ի դեպ, նրա այդ խոստումը անհիմն չէր: Բանը նրանումն է, որ մեքքացիներն առաջարկել էին Մուհամմադին քաղաքի մոտերքից իր մարդկանց հեռացնելու դիմաց, որպէս փրկագին իրավունք տալ կողոպտելու Մեքքայից հյուսիս գտնվող Խայբար հարուստ օազիսի հրեաներին, որոնք հանդիսանում էին մեքքացիների դաշնակիցները և միաժամանակ իսլամի անհաշտ թշնամիներ: Այդ օազիսում ապաստան էին գտել նաև հրեական կայնուկա և ան-Նադիր ցեղերի մարդիկ, որոնք մարգարէի գործադրած հալածանքների հետևանքով Խանդակի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո փախել էին և հիմնավորվել Խայբարում:

Մադինայում մի որոշ ժամանակ հանգստանալուց հետո, 628 թ. մայիսին Մուհամմադը հավաքեց մի ուժեղ ջոկատ և շարժվեց դեպի Խայբարի օազիսը, որը հիմնականում բնակեցված էր հրեաներով: Նրա հետ մեկնեցին միայն նրանք, ովքեր եղել էին Մեքքայի պատերի մոտ: Դա մի տեսակ պարզևատրում էր հավա-

տարմության, ինչպես նաև զինվորների դժգոհության ալիքը մարելու համար: Իր զինվորների հարվածների տակ օազիսի մանր ամրոցները մեկը մյուսի հետևից ընկան: Իսկ հրեա հողագործները, որոնք կազմում էին Խայբարի հիմնական մասը, նույնիսկ դիմադրություն ցույց չտվեցին: Մուսուլմանները համառ դիմադրության հանդիպեցին միայն օազիսի կենտրոնական մասում գտնվող ամրոցների զինվորների կողմից, որի հետևանքով տվեցին 25 զոհեր: Խայբարում գործն ավարտելուց հետո, մարգարեի գորքերը այնուհետև շարժվեցին ոչ հեռու գտնվող Ֆուդաք (Ֆադաք) օազիսը, որը հանձնվեց առանց դիմադրության, համաձայնվելով, որ իրենց բնակավայրերում բնակիչները մնան որպես իրենց իսկ հողերի վարձակալ և դառնան հարկատու, Մուհամմադին հանձնելով իրենց բերքի կեսը: Օգտվելով բարեպատեհ առիթից, մարգարեն ջախջախեց նաև Վադի ալ-Քուրա, Ֆաթաքե և Թայմե օազիսների հրեական գաղութները: Հրեաներից նրանք, ովքեր դիմադրություն չէին ցուցաբերում մարգարեի գորքերին, նրանց թույլատրվում էր հեռանալ Արաբիայի սահմաններից:

Հրեական վերոհիշյալ գաղութներից, հատկապես Խայբարից ձեռք բերված ավարը ուղղակի առասպելական էր. ոսկի, արծաթ, մեծ թվով ստրուկներ և այլն: Խայբարի հրեաների հետ Մուհամմադը կնքեց հաշտության պայմանագիր՝ տրված «Մովսեսի օգնական և եղբայր, մարգարեների ճիշտ վկայություն Մուհամմադից Հին Կտակարանի հետևորդների խմբին»: Խայբար օազիսը Մուհամմադը բաժանեց առանձին կտորների, յուրաքանչյուր հետևակ զինվորին հատկացնելով մեկ բաժին, իսկ հեծյալին՝ երկու բաժին: Մուհամմադին հասանելիք ավարի թվում էր նաև տասնյոթամյա մի գեղեցկուհի հրեա Սաֆիա անունով, որի հետ

մարգարեն ամուսնացավ, նախապես հրամայելով սպանել նրա ամուսնուն:

Այնուհետև իրար հետևից Մուհամմադը ընկճեց ու իր իշխանությանը ենթարկեց Վադի ալկուրա, Թայմա վայրերի ցեղերին, որոնք պարտավորվեցին իրենց բերքի որոշ մասը տրամադրել մարգարեին և վճարել գլխահարկ՝ գտնվելու համար իսլամի հովանավորության տակ:

Խայբարի անկումից հետո մարգարեի նկատմամբ վրիժառությամբ լցված հրեաները փորձում էին մահափորձ կատարել նրա կյանքի դեմ: Ավանդությունը պատմում է, որ մի ստրկուհի, ենթադրաբար հրեուհի, որը կորցրել էր իր բոլոր հարազատներին, որոշում է Մուհամմադից լուծել իր ցեղի և անձամբ իր վրեժը: Ձևացնելով, թե ինքը հակված է իսլամն ընդունելու, նա որպես նվեր մարգարեին մատուցում է մի եփված ոչխար, որի վրա քսված էր ուժեղ ներգործող թույն: Մի քանի հյուրերի ներկայությամբ պատրաստվելով ընթրիքի, Մուհամմադը կարգադրում է մատուցել այդ ոչխարը: Մի պատառ վերցնելով իր բերանը, նա զգում է տհաճ համ և դուրս թքում բերանի պարունակությունը: Հյուրերից մեկը, որն արդեն կուլ էր տվել մսի մի կտոր, տեղնուտեղը մահանում է: Սակայն Մուհամմադը ևս էժան չի պրծնում: Դրանից հետո, ինչպես ինքն է ասել, այլևս երբեք իրեն լիարժեք առողջ չի զգացել: Իր կյանքի մայրամուտին ձեռք բերված հիվանդությունը և նրան հաջորդած մահը ևս մարգարեն վերագրել է այդ թունավորմանը: Սակայն վարկած կա այն մասին, որ մարգարեի անառողջ լինելու պատճառը պարբերաբար կրկնվող դողերոցն էր (մալարիա), որը տարածված հիվանդություն էր Խայբարի և Մադինայի կողմերում:

Չորս տարի տևած անընդմեջ զինված արշավանքների հետևանքով մուսուլմանների բանակը դարձավ հիանալի կազմակերպված, կարգապահ և մարտունակ մի ուժ: Այդ բանակի զինվորները հասկացել էին, որ ոչ մի այլ զբաղմունք, այդ թվում նաև առևտուրը, հախուռն ու անկազմակերպ ասպատակությունները և այլն ի վիճակի չեն իրենց բերելու այնպիսի մեծ շահույթ, ինչպիսին բերում էին կազմակերպված ռազմական արշավանքները:

Բանակում և պետական կառավարման մեջ իրենց հավատարիմ մարդկանց թիվն ավելացնելու նպատակով Մուհամմադի կարգադրությամբ Եթովպիայից վերադարձան այնտեղ դեռ մնացած առաջին մուսուլմանները: Դրանց թվում էին նաև մարգարեի հորեղբորորդի Ջաֆար իբն Աբու Թալիբը, ինչպես նաև Աբու Մուֆյանի հարազատ դուստր Ումմ Հաբիբան, որը շուտով դարձավ Մուհամմադի հերթական կինը: Այդ ամուսնությամբ մարգարեն իրեն կապեց Օմայանների հարուստ և ազդեցիկ տոհմի հետ:

Մեքքա կատարած ուխտագնացությունից հետո Մուհամմադը սկսեց նամակներ հղել շրջակա պետությունների տիրակալներին՝ Բյուզանդիայի կայսր Հերակլին, պարսից շահնշահ Խոսրով Բ Փարվեզին, Սիրիայի բյուզանդական տեղապահին, Հաբեշտանի նեգուսին, հարավ-արևելյան Արաբիայի բանու հանիֆա ցեղի առաջնորդին, Հասանիների իշխանության թագավոր Հարիդ VII-ին, Եգիպտոսի կառավարիչ ալ-Մուկաուկիսին, դասանյան իշխանին, Օմանի, Եմենի թագավորներին, Բահրեյնի, Յամամայի կառավարիչներին և այլն: Այդ նամակները սկսվում էին հետևյալ բառերով. «Մուհամմադի, Ալլահի մարգարեի կողմից»: Այդ ուղերձներում նա կոչ էր անում բոլորին ընդունել իսլամը որպես միակ ճշմարիտ կրոն, ճանաչել Ալլահին և Մադինայի հետ կնքել խաղաղության պայմանագիր: Այդ ժամանակվա աշ-

խարհի տիրակալների մոտ այդ նամակները առաջ էին բերում ոչ միանշանակ արձագանք: Օրինակ, Եգիպտոսի տեղապահը նամակով պատասխանեց մարգարեին և որպես նվեր նրան ուղարկեց երկու ստրկուհիների, որոնցից մեկի հետ, որը դատի քրիստոնյա էր Մարիամ անունով, Մուհամմադն ամուսնացավ: Ի դեպ, նրանց ամուսնությունից ծնվեց մի տղա Իբրահիմ անունով, որը սակայն վաղ մանկության հասակում մահացավ: Իսկ Իրանի շահ Խոսրով Փարվեզը զայրանալով, որ նամակում իր անունը գրված է Մուհամմադի անունից հետո, պատռում է այն և նույն օրը Եմենում իր տեղապահին ուղարկում է նամակ հետևյալ բովանդակությամբ. «Յասրիբում հայտնվել է մի խելագար, որն իրեն երևակայում է որպես մարգարե: Ինձ ուղարկիր կամ նրան, կամ նրա գլուխը»: Ավանդության համաձայն, երբ մարգարեին տեղեկացնում են, որ շահը պատառոտել է իր նամակը, նա ասել է. «Ինչի որ վերածեց նա իմ նամակը, նույնի կվերածվի նրա թագավորությունը Ալլահի կողմից»:

Մանր իշխանավորներին գրած նամակներում Մուհամմադը խոստանում էր, որ եթե նրանք դառնան մահմեդական և հնազանդվեն Ալլահին ու նրա մարգարեին և որպես տուրք վճարեն ստացվող բերքի տասներորդ մասը, ապա նրանք կգտնվեն Ալլահի և Մուհամմադի պաշտպանության ու հովանավորության ներքո:

Սակայն իսլամի հաղթարշավն ապահովելու համար խաղաղ հորդորներից առավել մարգարեն օգտագործում էր զենքի ուժը: 628 թ. երկրորդ կեսին և 629 թ. սկզբին նա շարունակում էր ընկճել ու իրեն ենթարկել նորանոր քոչվորական ցեղերի, ջոկատ ջոկատի հետևից ուղարկելով անապատ: Ընդ որում, նա ինչպես պարտավորվել էր Խուդայբիի խաղաղության պայմանագրով, չէր

անհանգստացնում ոչ Մեքքայի կուրայշիներին և ոչ էլ նրանց դաշնակիցներին: 629 թ. մարտին մոտ երկու հազար մուսուլմաններ մարգարեի գլխավորությամբ շարժվեցին դեպի Մեքքա ուխտագնացության՝ Քաաբային երկրպագելու համար: Դա նախատեսված էր Խուդայբիի պայմանագրով: Սակայն կուրայշիները խախտեցին պայմանավորվածությունը և Մեքքայից երեք օրով չհեռացան, ինչպես որ խոստացել էին: Սակայն այնուամենայնիվ թույլատրեցին, որ ուխտավորները մտնեն քաղաք և երեք օր կատարեն իրենց ուխտը: Այդ ուխտագնացության ժամանակ Մուհամմադն իր հարեմը համալրում է ևս մեկ նոր անդամով, կնության վերցնելով Մայմուն անունով մի կնոջ, որը այրի մահամեղական էր: Այդ կինը ազգակցական կապերով կապված էր Մեքքայի բազմաթիվ աչքի ընկնող ընտանիքների հետ, հետևաբար այդ ամուսնությունը նույնպես ուներ քաղաքական ենթատեքստ:

Երբ լրացավ ուխտագնացների Մեքքայում գտնվելու երրորդ օրը, կուրայշիները Մուհամմադին հիշեցնում են Խուդայբիի պայմանագրի համապատասխան կետը և առաջարկում անմիջապես հեռանալ քաղաքից: Մուհամմադը նրանց պատասխանում է, որ ինքը կնության է վերցրել կուրայշիներից մի կին և նրանց հրավիրում է հարսանիքի: Ըստ երևույթին մարգարեի հաշվարկը կառուցված էր նրա վրա, որ այդ հրավերքը կարող էր հաշտեցնել թշնամիներին: Սակայն մեքքացիները կտրականապես մերժեցին Մուհամմադի առաջարկը և վերջինս ստիպված եղավ իր հարսանիքը նշել քաղաքային դարպասներից դուրս:

Մարգարեի հերթական փորձը խաղաղ ճանապարհով նվաճելու Մեքքան այս անգամ ևս ավարտվեց անհաջողությամբ: Նա իր մարդկանցով վերադարձավ Մադինա: Նրա հետ մեկնեց նաև մեքքացիների մի խումբ, որը գաղտնապես ընդունել էր իսլամը:

Չնայած ձախողմանը, Մուհամմադի «ուխտագնացությունը» Մեքքա այնուամենայնիվ ունեցավ շրջադարձային նշանակություն: Նախ բոլորը համոզվեցին, որ Մեքքայի օրերը հաշվված են: Այնուհետև, հեթանոսության միջնաբերդ հանդիսացող այդ քաղաքի ամենաակտիվ և ունևոր մարդիկ զանգվածորեն սկսեցին ընդունել իսլամը և փախչել Մադինա: Կուրայշիների հետ կնքված պայմանագրում Մուհամմադը խոստացել էր փախստականներին չընդունել իր մոտ և սկզբում իսկապես կատարում էր իր այդ խոստումը: Սակայն այն փախստականները, որոնց թույլ չտրվեց մտնելու Մադինա, համախմբվեցին և կազմեցին մի ոչ մեծաթիվ բանակ և սկսեցին կողոպուտի մատնել կուրայշիների քարավանները: Վերջիններս դիմեցին Մուհամմադին, խնդրելով սանձել այդ մուսուլմաններին: Բայց մարգարեն պատասխանեց, որ իր քաղաքում ինքը չի ընդունել նրանց, համաձայն պայմանագրի, հետևաբար նրանց արարքների համար պատասխանատու չէ:

Ի վերջո, համարելով չարյաց փոքրագույնը, և մտավախություն ունենալով, որ նորադարձ մահմեդականները Մեքքայում կդառնան «հինգերորդ գորասյուն» և կկազմակերպեն ներքին խռովություններ, կուրայշիները համաձայնվեցին, որ Մուհամմադն ընդունի փախստականներին: Իսկ դրա անխուսափելի հետևանքը եղավ այն, որ նորադարձ մահմեդականների հոսքը Մեքքայից Մադինա աննախընթաց չափով ուժեղացավ: Սկսեցին Մադինա տեղափոխվել նաև Մեքքայի ազնվագարմ ծագում ունեցող և մեծ հեղինակություն վայելող անձինք, ինչպիսիք էին, օրինակ, Եգիպտոսի ապագա նվաճող Ամր իբն ալ-Ասը և հետագայում մեծ գորավար Խալիդ իբն ալ-Վալիդը, որոնք հավաստիացրին Մուհամմադին, որ իրենք այսուհետև նրա հետ են: Մարգարեի կողմն անցավ նաև նրա հորեղբայր ալ-Աբբասը, որը հետա-

գայում հանդիսացավ Աբբայանների արքայատան նախահայրը: Այդ մարդը Մեքքայում հանդիսանում էր վերին աստիճանի աչքի ընկնող և մեծ ազդեցություն ունեցող դեմք:

Խալիդ իբն ալ-Վալիդին և Ամր իբն ալ-Ասին, որոնք ոչ շատ վաղուց հեթանոսներ էին, Մուհամմադը նշանակեց մուսուլմանական ջոկատների հրամանատարներ: Թեև դա «հին» մուսուլմանների շրջանում առաջ բերեց դժգոհություն, բայց Մեքքայի շատ հեթանոսներ, տեսնելով, որ իսլամն ընդունելով կարելի է արժանանալ դիրքի ու պաշտոնի, շտապեցին դառնալ մահմեդականներ: Վերոհիշյալ նշանակումները Մուհամմադի կողմից կատարված միայն դիվանագիտական քայլ չէին: Իր սուր աչքով մարգարեն այդ մարդկանց մեջ նկատել էր գորավարական անուրանալի տաղանդ և բնավ չէր սխալվել: Հետագայում այդ գորավարներն աչքի ընկան իրենց տարած բազմաթիվ փառահեղ հաղթանակներով:

Վերադառնալով Մեքքայից, Մուհամմադը սկսեց նախապատրաստել նոր արշավանք դեպի հյուսիս, այս անգամ Բյուզանդիայի սահմանները: Հավանաբար նա այդ ժամանակ եկել էր այն համոզման, որ մուսուլմանական համայնքը պահպանելու և մահմեդականների միջև կոնֆլիկտներն ու պատերազմները կանխարգելելու միակ միջոցը անընդհատ նվաճողական արշավանքներ կազմակերպելն է: Բացի այդ, պատերազմները կարող էին հանդիսանալ հարուստ ռազմական ավարի աղբյուր:

Բյուզանդական արշավանքի պատրվակ հանդիսացավ այն, որ Բյուզանդիայի դաշնակից հասանիները սպանել էին մարգարեի դեսպանին: Արդեն վաղուցվանից Մուհամմադը ումմայի բյուզեի հինգերորդ մասը հատկացնում էր նոր զինատեսակների ձեռք բերմանը, սակայն նախապատրաստվելով նոր մեծ արշավանքի,

նա ռազմական ծախսերի վրա օգտագործեց վերջին արշավանքների ընթացքում ձեռք բերված ողջ ռազմավարը: Այդ բոլորի հետևանքով արդեն աշնանը նրա տրամադրության տակ կար մարտերում կոփված և լավ զինված երեք հազարանոց բանակ: Մակայն ծանր հիվանդությամբ տառապող Մուհամմադը այլևս չէր կարող անձամբ գլխավորել իր բանակը: Նա մնաց Մադինայում, իսկ արշավանքի ընթացքում գորքերը գլխավորելու պարտականությունը դրեց Ջալդի վրա, նրա տեղակալներ նշանակելով մարգարեի հորեղբորորդի Ջաֆար իբն Աբու Թալիբին և Աբդալլահ իբն Ռավախին: Միայն այս երեք անձինք էին տեղյակ արշավանքի իրական նպատակների և հիմնական խնդիրների մասին:

Մեռյալ ծովի հարավային ափերի մոտ, Մուտ կոչված հովտում, մուսուլմանների արշավող զորքերը 629 թ. սեպտեմբերին հանդիպեցին թվաքանակով մի քանի անգամ իրենց գերազանցող բյուզանդական կանոնավոր բանակի և բյուզանդացիների դաշնակից արաբ հասանիների զորաջոկատների հետ: Ճակատամարտը դաժան էր և արյունահեղ: Առաջին իսկ ընդհարման ժամանակ մուսուլմանական զորքերի հրամանատարներից երկուսը սպանվեցին: Մեծ էր նաև նրանց կենդանի ուժերի կորուստը: Մարգարեի բանակը ցիր ու ցան եղավ և միայն Խալիդ իբն Վալիդի անդուլ ջանքերի շնորհիվ հաջողվեց զորքերի մնացուկները հավաքել ու համախմբելով բերել Մադինա: Քաղաքի բնակիչները պարտվածներին դիմավորեցին վիրավորական արտահայտություններով: Մակայն դրսևորելով ճշմարիտ առաքինություն, Մուհամմադը շնորհակալություն հայտնեց Խալիդին բանակը փրկելու համար: Միաժամանակ նա հրապարակավ երդվեց վրեժ լուծել իր մերձավորների արյան համար:

ՄԱՐԳԱՐԵԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՍՈՒՏՔԸ ՄԵՔՔԱ

Մեքքայի հետ կնքված խուդայբիի պայմանագիրը թեև ձեռնտու էր մարգարեին, սակայն այն չէր բավարարում նրան, քանի որ նրա նվիրական նպատակը իր ժողովրդին Մեքքա վերադարձնելն էր: Մուհամմադի առջև կանգնած կրոնական ու քաղաքական խնդիրներից կարևորագույնը Մեքքայի ազատագրումն էր բազմաստվածության հետևորդներից և ալ-Քաաբայի մաքրումը հեթանոսական կուռքերից: Ուստի նա պատրվակներ էր որոնում զինադադարի վերաբերյալ պայմանագիրը խախտելու համար: Ստացվեց այնպես, որ կուրայշիների դաշնակից բանու բաքր ցեղի մարդիկ սպանեցին Մուհամմադի հետ բարեկամական հարաբերությունների մեջ գտնվող բանու խուզաա ցեղի մի քանի անդամների: Սա սովորական արյան վրիժառության հատուցման դեպք էր:

Տեղեկանալով այդ մասին, Աբու Սուֆյանը, որը շահագրգռված չէր կոնֆլիկտի մեջ մտնելու Մուհամմադի հետ, անմիջապես մեկնեց Մադինա վեճը հարթելու համար: Սակայն մարգարեն նույնիսկ հրաժարվեց ընդունել նրան: Դրան անմիջապես հետևեց Մադինայում զինված քոչվորների հոծ զանգվածների կենտրոնացումը: Բայց ոչ ոքի հայտնի չէր, թե ինչ ծրագրեր է փայփայում Մուհամմադը: Ժամանակը գնում էր, շուտով սկսվեց ռամադանը և մեծ պասը, երբ սովորաբար այդ օրերին մուսուլմանները ոչ մի էական ու կարևոր միջոցառում չեն ձեռնարկում, առավել ևս ռազմական արշավանքի իրականացում: Սակայն ռամադանի տասներորդ օրը, 630 թ. հունվարի 1-ին, գորքը դուրս բերվեց արշավանքի: Այդ օրը մարգարեի առաջին կնոջ՝ Խադիջայի մահվան

տարելիցն էր, և գուցե հենց այդ պատճառով Մուհամմադը հենց այդ նկատառումով էր ընտրել արաշավանքի օրը: Ռամադան ամսի 19-րդ օրը (630 թ. հունվարի 10-ին) Մուհամմադի բանակը Մեքքայից 20 կմ հեռավորության վրա, Մարր-ալ-Ջահրան վայրում ճամբար դրեց: Մարգարեն ինքն էր ղեկավարում արշավանքը: Զորքը շարունակում էր պահել պասը (բոլոր զինվորները արևածագից մինչև արևամուտ ոչինչ չէին ուտում, իսկ դա կարող էր ազդել զինվորների ֆիզիկական տոկունության վրա): Ուստի մարգարեն հրամայեց դադարեցնել պասը: Մինչև Մեքքա մնացել էր երկու օրվա ճանապարհ: Քաղաքում սկսվել էր աներևակայելի խուճապ: Բազմաթիվ ծպտված մահմեդականներ, լքելով քաղաքը, եկան Մուհամմադի ճամբարը: Բոլոր այն մեքքացիներին, ովքեր արգելք չէին հանդիսանում մուսուլմանների մուտքին քաղաք, մարգարեն տվեց կյանքի և գույքի ապահովություն ու անձեռնմխելիության երաշխիք:

Աբու Մուֆյանը Մեքքայի ավագանու կողմից հանձնարարություն ստացավ այցելել Մուհամմադի ռազմական ճամբարը՝ նրա հետ բանակցելու նպատակով: Եվ ի նշան անկեղծության ու հետին մտքի բացակայության, նա իր հետ վերցրեց իր պատանի որդուն: Անցնելով մուսուլմանների ռազմական ճամբարի միջով, որտեղ շատերը մի անհաջող շարժման դեպքում պատրաստ էին սպանել նրան, Աբու Մուֆյանը ծնկի չոքեց Մուհամմադի առջև և արտասանելով իսլամի հավատո հանգանակը, հայտարարեց, որ ինքը ընդունում է միասնական աստծուն և նոր կրոնը և իր տոհմակիցները ևս պատրաստ են ընդունելու իսլամը: Որպես պատասխան, մարգարեն ասում է. «վերադարձիր Մեքքա և հայտնիր կուրայշիներին, որ բոլոր նրանք, ովքեր կհնազանդվեն, կարժանանան ներման: Քո տանը ապաստանողներին երաշխավորում

եմ անվտանգություն, Քաաբայում ապաստանածներին, ինչպես նաև իրենց տների դռների հետևում թաքնվողներին շնորհում են անվտանգություն: Բայց Ալլահի թշնամիները ոչնչացվելու են նույնիսկ Քաաբայում»:

Անշուշտ Աբու Սուֆյանի դարձի գալու պատմությունը գալիս էր ապացուցելու, որ Մեքքայի կուրայշիների կողմից փոխվել էր վերաբերմունքը իսլամի նկատմամբ: Եվ դա ոչ թե այն պատճառով, որ նրանք հանկարծակի սկսեցին ընդունել ու երկրպագել միանական աստծուն և ճանաչել Մուհամմադի մարգարեական առաքելությունը, այլ այն պատճառով, որ իսլամը ցուցադրել էր իր քաղաքական ուժը և Արաբիան միավորելու ընդունակությունը: Հենց այդ պատճառով նախկինում մարգարեի ռիսկերի թշնամի Աբու Սուֆյանը ոչ միայն դադարեց Մուհամմադի նկատմամբ թշնամանք տածելուց, այլև նույնիսկ իր աղջկան կնության տվեց նրան: Մեքքայի առևտրական ազնվականությունը սկսել էր գիտակցել, որ կարելի է իսլամն օգտագործել սեփական շահերի օգտին: Ենթադրվում է նաև, որ Աբու Սուֆյանը և Մեքքայի մեծատոհմիկ ազնվականության այլ ներկայացուցիչներ, այդ ժամանակ արդեն հաշվի էին առնում այն հնարավորությունը, որ միավորելով Արաբիան, հնարավոր կլինի կազմակերպել նվաճողական արշավանքներ արաբական հողերից դուրս տարածքներում, որոնց վրայով անցնում էին միջերկրածովյան-ասիական քարավանային-ծովային առևտրի ճանապարհները: Հավանաբար այդ մարդիկ հանգել էին նաև այն եզրակացության, որ նման նվաճողական արշավանքների կազմակերպումը նպատակահարմար է իրականացնել իսլամի դրոշի ներքո:

Իր պատանդ որդուն թողնելով Մուհամմադի ճամբարում, Աբու Սուֆյանը վերադարձավ Մեքքա: Մինչդեռ 630 թ. հունվարի

սկզբին մադինացիներից և դաշնակից ցեղերից կազմված 10 հազարանոց բանակի գլուխ անցած Մուհամմադը մոտեցավ Մեքքային և շրջապատեց քաղաքը: Մարգարեն չէր ցանկանում, որ այդ քաղաքը գրավելիս լինի արյունահեղություն: Ուստի այն քոչվոր զինվորներին, որոնց կարգապահության նկատմամբ հավատ չէր ընծայում, նա առանձնացրեց ընդհանուր բանակից և նրանց հրամանատար նշանակեց Խալիդ իբն Վալիդին, իսկ անսարների ու մուհաջիրների զլխավոր կարգեց Մաադ իբն Ուբայդին: Մական երբ վերջինս հայտարարեց, որ «ճակատամարտի օրը սրբավայրեր գոյություն չունեն», նրան փոխարինեց Ալիով:

Մեքքան պատրաստվում էր դիմադրության: Մուհամմադի ճամբարում հայտնվեց ոչ շատ վաղուց իսլամն ընդունած Աբբասը: Վերջինս կազմակերպեց Մուհամմադի և նրա շրջապատի մարդկանց հանդիպումը Աբու Սուֆյանի հետ, որը և մարգարեի հետ կնքեց նոր պայմանագիր Մեքքան հանձնելու մասին: Այդ պայմանագիրը պարունակում էր հետևյալ կետերը.

1. Մեքքան ճանաչում է Մուհամմադ մարգարեի իշխանության գերակայությունը:

2. Մեքքայի զինված ուժերը դառնում են մարգարեի բանակի մի մասը:

3. Այսուհետև այդ քաղաքը ստանալու է մուսուլմաններին հավասար ռազմական ավարի բաժինը:

4. Երաշխավորվում է բոլոր այն մեքքացիների անվտանգությունը, որոնք դուրս չեն գա իրենց տներից, կամ ապաստան կգտնեն Քաաբայի սրբավայրի պատերի ներսում և կամ Աբու Սուֆյանի դաստակերտում: Միայն մեկ տասնյակի հասնող առանձնապես իսլամի համառ հակառակորդների վրա չէր տարածվելու ներումը: Մեքքացի-հեթանոսները պարտավորվում էին ըն-

դունելու իսլամը: Անկասկած, հիշյալ պայմանագրի կնքումը իսլամականների համար ինչպես քաղաքական, այնպես էլ կրոնական հաղթանակ էր: Դա միաժամանակ քաղաքական և կրոնական կոմպրոմիս էր:

Ռամադան ամսի 19-ին, հիջրայի ութերորդ տարում (630 թ. հունվարի 11-ին) Մուհամմադի բանակը երկու ուղղություններով մուտք գործեց Մեքքա համարյա առանց արյունահեղության: Բացի մի քանի աննշան բախումներից, ճակատամարտ տեղի չունեցավ: Մուհամմադի կարգապահ բանակը կողոպուտի չենթարկեց խաղաղ բնակչությանը:

Մեքքայի անկումը մուսուլմանների կատարյալ հաղթանակն էր, որն ունեցավ համաշխարհային պատմական նշանակություն:

Քաղաքի բնակչությունը առանց հարկադրանքի անցավ հաղթողների կողմը և խուռներամ կերպով ընդունեց իսլամը: Մուհամմադը սրբությամբ կատարում էր Ալլահի այն պատվիրանը, որ մարգարեի շրթներից առաջին անգամ արտաբերվել էին Մադինա գալու ժամանակ: «Հավատի մեջ հարկադրանք գոյություն չունի»: Ուստի երբ մի քանի հարուստ կուրայշիներ կտրականապես հրաժարվեցին ընդունելու իսլամը, նրանց նկատմամբ ոչ մի պատժամիջոց չկիրառվեց և նրանք խաղաղությամբ հեռացան: Մեքքայի ազնվականությունը և առևտրական վերնախավը ոչնչով չտուժեցին: Նրանք հասկացել էին, որ Մեքքայի վերածումը նոր, վերելք ապրող կրոնի կենտրոնի և արագորեն տարածվող հավատը Ալլահի նկատմամբ ոչ միայն չեն ոտնահարում իրենց իրավունքները, այլ բաց են անում նոր հնարավորություններ իրենց եկամուտները ավելացնելու հարցում:

Տեղյակ լինելով մարգարեի ազնվությանը և տված խոսքի կայունությանը Մեքքայի հարուստները մարգարեին խոշոր գումարներ տվեցին հետագայում դրանք վերադարձնելու պայմանով: Այդ փողը բաժանվեց զինվորներին նրանց ռազմաշունչ ավյունը հանգստացնելու և կողոպուտի կիրքը կանխարգելելու համար:

Քիչ ժամանակ անց, Մուհամմադը հրամայեց Քաաբան մաքրել կուռքերից: Այդ սրբավայրը վերածվեց մուսուլմանական գլխավոր տաճարի՝ «Նվիրական մզկիթի» («Մասջիդ ալ-հարամ»): Մարգարեն ուղտի վրա նստած յոթ անգամ պտտվեց Քաաբայի շուրջը՝ իր գավազանով շոշափելով տաճարի «սև քարը»:

Քաաբայի քարակերտ կուռքերը ջարդ ու փշուր արվեցին, իսկ փայտից շինվածները՝ կրակի մատնվեցին: Մուհամմադի փեսան՝ Ալին շատ էր ցանկանում, որ Քաաբայի բանալիները հանձնվեն իրեն, սակայն մարգարեն դրանք վստահեց Աբդ ադ-Դար տոհմին, իսկ ուխտագնացներին ջուր մատակարարելու եկամտաբեր գործը նախկինի պես մնաց Աբբասի և նրա տոհմի ձեռքերում: Իսլամի թշնամիները Մուհամմադի կողմից սրի չքաշվեցին: Կազմակերպելով հանրային դատ, նա մեծահոգաբար ներեց նրանց: Պատժի ենթարկվեցին միայն երկու մահմեդականներ, որոնք հրապարակայնորեն հրաժարվել էին իսլամից և Մադինայից փախել էին Մեքքա: Նրանք մահվան դատապարտվեցին հավատուրացության մեղադրանքով: Մահվան դատապարտվեցին նաև Ալ-Խուվայրիս և Հաբբար իբն ալ-Ասվադ անունով երկու մեքքացիներ, որոնց նկատմամբ Մուհամմադը հին ոխ ուներ: Այդ տղամարդիկ տարիներ առաջ ծեծի էին ենթարկել մարգարեի երկու աղջիկներին: Չխնայեցին նաև Մուհամմադի քարտուղար Մաադին, որը նույնպես Մադինայից փախուստի դիմելով Մեքքա, բոլորին պատմում էր, թե ինչպես էր ինքը «գրում» Ղուրանը, դրանով

իսկ հերքելով այն վարկածը, որ մահմեդականների սուրբ գիրքը մարդու կողմից ստեղծված չէ, այլ երկնառաք գործ է: Երբ Սաադին բերեցին Մուհամմադի մոտ և նա ընկնելով մարգարեի ոտքերը և արցունքն աչքերին ներումն էր խնդրում, Ալլահի մարգարեն սևացած դեմքով ընդունեց նրա նվաստացուցիչ մեղայականն ու ներողությունը: Սակայն երբ Սաադին թույլ տվեցին հեռանալ, Մուհամմադը իր մերձավորներին ասաց. «որպես մարգարե ես չեի կարող նրան չներել, բայց ինչո՞ւ ձեզանից ոչ մեկը չկտրեց նրա գլուխը»:

Ներում ստացավ նաև Համզային սպանած Վահշին, սակայն Մուհամմադը հրամայեց նրան այսուհետև ոչ մի անգամ իր աչքին չերևալ: Վահշին, որը հետագայում դարձավ Մուհամմադի բանակի քաջ ու անվեհեր զինվորներից մեկը, միշտ հիշելով մարգարեի խոսքերը, մինչև նրա կյանքի վերջը, աշխատում էր չերևալ նրա աչքին:

Մուհամմադը Մեքքայի բնակչության առջև հանդես եկավ ճառով, որտեղ հորդորում էր նրանց հրաժարվել իրենց կուռքերից և ընդունել «ճշմարիտ կրոնը»՝ իսլամը: Այդ ճառում նա տվեց բազմապիսի բնույթի ցուցումներ: Այսպես, արգելում էր արյան վրիժառնությունն այն փոխարինելով արյան փրկագնով: Այսինքն սպանվածի ընտանիքին և մերձակա ազգականներին մարդասպանը կամ նրա հարազատները պետք է վճարեին արյան գին՝ հարյուր ուղտերի չափով: Այնուհետև մարգարեն կուրայշիներից զրկում էր բազմապիսի արտոնություններից և իրավունքներից, ի բացառյալ Քաաբայի պահպանության և Զամզամ ջրհորից ուխտավորների ջուր մատակարարելու իրավունքից: Իր ճառի վերջում մարգարեն խորհուրդ էր տալիս կուրայշիներին, չպարծենալ իրենց ազնվագարմ ծագումով: Նա հայտարարեց, որ Ալլահը մեկ

անգամ ընդմիշտ ոչնչացրել է մարդկանց բաժանումը ազնվագարմների և ոչ ազնվագարմների, քանի որ նրանք բոլորը ծագում են մեկ արմատից՝ Ադամից: Մարդկանցից ով բարեպաշտ ու առաքինի է, նա էլ ազնվագարմ է:

Մարգարեի ճառից հետո ողջ Մեքքայով մեկ մուսնետիկները բարձրաձայն հրապարակեցին մուսուլմանական իրավունքի և բարոյականության այն բոլոր սկզբունքները, որոնք ձևավորվել էին մահմեդական համայնքի գոյության ութ տարիների ընթացքում և որոնք իր ճառում մեկ առ մեկ շարադրեց Մուհամմադը: Բոլոր մուսուլմանները եղբայրներ են անկախ իրենց տարիքից և ծեր ու երիտասարդ լինելուց. իսլամի բոլոր հետևորդները մեկը մյուսի համար կրում են պատասխանատվություն. չի կարելի սպանել այն քրիստոնյաներին ու հուդայականներին, որոնք օգնում են մուսուլմաններին. ժառանգության իրավունքը կախված չէ կտակի բովանդակությունից. տարբեր դավանանքների պատկանող մարդիկ չեն կարող ժառանգել մեկը մյուսին. օրինական ամուսնությունից ծնված երեխայի նկատմամբ իրավունքը պատկանում է նրա հորը. ամուսնական անհավատարմություն կատարածները պետք է մահապատժի ենթարկվեն քարկոծվելու միջոցով. կինը չի կարող առանց ամուսնու համաձայնության նրան պատկանող իրերը, գույքն ու կայքը նվիրել ուրիշների. մերձավորագույն ազգական ասելով հասկացվում է այն անձը, որի հետ արգելված է ամուսնությունը. առավոտյան և երեկոյան նամազը (աղոթքը) պետք է կատարվի ճիշտ նշանակված ժամին:

Նույն օրը Մուհամմադը բարձրանում է Մեքքայի շրջակայքում գտնվող աս-Մաֆա բլրի գագաթը և այնտեղ ընդունում մեքքացիների հավատարմության երդումը: Երդում տվածները ընդունում են Ալլահի միակ ու եզակի լինելը, և մարգարեին խոստա-

նում գողություն ու շնություն չանել, սուտ չխոսել և նորածին աղ-
ջիկներին չսպանել:

Մեքքայի նվաճումը հնարավորություն տվեց ուժեղացնելու
պայքարը հեթանոսության դեմ, որը դեռևս տարածում ուներ ոչ
միայն այդ քաղաքում, այլև հարևան տարածքներում: Անկասկած
այդ քաղաքի նվաճումը նաև արագացրեց ու հեշտացրեց Արա-
բիայի իսլամականացումը:

Մեքքայի անկումից քսան օր անց սկսեցին լուրեր պտտվել,
որ հավազին ու սաքիֆ կոչված ցեղերը միավորվելով Հիջազի քոչ-
վորների, Թայիֆ օազիսի բնակչության և մի շարք այլ ցեղերի
հետ, կազմել են մի հզոր դաշինք և ցանկանում են վերականգնել
իրենց անկախությունը: Կարևոր է նշել, որ այդ շրջանում բեդվին-
ների քաղաքական ենթարկումը Մուհամմադին ոչ միշտ էր նշա-
նակում, որ այդ հնազանդեցված ցեղերը ընդունում են հաղթողի
հավատը: Ստացվում էր, որ առաջին անգամ բեդվինները միավոր-
վում են ընդհանուր թշնամու դեմ: Ըստ Մեքքա հասած լուրերի,
հավաքվել էր քսան հազարանոց բանակ: Ընդ որում, օազիսների
նստակյաց բնակչության պնդմամբ դաշինքի մասնակից քոչվոր-
ները հավաքատեղի ներկայացան իրենց ընտանիքներով ու ա-
նասնահոտերով, որոնք երաշխիք էին ծառայելու այն բանի հա-
մար, որ այդ ցեղերի զինվորները վճռական պահին փախուստի
չեն դիմի:

Տեղեկանալով այդ բոլորի մասին, Մուհամմադը շտապ
կազմակերպեց զորահավաք, պատժիչ արաշավանք իրականաց-
նելու նպատակով: Նրա բանակին միացան երկու հազար մեքքա-
ցիներ, որոնք հենց նոր էին ընդունել իսլամը: Երեք օր անց մար-
գարեի տասներկու հազարանոց բանակը սրընթաց շարժվելով ա-
ռաջ հասավ Հիջազի նախալեռնային շրջանները և 630 թ. հունվա-

րի 30-ին հանդիպեց թշնամուն: Խալիդ իրն Վալիդի կողմից գլխավորվող վերջապահ ջոկատը, որը բաղկացած էր քոչվոր-բեդվիններից, ընկավ դարանի մեջ: Անկարգապահ քոչվորները, տեսնելով, որ հակառակորդը իր թվաքանակով երկու անգամ գերազանցում է մարգարեի զորքերին, փախուստի դիմեցին, ոտնատակ անելով անսարներին ու մուհաջիրներին: Խուճապն ընդգրկեց ամբողջ բանակը, որը հակառակ Մուհամմադի հորդորների, դիմեց խուճապահար ու անկանոն փախուստի: Մարգարեի կողքին մնացին միայն տասը հավատարիմ մարդիկ, այդ թվում նաև Աբբասը, որը մի քանի անգամ օգնել էր մարգարեին նրա դժվարին վիճակներում: Այդ օրը ևս, եթե չլիներ նրա օգնությունը, մահմեդականների համար կլիներ ճակատագրական: Մուրը ձեռքին բարձրաձայն բղավելով, նա կարողացավ զինվորների մի մասին հետ վերադարձնել: Կարգի բերելով իր ուժերը, Մուհամմադը դիմեց սրընթաց գրոհի և արդեն մեկ ժամ անց գտնվում էր թշնամու ճամբարի մոտ: Այս անգամ սարսափի մատնված հակառակորդը լքելով իրենց ընտանիքներին ու մոռանալով անասնահոտերի մասին, խուճապահար փախուստի դիմեց:

Հաղթանակ տարած մուսուլմանների ռազմական ավարը հսկայական էր. թշնամու ճամբարում մնացել էին ավելի քան վեց հազար կանայք և երեխաներ, 24 հազար ուղտեր, 40 հազար մանր եղջերավոր անասուններ, 160 հազար դիրհեմ ընդհանուր արծողությամբ արծաթ, զենքի ու թանկարժեք իրերի սարեր: Ռազմական ավարը թողնելով պահակախմբի հսկողության տակ, Մուհամմադը սկսեց հետապնդել դեպի Թայիֆ փախչող սաքիֆ ցեղին: Ցեղի անդամները հապշտապ լքելով իրենց տները շտապեցին դեպի ամրոցը, որը նախորոք պատրաստված էր վտանգի

դեպքում պատասպարվելու համար: Այդ ամբողջը գրավելու փորձերի ժամանակ մահմեդականներն ունեցան խոշոր կորուստներ:

Մուհամմադը ի լուր ամենքի հայտարարեց, որ Թալիֆի բռնի ստրուկներին, որոնք կընդունեն իսլամը, կշնորհվի ազատություն: Նա առատ նվերներ խոստացավ նաև այն շեյխերին, որոնք կանցնեն իր հովանու տակ: Այս խոստումների հետևանքով շատերը միացան մուսուլմանների բանակին: Մակայն դիմադրությունը շարունակվում էր: Լեռներում ցրված քոչվորները հասկացել էին, որ Մուհամմադի դիրքերը խարխուլ են և նա կարող է տանուլ տալ նոր ճակատամարտը: Ուստի նրանք կրկին սկսեցին հավաքվել ու բանակ կազմել: Իսկ մարգարեի կողմից կոմոդ քոչվորները սկսեցին պահանջել, որ ռազմական ավարը անհապաղ բաժանվի: Վախենալով խռովությունից, Մուհամմադը ստիպված էր ընդառաջ գնալ այդ պահանջին: Մակայն ավարը բաժանելու ժամանակ, երբ իսլամը նոր ընդունած մուսուլմանները ստացան ավելի շատ, քան անսարները, վերջիններս սկսեցին բուռն կերպով բողոքել ասելով, որ իրենք են հանդիսանում իսլամի իսկական զավակները, մինչդեռ բարիքներից օգտվում են ուրիշները: Ըստ ավանդության, բանաստեղծ Աբբաս իբն Միրդասը նույնիսկ բանաստեղծություն է գրում այդ անարդարության թեմայով: Տեղեկանալով այդ մասին, մարգարեն պոետին կանչում է իր մոտ և նրան նվիրում 60 ուղտ: Դրանից հետո Իբն Միրդասը մինչև իր կյանքի վերջը խոսում ու գրում էր միայն Մուհամմադի առատաձեռնության մասին:

Մարգարեին հաջողվում է մեղմել նաև անսարների դժգոհությունը: Դիմելով նրանց, մարգարեն ասում է. «Մադինացիներ, մի՞թե ես չեի, որ ձեզ ազատեցի ներքին երկպառակություններից: Մի՞թե ես ձեզ չտարա ճիշտ ճանապարհով: Ես լավ հիշում եմ, որ

երբ ինձ վոնդեցին Մեքքայից, այդ դուք էիք, որ ընդունեցիք ինձ, այդ դուք էիք, որ հավատացիք ինձ և ինձ վերցրիք ձեր հովանավորության տակ: Դուք կարծում եք, որ ես դա մոռացե՞լ եմ: Դուք դժգոհ եք, որ ես նրանց ավելի շատ ավար տվեցի, քան ձեզ: Դա ճիշտ է: Ես նրանց կապում եմ ինձ հետ երկրային բարիքներով, իսկ ձեզ ես տալիս եմ ինքս ինձ: Վերցնելով ոչխարներ և ուղտեր, նրանք հապշտապ հեռանում են, իսկ դուք գնում եք Ալլահի մարգարեի հետ: Ասացե՛ք, դուք ում հետ եք ուզում գնալ՝ ոչխարների ու ուղտերի, թե՞ Ալլահի մարգարեի հետ»:

Այնուամենայնիվ հասկանալով իր վիճակի անկայությունը, Մուհամմադը հակառակորդին առաջարկեց առանց որևէ փրկագնի վերադարձնել գերի ընկած նրանց կանանց ու երեխաներին, խաղաղություն խոստանալու դիմաց:

Քսաներորդ օրը Մուհամմադը հրամայեց հանել ամրոցի պաշարումը: Դա մուսուլմանների բանակում առաջ բերեց դժգոհություն և ինչ որ մեկը նույնիսկ քաշեց ու շարտեց մարգարեի վրայի թիկնոցը: Դժգոհության ալիքը գնալով ծավալվեց: Զինվորները ինքնագլուխ հափշտակեցին ռազմավարի կեսից ավելին: Մուհամմադը կարողացավ զինվորներին կարգի հրավիրել միայն այն բանից հետո, երբ հայտարարեց, որ նրանցից յուրաքանչյուրին ով կամովին չի վերադարձնի իր կողմից հափշտակված ավարը, նրան սպասում են դժոխային կրակներ, իսկ նրանց, որոնք կվերադարձնեն այն, ավարի ազնիվ բաժանումից կստանան իրենց հասանելիք բաժինը: Արդյունքում ճակատամարտին մասնակցած յուրաքանչյուր հետևակ զինվոր ստացավ չորս ուղտ, իսկ յուրաքանչյուր հեծյալ՝ 12 ուղտ: Զենքը, սպառազինությունը, զգեստները և հանդերձանքը որպես պարգև բաժանվեցին առավել խիզախ զինվորներին:

Անձամբ Մուհամմադը որպես ռազմական ավար ստացավ մի բաժին, որը գնահատվում էր 10 հազար ուղտի գին: Դա հեքիաթային հարստություն էր: Իր այդ բաժինը մարգարեն, ըստ ավանդության, ամբողջությամբ բաժանեց իր հավատարիմ դաշնակիցներին: 630 թ. իսլամի պատմության մեջ ստացել է «պատգամավորությունների տարի» կամ «դեսպանությունների տարի» անվանումը: Արաբիայում բոլոր ծայրերից Մուհամմադի մոտ էին գալիս իսլամն ընդունելու ցանկություն ունեցող քոչվորների ու օազիսների նստակյաց բնակչության ներկայացուցիչները: Իսլամի գիրկն անցան Կենտրոնական Արաբիայի բազմաթիվ ցեղեր: Արևմտյան Արաբիայի ողջ տարածքը Բյուզանդիայի սահմաններից մինչև Եմեն մաքրվեցին հեթանոսության բոլոր տեսակի խորհրդանիշներից: Հարավային Արաբիայի մի շարք վայրերի քրիստոնեական օազիսների կրոնական և քաղաքացիական առաջնորդները ստորագրեցին պայմանագիր, որով նախատեսվում էր, որ այդ վայրերի քրիստոնյաները գտնվելու են մուսուլմանների պաշտպանության ներքո և պետք է նրանց հարկատու լինեն: Հյուսիսում ևս Մուհամմադը աջակցություն գտավ Բյուզանդիայի սահմանների մոտ բնակվող քրիստոնյա ցեղերից: Մարգարեի հզորությունը օրեցօր ամրապնդվում էր:

Այսպիսով, 630-631 թվականներին Թաիֆի օազիսը և Արաբական թերակղզու մեծ մասն անցավ Մուհամմադի իշխանության տակ: Հիշյալ վայրերի բնակչության հնազանդեցումը մեծ մասամբ ուղեկցվում էր նրանց կողմից իսլամի ընդունմամբ և կուրքերի ոչնչացումով: Բավարարվելով սկզբնական շրջանում իսլամի ձևական ընդունումով, Մուհամմադը ենթադրում էր, որ իսկական հավատը այդ մարդկանց մոտ կգա ավելի ուշ, եթե ոչ առաջին, սապա հետագա սերունդների օրոք:

Բանակը վերադարձավ Մադինա, որտեղ մարգարեին սպասում էր ուրախ լուր. նրա կանանցից (գուցե հարճերից) մեկը՝ դպտի քրիստոնյա Մարիամը (Միրիամը), որին անցյալում Մուհամմադին էր նվիրել Եգիպտոսի կառավարիչը, ծնել էր արու զավակ: Մարգարեի ուրախությանը չափ չկար, քանի որ այդ արու զավակի ծնունդը հույս էր տալիս, որ իր տոհմը կշարունակվի: Երբ զավակի ծնվելուց հետո յոթերորդ օրը նորածնի համար անուն էին ընտրում, ընտրությունը կանգ առավ Իբրահիմ անվան վրա:

Այդ երջանիկ իրադարձությունը մարդկանց կողմից մեկնաբանվեց այն առումով, որ Ալլահը օրհնում է իր մարգարեի գործողությունները: Սակայն որդու ծնունդը, բացի իրենից՝ մարգարեից, ուրիշներին ուրախություն չպատճառեց, քանի որ դա խախտում էր Մուհամմադի մերձավոր զինակիցների միջև իշխանության համար ստեղծված հավասարակշռությունը:

Այսպիսով, ընդհանրացնելով վերելքներով ու վայրէջքներով իսլամի մարգարեի անցած ճանապարհը մինչև հեթանոսության միջնաբերդի՝ Մեքքայի գրավումն ու ընկճումը, պետք է արձանագրել հետևյալը. 630 թ. համարյա ողջ Արաբիան ճանաչեց Մուհամմադի իշխանությունը: Վերջիվերջո, մեքքացիները ևս ընդունեցին նոր կրոնը: Նրանց գնահատանքին արժանացավ մարգարեի ընդունակությունը իրարից տարաբաժանված և միմյանց նկատմամբ թշնամանքով լցված ցեղերին միավորելու ուղղությամբ: Ընդդիմադիր հիմնական ուժը՝ ողջ կուրայշ ցեղը մտավ իսլամական ումմայի կազմի մեջ և իր հնազանդությունը հայտնեց նրա գլխավորին, նրան ընդունելով որպես հոգևոր ու քաղաքական առաջնորդ: Որոշ հարցերում մարգարեն ևս գնաց կոմպրոմիսի մեքքացիների հետ: Հաշվի առնելով Մեքքայի տնտեսական ու

կրոնական նշանակությունը, Ալլահի մարգարեն այն դարձրեց իր աստվածապետական պետության հոգևոր կենտրոնը: Միաժամանակ նա Քանաան հողակեց որպես մուսուլմանական սրբավայր, ուր ուղղադավանները, ինչպես նախկինում հեթանոսները, պետք է կատարեին ուխտագնացություն: Քաաբան անվանվեց «Ալլահի տուն» («Բայթուլլահ»): Միաստվածությունը որպես արաբների միասնության խորհրդանիշ եկավ փոխարինելու բազմաստվածությանը: Արաբիայի բնակիչների էթնիկական և լեզվական ընդհանրությունը ամրակայվեց նաև կրոնական ընդհանրությամբ: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Դուք բոլորդ բռնեցեք Ալլահի մեկնած պարանից և միք բաժանվի իրարից և հիշեցեք, որ Աստծո շնորհը ձեր վրա էր, երբ թշնամիներ էիք և նա ձեր սրտերը հաշտեցրեց իրար հետ և դուք նրա շնորհովը եղբայրներ դարձաք» (3:98):

Միաժամանակ իսլամը ստեղծեց նաև շահագործման նահապետական-ֆեոդալական տիպի իր համակարգը, որի պայմաններում «անհավատները» կամ ոչ մահմեդականները սկզբում Արաբիայում, իսկ ապա նաև Մերձավոր Արևելքի և Հյուսիսային Աֆրիկայի նվաճված երկրներում ենթակա էին լինելու անլուր ու դաժան շահագործման և նրանց աշխատանքի պտուղները յուրացնելուն:

Մեքքան վերցնելուց հետո ևս Մուհամմադի նստավայրը շարունակում էր մնալ Մադինան: Ըստ ավանդության, վերադառնալով Մադինա, մարգարեն որոշում է այցելել մոր գերեզմանին, թեև մուսուլմանական օրենքներով հեթանոսների գերեզմաններին այցելելը արգելված էր: Ուստի Ալլահից թույլտվություն խնդրելով, նա կատարում է իր ուխտը և աղիողորմ լաց լինում:

Բայց քանի որ կար Ալլահի արգելքը, նա գերեզմանի վրա չի աղոթում:

Մեքքան ընկճելուց և մեծ թվով ցեղերի դարձի բերելուց հետո, մուսուլմանական համայնքը սկսում է ձեռք բերել իսկական պետության հատկանիշներ: Ոչնչացնելով կամ մահմեդական դարձնելով իր թշնամիներին, ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին, զինվոր-մարգարեն դարձավ մարգարե-պետական գործիչ: Այսուհետև Մուհամմադի խնդիրն էր ստեղծել իրավական համակարգ և սահմանել օրենքներ, որոնցով պետք է ապրեր մուսուլմանական համայնքը: Այս նոր իրադրության պայմաններում Մուհամմադի հայտնությունները շարունակվում էին, սակայն դրանք ավելի շատ վերաբերում էին մուսուլմանական համայնքի կազմակերպման հարցերին: Օրինակ, մարգարեն արգելեց վաշխառությունը, այնուհետև թեև նա պահպանեց «ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման» սկզբունքը, սակայն նրա հայտնությամբ ասվում էր, որ վրիժառությունը չպետք է ծնի նոր վրիժառություն: Այլ կերպ ասած, նա դատապարտում էր արյան վրիժառության սկզբունքը, սակայն այնքանով, որ այն չհանգեցներ վրիժառության անվերջանալի շղթայի: Այսպիսով, փաստորեն արյան վրիժառության հին համակարգը պահպանվում էր, սակայն առանց ծայրահեղությունների:

Օրենսդրության հետ զուգահեռ աստիճանաբար ձևավորվում էր նաև սովորույթների կոդեքսը՝ ադաթը: Մուհամմադը դատական վճիռները միանձնյա ձևով կայացնում էր հենվելով բեդվինական սովորական սովորութեան իրավունքի վրա: Սակայն հարկ է նշել, որ Մուհամմադի կենդանության օրոք իրավական համակարգը դեռևս գտնվում էր սաղմնային վիճակում: Պահանջ-

վեց համարյա մեկ դար, որ մշակվեն մուսուլմանական իրավունքի նորմերը:

Մուհամմադը մշակեց և գործողության մեջ դրեց նաև հարկային համակարգի հիմնական սկզբունքները: Մասնավորապես մագաբեն արմատավորեց զաքյաթ և սադաքա հարկատեսակների վճարման պարտավորությունը, որոնց նպատակն էր համայնքի աղքատ անդամներին, որբերին, ամուսիններին կորցրած այրիներին, հիվանդներին և այլն նյութական օգնություն ցուցաբերելը: Այդ նոր կարգի համաձայն, իրենց եկամուտների մի մասը մուսուլմանները պետք է մտցնեին հասարակական գանձարանը: Նշված համակարգի նպատակն էր նաև ինչ որ չափով հարթեցնել իսլամական համայնքի ներսում առկա սոցիալական հակասությունները: Մուսուլմանները վճարելու էին միայն զաքյաթ և սադաքա հարկատեսակները, իսկ ոչ մուսուլմանները պարտավոր էին վճարելու շնչահարկ կամ ջիզյա, ինչպես նաև հողային հարկ (խարաջ): Սովորաբար ջիզյան որոշվում էր «հաշտություն» կնքելու պահին և միջին հաշվով հավասար էր տարեկան մեկ դիրհեմի: Այդ հարկը կարելի էր մուծել նաև բնամթերքով. ցորենով, արմավի (խուրմայի) պտուղներով, անասուններով, կամ արհեստագործության զանազան արտադրանքներով: Ի դեպ, քոչվորների մեծ մասը հարկեր չէր վճարում, քանի որ նրանք երբեք էլ հարկեր չէին մուծել, ուստի պարզապես քոչվորների շեյխերից Մուհամմադը ընդունում էր «նվերներ»:

Սակայն անսպասելիորեն պարզ դարձավ, որ իսլամի հախուռն տարածման հետևանքով իրերի ստեղծված վիճակը մուսուլմաններին շահույթներ չի բերում. դաշտերի բերքը չշատացավ, առևտուրը չաճեց և այլն: Մադինայի հարուստ մուսուլմանները, որոնք արդեն սովորել էին իրենց ոչ մի բանից չզրկելու,

հասկացան, որ հարկերը չեն ծածկում իրենց աճող կարիքները: Զանգվածաբար Մուհամմադի մոտ էին գալիս ոչ շատ վաղուց իսլամն ընդունած աղքատներ, մինչդեռ մարգարեն ի վիճակի չէր բավարարել այդպիսի մեծ թվով մարդկանց նյութական պահանջները: Այդ ընչագուրկ մարդիկ ձգտում ունեին պատերազմել և ձեռք բերել ռազմական ավար, սակայն Մուհամմադն ի վիճակի չէր զինել այդպիսի մեծ թվով մարդկանց: Ուստի ռազմական բյուջեն լցնելու համար նա ստիպված էր մտցնել նորանոր հարկեր, իսկ դա պատճառ էր հանդիսանում աճող դժգոհության համար: Այս ու այն տեղերից սկսեցին լավել տրտունջներ, նույնիսկ մեղադրանքներ ու վիրավորական արտահայտություններ մարգարեի հասցեին: Դրությունը շտկելու համար շտապ կարիք կար նոր հայտնության: Եվ ահա երկնքից իջնում է հերթական հայտնությունը, որտեղ ասվում էր, որ Ալլահը պահանջում է հարգալից վերաբերմունք ունենալ իր մարգարեի նկատմամբ: Այսուհետև Ալլահի հրամանով բոլորը պարտավոր էին ճանապարհը զիջել մարգարեին, նրան անունով չանվանել, երբ քարոզը վերջանում է ոչ թե հավաքվել ու ինչ-ինչ հարցեր քննարկել, այլ քաշվել իրենց տները:

630 թ. ամռանը Սիրիայից Մադինա ժամանած վաճառականների միջոցով Մուհամմադը տեղեկություն է ստանում, որ Բյուզանդիայի կայսր Հերակլի բանակը պատրաստություններ է տեսնում Արաբիա ներխուժելու համար: Որ իբր այդ արշավանքին մասնակցելու պատրաստակամություն են հայտնել նաև Հորդանանի երկու արաբական ցեղեր:

Ուստի 631 թ. սեպտեմբերին մարգարեն կոչով դիմում է հավատացյալներին Բյուզանդիայի դեմ արշավանք սկսելու վերաբերյալ: Այդ արշավանքի համար ժամանակը ճիշտ էր ընտրված:

Հռոմեական կայսրության արևմտյան մասը գրավված էր բարբարոսների կողմից, արևելքում Բյուզանդիան մխրճվել էր ներքին երկպառակությունների մեջ։ Սասանյան Իրանի դեմ պատերազմներում բյուզանդական կայսրությունը ծայրահեղորեն թուլացել էր։ Այդ բոլորը իսլամի զինվորներին հնարավորություն էր ընձեռում լավագույնս օգտագործել հակառակորդի համար ստեղծված քաղաքական անբարենպաստ վիճակը։

Պատերազմի կոչը վախեցրեց շատ մահմեդականների։ Նրանցից ոմանք նույնիսկ հրաժարվեցին արշավանքին մասնակցելուց, պատրվակ բռնելով մերթ չափից ավելի շոգ ամառը, մերթ հասունացած արմավի պտուղները քաղելու անհրաժեշտությունը, մերթ իրենց հիվանդությունը, մերթ աղքատությունը և այլն։ Մահմեդականներից մեկը նույնիսկ իր հրաժարումը պատճառաբանեց նրանով, որ ինքը ոչ չափավոր կիրք է տածում կանանց նկատմամբ և երբ տեսնի Բյուզանդիայի կանանց, տեղնուտեղը գետին կըկնի, հետևաբար ավելի լավ է մնա իր տանը։ Մուհամմադը շատ չէր խորանում նման անհեթեթ պատճառաբանությունների մեջ, հավանաբար ենթադրելով, որ ավելի լավ է նման մարդիկ մնան տանը, քան ճակատամարտի ժամանակ դիմեն դասալքության։

Վերոհիշյալ և այլ կարգի դժվարությունները հաղթահարելու համար մարգարեն կարիք ուներ նոր հայտնության և այն չուշացավ։ Ղուրանի «Աթ-Թաուրա» («Ապաշխարհանք») սուրայի շատ այաթներ նվիրված են այդ հայտնությանը։ Նրանցում մասնավորապես ասվում է. «Պատերազմի գնացե՛ք թեթև եւ ծանր եւ պատերազմեցե՛ք ձեր ստացվածքով եւ ձեր անձերով Աստծո ճանապարհում. սա լաւ է ձեզ համար, եթէ հասկանաք»։ «Ետ մնացողները ուրախացան իրանց տեղը աստուծոյ մարգարէի դեմ, եւ զգլում էին որ իրանց ստացւածքովը եւ անձերով Աստուծոյ ճա-

նապարհում պատերազմեն եւ ասում էին, «այս տաքութիւնում դուրս մի՛ գնաք պատերազմի»: «Դու ասա՛, «դժոխքի կրակը անելի շատ տաք է եթէ հասկանան» (9:41, 82):

Չնայած վերոհիշյալ կարգի բազում դժվարություններին ու խոչընդոտներին, Մուհամմադին հաջողվեց արագ գորահավար կատարել: Աղբյուրների վկայությամբ, մարգարեի դրոշի ներքո հավաքվեցին 30 հազար մարտիկներ, այդ թվում նաև 10 հազարանոց հեծելազոր: Այդպիսի խոշոր բանակը զինելու համար պահանջվում էին խոշոր միջոցներ: Մարգարեն այլ ելք չունեւ, բացի օգնության խնդրանքով ժողովրդին դիմելուց: Մուհամմադի այդ կոչին առաջինը արձագանքեցին նրա մերձավորագույն զինակիցները: Աբու Բաքրը, օրինակ, զոհաբերեց իր ողջ ունեցվածքը: Պատմվում է, որ երբ նա Մուհամմադին է հանձնում այն ամենը, ինչ ինքն ունի, չցանկանալով ընդունել այդ ողջ ունեցվածքը, մարգարեն հարցնում է. իսկ քեզ ի՞նչ մնաց. հետևում է պատասխանը՝ Ալլահը և նրա մարգարեն:

Հօգուտ պատերազմական ֆոնդի հատկացվեցին նաև տաղակա հարկատեսակից գանձվող գումարները: Իր հերթին ողջ մուսուլմանական համանքը ևս ընդհանուր գործի մեջ դնելով իր լուրման, տալիս է, ով ինչքան կարող է:

Արշավանքը անձամբ գլխավորում էր ինքը՝ Մուհամմադը: Մեկնելուց առաջ մարգարեն հրամայեց Ալի իբն Աբու Թալիբին մնալ Մադինայում և կառավարել մինչև իր վերադարձը:

Ձորքերը արշավանքի մեկնեցին ոչ լրիվ կազմով և արդեն ճանապարհին տեղի ունեցան դատալքության դեպքեր: Այդ ուղությամբ առաջին օրինակը ցույց տվեցին «երկերեսանիւները», որոնք գորքի առաջին իսկ հանգստի վայրում շրջեցին իրենց ուղ-

տերի գլուխը դեպի հետ: Այնուհետև դասալքությունը ձեռք բերեց զանգվածային բնույթ:

Անցնելով 350 կիլոմետր, Մուհամմադի բանակը կանգ առավ Սիրիայի սահմանների մոտ գտնվող Թեբրուք (Թաբուք) կոչված վայրում: Այստեղ իր հետախույզների միջոցով Մուհամմադը տեղեկանում է, որ սիրիական վաճառականների հաղորդած տեղեկությունը բյուզանդացիների մեծ արշավանքի մասին կեղծ է: Ուստի նա հրամայում է Թեբրուքի շրջակայքում ճամբար դնել: Հսկայական բանակի ներկայությունը սարսափի է մատնում քաղաքի բնակչությունը: Չհամարձակվելով դիմադրություն ցույց տալ, նրանք մահմեդականներին առաջարկում են փրկագին: Այդ հեշտ հաղթանակը Մուհամմադին ոգևորություն է պատճառում և նա որոշում է առիթն օգտագործել նոր տարածքների նվաճման համար: Այդ նպատակով նա ջոկատներ է ուղարկում մոտակա օազիսները: Դրանցում ապրող ցեղերն ու տոհմերը ևս որոշակի պայմաններով նույնպես համաձայնվում են անցնել Ալլահի և նրա մարգարեի հովանավորության տակ:

Բանակում սկսված տարածայնությունների և տարբեր բնույթի դժգոհությունների պատճառով Մուհամմադը չհամարձակվեց շարունակել ռազմարշավը և չանցավ Բյուզանդիային ենթակա տարածքների սահմանը: Նա սահմանափակվեց լոկ դեպի Կարմիր ծովի ափերը մի քանի արշավանքներ կազմակերպելով:

Ի վերջո 631 թ. դեկտեմբերին իսլամական բանակը հարուստ ավարով վերադարձավ Մադինա: Քաղաքում մնացած վախկոտներին, որոնք չմասնակցեցին արշավանքին, հայտարարվեց բոլկոտ: Վերջիններս սարսափահար Մուհամմադից աղերսեցին ներել իրենց: Ալլահը հերթական հայտնության ժամանակ տեղեկացրեց մարգարեին, որ ներման կարող են արժանանալ միայն

աղքատները, որբերը, այրի կանայք, հիվանդները և այլն ողորմություն տալով: Այդ մարդիկ ապաշխարելով իրենց մեղքը վճարեցին պահանջվող ողորմությունը, որը երբեմն կազմում էր նրանց ողջ ունեցվածքի երրորդ մասը: «Երկերեսանիների» առաջնորդ Աբդալլահ իբն Ուբայան, ի դեպ, խուսափեց պատժից. ճանապարհին նա ծանր հիվանդացավ և հրաժեշտ տվեց կյանքին: Կորցնելով իրենց ղեկավարին, «երկերեսանիները» այսուհետև դադարեցին կազմակերպված ուժ լինելուց, իսկ նրանց ալ-Դիրար մզկիթը շուտով Մուհամմադի կողմից հողին հավասարեցվեց:

Թերբուքից վերադառնալուց հետո մարգարեն որոշեց մեկնել Մեքքա ուխտագնացության: Ալլահի ավետաբերին անհրաժեշտ էր այդ ուխտագնացության միջոցով ցուցադրել իսլամի ողջ հզորությունը: Նա Աբու Բաքրին հանձնարարեց գլխավորել այդ հաջը: 632 թ. մարտին ուխտավորները դուրս եկան Մադինայից և ուղևորվեցին դեպի Մեքքա Քաաբային երկրպագելու համար: Հիվանդությունից նվաղած Մուհամմադը մնաց Մադինայում և Ալլահից ստացավ նոր հայտնություններ: Դրանք այն աստիճանի կարևոր էին, որ ուխտագնացների հետևից մարգարեն ուղարկեց Ալիին, որը հանձնարարություն ուներ ուխտավորների կողմից Քաաբայում զոհ մատուցելուց հետո հրապարակելու Ալլահի նոր կամքը: Բարձրյալը հրամայում էր, որ զոհաբերության օրվանից հետո առաջիկա չորս ամիսների ընթացքում հեթանոսները պետք է գտնվեն անվտանգության մեջ: Այդ ժամկետի ավարտից հետո բոլոր աստվածամերժներին, որոնց հետ խաղաղության պայմանագիր կնքված չէ, մուսուլմանները պետք է առաջարկեն ընդունել իսլամը: Ովքեր կհրաժարվեն, նրանց դեմ կհայտարարվի պատերազմ, բացի այդ, հաջորդ տարվանից չի թույլատրվելու, որ որևէ հեթանոս մոտենա Քաաբային:

Երբ մարգարեի նոր հայտնությունը հաղորդվեց ժողովրդին, բոլորի համար պարզ դարձավ, որ Ալլահը հրամայել է իր ավետաբերին հեթանոսների դեմ սկսել սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ: Ըստ էության հարցը դրվում էր հետևյալ կերպ. բազմաստվածության հետևորդները կամ պետք է ընդունեն իսլամը, կամ մեռնեն՝ այլ ընտրություն նրանք չունեն: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Արդ երկրիս վրայ չորս ամիս ազատ ման եկե՛ք. եւ իմացե՛ք դուք չէք կարող Աստուծուն տկարացնել. բայց Աստուած անհաւատներին խայտառակող է» (9:2): «Բացի այն կռապաշտներից, որոնց հետ դուք դաշինք էք դրել եւ նրանք ձեզ դեմ ոչ մի բան չեն դրժել եւ ոչ մեկին էլ չեն օգնել ձեզ դեմ: Ուրեմն կատարեցէք նրանց համար իրանց դաշինքը մինչեւ իրանց ժամանակը, որովհետև Աստուած սիրում է երկիւղածներին» (9:4): «Բայց երբ սուրբ ամիսները վերջացան, այն ժամանակ սպանեցէք կռապաշտներին որտեղ էլ նրանց գտնէք, եւ բռնեցէք նրանց եւ պաշարեցէք եւ նրանց համար ամեն անցքերում դարան մտէք» (9:5):

Ալլահի պատվիրանում ասվում էր, որ ջիհադը պետք է վերջանա միայն այն ժամանակ, երբ անհավատությունը իսպառ արմատախիլ կլինի:

Այդ նույն օրերին հաստատվեց նաև մարգարեի կողմից հակաքրիստոնեական դիրքորոշումը: Ալլահի հրամանով, որը որպես հայտնություն հաղորդվել էր մարգարեին, «Գրքի մարդիկ» ևս ենթակա էին ջիհադի, մինչև որ «ստորացված լինելով» իրենց ձեռքով չտան փրկագին և գլխահարկ՝ ջիզիե: Այս հայտնությունը պարունակում էր քաղաքական ենթատեքստ, քանի որ Մուհամմադը ծրագրել էր ծավալել լայն նվաճողական քաղաքականություն քրիստոնյա Բյուզանդիայի հյուսիսային նահանգների նկատմամբ:

Այսպիսով, դավանանքի ազատությունը, որը նախկինում քարոզվում էր մարգարեի կողմից, վերացվում էր:

Իսլամն ընդունելու համար հեթանոսներին հատկացված չորս ամիս ժամանակը լրիվ բավարար եղավ այն բանի համար, որ ընկճված ցեղերի շեյխերը գան Մուհամմադի մոտ և հնազանդորեն ընդունեն նրա կրոնը:

Այս ամենի ընթացքում իսլամական համայնքի ներսում ներքին խմորումները չէին դադարում: Նույնիսկ Մուհամմադի մերձակա զինակիցների շրջանում գնալով ավելի ու ավելի հաճախ էին տեղի ունենում կատաղի վեճեր: Պատճառը իշխանության տիրանալու անհագ ձգտումն էր: Մուհամմադը զգում էր, որ գնալով ավելի ու ավելի է նվազում իր ազդեցությունը այդ մարդկանց նկատմամբ: Միաժամանակ նա սկսում էր գիտակցել, որ բոլոր այդ մարդիկ հիանալի գիտեն Ղուրանը և հիանալի կարողանում են այն մեկնաբանել: Հետևաբար իր մարգարեկան առաքելությունը արդեն մոտենում է ավարտին:

Հարկ է նշել, որ դառնալով համարյա ողջ Արաբիայի քաղաքական առաջնորդը, Մուհամմադը թագավորական տիտղոս (մավիթ) չընդունեց: Նրա կյանքը և կենցաղը շարունակում էր մնալ շատ հասարակ, չտարբերվելով ունևոր քաղաքաբնակների կյանքից: Նա չէր ձգտում հարստության և պերճանքի, սակայն իր ընտանիքը և իր տոհմի անդամներին նա նյութապես ապահովեց, որոշելով, որ ռազմական ավարի հինգերորդ մասը (խումս) իրենից հետո պետք է հատկացվի մարգարեի ազգականներին ու սերունդներին, ինչպես նաև «սրբազան պատերազմում» զոհված զինվորների այրիներին ու նրանց որբացած զավակներին:

ՄՈՒՀԱՄՄԱԴԻ ՄԱՀԸ

632 թ. հունվարին Մուհամմադի որդին՝ Բքրահիմը անսպասելի կերպով հիվանդացավ դողերոցքով: Չնայած նրան, որ հայրը բժիշկ չմնաց, որ չկանչեր և գիշեր-ցերեկ աղոթում էր, որ Ալլահը փրկի իր միակ որդուն, բայց անօգուտ: 632 թ. հունվարի 27-ին Բքրահիմը մահացավ: Մուհամմադը աղիոդորմ ու անդադար լաց էր լինում և ողբում որդու կորուստը: Այդ ողբը դատապարտվեց մուսուլմանների կողմից, որոնք հիշեցրին մարգարեին, որ և՛ կյանքը և՛ մահը՝ Ալլահի ձեռքերում է: Որդու մահը խիստ փոխեց Մուհամմադին: Երբ նա դադարեց լաց լինելուց, դարձավ բացարձակապես հանգիստ: Որոշ ժամանակ անց, առանց որևէ պատճառի, նա հանգիստ ու անվրդով ասաց իր աղջկան՝ Ֆաթիմային, որ շուտով կմեռնի: Վերջինս սկսեց լաց լինել, բայց Մուհամմադը ժպտալով ասաց. «Լաց մի լինի: Ինձ առաջարկվեց կատարել ընտրություն և ես ընտրեցի մահը»:

Ոչ միայն իր դառն նախատրամադրվածությունը, այլև չդադարող ու հյուծիչ հիվանդությունը օրըստօրե նրան հասցնում էին մահվան դուռը: Նա ավելի ու ավելի հաճախակի էր տառապում գլխացավերից, սկսեց իր տան պատերի հետևում ավելի շատ թաքնվել մարդկանցից:

632 թ. մարտ ամսին սկսվեց ուխտագնացության ժամանակը, Մուհամմադը մեկնեց Մեքքա: Մարգարեի այդ ուխտագնացությունը ստացել է «հրաժեշտի ուխտագնացություն» («Հաջ ալ-Վադա») անվանումը: Մարգարեի հաջը հավատացյալների մոտ առաջ բերեց մեծ խանդավարություն և համաձայն արաբ պատմիչների, նրա հետ ուխտագնացության մեկնեցին մոտ 60 հազար

հավատացյալներ: Մարգարեն իրեն զգում էր շատ հոգնած ու նվաղած և այլևս ուժ չունեի կատարելու կրոնական ծիսակատարությունները: Նրա փոխարեն դա անում էր Աբու Բաքրը:

Այդ վերջին ուխտագնացության ժամանակ ի վերուստ մարգարեին ուղարկվեցին հայտնություններ հաջի կանոնների մասին, որոնց առ այսօր հետևում են բոլոր մուսուլմանները:

Մի փոքր հանգստանալուց հետո Մուհամմադը որոշեց Մինի և Մուզդալիֆի հովիտները, ինչպես նաև Արաֆաթ լեռը մաքրել հեթանոսական «անմաքրություններից»: Հազարավոր հավատացյալներ գնում էին նրա հետևից և ջարդ ու փշուր անում հեթանոսական կուռքերը: Այնուհետև Մինի հովտում Մուհամմադը իր ժողովրդին դիմեց ճառով, որը կարելի է անվանել «հրաժեշտի

ճառ»: Իր ճառում նա մեկ անգամ ևս կրկնեց Ալլահի պատվիրանները և ասաց, որ մահմեդականները տարեցտարի պետք է կատարեն ուխտագնացություն: Նա ասաց նաև, որ մուսուլմանները պետք է ապրեն խաղաղության ու միասնության մեջ, օգնեն մեկը մյուսին, արդարացի կերպով վերաբերվեն իրենց կանանց ու ստրուկների հետ և մոռանան արյան վրիժառությունը, որ յուրաքանչյուր մահմեդականի կյանքն ու սեփականությունը անձեռնմխելի ու սրբազան է: Հավատացյալներին կոչ էր արվում ուրիշներին վնաս չպատճառել, անարդարություններ չգործել և չհանդուրժել անարդարությունները: Նա ասում էր, որ կանանց նկատմամբ ձեզ տրված են իրավունքներ, բայց և նշում էր, որ նրանք ևս ձեր նկատմամբ ունեն իրավունքներ: Հորդորում էր լավ վերաբերվել սեփական կնոջ նկատմամբ, հիշեցնելով, որ նրանք «ձեր կողմնակիցներն են և հավատարիմ օգնականները»: Կոչ էր անում աղոթել, ծով պահել, իրենց ունեցվածքից զաքյաթ վճարել հոգուտ չունեորների: Որ վաշխառությունը հաճո չէ Ալլահին, հետևաբար

արգելվում է: Նա ասում էր, որ «արաբը առավելություն չունի ոչ արաբի նկատմամբ, սպիտակը սևի նկատմամբ և ոչ էլ սևը սպիտակի նկատմամբ: Մուսուլմանը պետք է լինի մուսուլմանի եղբայրը»: «Ինձանից հետո, - շարունակում էր Մուհամմադը, - այլևս չի լինելու ոչ մարգարե, ոչ Աստծո ավետաբեր, չի լինելու նաև այլ հավատք: Ես ձեզ թողնում են երկու բան. Ղուրանը և Մուննան, հետևեցեք դրանց և դուք երբեք չեք ընկնի մոլորության ու խարխափումների մեջ»: Մարգարեն իր ճառն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Հիրավի, ես կատարեցի այն, ինչ ինձ հանձնարարված էր»:

Ուխտագնացությունից Մադինա վերադարձի ճանապարհին մարգարեն մի փոքր դադար է տալիս ուխտավորներին Ղադիյ խում կոչված վայրում, որտեղ դիմելով նրանց ասում է. «Ես ցանկանում եմ ձեզ տալ երկու պատվիրան: Եթե դրանք կատարեք, ապա մինչև Ահեդ դատաստանը ոչ մի դժվարության չեք հանդիպի. դրանցից առաջինը Ալլահի խոսքին հետևելն է, այն թելին հետևելը, որը Բարձրյալը երկնքից իջեցրել է երկրի վրա: Երկրորդը ինձանից հետո իմ ընտանիքի նկատմամբ հոգ տանելն է»: Ուխտագնացները միահամուռ խոստանում են սրբորեն կատարել մարգարեի այդ պատվիրանները:

Վերադառնալով Մադինա, անխոնջ ու անհանգիստ խառնվածքի տեր մուսուլմանական համայնքի առաջնորդը սկսեց իր ժողովրդին նախապատրաստել նոր արշավանքի դեպի հյուսիս, Բյուզանդիայի սահմանամերձ Անդրհորդանանի հողերը: Այդ արշավանքը գլխավորելու պարտականությունը նա դրեց Ջայդի որդու՝ Օտամի վրա, որն ընդամենը քսան տարեկան էր: Երբ մարգարեն ճանապարհում էր բանակին, բոլորի համար պարզ դարձավ, որ նրա օրերը հաշվված են:

Անցնելով մեկ օրվա ճանապարհ, գորքերը ճամբար դրեցին և սկսեցին լուրի սպասել Մուհամմադի առողջության, ավելի ճիշտ մահվան մասին: Բանակում գտնվող ազդեցիկ մարդիկ պատրաստվում էին մարգարեի մահվան գույժը լսելուն պես անմիջապես վերադառնալ Մեքքա և մասնակցել իշխանության բաժանմանը:

Այդ նույն գիշերը Մուհամմադը արթնացավ իր ականջների մեջ լսվող ձայներից, ինչ որ մեռելներ խնդրում էին իրենց համար աղոթել: Մուհամմադը հասկացավ, որ ինքը միշտ աղոթել է իր ումմայում բոլոր մեռածների համար, սակայն մոռացության է մատնել նրանց, որոնք մահացել են ռազմի դաշտում, իր արշավանքների ժամանակ: Հենց գիշերով, մի ստրուկի ուղեկցությամբ նա մեկնում է գերեզմանատուն, որտեղ դիմելով հանգուցյալներին ասում է. «Օ՛, հողում հանգստացողներ: Բացվող արշալույսը ձեզ համար ավելի հանգիստ է, քան կենդանի մարդկանց համար: Դուք նրանցից երջանիկ եք: Ի տարբերություն կենդանի մարդկանց, Ալլահը ձեզ ազատել է գալիք օրերի դժբախտություններից»: Այնուհետև դիմելով ստրուկին, նա ասում է. «Այստեղ ինձ առաջարկում են ընտրություն կատարել երկու ճանապարհների միջև. կամ մնալ այս աշխարհում, կամ գնալ Ալլահի մոտ: Ես ընտրում եմ երկրորդը»:

Առավոտյան Մուհամմադի վիճակը դառնում է չափազանց վատ: Նա խնդրում է իրեն տանել Այիշայի տունը: Այլևս նա քայլել չէր կարողանում: Հաջորդ օրը նույնիսկ չկարողացավ վեր կենալ իր մահճից աղոթելու համար: Երբ նրան բարձրացրին, նա կորցրեց գիտակցությունը: Հանկարծ ուշքի գալով, Մուհամմադը խնդրեց բերել թուղթ ու գրիչ, որպեսզի գրի իր վերջին ցանկությունները: Սակայն այդ խնդրանքը չկատարվեց. ոչ մեկին պետք չէր մարգարեի կողմից նշանակված ժառանգորդ: Նրա զինակից-

ների նեղ շրջանը, փոխադարձ համաձայնության ճանապարհով ցանկանում էր ինքը որոշել այն մարդուն, որը մարգարեի մահվանից հետո կդառնար գլխավոր դեմքը: Անձամբ մարգարեի կողմից որպես ժառանգորդ առաջադրված մարդը ոչ մեկին ձեռնտու չէր, ավելին՝ ոչ ոք չէր ցանկանում, որ հենց ինքը լինի այդ մարդը: Միանգամայն պարզ էր, որ այդ ընտրյալին սպասում էր մահը:

Մադինայում սկսեցին պտտվել լուրեր, որ մարգարեն արդեն մահացել է, սակայն այդ իրողությունը թաքցնում են ժողովրդից: Մուհամմադի մերձավորագույն զինակիցները փորձում էին հավատացնել, որ դա այդպես չէ, որ հիվանդությունը շուտով կնահանջի, բայց նրանց ոչ ոք չէր հավատում: Հունիսի 8-ին Այի-շայի տան դռները բացվեցին, վերջինս հետ տարավ վարագույրը և դռների մեջ երևաց Մուհամմադը: Նրան կողքից բռնել էին, բայց կանգնած էր ինքը և նույնիսկ ձեռքով թափահարեց հավատացյալների կողմը: Ժողովուրդը հանգստացավ, բայց բառացիորեն մի քանի ժամից հետո մարգարեն մահացավ (632 թ. հունիսի 8-ին կամ Ռաբի ալ-ավվալ ամսի 13-ին), Մադինա տեղափոխվելու 11-րդ տարում, 63 տարեկան հասակում:

Այիշան կանչում է Մուհամմադի մյուս կանանց և նրանք սկսում են բարձրաձայն ողբը: Ժողովուրդը խառնվել էր իրար: Մարդիկ իրար հարց էին տալիս, թե մի՞թե մարգարեն կարող է մեռնել, ինչպես սովորական մարդ: Սակայն Աբու Բաքրը նրանց հիշեցրեց Ուխուդ լեռան մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո մարգարեի նոր հայտնությունը. «Մուհամմադը միմիայն մի ուղարկված է. նրանից առաջ էլ ուղարկվածներ կային: Արդ եթե նա մեռնի կամ սպանի, դուք արդե՞ք ձեր հետքերին ետ կը դառնաք: Հիմա՞յ ով որ իրան հետքերին ետ դառնայ, նա աստուծուն ոչինչ չի վնասի. սակայն Աստուած անպատճառ վարձատրելու է երախտագետներին» (3:138): Այդ տազնապալից օրերին Մեքքայի փո-

խանորդ Աթթաբ իբն Ասիդը, վախենալով հուզումներից, տնից դուրս չէր գալիս: Բոլորին հուզում էր մի հարց. ի՞նչ է այսուհետև լինելու: Անմիջապես հայտնվում են կեղծ մարգարեներ: Շատերի մոտ կասկածներ են առաջանում իսլամի ճշմարտացիության վերաբերյալ և ցանկություն վերադառնալու իրենց նախնիների կրոնին: Բոլորին հուզում էր նաև հետևյալ հարցը. ո՞վ կփոխարինի մարգարեին: Այդ հարցի պարատասխանը չկար, քանի որ, ինչպես նշվեց, իր կենդանության օրոք մարգարեն ժառանգորդի անուն չէր տվել:

Մուհամմադին միշտ համատարիմ Օմարը փորձում էր բռնորդին հանգստացնել, ասելով, որ մարգարեն չի մահացել, այլ պարզապես մեկնել է Ալլահի մոտ և շուտով կվերադառնա, իսկ ով կասկածում է դրանում, ինքը կկտրի նրա գլուխը:

Մակայն շուտով Այիշայի տան մոտ հայտնված Աբու Բաքրը խոսներամ բազմության ներկայությամբ հայտարարեց, որ Մուհամմադը այլևս ոչ չէ, նա մահացել է: Դիմելով հավաքվածներին նա ասում է. «Մարդիկ, եթե դուք երկրպագում եք միայն Մուհամմադին, ապա նա մահացավ: Եթե դուք երկրպագում եք Ալլահին, ապա նա չի կարող մեռնել: Մուհամմադը Ալլահի մարգարեն է: Ինչպես և իրենից առաջ եղած բոլոր մարգարեները, նա ևս մահացավ: Ինքը Ալլահը ևս իր Ղուրանում ասել է, որ Մուհամմադը լոկ նրա մարգարեն է և նա անպայման կմեռնի: Եվ ի՞նչ, այն բանի համար, որ մարգարեն մահացավ, դուք երես կթեքե՞ք նրա հավատքից»:

«Նախկին աղբատ, վարձկան հովիվը,- գրում է Լեոն,- մեռնում էր իբրև մի ամբողջ երկրի տեր, իբրև մի թագավոր, որ մարմնացնում էր իր մեջ աստծո փոխանորդությունը: Նա միայն կրոնական գործիչ չէր: Կրոնի միջոցով նա ստեղծել էր մի ամբողջ քաղաքական կազմակերպություն, մի պետություն, որ միացնում էր

ամբողջ արաբական աշխարհը և իրականացնում էր հին դարերի կրոնական իդեալը՝ աստվածապետություն, այն դրությունը, երբ աստված ինքն է պետության գլուխն ու կառավարիչը: Իր Ղուրանով նա տվել էր այդ պետությանը ոչ միայն կրոնական կանոններ, քաղաքական կազմակերպության հիմունքներ, այլև օրենքներ՝ ներքին քաղաքացիական կյանքը կանոնավորելու համար»:

Համաաշխարհային մեծ կրոններից մեկը ստեղծած մարգարեն թաղվեց ճիշտ այն նույն տեղում, որտեղ մահացել էր, Այիշայի սենյակում: Նրա մահիճը կողքի քաշեցին և նրա տակ փորեցին գերեզման: Այդ նույն տեղում հետագայում կառուցվեց մեծ դամբարան, որը ներկայումս Մադինայում հանդիսանում է իսլամի կարևորագույն սրբավայրերից մեկը:

Հանրագումարի բերելով մարգարեի կյանքի անցած ճանապարհը, իսլամագետ Ա. Մասսեն գրում է. «Շնորհիվ Մուհամմադի կրոնական և քաղաքական հանճարի, որն ընդունակ էր միավորել ու համախմբել մարդկանց, արաբները, ճանաչելով իրենք իրենց, դուրս եկան տգիտության ու անիշխանության վիճակից և պատրաստ էին նրան, որ վճռականորեն գրավեն իրենց տեղը քաղաքակրթության պատմության մեջ:

Քանի որ մարգարեն չէր թողել արական սեռի ժառանգորդ, ուստի նրա ժառանգորդի հարցի շուրջը անմիջապես բորբոքվեց սուր քաղաքական ճգնաժամ: Սկսվեց իշխանության բաժանման շուրջը տենդագին պայքար: Հատկապես թեժ պայքար ծավալվեց մեքքացիների ու մադինացիների միջև: Ծնունդ առան բազմաթիվ կուսակցություններ ու քաղաքական խմբավորումներ: Մուհամմադի փեսա Ալին, որին աջակցում էին ազ-Զուբայրը և Թալխան, իր կողմնակիցներին հավաքեց Ֆաթիմայի տանը: Մաադ իբն Ուբայդան անսարների հետ միասին հավաքվեցին Բանու Մադաթա թաղամասում: Մուհաջիբների մեծ մասը Օմարի (Ումար) գլխա-

վորությամբ բոլորին կոչ էին անում հավատարմության երդում տալ Աբու Բաքրին որպես Մուհամմադի տեղակալ (խալիֆ), սակայն անսարները պահանջում էին խալիֆ ընտրել իրենց մարդկանցից մեկին: Աբու Բաքրը հրաժարվում էր դառնալ Մուհամմադին հաջորդող, առաջարկելով Օմարի և Աբու Ուբայդայի թեկնածությունները: Ստեղծվեց ներքին «քաղաքացիական» պատերազմի լուրջ սպառնալիք: Հասկանալով դա, Օմարն անհապաղ մեկնեց Աբու Բաքրի մոտ և նրանք միավորվեցին: Միաժամանակ առաջ ելան անսարները, մտավախություն ունենալով, որ իրենց հակառակորդ հազրաջ ցեղը կարող է բարձրանալ, համաձայնվեցին հավատարմության երդում տալ Աբու Բաքրին: Իր հերթին Օմարը ևս հավատարմության երդում տվեց Աբու Բաքրին, նրա կողմը շրջեց մեծամասնությանը և սանձեց բոլորի կրքերը: Այսպիսով, վերացվեց պառակտման վտանգը: 632 թ. հունիսի 9-ին Աբու Բաքրը հռչակվեց խալիֆա («խալիֆա ռասուլ Ալլահ»), այսինքն մարգարեի տեղապահ (արաբ. խալիֆա, հոգն. խուլաֆա): Նա դարձավ ոչ միայն մահմեդական համայնքի ղեկավար, այլ նաև միաժամանակ արաբական պետության ղեկավար, քանի որ կրոնական համայնքի և պետության հասկացությունները չէին բաժանվում միմյանցից:

Տեղեկանալով այդ մասին, Ալին հասկացավ, որ ինքը ի վիճակի չէ ընդիմանալ դրան և նույնպես հավատարմության երդում տվեց Աբու Բաքրին: Անշուշտ Մուհամմադի ազգական և փեսա Ալին, որ առաջիններից մեկն էր, որ ընդունել էր նրա ուսմունքը, կարող էր օգտագործել իր ունեցած այդ առավելությունները: Մակայն նա դրսևորեց անվճռականություն և չկարողացավ կազմակերպել իր կողմնակիցներին:

Հաջորդ օրը առավոտյան առաջին խալիֆին հավատարմության երդում տվին նաև ումմայի մուսուլմանները:

ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԽԱԼԻՖՆԵՐԸ

Չորս «բարեպաշտ» («ռաշիդուն») խալիֆներից առաջինը, այսպիսով դարձավ Աբու Բաքր ալ-Սիդիկը, որը կառավարել է ընդամենը երկու տարի (632-634 թթ.): Աս-Սիդիկ մականունը նշանակում էր «ճշմարտացի», «ճշմարտության վկա»: Նա Մեքքայի հարուստ վաճառականներից էր և իբր եղել է տղամարդկանցից առաջինը, որն ընդունել էր իսլամը (այդ նույնը ասվում է նաև մարգարեի մի քանի մերձավորագույն զինակիցների մասին): Նրա ծառայությունները իսլամի հաղթանակի գործում չափազանց մեծ էին: Մինչև Մադինա տեղափոխվելը Աբու Բաքրը մշտապես ֆինանսական աջակցություն էր ցուցաբերում մուսուլմանական համայնքին: Նա Մուհամմադին ուղեկցել էր հիջրայի ժամանակ, երբ հեռանալով Մեքքայից, նրանք երկուսով Մադինա տանող ճանապարհին թաքնվել էին քարանձավում: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «... Երբ անհավատները նրան դուրս արեցին, և նա երկուսիցը երկրորդն էր, երբ նրանք քարայրում էին...» (9:40): Առհասարակ Աբու Բաքրը եղել էր մարգարեի մշտական ուղեկիցը, նրա բոլոր ուղևորությունների և ռազմական արշավանքների ժամանակ, սակայն անձամբ ինքը չէր գլխավորել և ոչ մի նշանակալից քաղաքական կամ ռազմական գործողություն, չհաշված 631 թ. հաջը: Մուսուլմանական աղբյուրները նրան ներկայացնում են մեղմ ու հանգիստ խառնվածքի տեր մարդ, բոլորովին գուրկ իշխանատենչությունից: Նրա աղջիկը՝ Այիշան, Մուհամմադի սիրեցյալ կինն էր: Մարգարեն իր փեսային վստահում էր կարևոր գործեր:

Իր ընտրության (632 թ.) հաջորդ օրը Աբու Բաքրը արդեն որպես խալիֆ, ժողովրդի առջև հանդես եկավ քարոզով, որը սկսեց հետևյալ բառերով. «Մարդիկ: Թեև ես ձեզանից լավագույնը չեմ, բայց ես ընտրվել եմ որպես ձեր խալիֆ: Իմ երդումը ես կատարեցի շատ հապճեպ, քանի որ վախենում էի անկարգություններից: Երդվում եմ Ալլահով, որ ոչ ցերեկը և ոչ էլ գիշերը ես չեմ երազել իշխանության մասին: Եթե ես դառնամ լավ կառավարիչ, ապա դուք աջակցեք ինձ: Իսկ եթե ես թույլ տամ անարդարություն, ապա դուք ինձ ցույց տվեք ճիշտ ճանապարհը: Ճշմարտացիությունը դա հավատարմությունն է, կեղծիքը՝ դավաճանություն: Դուք չեք լքի հանուն հավատի պայքարի դաշտը, քանի որ այն ժողովուրդը, որը լքում է այն, կենթարկվի դժբախտությունների: Ինչպես որ ես էի հնազանդվում Ալլահի մարգարեին, այնպես էլ դուք հնազանդվեցեք ինձ: Եթե ես գնամ ճշմարտության դեմ, դուք կարող եք ինձ չհնազանդվել»:

Զբաղեցնելով պատասխանատու և բարձր պաշտոն, սկզբնական շրջանում Աբու Բաքրը նույնիսկ չփոխեց իր ապրելակերպը. նա շարունակում էր արածացնել իր ոչխարները և շուկայում գրադվել շորեղենի առևտրով: Սակայն շատ արագ նա հասկացավ, որ իր առօրյա զբաղմունքների և համայնքի կենսական նշանակություն ունեցող հարցերի լուծման համատեղումը անհնարին է, ուստի ամբողջապես կենտրոնացավ խալիֆի զբաղմունքների վրա: Մադինա տեղափոխվելուց հետո լինելով հավատին բոլորանվեր նվիրված տիպար, նա իր ունեցած 40 հազար դիրհեմ կապիտալը ամբողջապես օգտագործեց աղքատներին օգնելու և մահմեդական համայնքի կարիքների վրա: Դադարեցնելով առևտրով զբաղվելը, խալիֆը համայնքից պահանջեց փոխհատուցում: Նրա ապրուստի և այլ ծախսերը հոգալու համար հա-

մայնքը նրան հատկացրեց տարեկան երկու հազար դիրհեմ: Աբու Բաքրը այդ գումարը համարեց ոչ բավարար, ուստի հիշյալ գումարի վրա ավելացվեց ևս հինգ հարյուր դիրհեմ: Այդ ժամանակներում որակյալ արհեստավորի տարեկան եկամուտը կազմում էր 250-300 դիրհեմ: Չպետք է նաև մոռանալ, որ խալիֆը ռազմական ավարից ստանում էր նաև իրեն հասանելիք հինգերորդ մասը, թեև ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, այդ փողերը Աբու Բաքրը մինչև վերջին դիրհեմը բաժանում էր համայնքի անդամներին:

Գլխավորելով մուսուլմանական ումման, Աբու Բաքրը շարունակում էր վարել վերին աստիճանի համեստ կյանք, բոլոր առիթներով շեշտելով, որ ինքը հանդիսանում է լոկ Մուհամմադի պատվիրանների պարզ իրագործողը:

Մարգարեի մահվանից հետո մուսուլմանական համայնքում ստեղծվել էր ճգնաժամային վիճակ: Այդ համայնքի կառավարումը, որն ամբողջապես խարսխված էր մարգարեի անձնակազմի հեղինակության վրա, նրա մահվանից հետո հայտնվեց պառակտման վիճակում: Բեդվինների մի մասը վճռականորեն մերժեց իսլամը, մյուսները հրաժարվում էին հարկեր վճարել, երրորդները տատանվում էին և նրանց վարքագծից պարզ երևում էր, որ նրանք անվստահելի տարրեր են: Համարյա ողջ Արաբիան, բացի Մեքքայից, Մադինայից և Թայիֆից, տեղեկանալով մարգարեի մահվան մասին հեռացան իսլամից:

Առհասարակ, Մուհամմադի մահվանից հետո նրա ստեղծած քաղաքական համակարգը ամենուրեք ճեղքվածքներ տվեց ու խարխվեց: Բազմաթիվ կարևորագույն ցեղեր իրենց ազատ զգացին պայմանագրային պարտավորություններից, վոնդեցին հարկահավաքներին և վերադարձան նախկին կյանքին: Ազատասեր

բեղվիները միակողմանի կերպով պատռեցին ու ոչնչացրին այն դաշինքը, որը մադինացիների համար ապահովում էր նրանց տիրապետությունը Արաբական թերակղզու մեծ մասի նկատմամբ: Մուհամմադի ստեղծած պետությունը գրկվեց քաղաքական միասնությունից: Բնչպես սովորաբար լինում է խոշոր քարոզչի մահվանից հետո, ողջ Արաբիայով մեկ հայտնվեցին բազմաթիվ կեղծ մարգարեներ, որոնցից մեկը նույնիսկ կին էր: Այդ մարդիկ ընդօրինակելով Մուհամմադին, սկսեցին ստեղծել իրենց համայնքները, նրանց մեջ հրապուրելով մահմեդականներին, ինչպես նաև աշխատելով, որ հեթանոսներն ընդունեն իրենց դավանած կրոնը:

632-633 թվականների շրջանը Արաբիայի պատմության մեջ ստացել է ար-Ռիդդա կամ «ռիդդաների պատերազմ» անվանումը, որ նշանակում է հավատուրացների դեմ պայքարի շրջան:

Միայն մադինացիների և մեքքացիների հզոր ռազմական ու ֆինանսական աջակցության շնորհիվ Աբու Բաքրին հաջողվեց տարանջատված ու պառակտված Արաբիան վերստին վերադարձնել իսլամի գիրկը: Ընդ որում, կրոնուրացների դեմ նա դրսևորում էր անհաշտ վերաբերունք: Այն ցեղերը, որոնք հեռացել էին Մուհամմադի հետևորդ լինելուց, ալ-Աքաբայի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում կրեցին ջախջախիչ պարտություն: Զախջախվեցին և ընկճվեցին նաև ամենաազդեցիկ կեղծ մարգարեներից մեկի՝ Մուսեյլիմի հետևորդները: 633 թ. Աքրաբի մոտ տեղի ունեցած այսպես կոչված «մահվան պարսպի» ճակատամարտում Խալիդը ջախջախեց Մուսեյլիմ մարգարեի բազմահազար հետևորդներին:

Աբու Բաքրի կողմից խալիֆի պաշտոնը զբաղեցնելուց հետո ընդամենը մեկ տարի անց ար-Ռիդդան հաղթահարվեց: Ցեղա-

յին անջատողականությունը որպես պետականության սկզբունք պարտություն կրեց: Բսլամը կայունացավ Արաբիայում:

Աբու Բաքրը սկիզբ դրեց իսլամականանացմանը որպես պետական քաղաքականություն: Նրա օրոք սկսեցին ձևավորվել պետականության գլխավոր հատկանիշները, սկսվեց տիրապետող մահմեդական վերնախավի ձևավորումը: Քանի որ բնականաբար Աբու Բաքրը չունեի այն հեղինակությունը, ինչ Մուհամմադը, ուստի նա ընտրեց կառավարման խորհրդակցական ոճը: Հենց Աբու Բաքրի կառավարման շրջանում էր, որ աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել վաղ ֆեոդալական տիպի արաբական աստվածապետական պետությունը՝ խալիֆայությունը (խալիֆաթ), որի գաղափարախոսությունը դարձավ իսլամը: Խալիֆները իրենցից ներկայացնում էին ինչպես բարձրագույն հոգևոր իշխանությունը՝ իմամությունը (իմամաթ), այնպես էլ աշխարհիկ, այդ իմամի նաև քաղաքական ու ռազմական իշխանությունը՝ էմիրությունը (եմիրաթ):

Սլբազան պատերազմի ղեկավարումը և նվաճված տարածքների կառավարումը հանդիսանում էր խալիֆի պարտականությունը: Խալիֆը անսահմանափակ տիրակալ էր: Նրա դեմ ապստամբելը նշանակում էր ապստամբել Ալլահի դեմ: Նա համարվում էր մարգարեի ներկայացուցիչը (նայիրը) և օրենքի (շարիաթի) պահապանը: Խալիֆը հանդիսանում էր բանակի գերագույն գլխավոր հրամանատարը (ամիր ալ-մումինին), հասարակական, աղոթքի ղեկավարը (իմամ): Սկզբում խալիֆը հանդես էր գալիս նաև որպես դատավոր: Հետագայում նա իր այդ գործառույթը հանձնեց կադիին:

Խալիֆի պաշտոնում Աբու Բաքրի կատարած կարևոր գործերից մեկը հանդիսացավ այն, որ նա կարգադրեց կազմել Ղուրա-

նի տեքստերի առաջին ցուցակը: Նա հանձնարարեց մարգարեի որդեգիր գավակ և նրա գրագիր Ջայդ իբն Սաբիթին՝ հավաքել Ղուրանի բոլոր տեքստերը ասելով. «Ղու, Ջայդ, խելոք երիտասարդ ես, և մենք կասկածներ չունենք քո նկատմամբ»: Ջայդի գլխավորությամբ ստեղծվում է Ղուրանի լավագույն գիտականների և այսպես կոչված հաֆիզների (Ղուրանն անգիր իմացող մարդկանց) մի խումբ: Ողջ երկրով մեկ ուղարկվում են կոչեր, խնդրանքով, որ ում մոտ որ կա Ղուրանի որևէ այաթ, այն տանի Մեքքա: Բոլոր ուղղադավանները պատրաստակամությամբ արձագանքում են այդ կոչին և այսպիսով տեղի է ունենում իսլամի սուրբ գրքի առաջին խմբագրումը: Ինչպես կոտեսները ստորև, նրա վերջնական խմբագրումը տեղի ունեցավ ավելի ուշ, երրորդ բարեպաշտ խալիֆ Օսման (Ուսման) իբն Աֆֆանի օրոք:

Աբու Բաքրը շարունակեց իսլամի հաղթական երթը: Այդ կրոնը դարձավ արաբական նվաճողականության դրոշմը: Առաջին հարվածը որոշվեց հասցնել Բյուզանդիային: Արշավանքի ժամանակը ճիշտ էր ընտրված. անընդհատ պատերազմներն Իրանի դեմ հյուծել էին երբեմնի այդ հզոր պետության նյութական ռեսուրսները: Մահմանամերձ բյուզանդական ամրոցները գտնվում էին ծայրահեղ վատ վիճակում, իսկ սահմանակից արաբական ցեղերը, որոնք ավանդաբար կայսերական գանձարանից նպաստ էին ստանում, գտնվում էին կիսաբաղոց վիճակում, բոլորից լքված և թողնված իրենց ճակատագրին, նրանք չէին պատրաստվում հենց այնպես, ձրի կովել մուսուլմանների դեմ:

Պատերազմի վերաբերյալ Աբու Բաքրի մտքերը այնքան էլ ոգևորությամբ չընդունվեցին արաբական ավագանու կողմից, սակայն արժանացան Օմարի և Ալիի ջերմ հավանությանը: Երբ արշավանքի հարցը դրվեց ընդհանուր քննարկման, պարզվեց, որ

հակառակորդները մեծ թիվ են կազմում: Վիճաբանությունը համարյա վերածվեց մեկը մյուսի նկատմամբ անձնական վիրավորանքների և ծեծկռտուքի, երբ անսպասելիորեն Աբու Բաքրին պաշտպանեց Խալիդ իբն Սայիդը, ասելով, որ կենթարկվի խալիֆի ցանկացած որոշմանը: Աբու Բաքրը Խալիդին նշանակեց գորքերի գլխավոր հրամանատար (ամիր) և հրամայեց նրան հանձնել իշխանության խորհրդանիշ հանդիսացող դրոշը: Ավելի ճիշտ դա դեռ դրոշ չէր, այլ մի սպիտակ կտոր, որն ամրացված էր նիզակի ծայրին:

Խալիդը իր մարդկանց հետ Ջուրֆայում ճամբար դրեց և սկսեց կամավորներ հավաքել արշավանքի մեկնելու համար: Միայն Օմարը համաձայն չէր գլխավոր հրամանատարի ընտրության հարցում: Նա գտնում էր, որ այդ մարդը նման գործի համար հարմար չէ և Աբու Բաքրին անընդհատ համոզում էր, որ Խալիդը չափազանց գոռոզ և ամբարտապան է և նրա համար դժվար կլինի մարդկանց հետ աշխատելը: Ի վերջո Խալիդին փոխեցին և նրա տեղը նշանակեցին միանգամից երեք հոգու՝ Յազիդ իբն Աբու Մուֆյանին, Շուբահիիլ իբն Հասանին և Աբու Ուբայդ իբն ալ-Ջարրախին: Մուսուլմանական բանակի ընդհանուր թիվը 15 հազար մարդ էր, յուրաքանչյուր ամիրին հատկացվեց 5 հազարական զինվոր:

Աբու Բաքրը հրամայեց արշավանքը սկսել: Յազիդի խմբավորումը բյուզանդական զորքերին հանդիպեց Ղամրաթ ալ-Արաբ վայրի մոտ և ջախջախելով նրանց, շարժվեց դեպի Գազգա: Նրա մատույցներում, Դասյն գյուղի մոտ մուսուլմանական բանակի դեմ դուրս եկավ Կեսաբիայից ժամանած բյուզանդական երեք հազարանոց ջոկատը պատրիցիա Մերգիյի գլխավորությամբ: Արյունալի ճակատամարտում բյուզանդացիները կրկին պարտությ-

յուն կրեցին, տալով մոտ երեք հարյուր սպանվածներ, այդ թվում նաև գլխավոր հրամանատար Սերգիյին: Շարունակելով մարտերը բյուզանդական զորքերի խմբավորումների դեմ, մուսուլմանները սպանեցին ևս չորս հազար բյուզանդական զինվորների: Սակայն Յագիդին այդպես էլ չհաջողվեց Գազգան գրավել:

Ինչ վերաբերում է Աբու Ուբայդի խմբավորման գործունեությանը, ապա նա խաղաղության պայմանագիր կնքեց Մաաբայի բնակիչների հետ և առանց կորուստների անցավ նրանց տարածքներով, սակայն Ջիզայի մոտ հանդիպեց Անդրիոդանանի քրիստոնյա արաբների ուժերին և պարտություն կրելով նահանջեց Հաբավային Սիրիա:

Տեսնելով, որ իր զորքերը հայտնվել են աղետալի վիճակում, Աբու Բաքրը Խալիդ իբն ալ-Վալիդին, որը մի քանի ճակատամարտերում իրեն դրսևորել էր որպես կարող և ունակ զորավար, ուղարկեց Սիրիա, հրամայելով ընդունել բանակի գլխավոր հրամանատարությունը: Իր հետ վերցնելով թվով 850 լավագույն մարտիկների, հինգ օրվա ընթացքում սիրիական անապատի վրայով Խալիդը անցում կատարեց դեպի նպատակակետը: Դա իսկապես մեծ զորավարի քայլ էր: Հընթացս գրավելով Թադմորը, նա այնուհետև Մարջ աբ-Ռախիդի վրայով շարժվեց դեպի Բասրա, որտեղ գտնվում էին հիմնական ուժերը: Մուսուլմանական բանակը գրոհով վերցրեց Բասրան և քաղաքի բնակիչները դարձան մահմեդականների հարկատուներ: Վախենալով մուսուլմանական բանակի վրիժառությունից, հարևան քաղաքներն ու բնակավայրերը նույնպես հնազանդության մասին պայմանագրեր կնքեցին Խալիդի հետ: Այնուհետև վերջինս Աբու Ուբայդի հետ միասին, Շուրահիբիլին թողնելով Բասրայի մոտ, շարժվեցին դեպի Դամասկոս և պաշարեցին այդ քաղաքը:

Բյուզանդական Հերակլ կայսրը մուսուլմանական արշավանքի սկզբում գտնվում էր Եդեսիայում և կարևոր նշանակություն չտվեց դրան, ենթադրելով, որ դա քոչվորների սովորական ասպատակությունն է։ Սակայն Բասրայի անկումը և Դամասկոսի պաշարումը ստիպեցին նրան գիտակցել դրա լրջությունը, ուստի կազմելով մի խոշոր բանակ, նա այն շարժեց թշնամու դեմ։ 634 թ. հուլիսի 30-ին հակառակորդները հանդիպեցին միմյանց։ Ճակատամարտը դաժան էր և արյունահեղ։ Այն ավարտվեց մահմեդականների հաղթանակով։ Որպես ռազմական ավար ձեռք բերված բյուզանդական զենքերով վերագինելով իր բանակը, Խալիդը վերադարձավ Դամասկոս և կրկին այն ենթարկեց պաշարման։ Նա դեռ չգիտեր, որ օգոստոսի 23-ին խալիֆ Աբու Բաքրը մահացել է։ Նա իր մահկանացուն կնքել էր 63 տարեկան հասակում, ճիշտ այն նույն տարիքում, ինչ և Մուհամադը։ Մուսուլմանները դրա մեջ տեսան առաջին խալիֆի մեծությունը և բարեպաշտությունը շեշտող Ալլահի հատուկ նշանը։ Աբու Բաքրի խալիֆայության երկու տարիների ընթացքում (632-634 թթ.), իսլամական գորքերը գրավեցին նաև իրանական պետությանը ենթակա Բահրեյնը, նվաճեցին Հարավային Արաբիան (Օման, Հադրամաուր)։ Իսլամը կայունացավ Արաբիայում և սկսվեց Միդիայի և Իրաքի նվաճումը։

Մահվանից առաջ Աբու Բաքրը երկար և լրջորեն մտորել էր այն մասին, թե ով է լինելու խալիֆը իր մահվանից հետո։ Ի վերջո նա կանգ է առել իր հավատարիմ զինակից ու խորհրդական Օմար իբն ալ-Խաթթաբի թեկնածության վրա, որն արժանացավ շատերի հավանությանը։

Աբու Բաքրի թաղման արարողությունը համեստ էր, առանց որևէ պատիվների։ Նրան թաղեցին Մուհամադի կողքին։ Խալիֆի կսանայք ու կին ազգականները փորձեցին հին ավանդույթների

համաձայն ողբ ու կոծ անել, սակայն Օմարը կտրականապես արգելեց, հետևելով Մուհամմադի կողմից սահմանված հեթանոսական ողբի արգելքին:

Հաջորդ օրը 634 թ., երկրորդ «բարեպաշտ» խալիֆ Օմար իբն ալ Խաթթաֆ ալ-Ֆարուքը (մոտ. 585-644) հավատարմության երդում տվեց: Ծագումով նա կուրայշ ցեղի բանու ալ-ադի իբն Զաբ երկրորդական տոհմից էր: Զբաղվել էր կտորեղենի առևտրով: Իսլամն ընդունել էր 616 թ.: Միայն Մադինայում նա ընդգրկվեց Մուհամմադի մերձակա շրջապատի մեջ և մարգարեին կնության տվեց իր աղջկան: Օմարը (Ումարը) մասնակցել էր մարգարեի բռնորարշավանքներին, սակայն աչքի չէր ընկել որպես ռազմիկ: Նա Մուհամմադի և նոր հավատի անկեղծ և նվիրյալ կողմնակիցներից էր: Օմարը Աբու Բաքրից երիտասարդ էր, ոչ շատ վաղուց լրացել էր նրա հիսուն տարին: Անկասկած նա հանդիսանում էր իր ժամանակի խոշոր պետական գործիչներից և առհասարակ անհատականություններից մեկը: Նա իր խալիֆի տիտղոսին ավելացրեց «ամիր ալ-մումինին» («ուղղադավանների առաջնորդ») տիտղոսը: Օմարին հաջողվեց ստեղծել իսկական աստվածապետական պետություն: Նրա օրոք արաբական մուսուլմանական պետությունը վերածվեց կայսրության: Ծնունդ առան բոլոր իսլամիստական քաղաքական ինստիտուտները:

Արևմուտքում համարել են, որ Օմարը իսլամի տարածման ու զարգացման մեջ համարյա նույնքան խոշոր դեր է կատարել, որքան Պողոս Առաքյալը՝ քրիստոնեական եկեղեցու կազմակերպման մեջ: Օմարի ժամանակ էր, որ իսլամը դուրս եկավ Արաբիայի սահմաններից և իր տիրապետությունը հրով ու սրով տարածեց ողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքում: 636 թ. Յարմուկ գետի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտից հետո արաբները

նվաճեցին ողջ Միրիան, երկու տարի անց նրանք իրենց խալիֆայությանը միացրին քրիստոնեական խոշոր կենտրոն Անտիոք քաղաքը, 638 թ. գրավեցին Երուսաղեմը, 640 թ. սկսեցին նվաճել Եգիպտոսը, 639 թ. հյուսիսում մուսուլմանական բանակը մտավ Հայաստան: Դարձյալ Օմարի ժամանակ նվաճելով Իրանի հարավ-արևելքում գտնվող Բալուջեսթանը, արաբները դուրս եկան Հնդկաստանի սահմանների մոտ:

Քանի որ մուսուլմանական բանակը չուներ լավ ամրացված քաղաքներ գրավելու փորձ, ուստի որպես կանոն արաբներն օգտագործում էին հետևյալ մարտավարությունը. պաշարելով քաղաքը, նրանք փակում էին դեպի քաղաք տանող բոլոր ճանապարհները և հանրագումարում քաղաքի կամ ամրոցի պաշտպաններին ծնկի էին բերում սովի օգնությամբ: Դամասկոսում, ըստ երևույթին, կային սննդամթերքի խոշոր պաշարներ և երկար ժամանակ քաղաքը չէր հանձնվում: Մակայն ի վերջո, չդիմանալով երկարատև պաշարմանը, 635 թ. օգոստոսին այդ քաղաքը ևս հանձնվեց:

Առհասարակ Օմարի տասնամյա կառավարումը դա իսլամի հաղթական նվաճողականության և կայուն կազմակերպման ժամանակաշրջան էր:

Արաբների զարմանալի հաղթանակներին նպաստեցին մի քանի գործոններ. գորքերի շարժունակությունը (ուղտերի օգտագործումը հնարավորություն էր տալիս գորքերը արագ տեղափոխել ցանկացած վայրը), հակառակորդների միջև եղած երկպառակությունների վարպետ օգտագործումը, յուրաքանչյուր քոչվորմահմեդական պատրաստի զինվոր էր, որը հնարավորություն էր տալիս ստեղծելու հսկայական բանակներ: Կարևոր գործոն էր նաև այն, որ Բյուզանդիայի բնակչությունը, որի վրա ծանրացած

էր ֆեոդալական ծանր լուծը, արաբներին դիմաւորում էր որպէս ազատարարներ, քանի որ կյանքը համոզիչ փաստերով ցույց էր տվել, որ արաբական տիրապետությունը ավելի տանելի էր:

Չափազանց մեծ էր Օմարի դերը նաև իշխանության նոր համակարգ ստեղծելու գործում, որը կարելի է բնութագրել որպէս արաբա-մուսուլմանական աստվածապետություն: Հիրավի, նվաճողական ընդունակության հետ միասին, նա դրսևորեց նաև նվաճված երկրները և առհասարակ իսլամական պետությունը կառավարելու մեծ կարողություն: Նա Մուհամմադից հետո առաջին օրենսդիրն էր: Նա օրենսդրեց նաև այն հարաբերությունները, որ իսլամական պետությունը պետք է ունենար մյուս, ոչ իսլամ ժողովուրդների ու կրոնների նկատմամբ: Խալիֆ Օմարի կառավարման շրջանում Արաբական խալիֆայությունում ավարտվեց պետականության, վարչական ու հարկային համակարգի ձևավորումը:

Արաբիայի սահմաններից դուրս մուսուլմանական տիրույթների արագ ընդարձակումը (Եգիպտոսի, Սիրիայի, Իրաքի, Լիբիայի, Իրանի արևմտյան մասի նվաճումը), դավանակից-արաբների համայնքի վերածումը բազմազգ պետության, գերակշիռ այլադավան բնակչությամբ և վիթխարի ռեսուրսներով, հրամայողաբար Օմարից պահանջում էին ձեռնարկել անհետաձգելի միջոցառումներ վարչական-հարկային համակարգ ստեղծելու և հսկայական եկամուտները բաշխելու սկզբունքներ մշակելու համար: Դրանցից կարևորագույնը նվաճված հողերի բաժանման վրա արգելք դնելն էր և դրա փոխարեն բոլոր ասիւաբներին և զինվորներին աշխատավարձի (ա՛թա) և բնամթերքի (ոփզկ) վճարումն էր, ըստ նախապէս կազմված հաշվեմատյանների (դիվանների): Այս բարեփոխումն իրականացնելու համար 638 թ. սկզբին

Օմարը մեկնեց Սիրիա և այցելեց իր գործերի կողմից գրաված Երուսաղեմ: Ի դեպ, Երուսաղեմում նա հրապարակում է հրովարտակ, որով հաստատում է Մուհամմադ մարգարեի կողմից տրված ֆեթվան հայ առաքելական եկեղեցուն հատկացված իրավունքների, ինչպես նաև այդ քաղաքում բնակվող հայերի կյանքի և ունեցվածքի ապահովությունն ու անվտանգությունը երաշխավորելու մասին: Դրա հետ միաժամանակ Իրաքում իրականացվեց հողային կադաստրների հաշվառում և որոշվեցին խարաջ և ջիզիե հարկատեսակների չափերը: Եզլիպտոսը նվաճելուց հետո Օմարը կարգադրեց, որ այնտեղից ցորեն մատակարարվի Մեքքային և Մադինային:

Օմարի կառավարումն իրականացվում էր Մադինայից, որը շարունակում էր մնալ որպես արաբական պետության հոգևոր և վարչական կենտրոնը: Խալիֆի կարևորագույն միջոցառումներից մեկը հանդիսացավ այն, որ նա մտցրեց իսլամական օրացույցը, որում թվարկությունը սկսվում էր 622 թվականից, այսինքն՝ Մուհամմադի հիջրայի տարեթվից: Այդ նոր օրացույցը գործողության մեջ մտավ 637 թ. ապրիլի 16-ից (ռաբիի 1-ից): Մուսուլմանական ավանդույթը Օմարի անվան հետ է կապում նաև Բազմաթիվ կրոնա-իրավական սկզբունքների արմատավորումը. ամենամյա ուխտանգացությունը, ամուսնական դավաճանության համար քարծեծ անելը, ճիպոտահարումը, արյան գնի (ղիյա) չափի որոշումը և այլն:

Սակայն Օմարի կառավարման շրջանում նկատվեցին նաև երևույթներ, որոնք ավելի ուշ լուրջ անդրադարձներ էին ունենալու արաբական խալիֆայության ճակատագրի վրա: Բանը նրանումն է, որ եթե մուսուլմանական խալիֆայությունը իրենից ներկայացնում էր միևնույն ժողովրդի համադավաններից բաղկացած

մի միավորում, բայց հետագայում, երբ խալիֆայությունը վերածվեց կայսրության, բուն Արաբիայի ժողովուրդը կազմում էր այդ պետության բնակչության ոչ ավել քան քառորդ մասը: Ընդ որում, նահանգները հաճախ ավելի զարգացած էին, քան ինքը մետրոպոլիսն: Մշտապես տեղի էր ունենում նաև մուսուլմանների արտագաղթ դեպի նվաճված հողերը: Մնունդ առավ հսկա պետության տրոհման վտանգ, գորահրամանատարներն ավելի ու ավելի էին ձգտում ինքնազվխության ու անկախության և այլն:

Օմարը մահացավ 644 թ. նոյեմբերի 7-ին ոչ իր բնական մահով: Մադինայի մզկիթում նրան դաշույնի վեց հարված հասցրեց Աբու Լալա Ֆայրուզ անունով մի պարսիկ, որը 642 թ. Նեհավենդի ճակատամարտում գերի էր ընկել արաբների մոտ և ստրկացվել: Ենթադրվում է, որ նա դավանում էր քրիստոնեությունը: Երեք օր տևած մահվան գալարումներից հետո խալիֆը կնքեց իր մահկանացուն: Նույնքան հասարակ ու խիստ, ինչպես Մուհամմադն ու Աբու Բաքրը, Օմարն իր փայլուն հաղթանակներից հետո ևս մնում էր այդպիսին: Իր մեջ ունենալով նվաճողի և կառավարչի գծերը, նրան բնորոշ էր ոչ միայն վիթխարի եռանդը, այլև նպատավոր հանգամանքները, մարդկանց և նրանց կրոնական խանդավառությունը օգտագործելու ունակությունը: Նրա հիմնական անվիճելի ծառայություններից մեկը կայանում էր նրանում, որ նա թույլ չտվեց, որ անջատողականները հզորանան և թելադրեն իրենց կամքը: Նա դրեց կայուն պետական կյանքի հիմքերը և կարողացավ տնտեսապես ու քաղաքականապես յուրացնել նվաճված երկրները:

Երկրորդ խալիֆի կառավարման շրջանում պետությունը առավել արդյունավետ կառավարելու նպատակով իրականացվեց իսլամի ազդեցության գոտում գտնվող տարածքների վարչական

բաժանում: Այսպես, Իրաքը և Սիրիան վերածվում էին Բասրայի, Քուֆայի, Ջազիրի և Սիրիայի նահանգների: Եգիպտոսը բաժանվում էր 30, իսկ Պաղեստինը 10 նահանգների: Իրանը բաժանվեց երեք վարչական տարածքների՝ Խորասան, Ֆարս և Աղրբեջան (Ատրպատական): Վարչական այդ բարեփոխումներին հետևեց կառավարման մարմինների ստեղծումը: Նահանգների կառավարումն իրականացնելու համար նշանակվեցին նահանգապետեր կամ խալիֆի փոխանորդներ, որոնց տեղակալը որպես կանոն տնօրինում էր ռազմական գործի ղեկավարումը: Ստեղծվում էին դատական մարմիններ, որոշվում էին բյուջետային եկամուտների աղբյուրները, կարգավորվում էր հարկային համակարգը և այլն:

Խալիֆ Օմարը մահմեդականների շրջանում սահմանեց երկաթյա կարգապահություն: Նրան հաջողվեց արաբներին ներշնչել անձնուրաց հավատ, որ պայքարի ընթացքում զոհված մարտիկի՝ շահիդի մահը յուրաքանչյուր մահմեդականի սրբազան պարտքն է, նրա կյանքի ողջ իմաստը:

Մահվանից առաջ Օմարը հասցրեց Մուհամմադի հին զինակիցներից կազմել վեց հոգուց բաղկացած մի խորհուրդ («շուրա»), նոր խալիֆ ընտրելու համար: Այդ խորհրդի կողմից մարգարեի փեսա Ալիի թեկնածությունը մերժվեց նրա անհաշտ խառնվածքի և կտրուկ վարքագծի պատճառով: Ալին ցանկանում էր իսլամը վերականգնել այն տեսքով, ինչպես որ գոյություն ուներ Մուհամմադ մարգարեի ժամանակ, հաշվի չառնելով այն իրողությունը, որ այն ժամանակներից հետո տեղի էին ունեցել որոշակի փոփոխություններ: Ուստի ընտրությունը կանգ առավ Մուհամմադի մյուս փեսայի և զինակցի, Օսման (Ուսման) իբն Աֆֆանի վրա (մոտ. 644-656), որը 644 թվականին 70 տարեկան հասակում դարձավ երրորդ «բարեպաշտ» խալիֆը:

Օսմանը հարուստ մեքքացի վաճառական էր: Նա սերում էր ումայյա (օմեյյա) տոհմից: Առաջիններից մեկն էր, որ ընդունել էր իսլամը: Նա նաև մարգարեի ազգականն էր՝ Մուհամմադի «կրկնակի» փեսան: Սկզբում նա մարգարեի Ռուքայա դստեր ամուսինն էր, ըստ որոշ տվյալների նրա այդ ամուսնությունը տեղի էր ունեցել դեռևս մինչև Մուհամմադի մարգարեկան առաքելության սկիզբը: Ռուքայայի մահվանից հետո Օսմանն ամուսնացել էր Մուհամմադի մյուս դստեր՝ Ումմ-Քուլսումի հետ, այդ պատճառով մահմեդականները նրան անվանել են Զուլ-Նուրայն, այսինքն «երկու լուսատուների տիրապետող»:

Հալաժանքների ժամանակ Օսմանը մի խումբ մահմեդականների հետ արտագաղթել էր Եվթովպիա, այնուհետև վերադառնալով Մեքքա, մյուսների հետ կատարեց հիջրա դեպի Մեքքա և հաստատվեց այդ քաղաքում: Ի դեպ, Մեքքայում տեղի ունեցավ նաև Մուհամմադի ամուսնությունը Օսմանի աղջկա հետ:

Մուհամմադի կենդանության և առաջին երկու խալիֆների օրոք Օսմանը իրեն չէր դրսևորել որպես ռազմական ու քաղաքական աչքի ընկնող գործիչ, գերադասելով օգտվել կյանքի բարիքներից, որոնք մատչելի էին իրեն որպես հարուստ մարդու: Օսմանը մտել էր խալիֆի ընտրության համար ստեղծված այն խորհրդի (շուրա) կազմի մեջ, որը ստեղծվել էր Օմարի հանձնարարությամբ, որպես մահվանից առաջ նրա վերջին ցանկություն և խալիֆ էր ընտրվել, հավանաբար, այն պատճառով, որ այդ շուրայի միմյանց հետ մրցակցող անդամները նրան համարել էին առավել քիչ վտանգավոր անձնավորություն:

Իր հայացքներով Օսմանը նշանակալից չափով տարբերվում էր իրեն նախորդող խալիֆից: Եթե Օմարը խալիֆի հիմնական պարտականությունն էր համարում ումայյի նկատմամբ հո-

վանավորությունը և այն տեսակետին էր, որ խալիֆը պետք է ապրի համեստ կյանքով, բավարարվելով միայն պետական ռոճիկով, ապա Օսմանը հարստության ու ճոխության մեջ վատ բան չէր տեսնում:

Խալիֆի պարտականությունը ստանձնելու պահին Օսմանը արդեն բավականին տարեց և եռանդից զուրկ մարդ էր և ընդունակ չէր նույն թափով շարունակելու Օմարի գործը: Սակայն վերջինիս կողմից սկսած գործի ինտեգրիան այն աստիճանի ուժեղ էր, որ պետության գործերը բնականոն հունով առաջ էին ընթանում: Իսկապես, Օմարը Օսմանին ժառանգություն էր թողել «լավ յուզված» պետական մեքենա, որի կառավարումը առանձնապես մեծ դժվարություն չէր ներկայացնում:

Օսմանի կառավարման շրջանում շարունակվում էին լայնամասշտաբ ռազմական գործողությունները նոր տարածքներ նվաճելու համար: Իր ավարտին հասավ Մասանյան պետության նվաճումը: Նվաճվեց Հյուսիսային Աֆրիկան մինչև Մարոկկո: Պարբերաբար տեղի էին ունենում արշավանքներ դեպի Փոքր Ասիա և Էգեյան ծովի կղզիները: 648-649 թթ. արաբները նվաճեցին Կիպրոսը, որի բնակչությունը պարտավորվեց վճարել զլխահարկ՝ ջիզիե: 651 թ. խոշոր ծովային գործողության հետևանքով խալիֆայությունը մեծ հաղթանակ տարավ բյուզանդացիների նկատմամբ, որի հետևանքով նրա հսկողության տակ անցան Մալթա, Կրետե և Ռոդոս կղզիները: Սկսվել էր Հայաստանի աստիճանական նվաճումը, ռազմարշավներ էին կազմակերպվում դեպի Հյուսիսային Աֆրիկա: 650-652 թթ. հաղթական արաբական զորքերը նվաճեցին Հերաթը և Քաբուլը: Արևելքում իսլամի ազդեցության գոտին ընդլայնվեց մինչև Ամու-Դարյա գետը, մինչև Չինաստանի սահմանները և Հինդոս գետի հովիտը, իսկ հյուսիսում

կայունացավ արաբների դրությունը Հարավային Կովկասում: Այդ նվաճումների տարիներին Եգիպտոսի և Սիրիայի նավահանգիստներում կառուցվում և ջրարկվում էր հզոր մուսուլմանական մի նավատորմ, որը խալիֆայությանը հնարավորություն էր տալիս ծավալելու իր նվաճողական քաղաքականության շրջանակները:

Սակայն այդ բոլորով հանդերձ, խալիֆ Օսմանի առջև աստիճանաբար սկսեցին հառնել մի շարք դժվարություններ: Խալիֆայության հեռավոր արշավանքները դառնում էին ավելի ու ավելի դժվար, իսկ ավարը ոչ այնքան առատ, որքան նախկինում: Նվաճված ժողովուրդները իսլամն ընդունում էին ոչ թե կրոնական համոզմունքով, այլ որպեսզի վճարեն ավելի քիչ հարկեր: Արաբների մոտ հայտնվել էր հակում դեպի ճոխ ու շքեղ կյանքը, որը նրանք տեսել էին նվաճված երկրներում: Այդ բոլորը ստեղծում էր ծայրահեղ դժվարին ֆինանսական վիճակ: Պայթյունավտանգ խնդիր էր նվաճված երկրներում հողերի բաժանման հարցը, որի վրա, սակայն, խալիֆը բավարար ուշադրություն չէր դարձնում: Հետևանքը եղավ այն, որ պետության մեջ ծայր առան ներքին երկպառակություններ:

Եթե Օսմանի կառավարման առաջին վեց տարիներն անցան ներքին կայունության պայմաններում, ապա դրանից հետո ումմայի մեջ սկսեցին հասունանալ ներքին կոնֆլիկտները: Մի շարք արաբ պատմիչներ դա բացատրում են նրանով, որ Օսմանը չկատարեց այն խոստումները, որոնք ինքը տվել էր խալիֆ ընտրվելու ժամանակ: Սակայն ավելի հավանական է, որ ներքին կոնֆլիկտների աղբյուրը տնտեսական պատճառներն էին. պետությունը, որը կառուցված էր ռազմական սկզբունքների վրա, այդ նույն

սկզբունքների հիման վրա չէր կարող գոյություն ունենալ խաղաղ ժամանակ:

Պատահական չէ, որ Օսմանի կառավարման վերջին տարիներին առաջին անգամ ծնունդ առավ ընդդիմություն, նահանգներում սկսեցին բռնկել քաղաքական բնույթի հուզումներ, որոնք գուգակցված էին կրոնական երկպառակությունների հետ: Հենց պետության կենտրոնում՝ Մադինայում, ձևավորվել էր ներքին ընդդիմություն: Նույնիսկ Մուհամմադի դեռևս երիտասարդ այրի Այիշան սկսել էր զբաղվել քաղաքական խաղերով, մտադիր լինելով պետության մեջ խաղալ էական դեր:

Մահմեդական վերնախավի ներկայացուցիչները, որոնք զբաղեցնում էին կարևոր պաշտոններ և ստանում բարձր աշխատավարձ, տենդագին կերպով նահանգներում տեղական հողատերերից գնում էին խոշոր հողային կալվածքներ և օրեցօր հարստանում: Մինչդեռ շարքային զինվորները խաղաղ պայմաններում քարշ էին տալիս կիսաքաղց գոյություն: Դա ևս բնականաբար ծնում էր պառակտում երբեմնի միասնական պետության մեջ: Սոցիալական առումով միասնական ումման շերտավորվում էր աղքատների և հարուստների:

Պետության համար վտանգի աղբյուր էր հանդիսանում նաև այն, որ գնալով աճում էր այնպիսի նոր կենտրոնների նշանակությունը, ինչպիսիք էին Քուֆան, Բասրան և Ֆուսթատը: Օսմանը փորձում էր ուժեղացնել հսկողությունը նրանց նկատմամբ, այնտեղ որպես իր տեղապահներ նշանակելով իր ազգականներին, որոնք որպես շնորհ ստանում էին ոչ միայն հողեր, այլև նշանակալից չափերի հասնող ֆինանսական միջոցներ: Առհասարակ այն հանգամանքը, որ խալիֆը իր ընտանեկան շահերը բարձր էր դասում համախալամական պետական շահերից հանդիսանում էր

նրա մեծագույն սխալներից մեկը: Օսմանն իրեն շրջապատել էր Օսմայանների տոհմի անդամներով և պետության բոլոր հանգուցային պաշտոնները (հրամանատարական, նահանգների կառավարիչների և այլն) տալիս էր իր ազգականներին կամ նրանց կողմնակիցներին, որոնցից շատերը բացահայտ ցինիզմով դա օգտագործում էին իրենց անձնական շահերի համար, հատկապես հողեր զավթելու և հարստություն կուտակելու համար: Օրինակ, Մուավիա իբն Աբի Մուֆյանը ստացավ ողջ Սիրիայի կառավարչի պաշտոնը: Այդ բոլորի հետևանքով խալիֆին մեղադրեցին նեպոտիզմի (լատ. ծառայողական հովանավորչություն) մեջ:

Բացի այդ, Օսմանը առաջին խալիֆն էր, որին սկսեցին մեղադրել նրանում, որ իշխանությունը օգտագործում է կյանքից հաճույքներ վայելելու համար և իրեն հեռացրել է հասարակ ժողովրդից: Հիրավի, Օսմանը խալիֆներից առաջինն էր, որ իր համար կառուցեց մի մեծ քարաշեն տուն: Նա անշարժ գույք էր ձեռք բերում նաև Արաբիայի սահմաններից դուրս: Նրա օրինակին հետևեցին նաև իսլամական մեծատոհմիկ ազնվականության ներկայացուցիչները. Մադինայում սկսեցին հայտնվել շքեղ տներ և այլն: Արաբների մոտ հայտնվեց ճաշակ պերճանքի ու շքեղության նկատմամբ, որի հետ նրանք ծանոթացան նվաճված երկրներում: Այդ բոլորը ստեղծեց ծայրահեղ դժվարին ֆինանսական վիճակ: Սոցիալական անհավասարության աճը և Օսմանի ազնվականական կուրսը առաջ բերեցին արաբական զանգվածների ուժգին դժգոհությունը: Նրա դեմ տրամադրված էին նաև ազնվականության մի շարք ներկայացուցիչներ, հին մուհաջիրներ, որոնք դժգոհ էին նրանից, քանի որ փաստորեն դուրս էին մղվել կառավարման կառույցներից: Լարվածությունը պետության մեջ գնալով աճում էր: Խալիֆի և նրա ազգական-բարեկամների հարստանալը

հավանության չէր արժանանում հատկապես անապատական-
ճգնաժողորական հակումներ ունեցող մուսուլմանների կողմից, ո-
րոնք խալիֆին մեղադրում էին Մուհամմադի և առաջին խալիֆ-
ների ապրելակերպից շեղվելու մեջ: Միաժամանակ նահանգնե-
րում ծայր առան անկարգություններ ու խռովություններ: Ընդ ո-
րում, քաղաքական հուզումները զուգակցվում էին կրոնական
սյառակտումների հետ:

656 թ. ապրիլի վերջին և մայիսի սկզբին Քուֆայից, Բասրա-
յից և Եգիպտոսից փոքր ուխտագնացություն (ումրա) անելու
պատրվակի տակ Մադինա ժամանեցին երեք պատվիրակու-
թյուններ, որոնք ճամբար դրեցին քաղաքի դարպասների մոտ:
«Ուխտավորները» մեծ հույսեր էին կապում Մուհամմադի փեսա
Ալիի աջակցության հետ Օսմանին իշխանությունից հեռացնելու
հաբցում, սակայն Ալին դրսևորում էր անվճռականություն:

Քուֆայի և Ֆուսթաթի (քաղաք Եգիպտոսում – Վ. Բ.) պատ-
վիրակները փորձեցին ութսունամյա Օսմանին համոզել հրաժար-
վելու իշխանությունից: Սակայն վերջինս նրանց դեմ հանդես ե-
կավ զայրագին մի ելույթով, որը լի էր սպառնալիքներով: Սկսվեց
թեժ վեճ, որի ընթացքում պատվիրակներից մեկը սուր բարձրաց-
րեց խալիֆի վրա: Վերջինիս կանանցից մեկը՝ Նայլա անունով,
փորձելով պաշտպանել իր ամուսնուն, ձեռքերով բռնեց սուրը, ո-
րի հետևանքով գրկվեց մատներից:

Ի վերջո Օսմանը հարկադրված եղավ բանակցությունների
մեջ մտնել դժգոհ տարրերի հետ, խոստանալով բավարարել
նրանց պահանջները և պաշտոնագուրկ անել իրենց չարաշա-
հումներով աչքի ընկած նահանգների տեղապահներին: Սակայն
նա նամակ է գրում Եգիպտոսում իր տեղապահ Իբն աբի Մար-
խին, որտեղ վերջինիս կարգադրվում էր Եգիպտոս վերադառնա-

լուն պես ձերբակալել խռովություն հրահրողներին և կտրել նրանց ձեռքերն ու ոտքերը: Այդ նամակը Եգիպտոս մեկնելու ճանապարհին ինչ-ինչ ձևով ընկնում է եգիպտական պատվիրակության ձեռքը և խալիֆի նենգությունից զայրացած նրանք վերադառնում են Մադինա և մյուս դժգոհողների հետ պաշարում Օսմանի տունը, նրանից պահանջելով, որ հեռանա իշխանությունից: Խռովարարները որոշեցին պաշարման միջոցով խալիֆին և նրա ընտանիքի անդամներին ծարավի ու սովի մատնել: Երբ Օսմանը իր տան տանիքից դիմեց պաշարողներին, խնդրելով ջուր, նրանք մերժեցին: Պաշարումը տևեց մոտ 40 օր: Այդ ընթացքում Մադինայի վերնախավի մեծամասնությունը որդեգրել էր թշնամական չեզոքություն, իսկ քաղաքի բնակչությունը լրիվ անտարբերությամբ էր վերաբերվում խալիֆի ճակատագրի նկատմամբ:

Խռովարարներից ինչ-որ մեկը փորձեց ներխուժել Օսմանի տունը, սակայն նրա մարդկանց կողմից սրախտողխող արվեց: Պարզվեց, որ սպանվածը Մուհամմադ մարգարեի մերձավորներից է: Երբ խալիֆը հրաժարվեց հանձնել մարդասպանին, այլևս պաշարողների համբերության բաժակը լցվեց: Հենց այդ նույն օրերին Մադինայում լուր տարածվեց, որ Օսմանին օգնության են գալիս Բասրայի և Դամասկոսի տեղապահների կողմից ուղարկված ջոկատներ: Այլևս դանդաղել չէր կարելի: Անցնելով հարևան տների տափակ տանիքների վրայով, մի քանի խիզախ մարդիկ թափանցեցին խալիֆի տունը: Անմիջապես գազազած ամբոխը խալիֆ Աբու Բաքրի որդի Աբդալլահի գլխավորությամբ ներխուժեց տուն և սպանեց երրորդ խալիֆին: Դա տեղի ունեցավ 656 թ. հունիսի 17-ին: Մարդասպանի ստույգ անունը հայտնի չէ: Ըստ ավանդության, սպանված խալիֆի արյամբ ողողվեց նրա կողքին դրված Ղուրանը: Այդպիսի «օսմանական» Ղուրանները որպես

սրբազան մասունք, հետագայում պահվում էին բազմաթիվ մզկիթներում:

Օսմանի մահվանից հետո միասնական ումման, որն իր մեջ ներառում էր նաև Իրանի (մինչև Ամու Դարյա կամ Օքսուս գետը), Կիպրոս կղզու և Թունիսի նորանվաճ հողերը, գործնականում հայտնվեցին քաղաքացիական պատերազմի շեմին:

Օսմանի խալիֆայության շրջանը դա Օսմայանների տոհմի՝ որից որ սերել էր նա, լիակատար հաղթանակի շրջան էր: Այլ կերպ ասած, դա Մեքքայի ազնվականական կուսակցության հաղթանակի նշանավորումն էր, մի կուսակցության, որն իսլամն ընդունել էր լոկ որպես քաղաքական անհրաժեշտություն:

Իսլամի պատմության մեջ Օսմանը թողել է անջնջելի հետք նրանով, որ նրա կարգադրությամբ մարդկանց մի հատուկ խումբ հավաքելով հրապարակում եղած Ղուրանի բոլոր գրառումները, կազմեց մի համահավաք կամ «ճիշտ» գրավոր տեքստ: Նրա պատճենները ուղարկվեցին պետության խոշոր կենտրոնները, որպես իսկական Ղուրան, իսկ նախկինում եղած բոլոր օրինակները հրամայվեց ոչնչանցնել: Ղուրանի այդ պաշտոնական գրավոր տեքստը խալիֆը հայտարարեց միակ հավաստի և բոլոր մուսուլմանների համար պարտադիր տեքստ:

Օսմանի մահվանից հետո մեկ շաբաթ շարունակ Մադինան եռում էր: Այդ օրերին իսլամական աշխարհը մնացել էր առանց խալիֆի: Ոչ ոք փողոց դուրս չէր գալիս առանց գենքի և նույնիսկ սպանված խալիֆին թաղեցին մեծ դժվարություններով: Պնդելով, որ Օսմանը ուղիղ գնում է դժոխք, նրա հակառակորդները թույլ չէին տալիս, որ հանգուցյալի վրա աղոթք կարդացվի, քացիներով խփում էին նրա դիակին և ի վերջո Օսմանը թաղվեց ոչ թե ըն-

դունված իսլամական կարգի համաձայն, այլ պարզապես նրան դրեցին մի փոսի մեջ և վրան հող լցրեցին:

Օսմանի մահվանից հետո մեկ շաբաթ անց եզիպտացիների առաջարկով, որոնց միացան նաև քուֆացիներն ու բասրացիները, խալիֆ ընտրվեց Մուհամմադի հորեղբորորդի, նրա որդեգիր զավակ և փեսա Ալի իբն Աբի (Աբու) Թալիբը (656-661 թթ.), դառնալով չորրորդ «Բարեպաշտ» խալիֆը: Նրա անվան հետ է կապված իսլամի մեջ շիական շարժման ծնունդը: Ալին հանդիսանում էր Մուհամմադի վեց ամենանվիրյալ զինակիցներից մեկը: Ժամանակակիցների կարծիքով նա անմնացորդ կերպով նվիրված էր իսլամի գործին և լինելով հավատավոր, մոլեռանդ բարեպաշտ և խանդավառ կրոնասեր մարդ, միաժամանակ եղել է անմիջական ու ազնիվ: Օժտված է եղել հոետորական ունակություններով: Անկասկած եղել է նաև քաջ ու խիզախ մարտիկ, որի համար ստացել է Ասադուլլա («Տիրոջ առյուծ») պատվանունը: Ալին մասնակցել է Մուհամմադի համարյա բոլոր ռազմական արշավանքներին: Նրա ռազմական սխրանքները հետագայում պարտրվել են առասպելական բնույթի եղելություններով: Լինելով զինվոր և միաժամանակ բանաստեղծ, նրան վերագրված են այնպիսի հատկանիշներ, որոնք հարիր են սրբերին (իզուր չէ, որ առասպելները նրան վերագրում են բազմաթիվ հրաշագործություններ՝ «քարամաթ»): Ալին եղել է մարգարեի տասը սահաբներից մեկը, որին նա դեռևս իր կենդանության օրոք խոստացել էր դրախտ:

Խալիֆ ընտրվելու ժամանակ Ալին մոտ 57 տարեկան էր: Արաբ պատմիչները նրան ներկայացնում են ճաղատ զլխով, ոչ բարձր հասակ ունեցող, հաստամարմին, չափազանց մուգ մաշկի տեր, երկար սպիտակ մորուքով, խոշոր աչքերով և ծանր հայացք ունեցող մի անձնավորության: Ալին իր ութ կանանցից ուներ ինը

տղաներ, ևս երեք տղաների որդեգրել էր: Նրա աղջիկների թիվը, ըստ որոշ տվյալների, հասնում էր 15-ի:

Իր դրական հատկանիշների պատճառով Ալին շատերին թվում էր, որ նա կարող է դառնալ իդեալական կառավարիչ: Մակայն նա ուներ նաև խառնվածքի թույլ կողմեր. բոլորովին գուրկ էր պետական գործչի հատկանիշներից: Լինելով խորապես կրոնական ոգու տեր մարդ, նա մշտապես ունեցել է աստծո առջև պատասխանատվության սուր գզացողություն: Դրան գումարած մահմեդականների արյունը թափելու ներքին երկյուղածությունը և նմանատիպ այլ գործոններ նրան դարձնում էին ծայրահեղ նրբանկատ ու անվճռական, անհարկի համաձայնությունների գնալու հակում ունեցող մարդ:

Դեռևս Օսմանի կենդանության օրոք մարգարեի ամենահեղինակավոր մերձավորներից մեկը՝ Աբու Ջարրը, որն առաջիններից մեկն էր, որ ընդունել էր իսլամը, սկսեց քարոզել բարքերի անկման դեմ, իսկ ապա նաև Օսմանի դեմ և հայտարարեց, որ միայն Ալին ու նրա որդիներն ունեն մարգարեի ժառանգորդ լինելու իրավունքը:

Ալին ընտրվեց խալիֆ, սակայն ոչ միաձայն: Մադինայի շատ ազդեցիկ մարդիկ, այդ թվում նաև մարգարեի հին զինակիցներից շատերը հրաժարվեցին հավատարմության երդում տալ նրան: Նորընտիր խալիֆի դեմ հանդես եկան նաև ազդեցիկ Թալխան և ազ-Ջուֆայրը, որը Խադիջայի ազգականն էր: Ալին նրանց կանչեց իր մոտ և հիշեցրեց, որ նրանք տվել են հավատարմության երդում: Վերջիններս փորձեցին խալիֆից կորզել նահանգների տեղապահների պաշտոններ, սակայն Ալին մերժեց, մտավախություն ունենալով, որ գտնվելով իր աչքից հեռու, նրանք ձեռք կբերեն չափից ավելի մեծ ինքնուրույնություն և կդառնան ավելի

վտանգավոր: Ուստի այդ հանդիպումը ավարտվեց կատարելապես անարդյունք: Շուտով Թալխան և ազ-Զուբայրը Ալիից թույլտվություն խնդրեցին կատարելու փոքր հաջ, սակայն հիանալի հասկանալով հանդերձ, որ իր հակառակորդները մտադիր են մեկնել Մեքքա ընդդիմության շարքերը համալրելու համար, այնուամենայնիվ Ալին նրանց «բաց թողեց»:

Զուբայրին և Թալխային միացավ նաև Մուհամմադի այրին՝ Այիշան, որը Զուբայրի քենին էր: Ալիի նկատմամբ Այիշայի ընդդիմադիր դիրքորոշում ընդունելու դրդապատճառը զուտ կանացի վրիժառության զգացումն էր. ժամանակին Ալին խորհուրդ էր տվել մարգարեին բաժանվել նրանից, նրան կասկածելով ամուսնական անհավատարմության մեջ:

Օսմանի սպանությունից հետո նրա տնից բռնագրավված փողերը Ալին հավասարապես բաժանել էր ումմայի անդամների միջև: Դա առաջ էր բերել մեծ թվով աչքի ընկնող մուհաջիրների դժգոհությունը, որոնք իրենց վիրավորված էին զգում այն բանի համար, որ Ալին հանիրավի իրենց հավասարեցնում է նախկին ստրուկների հետ: Այդ մարդիկ ևս համալրեցին ընդդիմադիրների շարքերը:

Խռովության ու անհնազանդության մեկ այլ աղբյուր հանդիսացավ Աբդալլահ իբն Օմարը, որը հրաժարվեց խալիֆին հավատարմության երդում տալուց, համարելով, որ Ալիի ընտրությունը կատարվել է ոչ ճիշտ ձևով: Նոր խալիֆի հետ կրակոտ վեճի բռնվելուց հետո հին խալիֆի՝ Օմարի որդին որոշեց Մադինայից հեռանալ և հաստատվել Մեքքայում, հալածանքներից խուսափելու համար: Շուտով Մեքքան վերածվեց ընդդիմության մի տեսակ մայրաքաղաքի, որտեղ սկսեցին հավաքվել Ալիից դժգոհ բոլոր

տարրերը, ինչպես նաև նրանք, որոնք անպատիժ էին մնացել Օսմանի սպանության պատճառով:

Նոր խալիֆի վտանգավոր թշնամիների թվում էր նաև Սիրիայի տեղապահ Մուավիան, որը սպանված խալիֆի ազգականն էր: Վերջինս Դամասկոսի մզկիթում ցուցադրեց Օսմանի արյունաթաթախ զգեստները: Նա հայտարարեց, որ Ալիին չի ճանաչի խալիֆ, քանի դեռ նա դատարանի առջև չի կանգնեցնի Օսմանի սպանողներին: Մուավիան Ալիին մեղադրում էր մարդասպաններին հովանավորելու մեջ:

Մուավիայի կողմնակիցները նրանից պահանջում էին վրեժ լուծել Օսմանի ուխտադրուժ սպանության համար: Համամիտ լինելով այդ տեսակետի հետ, Սիրիայի տեղապահը պատրաստվում էր արշավանք կազմակերպել դեպի Մադինա:

Ի պատասխան Ալիի կոչին իրեն տալ հավատարմության երդում, Մուավիան Ալիին ուղարկեց մի նամակ, նամակատար սուրհանդակին հրամայելով, որ Մադինա հասնելուց հետո նամակի թղթափաթեթը պահել այնպես, որ մարդիկ կարողանան այն հեշտությամբ կարդալ: Նամակը սկսվում էր հետևյալ բառերով. «Մուավիա իբն Աբու Մուֆյանից Ալի իբն Աբու Թալիբին»: Արդեն դիմումի այդ ձևը իր մեջ պարունակում էր վիրավորանք խալիֆի հասցեին, քանի որ սկզբում հիշատակվում էր Մուավիայի անունը, դրանով իսկ շեշտելով, որ նա իրեն բարձր է դասում Ալիից: Բացի այդ, նամակի վերնագրի այդ ձևը նպատակ ուներ շեշտել, որ Մուավիան Ալիին չի ընդունում որպես խալիֆ: Երբ նամակը հասավ Ալիին և նա կոտրեց կնիքը, ապա նկատեց, որ նրանում որևէ տեքստ գոյություն չունի և առկա է միայն գրությունների սկզբի ավանդական դարձվածքը. «Հանուն զթասիրտ և զթառատ Ալլահի»: Սա արդեն խալիֆին հասցված երկրորդ վիրավոր-

րանքն էր: Նա ցանկացավ անհապաղ գորքեր ուղարկել Սիրիա, սակայն նրա շրջապատի ազդեցիկ մարդիկ հավանություն չտվեցին նրա այդ որոշմանը: Թեև Ալին փորձում էր համոզել նրանց, որ «խռովությունը կրակի նման է և այն պետք է ոչնչացնել հենց սկզբում», սակայն նրա ընդդիմախոսները մնացին անդրդվելի:

Խալիֆի հակառակորդների մեջ ևս կատարյալ միասնություն և համախոհություն գոյություն չուներ. ոմանք գտնում էին, որ անհրաժեշտ է իրենց ուժերով մեկնել Սիրիա Մուավիայի հետ միանալու համար, իսկ ոմանք էլ պնդում էին, որ հեռավոր արշավանքը կարող է լինել վտանգավոր ու անարդյունավետ, ուստի առաջարկում էին անմիջապես շարժվել Մադինայի վրա: Այդ վերջիններին հարեց նաև «հավատացյալների մայր» հորջորված Մուհամմադի սիրեցյալ այրին, Այիշան, որը ինչպես նշվել է հնուց ի վեր համակրանք չէր տաժում իր ամուսնու որդեգիր զավակ և փեսա Ալիի նկատմամբ: Այդ անհանգիստ և եռանդով լեցուն կինը, որն այրիացել էր 18 տարեկան հասակում, իրեն անընդհատ նետում էր քաղաքական իրադարձությունների հորձանուտը: Եվ երբ որոշվեց, որ կազմակերպվում է արշավանք դեպի Մադինա, Այիշան որոշեց տղամարդկանց հետ միասին մասնակցել այդ արշավանքին: Այդ ժամանակների համար, հատկապես նկատի ունենալով մուսուլմանական հասարակության մեջ կանանց վիճակը, Այիշայի վարմունքը վերին աստիճանի անսովոր և համարձակ քայլ էր: Հստ իսլամի մեջ ընդունված կարգի, որն է տեղ մեկնելու դեպքում կինը պետք է անպայման ունենա իրեն ուղեկցող: Սկզբում Այիշան առաջարկեց մարգարեի այրիներից Ումմ Մալամին ուղեկցելու իրեն: Ստանալով մերժում, նա դիմեց Մուհամմադի մյուս այրիացած կնոջը՝ Խաֆսային: Նրա կողմից ևս մերժում

ստանալուց հետո Այիշան որոշեց արշավանքի գնալ մենակ, առանց ուղեկցողի, տղամարդկանց շրջապատում:

Այդ իրադարձությունների ընթացքում, անշուշտ, նորընտիր խալիֆը ևս ձեռքերը ծալած չէր նստել: Ընտրվելուց հետո նրան հաջողվեց մեծ ջանքերի գնով Մադինայում հաստատել կարգ ու կանոն: Նա կարողացավ անհնազանդ քոչվորներից շատերին հեռացնել քաղաքից: Ձեռնամուխ եղավ նաև Օսմանի սպանության հետաքննությանը: Սակայն ռեալ սպանողին գտնելը դժվար թե հնարավոր լիներ: Բացի այդ, դա խիստ վտանգավոր գործ էր նաև հետաքննության հրամանը տվողի համար:

Այնուհետև Ալին սկսեց զբաղվել նահանգների, հատկապես Քուֆայի հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցով: Սակայն երբ նա Քուֆա ուղարկեց իր մարդուն տեղապահի պաշտոնով, վերջինս կես ճանապարհից հետ վերադարձավ Մադինա, որովհետև տեղեկություն էր ձեռք բերել, որ Քուֆայի բնակչությունը անհնազանդություն հայտնելով նոր խալիֆի նկատմամբ, գերադասում է մնալ հին տեղապահի իշխանության ներքո:

Շուտով լուրը հասավ Ալիին, որ Մեքքան պատրաստվում է արշավանք կազմակերպել իր դեմ: Հենց այդ նույն օրերին Բասրայում բռնկեց խալիֆի դեմ ուղղված խռովության նոր օջախ: Անհրաժեշտ էր գործել արագ և վճռական: Սակայն Ալիի դանդաղկոտությունը խռովության պարագլուխներին՝ Թալխային և ազ-Ջուբայրին հնարավորություն տվեց գրավել Բասրան: Վերջիններս միացել էին Այիշայի հետ և Ալիի դեմ կազմել ընդհանուր ճակատ: Խալիֆին անհրաժեշտ էր ճգնել խռովության այդ վտանգավոր օջախը, այլապես այն կտարածվեր նաև այլ վայրերում:

Իր գորքերը շարժելով Բասրայի կողմը, Ալին փորձեց բանակցությունների մեջ մտնել խռովարարների հետ, սակայն

դրանք ավարտվեցին ձախողմամբ: 636 թ. դեկտեմբերի 9-ին Բասրայի մոտակայքում տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ, որը պատմության մեջ մտել է «ուղտի ճակատամարտ» անունով, քանի որ ճակատամարտի դաշտում սպիտակ ուղտի վրա երկաթյա պատգարակի մեջ նստած էր «հավատացյալների մայր» Այիշան: Ի դեպ, այդ հին հեթանոսական սովորույթը, ինչպես նշում է բելգիացի իսլամագետ Լամմենսը, պահպանվել էր մինչև XX դարի սկզբները: «Սրբազան» ուղտի վրա նստում է ցեղի ամենաանվանի երիտասարդ աղջիկը, թույլ տալ, որ նա ընկնի թշնամիները ձեռքը՝ անպատվության ամենաբարձր աստիճանն է: Բասրացիները պաշտպանում էին Այիշային, իսկ Ալլիի կողմնակիցները աշխատում էին նրան գերի վերցնել: Տվյալ դեպքում մարգարեի կինը հանդես էր գալիս որպես խոովարարների պայքարի դրոշ, նրանց պատվի ու արժանապատվության խորհրդանիշ: Նա իր կողմնակիցների կողմից ընկալվում էր նաև որպես թալիսման:

Ալլին հաջողվեց ջախջախել բասրացիների բազմամարդ գորքերին: Ճակատամարտում Թալիսան մահացու վիրավորվեց, իսկ ազ-Զուբայրը փախուստի ժամանակ սպանվեց: Այիշան ընկավ հակառակորդի ձեռքը, սակայն Ալին նրա հետ չվարվեց ինչպես թշնամու հետ, նկատի ունենալով, որ նա եղել է մարգարեի կինը: Նա բավարարվեց միայն նրանով, որ հանդիմանեց իր «խորթ մորը», որ նա խառնվել է տղամարդկանց գործերին և հրամայեց նրան տանել Բասրա և ազատ արձակել: Դրանից հետո Այիշան մենության մեջ ապրեց մինչև 678 թվականը:

Հրամայելով հետապնդել փախուստի դիմած հակառակորդին, Ալին իր գորքերին կարգադրեց չսպանել նրանց, ովքեր դիմադրություն ցույց չեն տալիս, իսկ Բասրան չենթարկել կողոպուտի և ավերածության:

«Ուղտի ճակատամարտում» հաղթանակ տանելուց հետո Ալին զորքերը շարժեց դեպի Քուֆա պատժելու համար այդ քաղաքի տեղապահին, որը թեև իրենից հրաման էր ստացել զորքերը շարժելու Բասրա, իրեն օգնություն ցուցաբերելու համար, բայց չէր կատարել այդ հրամանը: Ինչ-ինչ պատճառներով խալիֆը նրան պատժի չի ենթարկում: Չորքերի հետ մուտք գործելով Քուֆա, Ալին տեղապահի նկատմամբ իր դժգոհությունն արտահայտելու նպատակով չապաստանեց նրա պալատում, այլ որպես բնակության վայր ընտրեց իր քրոջ որդու՝ Ջադ իբն Խուբայրի տունը: Անմիջապես Քուֆայի ազնվագարմ ընտանիքների ներկայացուցիչները եկան «խալիֆի ոտքը»՝ իրենց հարզանքի տուրքը մատուցելու և հնազանդություն հայտնելու համար: Ալին նրանց բոլորին ընդունեց և բոլորի հետ գտավ ընդհանուր լեզու:

Իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով Ալին սկսեց իրար հետևից փոխել նահանգների տեղապահներին, այդ հանգուցային պաշտոններում նշանակելով իրեն մոտիկ ու հավատարիմ մարդկանց:

Սակայն այնուհանդերձ խալիֆին չհաջողվեց կատարելապես իր իշխանությունը հաստատել խալիֆայության ողջ տարածքի նկատմամբ: Շարունակվում էր դժգոհությունը նաև բանակում, քանի որ խալիֆը թույլ չէր տալիս նվաճված հողերը բաժանել զինվորների միջև:

«Ուղտի ճակատամարտից» հետո Ալին իր մայրաքաղաք դարձրեց Քուֆան, որտեղից նա իրականացնում էր իր հսկողությունը ողջ «իսլամական հողերի» նկատմամբ, ի բացառյալ Սիրիայի, որի կառավարիչ Մուավիա իբն Աբու Սուֆյանը, որը 636 թ. խալիֆ Օմարի կողմից նշանակվել էր այդ պաշտոնին, հրաժարվեց ճանաչել նոր խալիֆին:

Մուավիան հավաքեց մի պատկառազորու բանակ և այն շարժեց Իրաքում Ալիի դիրքերի վրա: Այսպիսով, քաղաքացիական պատերազմը շարունակվում էր: Դավանակիցների երկու բանակները շուտով՝ 657 թ. հուլիսին Եփրատի աջ ափին, Ռաքքայից հարավ ընկած շրջանում, Սիֆֆին կոչված վայրի մոտ բռնվեցին ճակատամարտի: Ճակատամարտում որպես Մուավիայի դաշնակից հանդես էր գալիս Ալիի վաղեմի թշնամի, Էգիպտոսը նվաճած գորահրամանատար Ամր իբն ալ-Ասը: Ճակատամարտի երկրորդ օրը Ալիի զորքերը կործանիչ հարված հասցրին հակառակորդին: Մուավիային կատարյալ ջախջախումից փրկեց Իբն ալ-Ասի խորամանկությունը: Նա հրամայեց Մուավիայի զինվորների նիզակների վրա ամրացնել Ղուրանի թերթիկներ, որպեսզի ցույց տան, որ պահանջում են աստծո և նրա սուրբ գրքի դատաստան: Ալիի կողմնակիցները, որոնցից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, ալ-Աշաս իբն Քայսը և Աբու Մուսա ալ-Աշարին, հանդիսանում էին խալիֆի ծպտյալ թշնամիները, համոզեցին նրան համաձայնություն տալ հարցը լուծելու հաշտարար դատարանով: Առհասարակ Ալիի կողմնակիցների թվում կային մեծ թվով մարդիկ, որոնք չէին ցանկանում, որ ումայյի կամ ջամաայի ներսում արյուն թափվի: Ալին անմիջապես դադարեցրեց ճակատամարտը և համաձայնվեց բանակցություններ սկսել, մի հանգամանք, որը կործանեց նրան: Նրա այդ քայլը մեծագույն դժգոհությամբ ընդունվեց իր կողմնակիցների մի զգալի մասի կողմից, որոնք առաջ քաշեցին հետևյալ կարգախոսը. «գոյություն չունի այլ դատաստան, բացի «աստվածային դատաստանից»: Նրանք գտնում էին, որ «աստծո դատաստանը» արդեն տեղի է ունեցել, քանի որ Ալին հաղթանակ է տարել Մուավիայի նկատմամբ: Նրանց կարծիքով

դրանից հետո թշնամու հետ բանակցություններ սկսելը նշանակում է «գնալ աստծո դատաստանի դեմ»:

Ալիից, որպես առաջնորդից, հիասթափված 12 հազար զինվորներ, գիտակցելով, որ նա թույլ է տվել ճակատագրական սխալ, լքեցին նրա ռազմական ճամբարը և Իրաքում, Ջագրոս լեռան ստորոտների մոտ, Նահրավան քաղաքից ոչ հեռու, ստեղծեցին իրենց ճամբարը: Նրանք իրենց համար խալիֆ ընտրեցին շարքային զինվոր Աբդալլահ իբն Վահբին:

Այսպիսով, Ալիի կողմնակիցների ճամբարում տեղի ունեցավ պառակտում: Իսլամի մեջ ստեղծվեց նոր ինքնուրույն կրոնա-քաղաքական խմբավորում, որը կոչվեց խարիջիներ (արաբերեն «խարիջ» դուրս գալ բառից): Խարիջիները Ալիի նկատմամբ լցվեցին այնպիսի անհաշտ ու կրքոտ ատելությամբ, ինչպիսի կրքով որ նրանք նախկինում նվիրված էին նրան: Ինչպես և շիաները, խարիջիները սկզբնական շրջանում հանդիսանում էին գուտ քաղաքական խմբավորում կամ կուսակցություն, և միայն հետագայում վերածվեցին առանձին կրոնական ուղղության: Խարիջիները պայքար ծավալեցին ինչպես Մուավիայի, այնպես էլ Ալիի դեմ: Նրանց կարգախոսը դարձավ հետևյալը. «դատելու իրավունք ունի միայն աստված»:

Խարիջիները գտնում էին, որ բոլոր մուսուլմանները հավասար են, որ իսլամական համայնքի ներսում պետք է կատարյալ հավասարություն լինի:

Այսպիսով, խորամանկությամբ կորզելով խաղաղություն կամ զինադադար, Մուավիան վերադարձավ Սիրիա և 660 թ. Երուսաղեմում իրեն հայտարարեց խալիֆ: Ալիին չհաջողվեց դա խափսնել, քանի որ նա արդեն իր տրամադրության տակ չուներ բավարար թվով զորքեր հակառակորդի հետ բաց առճակատման

մեջ մտնելու համար: Իսկ Մուավիայի իշխանության գլխավոր հենարանն էին հանդիսանում Սիրիայի արաբական ցեղերը:

Այսպիսով մեկ թշնամու փոխարեն Ալիի առջև հայտնվեցին երկու անգիջում և ուժեղ թշնամիներ: Իրաքում և Արաբիայում բռնկեցին հզոր խարիջիական ապստամբություններ: 658 թ. հուլիսի 18-ին Տիգրիսի ձախ ափին, Նահրավաննի մոտ Ալին կործանիչ հարված հասցրեց խարիջիներին: Այդ ճակատամարտի մասնակից խարիջիներից կենդանի մնաց միայն 8 մարդ: Այնուհետև Ալին փորձեց ողջ խալիֆայության տարածքում կազմակերպել խարիջիների հետապնդումը, որը սակայն հաջողություն չունեցավ, քանի որ նրանք արդեն ունեին մեծ թվով կողմնակիցներ ու համակիրներ:

Մինչդեռ Ալիի հեղինակությունն ու կշիռը գնալով սրընթաց անկում էր ապրում: Գնալով ավելանում էին նաև նրա կորուստները: Նրան լքեցին Քուֆայի բնակիչները, իսկ Եգիպտոսն անցավ Մուավիային: Խալիֆայության մեջ խռովարարներն անգուսպ կերպարանք ընդունեցին. ծագեցին արյունահեղ պատերազմներ: Շուտով Մուավիայի կողմնակից Ալիի հակառակորդների կողմից գումարված հաշտարար դատարանը որոշում կայացրեց, որ Ալին իրավունք չունի խալիֆ լինելու: Նրան մեղադրեցին նաև խալիֆ Օսմանին սպանելու մեղսակցության մեջ: Դատարանը նրան հայտարարեց իշխանագրկված ու գահընկեց եղած: Ընկնելով երկու կրակի արանքը, իրոք Ալիի վիճակը դառնում էր ողբերգական: Նրա գլխավերևում սկսեց սավառնել մահվան ուրվականը:

661 թ. հունվարի 22-ի գիշերը, Քուֆայի մզկիթից դուրս գալու պահին ոմն Աբդարրահման իբն Մուլջամ ալ-Մուրադի իր երկու խարիջի համախոհների հետ հարձակվեցին Ալիի վրա, բացականչելով. «Դատելու իրավունքը պատկանում է Ալլահին, և ոչ թե

քեզ, Ալի, և ոչ էլ սրեր ունեցող քո մարդկանց»: Ահաբեկիչները սկսեցին սրերով հարվածներ հասցնել Ալիին: Հավատացյալները կարողացան ձերբակալել ու վնասագերծել Մբդարբահմանին, իսկ նրա երկու հանցակիցներին հաջողվեց փախուստի դիմել: Ավելի ուշ նրանցից մեկը հենց իր տան մեջ սպանվեց հարազատ հորեղբորորդու կողմից, որպես մարդասպանի, որը ձեռք էր բարձրացրել խալիֆի վրա:

Երբ Իբն Մուլջամին բերեցին արյունաթաթախ Ալիի մոտ, խալիֆը ուշադիր զննելով իր ահաբեկչին արտաբերեց. «հոգին հոգու դեմ: Եթե ես մեռնեմ, անմիջապես սպանեցեք նրան, իսկ եթե կենդանի մնամ, ինքս կորոշեմ»: Սակայն 661 թ. հունվարի 23-ի երեկոյան Ալին ավանդեց իր հոգին: Հստ ավանդության, նա թաղված է Քուֆայի մոտ, որտեղ հետագայում ծնունդ առավ Նաջաֆ քաղաքը, որը դարձավ համայն աշխարհի շիաների սրբավայր: Ալիի կտակի համաձայն, իր գերեզմանի վայրը պետք է լիներ անհայտ, որպեսզի խարիջիները չպղծեին այն: Մինչև օրս նրա գերեզմանի տեղը մնում է անհայտ:

Երբ վիրավոր խալիֆին, որը մի պահ եկել էր գլխակցության, հարցրեցին, թե ով է լինելու իր ժառանգորդը, արդյոք նրա ավագ որդի Հասա²նը, ապա Ալին պատասխանեց. «Ես դա չեմ հրամայում ձեզ և չեմ էլ արգելում, դուք գիտեք»:

Ալիի մահվանից հետո խարիջիները որոշել էին ահաբեկչական գործողությունների միջոցով վերջ տալ խալիֆայությունում ծայր առած անկայունությանը, սպանելով դրա գլխավորներին: Ալիից հետո հերթը Մուավիայինն էր, սակայն նրա նկատմամբ մահափորձն ավարտվեց անհաջողությամբ: Երբ մզկիթում ահաբեկիչը ինքնակոչ խալիֆի հետևից սուրը իջեցրեց նրա վրա, վերջինս հենց այդ պահին կատարեց ծնրադրություն և հարվածը

զլխի փոխարեն հասավ հետույքին: Ահաբեկիչը չհասցրեց երկրորդ հարվածը հասցնել, նրան տեղնուտեղը սրախողխող արեցին:

Այսպիսով, իր ավարտին հասավ Ալիի խալիֆայության կարճ շրջանը (656-661): Իսլամի պատմության մեջ նա մտել է որպես ողբերգական և հակասական կերպարներից մեկը: Մուսնիմահմեդականները երկրպագել և երկրպագում են նրան որպես «Բարեպաշտ» խալիֆներից մեկը, որպես բարեպաշտության և առաքինության տիպար: Իսկ շիաները ուղղակի իդեալականացնում են նրա կերպարը: Նրանց գիտակցության մեջ նույնիսկ Ալիի կերպարը երկրորդ պլան է մղել Մուհամմադի կերպարը: Իսկ ծայրահեղ շիաները նրան դասում են սրբերի դասին և նույնիսկ աստվածացնում են նրան, մերժում են նրա մահը, համարելով, որ ամպրոպը նրա ձայնն է, կայծակը՝ նրա ժպիտը: Ավանդույթը Ալիին վերագրում է ասպետի կերպար, խիզախ ու վեհանձն:

Անկասկած Ալիին կործանեց նրա խաղաղասիրությունը: Նա նաև իր ոչ գործնական բնավորությամբ թույլ տվեց, որ ըստ էության իրեն հեռացնեն գործերից: Ընդհանրապես Ալիի իշխանության դեկի մոտ գտնվելու շրջանում երկրում տիրում էր հուսախաբություն և բարոյական կասկածներ:

Զարմանք է առաջացնում այն հանգամանքը, թե Ալիի կառավարման շրջանում առաջացած պառակտումը որքան վատ օգտագործեցին նվաճված ժողովուրդները, որպեսզի ազատագրվեն արաբական տիրապետությունից: Հուզումներ ծագեցին միայն Իրանում և Բահրեյնում:

Եթե մենք հետևելու լինենք խալիֆայության զարգացման ընթացքին, նրա առաջին չորս խալիֆների ժամանակաշրջանում, ապա կտեսնենք, որ Աբու Բաքրի ժամանակ Արաբիան կայունա-

ցավ և հող նախապատրաստվեց լայն նվաճումներ կատարելու համար. Օմարի օրոք տեղի ունեցավ հաղթական նվաճողականություն. Օսմանի ժամանակ՝ հաղթական նվաճումների ամբայնդում, պերճանքի ու շքեղության տարածում և խալիֆի իշխանության թուլացում: Իսկ Ալիի կառավարման շրջանը բնորոշվում է իշխանության հետագա թուլացմամբ, քաղաքացիական պատերազմի բորբոքմամբ, որը ծնեց կրոնական պառակտում: Այդ շրջանում ըստ էության դադարեց արտաքին նվաճողականությունը և իսլամի մեջ հաստատվեց դինաստիական գաղափարը:

Նոր մահվանից հետո հաջորդ առավոտյան Ալիի ավագ որդին Հասանը, մայր մզկիթում դեկավարեց աղոթքը, որից հետո մուսուլմանները որպես խալիֆի նրան տվեցին հավատարմության երդում: Խալիֆայության մյուս վայրերում ևս հավատարմության երդման արարողություններն անցան համեմատաբար հանգիստ պայմաններում: Դա նշանակում էր, որ Հասանի թեկնածությունը ձեռնտու է բոլորին:

Հասանի մասին տեղեկություններ գործնականում մեզ չեն հասել, գոյություն չունի նույնիսկ նրան նվիրված առանձին հադիս: Վարկած կա, որ նա եղել է մի թույլ, կրոնամոլ և կնամոլ մարդ:

Իր խալիֆայության առաջին երկու ամիսները Հասանը նվիրեց Մուավիայի հետ բանակցություններին: Վերջինս նրան առաջարկեց իրեն հանձնել խալիֆի լիազորությունները, խոստանալով դարձնել իր ժառանգորդը: Բնականաբար Հասանը հրաժարվեց և Մուավիան սկսեց նրա դեմ արշավանքի նախապատրաստություններ տեսնել: Անցնելով Եփրատը, Մուավիայի զորքերը սրընթաց սկսեցին շարժվել դեպի Քուֆա:

Երբ Հասանը գտնվում էր Մաբաթում, նրա գորքերը խռովություն բարձրացրին: Հարձակվելով խալիֆի վրա, խռովարարները սրով վիրավորեցին նրան: Խալիֆը ստիպված էր ապաստան գտնել Մադինայի տեղապահի նստավայրում և զբաղվել իր վերքերը բուժելով: Այդ ընթացքում նրա գորքերը սկսեցին արագորեն ցիր ու ցան լինել: Մուավիան սկսեց խոշոր կաշառքներ բաժանել Հասանի կողմնակիցներին, որոնցից շատերը լքելով խալիֆին փախուստի դիմեցին հակառակորդի կողմը: Անեղանելի դրության մատնված Հասանը ստիպված էր բանակցությունների մեջ մտնել Մուավիայի հետ: Վերջինս հրամայեց բերել չգրված մաքուր թուղթ, իր ստորագրությունը դրեց նրա վրա և այն կնքելով հանձնեց իր ներկայացուցչին, նրան պատվիրելով հետևյալը. «Թուղթը հանձնիր Հասանին և նա թող գրի այն ամենը, ինչ ինքը ցանկանում է»: Այս պատմությունը իրողություն է թե ավանդություն, դժվար է ասել: Սակայն ավանդության համաձայն Հասանի և Մուավիայի միջև տեղի ունեցած բանակցությունների հետևանքով ծնունդ է առնում հինգ կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ, որտեղ ասվում էր. 1. Մուավիան կհետևի Ղուրանին ու մարգարեի ավանդույթներին: 2. Մուավիան չի նշանակում իր ժառանգորդին, այլ այդ հարցը թողնում է շուրայի որոշմանը: 3. Բոլորին և ամենուրեք երաշխավորվում է անձեռնմխելիություն: 4. Ալիի բոլոր կողմնակիցներին, նրանց կանանց ու երեխաներին, նրանց պատկանող ունեցվածքին ոչ ոք չի կարող ոտնձգություն կատարել, քանի որ նրանց երաշխավորվում է անձի և ունեցվածքի անձեռնմխելիություն, 5. Հասանին, նրա եղբայր Հուսեյնին և մարգարեի ողջ ընտանիքին վնաս չի հասցվի ոչ բացահայտ և ոչ էլ թաքնված ձևով, որտեղ էլ որ նրանք գտնվելու լինեն:

Միաժամանակ Մուավիան Հասանին տվեց մի հսկայական գումար և խոշոր կալվածքներ (որոշ տվյալներով 2 միլիոն դիրհեմի արժողությամբ), փոխարենը պահանջելով, որ նա բնակություն հաստատի Մադինայում և հրաժարվի խալիֆի իր իրավունքներից: Այդ թույլ և պայքարի հատկանիշներից գուրկ մարդը տվեց իր համաձայնությունը և այդպիսով հեռացավ քաղաքական կյանքից: Հասանի այդ վարմունքը Մեքքայում և Մադինայում ընդունվեց մեծ դժգոհությամբ: Սակայն գործը արդեն կատարված էր: Իսկ խալիֆայությունն անցավ Մուավիային, որը Դամասկոսում հիմնեց Օմայան հարստությունը: Խալիֆայության բոլոր նահանգներում նա ճանաչվեց որպես խալիֆ: Մոտ 19 տարի (661-680 թթ.) Մուավիան կառավարեց ինչպես բացարձակ տիրակալ, վերականգնելով արաբական աշխարհի բարոյական միասնությունը:

Օմայանների արքայատան ողջ կառավարման շրջանում (661-750 թթ.) շիաներն ու խարիջիները շարունակում էին մնալ որպես ամենավտանգավոր հակառակորդներ:

669 թ. Հասանը անսպասելիորեն մահացավ: Ավելի ուշ շրջանի շիա պատմիչները գտնում են, որ նա Մուավիայի հրամանով թունավորվել էր: Մուավիան անմիջապես իր ժառանգորդ նշանակեց իր որդի Յազիդին: Խալիֆի ընտրովիություն այլևս գոյություն չունեւ: Սակայն Յազիդի գահ բարձրանալը առանց արյունահեղության տեղի չունեցավ:

Մուավիան իր քաղաքական կտակում արաբական աշխարհին պատվիրում էր Հուսեյին իբն Ալիին (մարգարեի թոռանը) և Մբդալլահ իբն ազ-Զուբեյրին չճանաչել իբրև խալիֆ: Վերջիններս էլ իրենց հերթին խուսափեցին Յազիդին հավատարմության երդում տալուց և թաքնվեցին Մեքքայում:

Իր ավագ եղբոր մահվանից հետո Ալիի կրտսեր որդի Հուսեյինը (626-680) դարձավ ավիների տոհմի ավագը և Քուֆայից վերադարձավ Մեքքա: Սակայն տևական ժամանակ քաղաքական կյանքում չէր խաղում աչքի ընկնող դեր: 680 թ. Մուավիայի մահվանից հետո, երբ Իրաքում հակաօմայան ընդդիմությունը սկսեց ակտիվանալ, Քուֆայի շիաները, որոնք Հուսեյնին ընդունում էին որպես իրենց երրորդ իմամ, (իր եղբոր երկրորդ իմամ Հասանից հետո) պատվիրակություն ուղարկեցին Հուսեյնին մոտ, նրան հրավիրելով ժամանանել Քուֆա, որպեսզի նա այնտեղից ղեկավարի ապստամբությունը խալիֆ Յազիդ Ա-ի դեմ, նրան խոստանալով լայն աջակցություն: Քուֆայի շիաները գտնում էին, որ օրինական խալիֆ պետք է լինի մարգարեի թոռը՝ Հուսեյինը:

Արձագանքելով քուֆացիների կոչին, Հուսեյինը մի ոչ մեծ ջոկատի ուղեկցությամբ դուրս եկավ Մեքքայից, նախապես Քուֆա ուղարկելով իր հորեղբորորդի Մուսլիմ Աբիլին, որպեսզի նա կազմակերպի ապստամբություն: Քուֆայի հազարավոր բնակիչներ Մուսլիմին, որպես Հուսեյնի ներկայացուցչի, հավաստիացրեցին, որ իրենք հավատարիմ են լինելու մարգարեի թոռանը և պատրաստ են զենքով պաշտպանելու նրա իրավունքները: Այդ մասին Մուսլիմը անմիջապես նամակով տեղեկացնում է Հուսեյնին: Սակայն Քուֆայի տեղապահ Ուբեյդուլլահ իբն Ջիյադը հենց սաղմում ոչնչացրեց քուֆացիների ելույթը, իսկ Մուսլիմը կախաղան բարձրացվեց: Այդ տխուր լուրը Հուսեյինը ստացավ ճանապարհին, սակայն նա չցանկացավ լսել իր ազգականների խորհուրդը՝ հետ կանգնել այդ աղետալի ձեռնարկությունից:

Ուբեյդուլլահ իբն Ջիյադը Հիջազից Իրաք տանող բոլոր ճանապարհներին, որտեղով որ անցնելու էր Հուսեյինը, դրեց զինված պահակակետեր: Ճանապարհին Հուսեյնին զինվորների մի մասը

լքեց իրեն: Իրեն հավատարիմ մնացած մարտիկների հետ նա ճամբար դրեց Քուֆայից ոչ հեռու, Նինավա կոչված անջուր վայրում, որտեղ հետագայում ծնունդ առավ Քերբելա քաղաքը: Նրա մոտ ընդամենը մնացել էին 40 հետևակ և 72 հեծելազորային զինվորներ, որոնց մեծ մասը նրա ազգականներն ու մերձավորներն էին, իրենց կանանցով ու երեխաներով:

Շուտով Հուսեյինի ճամբարին է մոտենում իր 4 հազարանոց զորաբանակով Օմար իբն Սա'ադ իբն Աբի Վաքքասը և շրջապատում ճամբարը: Հուսեյինը անպատասխան է թողնում Օմարի պահանջը հանձնվել խալիֆ Յազիդի ողորմածությանը: Խալիֆի զորքերի հրամանատարը պատասխանի համար Հուսեյինին տվեց 10 օր ժամանակ: Սակայն այդ ժամկետը լրանալուց հետո նա վերջինս հրաժարվեց հանձնվել:

10 օր շարունակ Հուսեյինի մարդիկ տառապում էին ծարավից: 680 թ. հոկտեմբերի 9-ի երեկոյան Հուսեյինը կազմում է իր կտակը և անում վերջին կարգադրությունները, իսկ գիշերվա մնացած մասը անց է կացնում աղոթելով: Առավոտյան աղոթքից հետո 680 թ. հոկտեմբերի 10-ին լացող ու ողբացող կանանց ու երեխաների աչքի առջև Հուսեյինը իր մարտիկների հետ դուրս է գալիս թշնամու դեմ և մտնում անհավասար մարտի մեջ:

Սկզբում խալիֆի զինվորներից ոչ ոք չէր հարձակվում նրա վրա, չցանկանալով վաստակել մարգարեի թոռան սպանողի տիտուր համբավ: Սակայն այնուհետև զինվորներից մեկը Շումր անունով սրով հարվածեց նրա գլխին, որից հետո բոլորը միասին հարձակվեցին Հուսեյինի վրա, որպեսզի սպանության պատասխանատվությունը կրեն միասին: Անհավասար մարտում ստանալով սրերի ու նիզակների բազմաթիվ հարվածներ, Հուսեյինը սպանվեց: Սրի քաշվեցին նաև նրա մարդիկ:

Սպանված Հուսեյինի և նրա զինակիցների գլուխները ուղարկում են Դամասկոս խալիֆին, իսկ Հուսեյինի անգլուխ մարմինը թաղվում է Քերբալայում: Յագիդը հրապարակավ հայտարարում է, թե ինքը հրաման չի տվել սպանելու Հուսեյինին և տեսք է անում, թե իբր խիստ վշտացած է տեղի ունեցածի հետևանքով: Յագիդը ազատ արձակեց Հուսեյինի և նրա ազգականների գերված կանանց ու երեխաներին և նրանց թույլ տվեց մեկնելու ուր որ ցանկանում են:

Քերբելայում տեղի ունեցած իրադարձությունը ունեցավ չափազանց մեծ քաղաքական ու կրոնական հետևանքներ: Այն շիաների և Օմայանների միջև առաջ բերեց մի խորը վիճ: Հուսեյինը ճանաչվեց որպես «մեծագույն նահատակ», իսկ Քերբելան դարձավ շիաների գլխավոր սրբավայրերից և ուխտագնացության վայրերից մեկը: Հուսեյինի կործանման օրը բոլոր շիաների կողմից նշվում է որպես սգո օր (աշուրա): Այդ օրը զգացմունքային մեծ վերելքով մինչև օրս նշվում է շիաների կողմից: Վերջիններիս մոտ ձևավորվեց երրորդ իմամ Հուսեյինի իսկական կուլտ: Շիաները նրան վերագրեցին առասպելական հատկանիշներ, որ իբր նա օժտված էր ապազան գուշակելու գերբնական հատկանիշներով, կարող էր հրաշագործություններ գործել և այլն:

Հուսեյինի սպանությունը ողջ իսլամական աշխարհը պառակտեց ու բաժանեց երկու՝ իրար հակառակ, իրար հետ անհաշտ մասերի:

Հուսեյինի կործանումը միաժամանակ նպաստեց Ալլի տոհմի կողմնակիցների կրոնական ու քաղաքական միավորմանը:

«Ալլի երկրորդ որդի Հուսեյինը,- գրում է Լեոն,- ժառանգել էր հոր դրական և բացասական հատկությունները - ազնվություն,

քաջություն, բայց և անընդունակություն ըմբռնելու քաղաքական հանգամանքները»:

Հուսեյինի սպանությունից հետո Մեքքայում, Մադինայում և Քուֆայում սկսվում են հուզումներ: Յագիդի համար առավել վտանգավոր էր Ջուբեյրի որդի՝ Աբդալլահի շարժումը, որը Մեքքայում իրեն հռչակել էր խալիֆ և շուտով ողջ Հիջազը ճանաչել էր նրան որպես այդպիսին: Ուստի Յագիդը իր գործերը շարժեց Մեքքայի դեմ և այն շրջապատման ենթարկեց, որի ընթացքում օգտագործվում էին այրվող նետեր: Դրանք կրակի ճարակ դարձրին Քաաբան: Շրջապատումը տևեց ավելի քան երկու ամիս: Ներխուժելով քաղաք, բանակը սկսեց կողոպուտի ենթարկել բնակչությանը: Այն դադարեցվեց միայն այն ժամանակ, երբ լուր ստացվեց, որ խալիֆ Յագիդը մահացել է: Զորքերն անմիջապես դուրս հանվեցին քաղաքից և ուղարկվեցին Դամասկոս:

Հուսեյինի կործանումից հետո Քուֆայում կազմակերպվեց շիաների մի միություն, որոնց անդամներից ոչ մեկը 60 տարեկանից երիտասարդ չէր: Նրանց շեյխը դարձավ հին սահաբ Սուլեյման իբն Սուրադը: Նրանց կարգախոսն էր «վրիժառություն Հուսեյինի մահվան համար»: Այդ միությունը կամ դաշինքը արագորեն մեծանում ու ծավալվում էր: 684 թ. նոյեմբերին դաշինքի անդամ 4 հազար ապստամբներ մուտք գործեցին Քերբելա, իսկ ապա անցնելով Եփրատ գետը շարժվեցին դեպի Ռեշայն: Մակայն շարժումը հետագա ծավալում չստացավ, քանի որ 685 թ. հունվարին նրա մասնակիցները ջախջախվեցին և համարյա գլխովին սրի քաշվեցին:

Արաբական նվաճումները շարունակվում էին: Արդեն VIII դ. սկզբին արաբական խալիֆայությունը նվաճել էր հսկայական տարածքներ, որոնք արևմուտքում Իսպանիայից և Մարոկկոյից ձգվում էին արևելքում մինչև Կենտրոնական Ասիա և Հնդկաստան: Երիտասարդ արաբական պետությունը, որն օժտված էր ուժեղ կենտրոնացված իշխանությամբ, իր անգուսպ նվաճողականությունն իրագործելիս, հանդիպում էր թույլ թշնամիների: Դրանով էր պայմանավորված արաբական բանակների հաղթական շլացուցիչ հաջողությունների գաղտնիքը: Վաղ միջնադարի երկու ուժեղագույն պետությունները՝ Սասանյան Իրանը և Բյուզանդիան հյուծվել և ուժասպառ էին եղել ոչ միայն մեկը մյուսի հետ անվերջ պատերազմների հետևանքով, այլև ներքին երկպառակությունների և կազմալուծման պատճառով: Այդ երկու նախկին հզոր պետությունները ծվատվում ու անդամալուծվում էին նաև կատաղի ու անզիջում ներքին կրոնական երկպառակությունների պատճառով:

Արաբական բանակը, որը բաղկացած էր առավելապես քոչվորական ցեղերի աշխարհագործից, որոնք համախմբված էին տոհմա-ցեղային ավանդական կարգապահությամբ, ոգեշնչվում էր նաև այլադավանների դեմ անողորմ պայքարի գաղափարով: Բեդվիններին մարտի դաշտ էր տանում նաև Արևելքի հարուստ երկրներում ավար ձեռք բերելու ձգտումը: Իսլամը հայտարարել էր սրբազան պատերազմ՝ ջիհադ ոչ մահմեդականների դեմ: Սրբազան պատերազմին մասնակցությունը դիտվում էր որպես յուրաքանչյուր մահմեդականի պարտականությունը:

Նվաճված ժողովուրդներին նախ և առաջ իսլամը պարտադրվում էր բռնի միջոցներով, մահվան սպառնալիքի ներքո:

Մակայն դրա հետ միաժամանակ լայնորեն օգտագործվում էին նաև «Բարոյական և նյութական» խթանները: Նվաճված երկրներում բնակչության մեծ մասը սովորաբար իսլամն ընդունում էր այն պատճառով, որ այն նորադարձ մահմեդականին հասկացնում էր մի շարք իրավական և բարոյական առավելություններ, քանի որ միայն մահմեդականներն էին համարվում լիիրավ հպատակներ, իսկ այլակրոնները համարվում էին «հանդուրժվող անհավատներ», այսինքն «երկրորդ կարգի» մարդիկ: Բացի այդ, մահմեդականները վճարում էին շատ ավելի թեթև հարկեր, քան ոչ մահմեդականները: Իսլամն ընդունած ստրուկները, իսկ նրանց թիվը այդ ժամանակներում նախկին հռոմեական նահանգներում և Իրանում դեռևս շատ էր, ազատվում էին ստրկությունից: Իսլամը հանդես էր գալիս նաև կաստայական սահմանափակումների դեմ, ուստի ցածր կաստաների մարդիկ հաճույքով դառնում էին մահմեդականներ: Այդ բոլորը նպաստում էր նվաճողների կրոնի ամրապնդմանը խալիֆայությունում, իսկ հետագայում նաև մյուս մուսուլմանական պետություններում՝ Սելջուկյան պետության մեջ, Օսմանյան կայսրությունում, Սեֆևյան և Ղաջարական Իրանում, Դելիի սուլթանությունում, Հնդկաստանի Մեծ Մողոլների պետության մեջ և այլն:

Մի շարք երկրներ իսլամը թափանցեց նաև խաղաղ ճանապարհով, շնորհիվ ուշ արաբական միջնադարի բարձր զարգացած մշակույթի ազդեցության, որն իր մեջ ներծծել էր անտիկ բյուզանդական, հին իրանական քաղաքակրթությունների ձեռքբերումները, ինչպես նաև առևտրական և այլ կարգի կապերը: Մուսուլմանական քարոզիչները, ճանապարհորդները, վաճառականները իսլամը բերեցին Չինաստան, Հնդկաչին, Ինդոնեզիա, Սահարայից հարավ-աֆրիկյան երկրներ և այլն:

**ԻՍԼԱՄԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԸ,
ԴԱՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԾԵՍԸ
(ԾԻՍԱԿԱՐԳԸ)**

Իսլամի պաշտամունքը (կուլտը) խարսխված է հինգ պարտադիր հիմնասյուների վրա (արաբերեն «արքան ադ-դին», հոգն. «ռուքն»), որոնք արտահայտում են իսլամական կրոնի բուն էությունը: Այդ հինգ հիմնասյուներն են 1. հավատի խոստովանությունը («աշ-շահադ»), 2. աղոթքը («աս-սալյաթ»), 3. ծոմը («աս-սաում»), 4. ողորմությունը («ազ-զաքյաթ»), 5. ուխտագնացությունը («ալ-հաջ»): Որոշ մուսուլմանական աստվածաբաններ դրան ավելացնում են նաև ևս մեկ, վեցերորդ հիմնասյունը՝ «ջիհադը» կամ «ղազավաթը» («սրբազան պատերազմ հանուն հավատի»):

Առաջին հիմնասյունը՝ հավատի խոստովանությունը կամ հավատն առ աստված բաղկացած է հետևյալ բանաձևի («շահադա») արտասանումից. «չկա աստվածություն Ալլահից բացի և Մուհամմադը Ալլահի մարգարեն է»: Այս բանաձի արտասանումը պարտադիր է յուրաքանչյուր մուսուլմանի համար նրա կյանքի բոլոր պահերին և նույնիսկ մահվան եզրին գտնվելիս: Ընդ որում, մեռնողը այն արտասանում է անձամբ, իսկ եթե նա ի վիճակի չի լինում դա անելու, թույլատրվում է, որ նրա համար, այն արտասանեն ուրիշները:

Վերոհիշյալ բանաձևն իր մեջ պարունակում է իսլամի երկու հիմնական դոգմաներ. ա. միաստվածության դավանում («աթթաուհիդ») և բ. Մուհամմադի մարգարեական առաքելության ընդունում («ան-նուբավվա»): Միաստվածության սկզբունքը իսլամի մեջ ելակետային նշանակություն ունի, այն հակադրվում է բազ-

մաստվածությանը («շիրք»): Իսլամը սովորեցնում է, որ չկան ուրիշ աստվածներ Ալլահից բացի, այդ սկզբունքը չընդունելը նշանակում է մեծ մեղք գործել:

Առհասարակ պետք է նշել, որ մուսուլմանական մոնոթեիզմը (միաստվածության սկզբունքը) ավելի խիստ է, քան քրիստոնեականը: Այն, օրինակի համար, խստիվ մերժում ու չի ընդունում այնպիսի հասկացություն, ինչպիսին երրորդությունն է՝ միասնական աստծո տարաբաժանումը երեք իպոստասիաների՝ այսինքն երրորդությունից մեկի:

Իսլամի երկրորդ հիմնայունը աղոթքն է՝ (արաբերեն «ասսալաթ»), հոգն. «սալավաթ», նրա պարսկերեն հոմանիշը «նամազն» է):

Աղոթքի ժամանակ հավատի խոստովանության բանաձևը կրկնվում է մի քանի անգամ: Իսլամն ընդունելու հարցում Մուհամմադը մեծ նշանակություն էր տալիս աղոթքին: Ղուրանը ևս պնդում է աղոթքի պարտադիր լինելու մասին: Աղոթքը պետք է կատարվի խստիվ որոշված ծեսի համաձայն: Այդ ծեսը անհրաժեշտ է կատարել սահմանված բանաձևով, արաբերեն լեզվով, օրվա որոշակի ժամերին, հնարավորության դեպքում մզկիթում: Աղոթքն ուղեկցվում է աղոթող անձի սահմանված դիրքերով ու ժեստերով (ձեռքերի կարկառում, գլխի և մեջքի խոնարհումներ, ծնկաչոք անելը, բերանքսիվայր իջնելը և այլն): Աղոթքի դիրքերի և բանաձևերի յուրաքանչյուր որոշակի շրջանակ կոչվում է ռիք՝ աթ կամ ռաք՝ աթ: Յուրաքանչյուր աղոթք բաղկացած է 2-4 ռաք՝ աթներից՝ կախված օրվա ժամանակից: Ընդ որում, աղոթողը պարտադիր կարգով դեմքով պետք է շրջվի դեպի Մեքքա: Աղոթքի այդ ուղղությունը կոչվում է կիբլա: Սովորաբար մուսուլմանները գիտեն կիբլայի ուղղությունը: Բայց եթե նրանք գտնվում են անծա-

նոթ վայրում, հարցնում են մարդկանց, որոշում արևի դիրքով, կամ օգտվում են կողմնացույցից:

Ծիսական աղոթք կատարելու կարգը հետևյալն է. հավատացյալը գետնին է փռում աղոթքի համար նախատեսված փոքրիկ գորգը (սաջջադա), որն իբր աղոթողին բաժանում է արտաքին աշխարհից: Ընդ որում, տարբերություն չկա, թե հավատացյալը որտեղ է աղոթում, մզկիթում, տանը թե բաց երկնքի տակ, միայն թե դա չլինի կեղտոտ վայր (սպանդանոց, մահապատիժ իրականացնելու տեղ, զուգարանի մերձակա վայր և այլն): Նամազի ժամանակ մահմեդականը պետք է իր գլխին կրի ֆես կամ չալմա:

Աղոթքից առաջ աղոթողը շուկով կամ բարձրաձայն արտահայտում է իր մտադրությունը (նիյա), կատարելու այս կամ այն աղոթքը (առավոտյան, կեսօրյա և այլն): Այնուհետև կանգնած վիճակում ձեռքերը վերև բարձրացնելով մինչև ուսերի մակարդակը, աղոթողը արտաբերում է հետևյալ բառերը «Ալլահ աքբար» («Ալլահը մեծ է»), դա կոչվում է թաքֆիր ալ-իիրամ: Շարունակելով կանգնած մնալ և ձախ ձեռքը դնելով աջ ձեռքի վրա, աղոթողը կարդում է կամ արտասանում Դուրանի առաջին «ալ-Ֆաթիհա» սուրան: Այդ աղոթքը մուսուլմանների մոտ գրավում է այն նույն տեղը, ինչ քրիստոնյաների մոտ «Հայր մերը»: Այնուհետև հավատացյալը կռանում է այնքան, որ ձեռքի ափերը դիպչեն ծնկներին: Ապա ուղղվում է (իթիդալ) և ձեռքերը վերև բարձրացնելով արտաբերում է. «Ալլահը ունկնդրում է իրեն փառաբանողներին»: Դրանից հետո կրկին ծնրադրելով, նա երկու ձեռքերով ու քթով հպվում է գետնին: Այդ ցգետին խոնարհ ողջույնը կոչվում է սուջուք, որ նշանակում է «երկրպագել», և որից առաջացել են սաջջադա և մասջիդ (մզկիթ) բառերը: Դա աղոթքի կուլմինացիոն պահն է: Այնուհետև հավատացյալը նստում է ծնկների վրա (ջու-

լուս կամ քուռդ), կրկին գլուխն իջեցնում է մինչև գետինը, կատարում ցգետին երկրպագություն, որը կոչվում է երկրորդ սուջուք: Երկրորդ սուջուդից հետո աղոթողը ծալապատիկ նստում է և իրսար հետևից կրկնում է հավատի խոստովանության բանաձևը, որից հետո հատուկ աղոթք է կարդում մարգարեի համար և վերջապես արտաբերում է հետևյալ բանաձևը. «Թող ձեզ վրա իջնի Ալլահի ողջույնները և գթասրտությունը», որը կրկնվում է երկու անգամ, սկզբում շրջվելով աջ կողմը, իսկ ապա ձախ (դա կոչվում է թասլիմ աթ-թահիլի): Դրանով աղոթքն ավարտվում է: Աղոթքի այդ ողջ շրջանակը կազմում է ռաք՝աթը: Հարկ է նշել, որ աղոթքը չի պարունակում աստծուց որևէ խնդրանք:

Ի դեպ, աղոթքի ժամանակ մարմնի դիրքերի փոփոխության հարցում սուննի-ուղղադավանների և շիաների միջև կան տարբերություններ:

Յուրաքանչյուր մահմեդական պարտավոր է օրական հինգ անգամ ծիսական աղոթք կատարել: Ամենօրյա այդ աղոթքները հետևյալներն են. 1. առավոտյան կամ լուսաբացի աղոթք (արաբ. սալյաթ աս-սուբհ, կամ ալ-ֆաջր, պարսկ. նամազ-ի բամդադ), որը կատարվում է մինչև արևածագը, 2. կեսօրյա աղոթք (արաբ. սալյաթ սադ-գուհր, պարսկ. նամազ-ի փիշին). 3. աղոթք օրվա երկրորդ կեսին, կամ երեկոյան աղոթք (արաբ. սալյաթ ալ-ասր, պարսկ. նամազ-ի դիգար), այս աղոթքը կատարվում է կեսօրին և արևամուտի միջև ընկած շրջանում. 4. հետարևամուտի աղոթք (արաբ. սալյաթ ալ-մադրիբ, պարսկ. նամազ-ի շամ), կատարվում է արևամուտից անմիջապես հետո և 5. գիշերային աղոթք քուն մտնելուց անմիջապես առաջ (արաբ. սալյաթ ալ-իշա, պարսկ. նամազ-ի խուֆթան):

Հինգ ամենօրյա աղոթքները պարտադիր են ամեն մի չափահաս և առողջ դատողության տեր մահմեդականի համար: Ճանապարհներին գտնվելիս թույլատրվում է կրճատել հինգ պարտադիր աղոթքների թիվը: Հիվանդներն ազատվում են աղոթելու պարտականությունից, սակայն առողջանալուց հետո նրանք պետք է կատարեն իրենց պարտականությունը:

Բացի վերոհիշյալ կանոնական պարտադիր աղոթքներից, գոյություն ունեն նաև մի շարք ոչ պարտադիր կամ կամավոր աղոթքներ (մունաջաթ): Դրանցից ամենահայտնին գիշերային աղոթքն է (սալաթ ալ-լեյլ): Չի կարելի այն շփոթել ամենօրյա հինգ աղոթքներից վերջինի՝ գիշերային աղոթքի հետ: Այդ աղոթքը հատկապես ընդունված է կատարել ռամադան ամսվա ընթացքում: Ոչ պարտադիր աղոթքներից կարելի է հիշատակել նաև նրանք, որոնք սովորաբար կատարվում են առանձնահատուկ հանգամանքների կապակցությամբ. խավարումների ժամանակ (կուսուֆ, խուսուֆ), անձրևի խնդրանքով (խսթխսթա), աղոթք այս կամ այն ցանկության իրականացման համար (սալաթ ալ-հաջա), աղոթք որևէ կարևոր որոշում ընդունելուց առաջ (խսթիխարա): Գոյություն ունի նաև հատուկ աղոթք հանգուցյալների հոգու հանգստության համար (սալաթ ալա-լ-մեյիթ, սալաթ ալ-ջինազա):

Ոչ պարտադիր, կամավոր աղոթքները տարբերվում են կանոնական աղոթքներից նրանով, որ դրանք կարելի է կատարել ցանկացած լեզվով, իսկ կանոնական աղոթքները պարտադիր կարգով պետք է կատարվեն արաբերենով: Թեև կամավոր աղոթքները ոչ պարտադիր են, սակայն համարվում են աստվածահաճո գործ: Ենթադրվում է, որ օրական հինգ անգամվա աղոթքի սովորությամբ մուսուլմաններին է անցել զրադաշտականներից, որոնք

նույնպես իրենց ծիսական աղոթքները կատարել են օրական հինգ անգամ:

Յուրաքանչյուր աղոթքի ժամի մասին տեղեկացնում է մզկիթի մուազզինը (այստեղից արաբ. ազան բառը, որ նշանակում է «աղոթքի հրավեր»): Եթե մզկիթում կա մինարետ, ապա այնտեղ է բարձրանում մուազզինը և բարձրաձայն հավատացյալներին հրավիրում է աղոթքի (ազան): Մեր օրերում ազանը որպես կանոն ձայնասփռվում է ռադիոյով կամ հաղորդվում է հեռուստատեսությամբ:

Աղոթքից առաջ ծիսական լվացումները (մաքրումները՝ «թահարաթ») պարտադիր են: Մուսուլմանները լվանում են դեմքը, ձեռքերը, արմունկները, ոտքերը և գլուխը: Այնուհետև լվանում են ձեռքերի դաստակները, բերանը, քթանցքները (քթանցքները երեք անգամ, քանի որ այնտեղ իբր հավաքվում են մեծ թվով շայթաններ): Մնացած ջրով լվանում են ականջները: Սկզբում լվացվում է մարմնի աջ մասը, ապա՝ ձախը: Ձեռքերն ու ոտքերը լվանալիս սկսում են մատներից: Յուրաքանչյուր աղոթքի ժամանակ մահմեդականը պարբերաբար կրկնում է հետևյալ արտահայտությունները. «Ալլահը մեծ է», «Ալլահը գթառատ է», «Ալլահը ամենագոր է»:

Եթե աղոթքի ժամին մահմեդականը գտնվում է դրսում, և ոչ թե մզկիթում, ապա նա աղոթելու համար ընտրում է մի մաքուր տեղ: Տան յուրաքանչյուր անդամ ունի աղոթքի իր փոքրիկ գորգը, իսկ մզկիթում բոլորն աղոթում են ընդհանուր գորգի վրա: Նամազը կատարում են ցանկացած վայրում, որտեղ ազանի պահին գտնվում է հավատացյալը. գյուղացին դաշտում, պաշտոնյան իր աշխատատեղում և այլն: Նույնիսկ օդանավակայաններում, երկաթուղային կայարաններում գոյություն ունեն աղոթատեղիներ:

Այն դեպքում, երբ լվացման համար ջուր չկա, թույլատրվում է «լվացումը» կատարել ավագով կամ հոդով. դա կոչվում է «թաշամում», այսինքն մաքրում ինչ-որ սորուն բանով: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Եվ եթե պղծված է, մաքրվեցե՛ք, և եթե հիվանդ եք կամ ճանապարհորդությունում կամ ձեզանից մեկը հարկավորից է եկել կամ կնիկներին եք դպչել, եթե ջուր չեք գտնում, այն ժամանակ մաքուր հոդով թաթախվեցեք և քսեցե՛ք նրանից ձեր երեսներին և ձեռքերին» (5:9):

Ուրբաթ օրերին, կեսօրվա ժամին կատարվում է հասարակական աղոթք (սալաթ ալ-ջամաա), որը հայտնի է նաև սալաթ աղ-ջումա անունով: Ուրբաթօրյա աղոթքը կատարվում է դրա համար հատուկ նախատեսված մզկիթում, որը կոչվում է մասջիդ-ի ջումա (ուրբաթօրյա մզկիթ), կամ մայր մզկիթ (արաբ.-պարսկ. մասջիդ-ի ջամի): Ի դեպ, մուսուլմանական մզկիթների ներքին հարդարանքը քրիստոնեական (հատկապես կաթոլիկ, ուղղափառ և այլն) եկեղեցիների համեմատությամբ, որպես կանոն, շատ պարզ ու հասարակ է. այնտեղ բացակայում է թանկարժեք կահ-կարասին, երաժշտական գործիքները, քանի որ իսլամը թույլ չի տալիս, որ ժամերգությունն ուղեկցվի երաժշտությամբ կամ երգչախմբի երգեցողությամբ:

Մզկիթների հատակը ծածկված է լինում գորգերով, իսկ պատերն ու առաստաղը, որպես կանոն, զարդարվում են հասարակ զարդաքանդակներով կամ Ղուրանից բերված ասույթներով:

Իրանում կանայք մզկիթում ուրբաթօրյա աղոթքին ներկա են լինում տղամարդկանցից անջատ, կանանց համար նախատեսված մզկիթի մի առանձին բաժնում: Այդ սովորույթը գոյություն ունի միայն շիական Իրանում, մինչդեռ սուննիական երկրներ-

րում որպես կանոն կանայք ներկա չեն լինում նամագների ժամանակ և աղոթում են տանը:

Եթե որևէ մեկը ուրբաթօրյա աղոթքին չի մասնակցում երեք շաբաթից ավել ժամանակաշրջանում, ապա նա համարվում է իսլամը լքած մարդ: Իսլամական երկրներում ուրբաթ օրը հանգստյան օր է, բոլոր խանութները, կրպակները, հիմնարկությունները և ձեռնարկությունները որպես կանոն փակ են:

Մզկիթներում աղոթքը վարող անձը, որը կանգնած է աղոթողների առջև, կոչվում է իմամ: Իմամի դերը կարող է կատարել ցանկացած անձ, որը կամավոր կերպով համաձայնվում է գլխավորել աղոթքը, սակայն նա անպայման պետք է լինի հարգված անձնավորություն և բավարար չափով տեղյակ լինի մահմեդական կրոնի սկզբունքներին: Մեր օրերում շատ մզկիթներ ունեն իրենց մշտական իմամները:

Եթե տղամադիկ և կանայք աղոթում են միասին, ապա աղոթքը միշտ ղեկավարում է տղամարդը: Եթե աղոթում են միայն կանայք, ապա նրանցից մեկը հանդես է գալիս աղոթքի ղեկավարի դերում:

Երբեմն աղոթքի ժամանակ մուսուլմաններն օգտագործում են տերոդորմյա (համրիչ, վարդարան), որը բաղկացած է 99 հատիկներից: Նրանցից յուրաքանչյուրը համապատասխանում է Ղուրանում հիշատակված Ալլահի 99 էպիտետներին: Այդպիսի համրիչները կոչվում են թասբիհ կամ սուբհա:

Իսլամի երրորդ հիմնասյունը ծոմն է կամ պասը (արաբ. աս-սաում) կամ ուրագան: Իսլամի հիմնական ծոմը ռամադան ամսի ծոմն է, որը պարտադիր է բոլորի համար, բացի հիվանդներից և ճանապարհորդներից: Ծոմը սկսվում է մուսուլմանական

լուսնային օրացույցի 9-րդ Ռամադան ամսում*, նորալուսնի հայտնվելուն պես, որը հաստատվում է նորալուսինը նկատած երկու վկաների կողմից: Ներկայումս մուսուլմանական երկրներում ցերեկվա ավարտը և գիշերվա սկիզբը որոշվում է ամեն մի քաղաքի ու շրջանի համար առանձին, նկատի ունենալով նրանց աշխարհագրական կոորդինատները: Այդ տվյալները հրապարակվում են մամուլում, ռադիոյով կամ հեռուստատեսությամբ: Սահմանագծային այդ ժամկետները (արաբերեն իմսաք կամ իմսաքիա) հրապարակվում են նաև լուսնային հիջրայի օրացույցներում:

Տարբեր երկրներում ծովի սկիզբը ազդարարվում է տարբեր ձևով (օրինակ թնդանոթների կրակոցով, մինարեթի վրա բարձրացված դրոշով և այլն): Հավատացյալները պետք է ողջ ռամադան ամսվա ընթացքում, այսինքն 30 օր ծով պահեն: Այդ 30 օրերի ընթացքում մուսուլմանները չեն լողանում, չեն ծխում, չեն խմում և ուտում և պետք է կարդան Ղուրան: Արգելված է նաև ձեռնպահ մնալ այն ամենից, ինչ կարող է մարդուն հաճույք պատճառել: Ծովի օրերին տղամարդկանց արգելված է նաև մերձենալ կանանց:

Մուսուլմանական ծովը տարբերվում է քրիստոնեականից նրանով, որ մուսուլմանական ծովի ժամանակ ոչ թե պահանջվում է ձեռնպահ մնալ սննդի այս կամ այն տեսակն օգտագործելուց, այլ պահանջվում է ողջ օրվա ընթացքում, արևածագից մինչև մութն ընկնելը, երբ արդեն հնարավոր չէ սպիտակ թելը զանազանել սնից, ընդհանրապես ձեռնպահ մնալ սնունդ, հեղուկ օգտագործելուց և ցանկացած տիպի զվարճալիքներից: Գիշերը բոլոր

* Արաբական երկրներում այդ ամիսը կոչվում է Ռամադան, իսկ Իրանում, Թուրքիայում, Աֆղանստանում, Պակիստանում և այլն Ռամազան:

ուտեստները դառնում են թույլատրելի և կարելի է ուտել ցանկացած ուտելիք, ջուր խմել, ծխել և այլն: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Ծոմապահության գիշերը ձեր կանանց հետ պղծությունը ձեզ թույլ է տրվում... ուրեմն հիմա գործադրեցե՛ք և պահանջեցե՛ք ինչ որ Աստված ձեզ թույլ է տալիս և կերեք ու խմեցեք մինչև արշալույսի ժամանակ զանազանք սպիտակ թելը սև թելից. հետո պահեցեք ծոմը մինչև գիշեր» (2:183): Նման կարգը, ինչպես նշվել է, պահպանվում է ողջ մեկ ամսվա ընթացքում:

Եթե ծոմը ընդհատված է հարգելի պատճառով (օրինակի համար «հանուն հավատի պատերազմի», ճանապարհորդության, հիվանդության, հղիության և այլն), ապա հետագայում հավատացյալը պարտավոր է լրացնել ծոմի բաց թողնված օրերը: Իսկ եթե ծոմը ընդհատված է անհարգելի պատճառով, ապա հետագայում ծոմ պահելու հետ միաժամանակ ծոմը խախտողը պետք է աղքատներին բաժանի ողորմություն: Հղի և ծծկեր երեխային կերակրող կանայք, երեխաները և պատանիները, տարեցները, անբուժելի հիվանդները և այլն կարող են ծոմը փոխարինել աղքատներին ողորմություն բաժանելով ծոմի բաց թողնված յուրաքանչյուր օրվա համար, եթե իհարկե տվյալ անձի նյութական միջոցները սալիս են դրա հնարավորությունը: Այն անձինք, որոնց վիճակը կարող է վատթարանալ ծոմ պահելու պատճառով, նույնպես ազատվում են այդ պարտականությունից:

Այն դեպքում, երբ այս կամ այն անձը ծոմ պահելու շրջանում չի դիմացել և ցերեկային ժամերին կերել է, խմել, կամ կատարել չթույլատրված արարք, դրանով իսկ խախտելով ծոմը, նա պարտավոր է այդ խախտումը փոխհատուցել կրկնակի ծոմով (քաֆֆարա) 60 օրվա ընթացքում: Համաձայն շարիաթի, այդ քավիչ ծոմը կարելի է փոխարինել բարեգործական որևէ արարքով,

կամ 60 օր կերակրելով որևէ աղքատի: Այլ կերպ ասած, բնակչության ունևոր խավերի համար նախատեսված էր փրկագնի միջոցով ծոմ պահելուց ազատվելու հնարավորությունը:

Առանձնապես հավատավոր և բարեպաշտ ծնողները հաճախ ստիպում էին, որ շատ վաղ հասակից երեխաները ծոմ պահեն: Մակայն որպես կանոն, իսլամական երկրներում տասներկու տարեկան հասակից սկսած երեխաները մեծերի հետ հավասար պահում են ծոմ:

Ծոմի ժամանակ մուսուլմանների կողմից սնունդ չընդունելը հավատացյալներին հնարավորություն է տալիս վարժվելու ինքնասահմանափակման, երբ մարդը տիրապետում է իր մարմնին և սանձահարում իր ցանկությունները: Ծոմ պահելու ժամանակաշրջանը բառացիորեն հազեցված է մարդկանց ընդհանրականության զգացմամբ: Ծոմը մարդկանց հարկադրում է գնահատել այն, ինչ իրենք ունեն:

Գործնականում մուսուլմանական ծոմը հարուստների համար այնքան էլ ծանր չէ, քանի որ գիշերվա ընթացքում երկու անգամ սնվելով, նրանք կարող են ցերեկը հանգստանալ, քնել և այլն: Մակայն ծոմը շատ ծանր է արհեստավորների, գյուղացիների, առհասարակ ֆիզիկական աշխատանքով զբաղվողների, աղքատների և այդ կարգի մարդկանց համար: Առանձնապես նրանք ծոմը ծանր են տանում այն ժամանակ, երբ ռամադանը ընկնում է ամռան ամիսներին. ամառային երկար օրերին, սովերի տակ 30-40 աստիճան ջերմաստիճանի ներքո նրանք ստիպված են լինում քաղցած փորով, առանց մի կաթիլ ջուր խմելու, հաճախ կիզիչ արևի տակ աշխատել:

Ծոմի ողջ ընթացքում մուսուլմանները կարդում են Ղուրանը, նրանցից շատերը գնում են մզկիթ գիշերային աղոթք անելու

համար, որը հայտնի է «Թարավի» անունով: Դա կատարվում է կամավոր սկզբունքով:

Ծովը համարվում է տարվա ընթացքում գործած մեղքերը քավելու լավագույն միջոցը: Նշանավոր աստվածաբան Ղազարին գտնում էր, որ ծովը հիանալի միջոց է նաև կրքերը սանձահարելու համար:

Ծովի շրջանում մուսուլմաններից պահանջվում է նաև դրսևորել բարոյական զսպվածություն: Հատկապես դատապարտելի է հայհոյելը, սուտ խոսելը, զրպարտելը, հոգևոր անձին վիրավորելը և այլն: Այդ արարքները չեղյալ են դարձնում ծովը և պահանջում են կրկնակի փոխհատուցում: Մուսուլմանական աստվածաբանների պնդմամբ, ծովը հավատացյալների մոտ ամրապնդում է հավատն առ Ալլահը: Յուրաքանչյուր ծոմապահության օրվա վերջին հավատացյալը պետք է երախտագիտության խոսքեր ասի Ալլահի հասցեին: Ռամադանի 26-ի լույս 27-ի գիշերը տեղի է ունենում ընդհանուր գիշերային աղոթք, որը կոչվում է «նախասահմանման» կամ «կանխորոշման գիշեր», երբ ավանդության համաձայն, երկնքից իջել է Ղուրանը:

Նա, ով ժխտում է ծովի պարտադիր լինելը, համարվում է անհավատ: Իսկ նա, ով առանց հարգելի պատճառի ծոմ չի պահում, ենթակա է բանտարկության:

Ռամադան ամսվա ծովը ավարտվում է իդ ալ-ֆիթր («թաթախման պասի տոն») կոչված տոնակատարությամբ, որը մուսուլմանները նշում են մեծ հանդիսավորությամբ ու բերկրանքով ինչպես մզկիթներում, այնպես էլ տանը: Դա ամենամյա մուսուլմանական մեծ տոներից մեկն է:

Պարտադիր ծովի հետ միաժամանակ իսլամը թույլ է տալիս նաև կամավոր ծովեր տարվա ցանկացած ժամանակ:

Իսլամի չորրորդ հիմնասյունը պարտադիր ողորմությունն է՝ զաքյաթը («ագ-զաքյաթ»), որը բառացի նշանակում է «մաքրում»: Այն հիմնված է հետևյալ գաղափարի վրա. այս աշխարհի բարիքները մաքուր չեն, դրանց ձեռքբերումը և օգտագործումը թույլատրվում է միայն մաքրման ճանապարհով, որն է դրանց մասնակի վերադարձը աստծուն: Հենց այդ պատճառով սկզբնապես զաքյաթն ունեցել է մաքրում իմաստը: Հարուստը Ալլահի առջև մաքրվում է չափից ավելի շատ հարստության մեղքից: Մուսուլմանները գտնում են, որ միայն աստված կարող է որոշել, թե ով պետք է ծնվի հարուստ և ով աղքատ, ուստի բոլորը մեկը մյուսի նկատմամբ ունեն որոշակի պարտականություններ: Աղքատներին օգնություն ցուցաբերելը հարուստների պարտականությունն է: Մուսուլմանները հավատում են, որ ողորմություն տալը մարդուն ազատում է մեղքերից և օգնում է, որ նա արժանանա դրախտի երանությանը:

Պարտադիր ողորմությունը գանձվում է հարուստներից և համեմատաբար ունևորներից, լինեն նրանք վաճառականներ, արհեստավորներ, տնատերեր, գյուղացիներ և այլն: Այդ կարգի մարդկանց եկամուտներից կամ գույքից գանձված գումարները հատկացվում են աղքատներին, այրի և միայնակ կանանց, որբերին, հիվանդներին, պարտքերի մեջ գտնվողներին, կամ օգտագործվում են իսլամական համայնքի (ումմայի) կարիքների բավարարման համար: Դուրանում մեկ առ մեկ հիշատակվում են մարդկանց այն խմբերը, որոնց անհրաժեշտ է օգնություն ցուցաբերել:

Զաքյաթի վճարման չափը կարող է նվազեցվել, եթե եկամուտը ձեռք է բերվել ծանր աշխատանքի հետևանքով: Զաքյաթը գանձվում է հարկահանների կողմից: Սկզբնական շրջանում զաք-

յաթը գանձվում էր բնամթերքով, սակայն աստիճանաբար այն կորցնելով իր բարեգործական բնույթը վեր էր ածվել սովորական հարկատեսակի, որը գանձվում էր դրամով:

Ժամանակին անշարժ գույքից ստացվող բոլոր եկամուտները նախատեսված էին աստվածահաճո հաստատությունների պահպանման կամ հասարակական շինությունների կառուցման համար: Այդ կառույցը կոչվում էր «վաքֆ»: Վաքֆերը մեծ ծառայություն են մատուցել իսլամին: Նրանցից ստացվող եկամուտների հաշվին կառուցվել են հասարակական շինություններ՝ հիվանդանոցներ, դպրոցներ, համալսարաններ և այլն:

Քանի որ Մադիսայում մուսուլմանական համայնքի հիմնադրման օրվանից կրոնական համայնքի և պետության, հոգևոր և աշխարհիկ իշխանության հասկացությունները նույնական էին և չէին տարբերվում միմյանցից, ուստի մուսուլմաններից գանձվող զաքյաթի գումարները փաստորեն անցնում էին արաբա-մուսուլմանական պետության տրամադրության տակ: Օմայան արքայատոհմի կառավարման շրջանում (661-750 թթ.) ըստ էության զաքյաթից հավաքված գումարների միայն աննշան մասը սկսեց հատկացվել բարեգործական նպատակներով՝ աղքատներին, հիվանդներին և այլն օգնություն ցուցաբերելու համար:

Իսլամական հասարակության մեջ զաքյաթը պետական հարկատեսակ չի համարվում, այն դասվում է կրոնական հարկերի շարքը: Ներկայումս իսլամական մի շարք երկրներում զաքյաթը արդեն դարձել է պետական հարկատեսակ: Այն գանձվում է միայն չափահաս, աշխատունակ մուսուլմաններից:

Պարտադիր զաքյաթից բացի իսլամի մեջ առկա է նաև կամավոր ողորմությունը՝ սադաքան (ավելի ստույգ «սադաքաթ աթթաթավու»), ըստ որի հարուստները ողորմություն են հատկաց-

նում աղքատներին, մզկիթներին, մեղրեսներին (հոգևոր դպրոցներ), մանկապարտեզներին, թափառող դերվիշներին և այլն: Այդ ողորմությունը կարող է լինել ինչպես դրամով, այնպես էլ անշարժ գույքով՝ հողերով, գանազան կալվածքներով և այլն: Համարվում է, որ նման նվիրատվությունների շնորհիվ կարելի է մեղքերը քավել և հոգին փրկել գեհենի տանջանքներից:

626 թվականից իսլամական իրականության մեջ ավելացվեց ևս մեկ պարտադիր հարկատեսակ հրեաների ու քրիստոնյաների համար. դա շնչահարկն էր կամ գլխահարկը, որը կոչվում էր ջիզիե (ջիզյա):

Իսլամի հինգերորդ հիմնասյունը դա հաջն է՝ ուխտագնացությունը իսլամի առաջին սրբավայր Մեքքա: Հաջը, թեկուզ և կյանքում մեկ անգամ, պարտադիր է, սակայն միայն այն չափահաս մուսուլմանների համար, որոնք ի վիճակի են կատարելու նման հեռավոր ճանապարհորդություն: Եթե մահմեդականը ի վիճակի չէ վճարել ուխտագնացության հետ կապված ծախսերը, կամ ծանրաբեռնված է մեծ ընտանիքով, ապա նա ազատվում է հաջ կատարելու պարտականությունից: Որոշ մուսուլմաններ հաջ են կատարում մի քանի անգամ: Ցանկացած մահմեդական, որն այս կամ այն պատճառով ի վիճակի չէ կատարելու ուխտագնացություն (ծերության, հիվանդության և այլ պատճառներով), կարող է իր փոխարեն ուղարկել մեկ ուրիշի, նրան վճարելով հաջի հետ կապված բոլոր ծախսերը: Ուխտագնացությունից ազատվում են նաև տկարամիտները, ինչպես նաև այն կանայք, որոնք որևէ տղամարդ ազգական չունեն, որպեսզի ուղեկցի իրենց: Կանայք իրավունք ունեն մեկնելու ուխտագնացության միայն այն դեպքում, եթե նրանց ուղեկցում է ամուսինը, եղբայրը կամ որևէ այլ տղա-

մարդ ազգական: Ազգակցական կապը պետք է վկայված լինի համապատասխան փաստաթղթերով:

Եթե որևէ մեկը հաջ մեկնելու փոխարեն որոշել է այդ նպատակի համար կուտակած դրամը հանձնել խիստ կարիքի մեջ գտնվող կամ պարզապես դրամի կարիք ունեցող մարդու, ապա ուխտագնացության մեկնելու նրա մտադրությունը (նիյա) աստծու կողմից ընդունելի կլինի որպես կատարելապես իրականացված ուխտագնացություն:

Հաջ կատարողը պետք է լինի առողջ դատողության տեր և չափահաս անձնավորություն: Չափահաս անձինք իրենց հետ կարող են վերցնել երեխաների: Սակայն ոչ չափահասների համար դա չի դիտվի որպես ուխտագնացություն: Եթե հաջ կատարելու համար անհրաժեշտ գումարը ձեռք է բերվել անազնիվ ճանապարհով, ապա այդ ուխտագնացությունը ընդունելի չի լինի և կորցնում է իր նշանակությունը:

Գոյություն ունի հաջի երկու տեսակ: Առաջինը կոչվում է «փոքր հաջ» (ալ-ումրա): Այդ ուխտագնացությունը կատարվում է տարվա ցանկացած ժամանակ և ոչ թե զոհաբերության տոնի ժամանակ: Ընդ որում, ումրայի ժամանակ կատարվում են նույն ծիսակատարությունները, բացի զոհ մատուցելուց: Փոքր ուխտագնացությունը համարվում է աստվածահաճո գործ, սակայն այն չի ճանաչվում մեծ ուխտագնացության հետ համարժեք:

Երկրորդը կոչվում է «մեծ հաջ» («ալ-հաջ ալ-քաբիր»), որը կատարվում է տարին մեկ անգամ, մուսուլմանական օրացույցի տասներկուերորդ ամսվա սկզբին կամ գուլ-հիջա ամսին (ապրիլին): Երկու դեպքում էլ Մեքքա ուխտագնացության մեկնելիս հավատացյալները կատարում են հատուկ ծիսական լվացումներ, կտրում են մազերը, եղունգները և այլն:

Չնայած այն հանգամանքին, որ աղքատների, հիվանդների, կանանց և առհասարակ կախում ունեցող մարդկանց համար հաջը պարտադիր չէ, սակայն այդ կարգի մարդիկ որպես կանոն այնուամենայնիվ կատարում են ուխտագնացություն:

Հաջը պետք է գուգադիպի կամ հարմարեցվի գոհաբերության տոնի՝ (իդ ալ-ագհայի կամ իդ ալ-դուրբանի, թյուրքալեզու ժողովուրդների մոտ դուրբան-բայրամի), իսլամի երկու մեծ տոներից մեկի ժամանակին: Ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս, սովորաբար ուխտագնացության մեկնելիս հավատացյալները կազմում են քարավան կամ ուխտագնացների խմբեր:

Մեքքայում և Մադինայում լինելու իրավունք ունեին միայն մուսուլմանները, այլադավաններին արգելված էր թափանցել այդ սրբազան քաղաքները: Մեքքան համարվում էր «հարամ», որն արաբերեն երկիմաստ բառ է և նշանակում է ինչպես «սրբավայր», այնպես էլ «արգելված»: Մեքքա տանող ճանապարհներին խստիվ ստուգվում են ճանապարհորդների փաստաթղթերը, պարզելու համար, թե նրանք իսկապես ուխտավոր-մահմեդականներ են, թե ընդամենը հետաքրքրասեր զբոսաշրջիկներ, մաքսանենգներ և այլն: Մեքքայի տարածքը համարվում է սրբազան և խստիվ արգելվում է այնտեղից իր հետ տանել թեկուզ մի պտղունց հող:

Միայն XIX դարում ոչ մեծ թվով եվրոպացի քրիստոնյաների (նրանցից առաջինը եղել է գերմանացի Բուրհարդը (1814 թ.), որին հաջողվել է մուսուլմանի զգեստներով ծպտված թափանցել Մեքքա: Դրանցից Մեքքայի, Քաաբայի, ինչպես նաև հաջի ծիսակատարությունների լավագույն նկարագրությունը տվել է հոլանդացի արաբագետ, իսլամագետ Մնուր Հյուրգրոնյեն:

Մուտք գործելով «սրբազան հողը», ներկայումս Սաուդյան Արաբիա, որի տարածքում են գտնվում Մեքքան և Մադինան,

ուխտագնաց-մահմեդականը հաջ կատարելիս պարտավոր է պահպանել երեք կարևոր պայմաններ. առաջին՝ նա պետք է հագնի հատուկ զգեստ, որը կոչվում է «հիրամ»: Իհրամի իմաստը կայանում է նրանում, որ բոլոր ուխտավորների մեջ հաստատվում է հավասարություն, նպատակի միասնություն, ինքնագոհաբերման պատրաստակամություն և հոգու մաքրություն: Հայտնի է, որ մարդու զգեստը հաճախ ցուցադրում է տվյալ անձի բարեկեցության աստիճանը, նրա պաշտոնը կամ էլիտար պատկանելությունը: Մինչդեռ իհրամ հագնելու պայմաններում բնավ նշանակություն չունի, թե այս կամ այն ուխտավորը ով է, ինչ պաշտոնի ու դիրքի, ինչպես նաև ինչ ունեցվածքի տեր է, քանի որ բոլորը հագնված են միատեսակ և աստծո առջև ներկայանում են կատարելապես հավասար վիճակում: Իհրամի կանոնների համաձայն, տղամարդիկ չպետք է իրենց վրա կրեն զանազան զարդեր և մատանիներ, իսկ կանանց թույլատրվում է կրել միայն ամուսնական մատանի: Իհրամի շրջանում չի կարելի կտրել մազերը, եղունգները, սափրվել, օգտագործել օծանելիք:

Երկրորդ պայմանը հետևյալն է. ուխտավորը պետք է յոթ անգամ պտտվի Քաաբայի շուրջը («թավաֆ»): Երրորդ՝ պետք է Արաֆաթ կոչված հովտում կատարի հատուկ ծիսակարգ («վուբուֆ»): Եվ չորրորդ՝ պետք է Արաֆաթ հովտից վերադառնալուց հետո Քաաբայի շուրջը կատարի պտույտներ (ըստ հնարավորության ուխտագնացներն աշխատում են առաջին երեք պտույտը կատարել վազելով): Այդ պտույտները կարելի է կատարել ինչպես ժամանումից անմիջապես հետո, այնպես էլ ցերեկվա և գիշերվա ցանկացած ժամին: Եթե ուխտագնացներին հաջողվում է մոտենալ Սև քարին (ալ-Խուջր ալ-Ասվադ), որն ամրացված է Քաաբայի պատի անկյուններից մեկում, նրանք համբուրում են այն կամ

ձեռքով շոշափում, իսկ նրանք, որոնց չի հաջողվում մոտենալ նրան, պարզապես հեռվից բարձրացնում են ձեռքը ի նշան ողջույնի: Ծերերին և հիվանդներին տանում են հատուկ պատգարակներով:

Քաաբայի շուրջը պտույտներ կատարելուց հետո ուխտավորները մեկնում են Իբրահիմի կայանը (մաքրամ Իբրահիմ) և կատարում երկու ռաք՝աթ: Այնուհետև կատարում են ծիսական վազբ Սաֆա և Մարվա բլուրների միջև: Այդ ծիսակատարությունը կատարվում է ի հիշատակ Իսմայիլի մոր կողմից ջուր որոնելու հուսահատ փորձերի, որը երեխայի հետ թողնված էր Քաաբայի մոտերքում: Համաձայն ավանդության, մեռնող Իսմայիլի ոտքերի տակ դուրս է ժայթքում փրկարար ջուրը, որը կոչվում է Ջամգամ: Այն իրենից խորհրդանշում է աստծո ամենուրեք ներկայությունը, որը հասնում է տառապյալներին և պարգևում է կյանք: Ուխտավորները Ջամգամի աղբյուրից ջուր են խմում, կամ լցնում են իրենց հատուկ փոքրիկ շշերը:

Թավաֆը կատարելուց հետո մուսուլմանը համարվում է փոքր ուխտագնացության (ումրայի) անհրաժեշտ պայմաններն իրագործած: Դրանից հետո տղամարդիկ սափում են իրենց գլուխները: Կանայք նույնպես կտրում են իրենց մազերից մի փունջ և այն թաղում հողի մեջ: Ծիսական այդ արարքով սկսվում է իհրամի վիճակից դուրս գալը: Այնուհետև նրանց թույլատրվում է հագնել իրենց սովորական զգեստները:

Հաջ կատարողի երրորդ պարտականությունն է Արաֆաթ կոչված հովտում հատուկ ծիսակարգ կատարելը, որը կոչվում է «վուքուֆ»: Այն կատարվում է հետևյալ կերպ. գուլ-հիջրայի ութերորդ օրը կատարելով լրիվ լվացում, ուխտագնացները կրկին հագնում են իրենց իհրամի զգեստը և շարժվում Մինա հովիտը, ո-

որը գտնվում է Քաաբայից 10 կմ հեռավորության վրա: Մինայում թեև կան մի քանի հյուրանոցներ, սակայն ուխտագնացների մեծ մասը գերադասում է տեղավորվել հսկայական չափերի հասնող վրանաքաղաքում: Իններորդ օրը բոլոր ուխտագնացները ժամանում են Արաֆաթ հովիտը (Մեքքայից 24 կմ արևելք), որպեսզի Գթության Լեռան վրա կատարեն աստծուն ուղղված իրենց ուխտը: Դա իսկապես ուխտագնացության ամենակարևորագույն մասն է: Ուխտագնացները պետք է բաց գլխով (միայն տղամարդիկ) կանգնեն կիզիչ արևի ճառագայթների տակ, անընդհատ խորհրդածելով աստծու մասին և նրանից աղերսելով գթություն: Այնուհետև տեղի է ունենում քարերով սատանային հարվածելու արարողությունը: Ուխտավորները գնում են Մինայի հովիտը, որտեղ հնում գտնվել են հեթանոսական կուռքերը: Ըստ ավանդության, այդ վայրում սատանան (Իբլիս) փորձության է ենթարկել Իբրահիմին, որը կոչ էր անում ընդունել Միաստվածությունը: Մինա գնացող ճանապարհին հավաքելով քարերը, ուխտավորները դրանք նետում են այն տեղերը, որտեղ գտնվել են այդ կուռքերը: Դրանից հետո սկսվում է կենդանիների հանդիսավոր զոհաբերությունը:

Ձուլ-հիջրայի իններորդ օրը, ունևոր ուխտավորները գնում են զոհաբերության կենդանիներ՝ ոչխար, այծ, ուղտ, ցուլ և Մինա հովտում զոհ մատուցում աստծուն ի հիշատակ Իբրահիմի պատրաստակամության զոհաբերելու իր սեփական որդուն, որի փոխարեն ամենավերջին պահին աստծո կամոք որդու փոխարեն զոհաբերվեց մի խոյ: Ձոհաբերության այդ տոնակատարությունը կոչվում է Իդ ալ-Ադիա: Դա մոսուլմանների գլխավոր տոնն է, որը նշում են ամբողջ աշխարհի մահմեդականները:

Վերադառնալով Մեքքա, ուխտավորները կատարում են հրաժեշտի թավաֆ, այսինքն յոթ անգամ պտտվում են Քաաբայի շուրջը, որից հետո իհրամը հանվում է և ուխտագնացությունը համարվում է ավարտված:

Հաջի բոլոր անհրաժեշտ պայմանները կատարելուց հետո ուխտավորը ստանում է «հաջի» հարգալից ու պատվավոր կոչումը (կին ուխտավորը «հաջա»): Հաջիին տալիս են կանաչ չալմա: Երբ ուխտագնաց հաջին վերադառնում է տուն, նրա ոտքերի առջև զոհաբերում են գառնուկ և մեծ շուքով կազմակերպում հանդիսավոր ընդունելություն:

Հաջի ժամանակ արգելվում է առևտրով զբաղվել, սավրվել, օգտագործել օծանելիք և հոտավետ օճառներ: Կանայք ամբողջովին պետք է ծածկված լինեն, այնպես, որ երևա միայն դեմքը, ձեռքերը և ոտքերի մերկ ներբանները: Ուխտավորները ոտքերին կրում են սանդալներ, կամ պետք է լինեն ոտաբոբիկ: Իրենց ագրեսիվությունը սանձահարելու և աստծո արարչագործած արարածների հետ իրենց միասնությունը զգալու համար, ուխտավորները չպետք է արյուն թափեն սպանելով կենդանիներին (թույլատրվում է սպանել միայն օձերին, կարիճներին, լվերին և փայտօջիկներին): Որպեսզի ուխտավորների մոտ գթասրտությունը զարգացում ունենա, բացառվում է ամեն տեսակի որսը: Մերը դեպի բնությունը ամրապնդելու համար արգելվում է ոչնչացնել կանաչը, ջարդել ծառերը և այլն:

Ներկայումս մուսուլմանական երկրներում գոյություն ունեն հատուկ գործակալություններ, որոնք զբաղվում են ուխտագնացություն կազմակերպելու հարցերով: Նախկինում այդպիսի ճանապարհորդությունը կապված էր մեծ դժվարությունների հետ: Սակայն ներկայումս ուխտագնացների մեծ մասը օգտվում է օդա-

յին տրանսպորտից, թէն կարելի է օգտվել նաև երկաթուղային և ծովային փոխադրամիջոցներից: Մառույթան Արաբիայի Ջիդդա քաղաքում գոյություն ունի գերժամանակակից օդանավակայան: Ջիդդայից մինչև Մեքքա 72 կիլոմետր է, որն անցնելու համար նույնպես կառուցված է արագընթաց ավտոմոբիլային ճանապարհ:

Ներկայումս միջին հաշվով միայն զու-լ-հիջջա ամսին աշխարհի տարբեր երկրներից Մեքքա են ժամանում մեկ միլիոնից ավելի ուխտագնացներ, չհաշված նրանց, որոնք տարվա մնացած ամիսներին կատարում են «փոքր ուխտագնացություն»:

Պետք է սակայն նշել, որ մեր ժամանակներում իսլամի մեջ կուլտը ենթարկվել է որոշ փոփոխությունների: Այն ծիսակատարությունները, որոնք հակասում են ժամանակի ոգուն, ենթարկվում են փոփոխության: Հոգևորականությունը հարկադրված է հաշվի նստել այն փոփոխությունների հետ, որոնք կատարվում են հավատացյալների գիտակցության մեջ: Նրանք այլևս չեն պնդում, որ խստիվ պահպանվեն ծովի կանոնները, պարտադիր կարգով տրվեն ողորմության տարբեր տեսակներ, կատարվի թլպատում և այլն: Ներկա պահանջների համաձայն զոհաբերությունը ևս իրականացվում է «ըստ հնարավորության»: Կամ անասունի զոհաբերումը կարելի է փոխարինել որևէ թռչունի զոհաբերությամբ: Թույլատրվում է նաև, որ հավատացյալների մի խումբ համատեղ կերպով գնեն զոհաբերության կենդանի, ծախսերի բեռը ավելի թեթև տանելու համար:

* * *

Բառի լայն իմաստով կրոնը («դին») ձևավորվում է հետևյալ երեք տարրերից. հավատ («իման»), բարեպաշտություն («իհսան») և իսլամ (իրեն աստծուն հանձնելը, հնազանդություն աստծուն):

Այստեղից էլ բխում է մուսլիմ, մուսուլման բառը, այսինքն աստծուն հնազանդ:

Նշված դոգմաները պաշտոնապես չէին ամրագրված իսլամի մեջ, ինչպես դա արվել է այլ կրոններում (օրինակ, քրիստոնեական հավատո հանգանակը): Մակայն մուսուլմանական գիտնական-աստվածաբանները հատկապես XI դարից սկսած, փորձեր էին կատարում շարադրելու մահմեդական հավատի հիմունքները:

Մահմեդական աստվածաբանների մոտ սուր վեճերի առարկա է հանդիսացել նաև հետևյալ հարցը. արդյոք հավատը կայո՞ւն կատեգորիա է, թե այն կարող է մեծանալ, աճել, կամ ընդհակառակը, նվազել, փոքրանալ: Այդ հարցը մնում է բաց, քանի որ ոմանք համարում են, որ հավատն ըստ էության բաղկացած է ներքին խորը ընկալումից («թասդիդ»), որի պայմաններում հնարավոր չէ հավատի աստիճանի որևէ փոփոխություն: Մյուսները ենթադրում են, որ թասդիդի վրա խարսխված հավատը, եթե այն ամրակայված է բարի գործերով, մերթ կարող է լինել ավել, մերթ պակաս: Այս երկրորդ տեսակետի կողմնակիցները իրենց տեսակետը հիմնավորելու համար վկայակոչում են Ղուրանը, որտեղ երբեմն խոսվում է հավատի աճի մասին:

Իսլամը հավատացյալների վրա դնում է ևս մեկ կրոնական պարտավորություն, որը թեև չի մտնում հավատի հինգ սյուների թվի մեջ, սակայն գործնականում իսլամի պատմության մեջ այն ունեցել է ոչ պակաս կարևոր նշանակություն: Դա «պատերազմն է հանուն հավատի», «սրբազան պատերազմը»՝ ջիհադը կամ դազան (հոգն. դազավաթ):

Ավար ձեռք բերելու նպատակով ասպատակություններ կատարելու պրակտիկան («դազավաթ») լայն տարածում ունեցող եր-

նույթ էր դեռևս մինչիսլամական շրջանում: Իսլամի ձևավորման սկզբնական շրջանում ջիհադ հասկացությունը ընկալվում էր որպես պայքար իսլամը պաշտպանելու և այն տարածելու համար: Զիհադը նախ և առաջ զինված պայքար էր «անհավատների» դեմ և առհասարակ բոլոր նրանց դեմ, որոնք Ալլահին չէին ճանաչում որպես իրենց միակ աստվածը:

Ձենքը ձեռքին իսլամի տարածումը դիտվում էր որպես կրոնական պարտավորություն: Յուրաքանչյուր մահմեդական կամ պետք է անձամբ, զենքը ձեռքին մասնակցեր այդ պատերազմին, կամ օգնություն ցուցաբերեր իսլամական բանակին իր ունեցվածքով և դրամով:

Ղուրանի մեջ մենք գտնում ենք հրահանգներ այն մասին, որ մարդկանց պետք է աստծո ճանապարհին բերել «իմաստուն և բարի խրատներով»: Այնտեղ ասվում է. «կանչի՛ր նրանց քո Տիրոջ ճանապարհի մեջ իմաստությունով եւ անուշ քարոզելով եւ վիճաբանություն արա՛ նրանց հետ անուշ կերպով» (16:126): Մականյն միենույն ժամանակ իսլամի սուրբ գիրքը պատվիրում է ոչնչացնել «անհավատներին»: «Ուրեմն երբ դուք հանդիպե՛ք անհաւատներին, կտրեցե՛ք նրանց վիզերը մինչեւ նրանց ջարդե՛ք, գերեալների կապերը պնդացրե՛ք» (47:4): «Ո՛վ հավատացեալներ, ձեզ համար պաշտպան մի՛ ընտրե՛ք ձեզանից առաջ զիրք ստացողներիցն եւ անհավատներիցն այնպիսի անձինք, որ ձեր կրոնքին ծաղրում ու ծիծաղում են, եւ վախեցե՛ք Աստուածանից եթէ հաւատացեալ էք» (5:62): «Եւ դուք պատերազմեցե՛ք նրանց հետ սպանելով մինչեւ որ հակառակութիւն չը լինի եւ բոլոր կրօնքը Աստուծունը լինի: Եւ եթէ դադարեն, ահա Աստուած տեսնում է նրանց արարքը» (8:40): «Եւ սպանեցե՛ք նրանց որտեղ էլ նրանց պատահե՛ք, եւ նրանց դո՛ւրս արե՛ք որտեղից նրանք ձեզ դուրս են արել... Եւ երբոր ձեզ

հետ պատերազմեն, այն ժամանակ նրանց սպանեցէ՛ք: Այսպէս է անհաւատների հատուցումը (2:187): «Եւ սպանութիւններով պատերազմ արէ՛ք, Աստուծոյ ճանապարհումը, որովհետն նա լսող ամենագէտ է» (2:245):

Ղուրանը հանում է այլադավանների սպանության մեղքը. «Եւ դուք չ՛սպանեցիք նրանց, այլ Աստուած սպանեց նրանց» (8:17): Միաժամանակ իսլամի սուրբ գրքում խոսվում է նախահարձակ լինելու անթույլատրելիության մասին. «Եւ սպանելու աշխատեցէք նրանց որ աշխատում են ձեզ սպանել, բայց դուք մի՛ սկսէք, որովհետն Աստուած սկսողներին չէ սիրում» (2:186):

Ո՞ւմ դեմ կարող է ուղղված լինել սրբազան պատերազմը կամ ջիհադը: Վաղ մահմեդականների պատկերացմամբ ողջ աշխարհը բաժանվում էր երկու մասի. իսլամի աշխարհ («դար-ալ-իսլամ»), որտեղ ապրում և տիրապետում են մուսուլմանները և պատերազմի աշխարհ («դար-ալ-հարբ»), որտեղ ապրում են «անհավատները», որոնք ըստ ջիհադի օրենքների պետք է նվաճվեն, հնազանդեցվեն և ընդունեն իսլամը: Այդ երկու ծայրահեղ հասկացությունների միջև գոյություն ունի մի միջանկյալ գոտի. դա մի տարածք է, որն ունի այլադավան բնակչություն և իր գոյությունը իսլամական իշխանության ներքո պահպանելու համար պարտավոր է իսլամի գանձարանը մուծել հարկեր, համաձայն կնքված պայմանագրի: Այդ երրորդ տարածքը կոչվում էր «դար աս-սուլխ»:

«Դար ալ-իսլամում» դասական մահմեդականությունը ճանաչում է մարդու գոյության երեք կարգավիճակ. առաջին՝ «ուղղադավաններ», այսինքն մուսուլմաններ, «հովանավորյալ բնակչություն» («ահլ ազ-զիմմա» կամ «զիմմա»), «բազմաստվածության հետևորդներ, որոնք կամ պետք է դավանափոխ լինեն և ընդունեն իսլամը, կամ անհամաձայնության դեպքում ոչնչացվեն:

«Հովանավորյալների» կարգավիճակում գտնվողները դա այսպես կոչված Սուրբ գիրք ունեցող հավաքականություններն են կամ «Գրքի մարդիկ» («աիլ ալ-քիթաբ»), այսինքն հուդայականները և քրիստոնյաները, որոնց, ինչպես և մուսուլմաններին, ուղարկված էր հայտնություն և որոնք երկրպագում են միակ աստծուն: Այսպիսով հրեաների և քրիստոնյաների համար ճանաչվում էր նրանց գոյության իրավունքը որպես այլադավանների առանձին համայնք, պայմանով, որ նրանք բոլոր հպատակների նման վճարեն հարկեր՝ հողային հարկ՝ «խարաջ» և այլադավանների համար սահմանված հատուկ շնչահարկ կամ գլխահարկ («ջի-զիե»), որն իրենով նշանավորում էր նրանց հպատակությունը մուսուլմանների նկատմամբ:

Ջիհադի սկզբունքն ուներ իր որոշակի կանոններն ու օրենքները: Այսպես, մինչև «անհավատների» դեմ պատերազմ հայտարարելը և ռազմական գործողություններ սկսելը անհրաժեշտ էր իրանց առաջարկել, որ ընտրեն «ճշմարիտ հավատը»: Եթե նրանք կամովին տան իրենց համաձայնությունը, անմիջապես կընդունվեն իսլամական համայնքի ումմայի մեջ և կստանան այն նույն իրավունքներն ու արտոնությունները, ինչ ունեն մուսուլմանները: Հավատուրացության դեպքում, այսինքն եթե փորձեն հետագայում հրաժարվել իսլամից, նրանց սպասում էր մահապատիժը: Այն դեպքում, եթե «անհավատները» հրաժարվեին իսլամն ընդունելուց, հնարավոր էր հարցի լուծման երկու ճանապարհ. կամ խնդիրը պետք է լուծում ստանար նրանց և մուսուլմանների միջև զինված պայքարով, կամ նրանք հարկադրված կլինեն վճարելու հարկեր մուսուլմանների հովանավորությունը ստանալու համար: Այդ դեպքում օրենքը թույլ էր տալիս, որ «անհավատները» պահեն իրենց կրոնն ու պաշտամունքը:

Այսպիսով, «պայմանագրի» կամ «պարտավորության» (առիւղ-գլխմա) կարգավիճակ ունեցող և մուսուլմանների հովանավորությունն ընդունած մարդիկ բացառապէս կարող էին լինել «Գրքի մարդիկ»՝ հուդայականներն ու քրիստոնյաները: Ավելի ուշ այդ նույն կարգավիճակին արժանացան նաև զրադաշտականները, Պաղեստինի սամարացիները, Խարրանի սաբիյացիները: Այդ առթիւ Ղուրանում ասվում է. «Իրավ նրանք որ հաւատում են, եւ նրանք որ հրէայ են և Նազովրեցիք (քրիստոնյաները՝ Վ. Բ.) և Սաբէացիք, որ հաւատացել են Աստուծուն և վերջի օրւան եւ բարիք են գործում նրանց վարձքը իրանց Տիրոջ մօտ է, եւ նրանց վրայ վախ չըկայ եւ նրանք չեն տրտմի» (2:59):

Ինչ վերաբերում է բոլոր հեթանոս-կոռայաշտներին, ապա նրանց տրվում էր ընտրություն կատարելու իրավունքը մահական և իսլամն ընդունելու միջև:

Սակայն այդ տարբերակումը «Գրքի մարդկանց» և կոռայաշտների միջև շատ երկար չտևեց, քանի որ զիմմիների կարգավիճակը տարածվեց այն բոլոր հավաքականությունների վրա, որոնք կամովին պարտավորվում էին իսլամի գանձարանին վճարել զլխահարկ կամ շնչահարկ՝ ջիզիե: Այդ առթիւ ևս Ղուրանը արձագանքում է հետևյալ կերպ. «Պատերազմեցէք նրանց հետ, որ չեն հաւատում Աստուծուն եւ ոչ էլ վերջին օրւան եւ պիղծ չեն համարում Աստուծոյ եւ նրա մարգարէի պիղծ հրատարակածը եւ արդար դատաստան չեն անում նրանցից, որ Գիրք է տրված նրանց, մինչեւ որ ձեռքով հարկը տան եւ ինք նւաստած լինեն» (2:29):

«Հովանավորության» վերաբերյալ պայմանագրերում հստակ որոշված էր նաև, թե ովքեր են պարտավոր վճարելու հարկեր և ինչ չափով: Կանայք, երեխաները և ծերերը, որոնց հետ

չէր կարելի պատերազմել, առհասարակ ազատվում էին հարկեր վճարելու պարտավորությունից: Հարկերը թույլատրվում էր վճարել ինչպես դրամով, այնպես էլ բնամթերքով, ի բացառյալ գինիով և սասկած կենդանու մտով: Նրանք, ովքեր չէին վճարում հարկեր, կամ ինչ-ինչ պատճառներով հրաժարվում էին վճարելու, ենթակա էին բանտարկության և ոչ թե մարմնական պատիժների:

Թեև զիմմիների կյանքն ու ունեցվածքը գտնվում էր օրենքի պաշտպանության տակ, սակայն այնուամենայնիվ նրանց իրավունքները որոշակիորեն սահմանափակվում էին: Այսպես, նրանք պարտավոր էին վճարել մի որոշակի գումար հօգուտ մուսուլմանական բանակի: Ընդ որում, այդ պարտավորությունը դիտվում էր որպես մի տեսակ «ռազմատուգանք»: Զիմմիները պարտավոր էին հագնել իրենց համար նախատեսված հատուկ զգեստ, նրանք իրավունք չունեին հագնել թանկարժեք կտորներից (մետաքսից և այլն) պատրաստված զգեստներ, պարտավոր էին կրել հատուկ տարբերանշաններ («գիյար»), նրանց արգելված էր ձի հեծնել, զենք կրել, կազմակերպել աղմկալից արարողություններ (հարսանիք, թաղում և այլն), եկեղեցու զանգակներ հնչեցնել մուսուլմանների հանգիստը չխանգարելու համար, կառուցել եկեղեցական կուլտի նոր շենքեր, իրենց տները մուսուլմանների տներից ավելի բարձր ու շքեղ կառուցել, ցուցադրական կարգով չկատարել եկեղեցական արարողություններ, նրանց վկայությունները իրավական ուժ չունեին մուսուլմանական դատարաններում, զիմմիների սպանության դեպքում արյան վրիժառություն չէր նախատեսված, այլ միայն փոխհատուցվում էր դրամով, անձրևոտ օրերին զիմմիները տանից դուրս գալու իրավունք չունեին, որ իրենց վրայի ջրով «չպղծեն» «ուղղադավաններին» և այլն:

Անկասկած այդ կարգի բոլոր սահմանափակումները կոչված էին շեշտադրել մուսուլմանների առավելությունը կամ գերակայությունը զիմմի հպատակների նկատմամբ:

Իսլամական օրենքը հանուն ջիհադի մղված սրբազան պատերազմը դիտում էր որպես «աստծո ճանապարհ» («սաբիի Ալլահ»): Որպես զինված պայքարի օբյեկտ, մուսուլմանական իրավունքի՝ «ֆիքհի» վերաբերյալ աշխատություններում տրվում են հետևյալ վեց տեսակները. 1. «Ալլահի թշնամիների դեմ» (նրանց դեմ, ովքեր սպառնում են մուսուլմանական համայնքի՝ ումմայի գոյությանը, ովքեր հետապնդում են մուսուլմաններին, ինչպես նաև պայքար հեթանոսների դեմ), 2. նրանց դեմ, ովքեր ոտնձգություններ են կատարում սահմանների անձեռնմխելիության վրա, 3. հավատուրացների դեմ, 4. ճնշողների դեմ, 5. ավազակների դեմ, 6. ոչ մահմեդական մոնոթեիստների (միաստվածության դավանողների) դեմ, որոնք հրաժարվում են վճարել գլխահարկ՝ ջիզիե:

Ջիհադի մասնակիցը կոչվում է մոջահեդ, իսկ «անհավատների» դեմ մարտերում զոհված մոջահեդները հայտարարվում են շահիդներ, այսինքն իր հավատը Ալլահի առջև վկայած մարդ, նաև հերոս: Շահիդին, ըստ Ղուրանի, դրախտում սպասում է հավետ երանությունը: «Եւ Աստուծոյ ճանապարհումը սպանողին մի՛ ասէք «մեռած», այլ «կենդանի» (2:149), «Եւ Աստուծոյ ճանապարհումը սպանւածներին մեռած մի՛ համարէք, այլ կենդանի իրանց Տիրոջ մօտ, որ կերակրվում են» (3:163):

Ջիհադի գաղափարը նոր նշանակություն ձեռք բերեց արաբական նվաճումների ժամանակաշրջանում (մոտավորապես 632-751 թթ.): Այն դարձավ խալիֆայության պետական գաղափարախոսության ամենակարևոր տարրերից մեկը, որը նորադարձ մահմեդականներին մղում էր աշխարհով մեկ տարածել իսլամը:

IX-X դարերից սկսած ջիհադ հասկացությունը համալրվեց նոր բովանդակությամբ, դա Ալլահի ճանաչման ճանապարհին ներքին հոգեկան կատարելագործումն է և ջանքերի գործադրումը: Ընդ որում, այդ իմաստով ջիհադը անպայման չի նշանակում պատերազմել, քանի որ Ալլահի ճանապարհին ջանքերի գործադրումը կարող է իրականանալ ինչպես խաղաղ միջոցներով, այնպես էլ բռնություն գործադրելով: Ջիհադը հասկացվում էր նաև ջանքերի գործադրում հոգու փրկության համար:

Ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս, ոչ մահմեդականների մեծ մասն այն կարծիքին է, որ ջիհադը նախ և առաջ նշանակում է ռազմական գործողություններ վարելը միակ նպատակով՝ մյուս ժողովուրդներին ստիպելու համար, որ ընդունեն իսլամը: Սակայն այդ մեկնաբանումը, ըստ իսլամի տեսաբանների, միակողմանի է, քանի որ նրանց կարծիքով ջիհադի հիմքում ընկած է անհատական ազատության պաշտպանությունը: Բացի այդ, ելնելով Ղուրանի տեքստերից, ըստ նրանց, ջիհադ հասկացությունը հավասարապես կարելի է մեկնաբանել ոչ միայն որպես ռազմական գործողություններ, այլև որպես խաղաղ ջանքեր:

Գոյություն ունեն «մեծ ջիհադ» և «փոքր ջիհադ» հասկացությունները: Մեծ ջիհադի տակ հասկացվում է հոգևոր ինքնակատարելագործումը, իսկ փոքր ջիհադի տակ կոլեկտիվ պարտականությունը և ընդհանրական ջանքը: Այս վերջինը բազմիմաստ հասկացություն է: Օրինակ, կա «սրտի ջիհադ» հասկացությունը, որ նշանակում է պայքար սեփական վատ հակումների դեմ, «ձեռքի ջիհադ»՝ կարգապահական միջոցառումների օգտագործում հանցագործների, կարգազանցների և բարոյականության նորմերը խախտողների դեմ, «լեզվի ջիհադ»՝ անթույլատրելի և մերժելի արտահայտություններից խուսափելը, վերջապես «սրի ջիհադ»՝ զինված պայքար անհավատների դեմ:

Ավելի ուշ ջիհադը ձեռք բերեց նոր իմաստներ, մասնավորապես ուժերի առավելագույն ներդրում տնտեսական և ռազմական հզորության հասնելու, արտաքին ագրեսիային դիմագրավելու, ազգային անկախությունը ամրապնդելու, սոցիալ-տնտեսական տարբեր ծրագրեր իրագործելու, կոնկրետ խնդիրներ լուծելու համար ներդրված ջանքեր և այլն:

Միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից փուլում իսլամի հարաճուն քաղաքականացման հետևանքով ջիհադ հասկացությունը գտել է ավելի լայն տարածում: Մասնավորապես այն ընկալվում է հետևյալ իմաստներով. ջանքեր հանուն առաջադիմության, օտար գաղափարախոսությունների մերժում, որոնք հակասում են իսլամի ոգուն, պայքար արևմտյան իմպերիալիզմի և սիոնիզմի դեմ և այլն: Մակայն միևնույն ժամանակ ջիհադը դարձել է իսլամական ծայրահեղականության ու ահաբեկչության շարժիչ ուժը, նրա գաղափարական հիմքը:

Անկասկած միջնադարում ջիհադը համախմբում ու միավորում էր արաբական ցեղերին: Հստ էության այն սրբագործում էր հին բեդվինական ասպատակությունների (դավ) պրակտիկան: Իսկ նոր ժամանակներում և արդի փուլում ջիհադը վերին աստիճանի հարմար միջոց է իսլամի կանաչ դրոշի ներքո հասարակությանը մոբիլիզացնելու համար:

Այսպիսով, մեր օրերում, երբ իսլամական գործոնը գնալով մեծանում է և միջազգային հարաբերություններում ձեռք է բերում կարևոր դերակատարություն, առաջնակարգ կարևորություն է ձեռք բերում այն հարցը, թե ինչ բովանդակություն է տրվում ջիհադ հասկացությանը, ինչպես է մեկնաբանվում այն, և ինչ նպատակներով է օգտագործվում:

**ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՈՒՄՄԱ ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ՀԱՎԱՏՆ ԱՌ ԱԼԼԱՀԸ: ԻՍԼԱՄԻ ՄԵԶ
ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՐԻ,
ՀՈԳՈՒ ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՐԱԽՏԻ ՈՒ
ԴԺՈՒՔԻ ՄԱՍԻՆ**

Ումմա հասկացությունը իսլամի մեջ ձևավորվել է դեռևս VII դարում, իսլամի հիմնադիր Մուհամմադ մարգարեի ժամանակներում: Նա մահմեդական հավատացյալների համայնքը անվանել էր ումմա: Օգտագործելով նախաիսլամական շրջանում արաբների մոտ եղած տոհմացեղային համերաշխության սկզբունքը, որը հիմնված էր արյունակցական կապերի վրա, Մուհամմադը ստեղծեց «նոր եղբայրություն», որը խարսխված էր լինելու ոչ թե արյունակցական կապերի, այլ կրոնական միասնության վրա:

Արաբական նվաճումների շրջանում և արաբների կողմից նվաճված ժողովուրդների իսլամականացման ժամանակ ումմա հասկացությունը սկսեց նշանակել մուսուլմանների ողջ ընկերակցությունը: Նույնիսկ արաբական խալիֆայության սահմաններից դուրս ապրող մուսուլմանները դիտվեցին որպես իսլամական ումմային պատկանող հավաքականություններ: Մուսուլմանական երկրներում ազգային քաղաքացիության մասին պատկերացումը ի հայտ է եկել միայն XIX դարի վերջին:

Մինչ այդ, տարբեր երկրների մահմեդականները իրավաբանորեն համարվում էին իսլամական մեկ համայնքի՝ ումմայի անդամ:

Արդի ժամանակներում իսլամը հանդիսանում է ոչ թե մեկ ազգի կամ ժողովրդի, այլ մահմեդականների համաշխարհային համայնքի կամ ումմայի կրոն, որի համար քաղաքական սահմաններ գոյություն չունեն: Ներկայումս մահմեդական ումմա հասկացության տակ նկատի է առնվում հետևյալը. աշխարհի բոլոր մահմեդականները, անկախ նրանից, թե որ պետության քաղաքացիներ են, ինչ ազգի կամ ռասայի են պատկանում, մաշկի ինչ գույն ունեն և այլն, հանդիսանում են մահմեդական մեկ միասնական համայնքի կամ ումմայի անդամ: Ըստ էության ումման բոլոր մահմեդականների եղբայրության և միասնության գաղափարն է անկախ նրանց ազգային, ռասայական և սոցիալական պատկանելությունից: Ըստ ումմայի վերաբերյալ տեսության, պետական սահմանների առկայությունը չի կարող խանգարել, որպեսզի մահմեդականները ընդունեն միմյանց ոչ թե որպես առանձին երկրների հպատակներ, այլ որպես միևնույն համայնքի ներկայացուցիչներ, ավելին եղբայրներ:

Ումմայի համերաշխության դրսևորումներից է իսլամական ամենամյա ուխտագնացությունը՝ հաջը և նրա ծիսակատարությունների ողջ փաթեթը:

Ումմայի գաղափարը հիմնավորված է Ղուրանով, որտեղ ասվում է. «Եվ ամուր բռնեք այն պարանից, որն Ալլահը մեկնել է ձեզ և մի բաժանվեք իրարից»:

1981 թ. իսլամական պետությունների Մեքքայի գազաթնա-ժողովը տվել է ումմայի հետևյալ սահմանումը՝ «Բոլոր մահմեդականները, որոնք թեև տարբերվում են լեզվով, մաշկի գույնով, բնակության վայրով, մի ազգ են. նրանց միավորում է նույն հավատքը, նրանք շարժվում են նույն ուղղությամբ, ունեն մշակու-

թային ընդհանուր ժառանգություն, աշխարհում ունեն նույն առաքելությունը»:

Իսլամական Համագործակցության Կազմակերպությունը սահմանել է ումմայի պարտավորությունները, որոնք վերաբերում են իսլամի երբեմնի փառքի և քաղաքակրթության վերականգնմանը:

Տարբեր երկրներում ապրող մահմեդական փոքրամասնությունները դիտվում են որպես իսլամական ումմայի անբաժան մասը: Այդ կապակցությամբ վկայակոչվում է հադիսի հետևյալ հատվածը. «Մահմեդականները նման են մի մարմնի: Եթե մարմնի մի հատվածը ցավում է, ուրեմն ամբողջ մարմինը տկար է»:

Ումման դա այսպես կոչված «իսլամական ազգի» գաղափարն է: Այն կոչված է միավորելու տարբեր ժողովուրդների և էթնիկական խմբերի իսլամադավանության հիմքի վրա: «Հայրենիք», «ազգ» հասկացությունները երկար ժամանակ մահմեդականների մոտ կապվում էին կոնկրետ կրոնական համայնքին՝ ումմային պատկանելու գիտակցության հետ, այլ ոչ թե իրենց բնակության վայրի էթնիկական խմբի կամ տարածքի հետ: Այլ կերպ ասած, մահմեդականի համար առաջնայինը կրոնն էր, ապա նոր ազգությունը: Միայն տևական ճանապարհ անցնելուց հետո նրանց մոտ ձևավորվեց ազգային ինքնագիտակցություն:

Ի տարբերություն քրիստոնեության, որը չի անտեսում իր հետևորդների էթնիկական հատկանիշները, իսլամը հռչակում է մահմեդականությունը դավանող բոլոր էթնիկական խմբերի նույնությունը, որոնք այդ հիմամբ կազմում են մեկ ամբողջական համայնք:

Ումման՝ իսլամի այդ հիմնադրույթը և՛ ձևով և՛ բովանդակությամբ VII դարից մինչև մեր օրերը գրեթե մնացել է անփոփոխ:

Հիրավի, այսօր էլ ումմայի գաղափարը վերին աստիճանի կենսունակ է:

...

Հավատն առ Ալլահը՝ իսլամի հիմնական դոգման է, որում արտահայտված է միաստվածության մոնոտեիստական սկզբունքը: Հավատն Ալլահի նկատմամբ իսլամի մեջ հանդիսանում է այն միջուկը, որի շուրջը կենտրոնացված են մնացած բոլոր կրոնական պատկերացումները: «Չկա աստվածություն Ալլահից բացի»՝ սա է իսլամի հավատո հանգանակը: Այլ աստվածների երկրպագությունը համարվում է մահացու մեղք:

Ղուրանում հաճախ է կրկնվում, որ մոնոտեիստական աստվածը միակն է, ոչ մեկի կողմից արարված չէ, հավերժ է, իր մեջ և իր համար գոյություն ունեցող: Նա եզակի է, չի կարող ունենալ ոչ մի «ընկերակից»: Ալլահը արարիչ է: Նա արարել է աշխարհը՝ երկինքը, երկիրը, աստղերը, լեռները, բույսերը և մարդկանց: Նա մարդկանց պարգևել է սնվելու միջոցներ: Աշխարհում ամեն ինչ տեղի է ունենում Ալլահի կամքով: Նա է մարդկանց տալիս, հենց նա էլ վերցնում է նրանցից: Աշխարհում ամեն ինչ ստեղծված է մարդու համար:

Ղուրանում մշտապես խոսվում է Ալլահի կատարելության, հզորության ու վեհության մասին: Աշխարհում ամեն ինչ նրան է ենթարկվում ու հնազանդվում: Ոչինչ չի կարող տեղի ունենալ առանց նրա կամքի և նրա գիտության: Նա իշխում է ամեն ինչի վրա և հովանավորում է իր կողմից արարչագործվածներին: Մարդիկ պետք է ամբողջապես հնազանդ լինեն նրան, լինեն աստվածավախ, բարեպաշտ և ամեն ինչում հավատան Ալլահին: Իր համար ցանկալի ժամանակ Ալլահը կոչնչացնի երկրի վրա եղած ամեն

ինչ, հարություն կտա մեռելներին և նրանց կհավաքի իր մոտ դատաստանի, որոնցից յուրաքանչյուրի համար համաձայն իր արարքների կորոշվի, թե գահավիժելու է դժոխքը՝ ջհաննամը, թե՞ վայելելու է դրախտի՝ ալ-ջաննայի վայելքները:

Ալլահը հատուցում է մարդկանց իրենց բարի և մեղավոր արարքների համար: Նա ժամանակ առ ժամանակ մարդկանցից ընտրում է իր մարգարեներին ու առաքյալներին, որոնք կոչված են Ալլահի պատգամները փոխանցել մարդկանց: Ալլահը իր մարգարե է ընտրել Մուհամմադին:

Ղուրանի մեջ հիշատակվում են Ալլահի բազմաթիվ մակդիրներ: Դրանց ընդհանուր թիվը 99-ն է: Աստված միասնական է (ալ-վահիդ), կենդանի (ալ-խայյի), հավերժական (աս-սամադ), նա առաջինն է և վերջինը, տեսանելի և թաքնվածը, արտաքինն ու ներքինը, նա աշխարհների տիրակալ է (ռաբբ ալ-ալամին), սրբազնագույն թագավոր է (ալ-մալիք ալ-կուդդուս), նա ամենագետ է, վերջին դատաստանի օրվա տիրակալն է (մալիք յաում ադ դին), դատավորներից լավագույնը (հայր ալ-հաքիմին), նա լույս է (ան-նուր), բացարձակ ճշմարտություն (ալ-հաքք), նա արարիչ է (ալ-խալիք), նա կյանք պարգևող է (ալ-մուվսիյի) և մահ տվող (ալ-մումիթ), նա ամենաներող է (ալ-գաֆֆար), պարգևող (ալ-վահ-հաբ), բարիքներ շնորհող (ար-ռազզաք), նա ամենագորեղ է (ալ-կադիր), ուժեղ (ալ-կապի), գիտակ է (ալ-ալիմ), նա է մարդուն տվել գիտելիք, տեսնող է (ալ-բասիր), լսող է (աս-սամի) և այլն:

Մուսուլմանական հավատացյալները Ալլահին պատկերացնում են մարդու կերպարանքով: Ղուրանի համաձայն Ալլահն ունի դեմք, ձեռքեր, աչքեր, նա նստում է գահի վրա (20:4, 40:15): Սակայն ժամանակակից աստվածաբանները ավելի են հակված այն մտքին, որ անհնար է ընկալել Ալլահի կերպարանքը, «բանի

որ երկրի վրա չկա ոչ մի բան, կամ ոչ մի էակ, որի հետ հնարավոր լիներ նրան համեմատել» և խորհուրդ են տալիս Ալլահի մասին Ղուրանի շատ արտահայտություններ հասկանալ ինչպես այլաբանություններ:

Իսլամի մեջ Ալլահը օժտված է հակասական գծերով: Ինչպես և քրիստոնեությունը, իսլամը աստծուն պատկերում է երկակի տեսանկյունից. մի կողմից նա ահեղ է, ոչ ոքի չներող, աննշան զանցանքի համար մարդկանց դաժանորեն պատժող, խիստ, հզոր (ալ-ջաբբար), անհնազանդներին նա սպառնում է բոցավառվող կրակով, անհավատներին գեհենի հավերժական կրակով, նա «շեղում է ճանապարհից ում ցանկանում է»: Ոչ մեկին տրված չէ իմանալու, թե նա երբ և ինչ ձևով կդրսևորի իրեն, ինչպես կվերաբերվի մարդու այս կամ այն արարքի նկատմամբ: Համաձայն իսլամի ուսմունքի, ամեն մի կասկածանք Ալլահի նկատմամբ ծանր հանցանք է, որը ամենաբարձրյալը կարող է չներել: Մյուս կողմից, սակայն, ինչպես նշվեց, Ալլահը ողորմած է, զթառատ ու բարեգութ (ար-րահման ար-րահիմ), մեղքերը ներող (ալ-Գաֆիր, ալ-գաֆիար), շնորհող ու պարգևող (ալ-վահհար), սնուցող (ար-րազ-գաք), սիրող (ալ-վադուդ) և այլն: Ղուրանի բոլոր սուրահները սկսվում են Ալլահին որպես բարեգութ ու ողորմած արարածի դիմելու ձևով:

Ինչպե՞ս է տեղի ունեցել աստծո արարչագործությունը: Ղուրանում մարդու արարումը գտնվում է բոլորից բարձր, երկրի վրա ամեն ինչ Ալլահի կողմից ստեղծված է մարդու համար: Աշխարհն արարվել է վեց օրվա ընթացքում: Մարդու արարումը հանդիսանում է Ալլահի հզորության և միաժամանակ նրա բարության արտահայտությունը: Մարդիկ մշտական էակներ չեն, նրանք անկայուն են. «Եւ կան մարդիկ, որ Աստծուն պաշտում են մեկ ծայրից,

եւ եթէ նրան մի բարիք է պատահում, հաստատ մնում է, բայց եթէ մի վտանգ է պատահում, երեսը դարձնում է...» (22:11): Մարդիկ փոքրոգի, թույլ եւ երախտամոռ ու ապերախտ էակներ են. «Եւ երբ ձեզ ծովումը մի վնաս է պատահում, մոլորած էք դուք, որ նրանից բացի մի ուրիշին էք աղոթում, եւ երբ նա ձեզ ազատէ ու ցամաքը դուրս հանէ, դուք ետ էք քաշւում, եւ մարդս ապերախտ է» (17:69): Սկզբում մարդիկ մեկ միասնական ժողովուրդ էին, «մեկ կրոնական համայնք», սակայն նախանձը նրանց մղեց փոխադարձ վեճերի եւ նրանք բաժանվեցին (2:209):

* * *

Մինչիսլամական շրջանի արաբների հավատը բնության տարերային ուժերի վերաբերյալ, տեղ է գտել նաև իսլամի մեջ: Արաբի երևակայությունը անապատը լցրել է բազմաթիվ ոգիներով՝ դներով, որոնց անվանում են տարբեր կերպ: Սակայն ամենատարածված ձևը ջինն է: Ջինները իսլամի մեջ ստեղծվել են գոլորշուց ու կրակից: Նրանք կարող են փոխել իրենց կերպարանքը: Ըստ արաբների պատկերացումների, ջինները կարող են շփման մեջ մտնել մարդկանց հետ, նրանց պատճառելով բարիք կամ չարիք, ազդել նրանց ճակատագրի վրա: Սովորաբար ժողովրդական հավատալիքները դներին վերագրում են չար գործեր: Ինչպես քրիստոնեական միջնադարի շրջանում, մահմեդական Արևելքում ևս դիվահարի («մաջնուն») միջից քշում են չար ոգուն: Հմայությունները, հմայիչներն ու թալիսմանները ծառայում են այն բանի համար, որ քշեն կամ սպանեն խավարի այդ ուժերին:

Զրադաշտականներից մուսուլմանները վերցրել են հավատը «դիվերի» (դների) նկատմամբ, որոնք իրենցից ներկայացնում են սատանային ենթակա արարածներ և թշնամի են ինչպես աստծուն, այնպես էլ մարդկանց:

Իսլամն ընդունում է նաև հրեշտակների գոյությունը: Նրանք անմարմին արարածներ են, որոնք շարժվում են մեծ արագությամբ: Նրանց անմարմին լինելը, սակայն, չի խանգարում հավատացյալների երևակայությանը նրանց պատկերելու թներով: Հրեշտակները ստեղծված են լույսից, սեռ չունեն և անվերապահորեն հնազանդվում են Ալլահին, կատարելով նրա բոլոր հրամանները:

Հրեշտակներից չորսին՝ Ջաբրաիլին կամ Ջիբրիլին, որը աստվածային հայտնությունները փոխանցում է մարգարեին, Միքայիլին (Միքայ), որը հետևում է տիեզերքի կարգ ու կանոնին և մուսուլմանների օգնականն է նրանց մղած ճակատամարտերում անհավատ հեթանոսների դեմ, Ազրայիլին (մահվան հրեշտակ) և Իսրաֆիլին (ահեղ դատաստանի օրը բոլոր մահացածների հարության օրվա հրեշտակ, որն ահեղ դատաստանի գալուստը ազդարարում է շեփորով) իսլամը համարում է հրեշտակապետներ կամ բարձրագույն հրեշտակներ: Այդ չորս հրեշտակները կոչվում են «մուքարրիբուն», այսինքն Ալլահի «մերձավորներ»: Այս չորս հրեական հրեշտակներն անցել են իսլամի մեջ: Յուրաքանչյուր մարդ ունի երկու պահապան հրեշտակ, որոնք գրանցում են մարդկանց լավ և վատ գործերը, որոնք հետագայում կշռվում են հատուկ կշեռքի վրա: Եթե կշեռքի թաթի ծանրությունը վատ արարքների կողմն է, մարդը ընկնում է դժոխք, իսկ եթե լավ՝ դրախտ:

Հրեշտակները հավերժական չեն, նրանք Ալլահի ստեղծած արարածներն են, նրա նվիրյալ ծառաները, աստծո և մարդու միջև միջնորդներ: Հրեշտակները մարգարեի համեմատ ստորադաս են: Նաքիրը և Մունքարը գերեզմանների հրեշտակներն են, որոնք հարցաքննում են մեռածներին, նրանցից հաշիվ պահանջելով

երկրային կյանքի իրենց արարքների համար: Ռիդվան հրեշտակը՝ դրախտի պահապանն է, Մալիքը՝ դժոխքի: Կան նաև բազմաթիվ այլ հրեշտակներ, օրինակ, որոնք պահում են Ալլահի գահը:

Հրեշտակների արարումը նախորդել է Ադամի արարմանը: Երբ հայտնվել է Ադամը, Ալլահը հրամայել է հրեշտակներին երկրպագել նրան: Բոլոր հրեշտակները հնազանդվել են այդ հրամանին, բացի կրակից ստեղծված Իբլիսից (սատանայից), որին մուսուլմաններն անվանում են նաև շայթան: Ըստ մահմեդականների հավատալիքների, Իբլիսը դա անառակ հրեշտակն է, որը մերժված և անիծված է աստծո կողմից: Նա մարդկային բոլոր դժբախտությունների պատճառն է: Նա անտեսանելի է, սակայն կարող է վերածվել տեսանելի արարածի: Իբլիսը հրաժարվել է երկրպագել մարդուն՝ աստծո արարչագործած ամենակատարյալ էակին: Այդ առթիվ Ղուրանում ասվում է. «Բայց արդեն մենք ենք ձեզ ստեղծել, յետոյ ձեզ կազմել, յետոյ հրեշտակներին ասել. «Ադամին երկրպագութիւն արէ՛ք: Եւ նրանք երկրպագութիւն արեցին բացի սատանայից: Նա երկրպագողներիցը չեղավ»: «Ասաց. ի՞նչ արգիլեց քեզ, որ չերկրպագես երբ քեզ հրամայեցի: Նա էլ ասաց. ես նրանից լաւ եմ, դու ինձ ստեղծեցիր կրակից, իսկ նրան ստեղծեցիր ցեխից» (7:10,11):

Իբլիսն էր, որ գայթակղեցրեց Ադամին ու Եվային և շարունակում է գայթակղեցնել մարդկանց ու տանել խոտորնակ ճանապարհներով: Բայց նրա համար ևս ժամանակը հավերժ չէ: Ժամանակների վերջում նա դևերի հետ միասին, որոնք ծառայում են նրան, նետվելու է դժոխքը (ջհաննամ): Նրա հետևից դժոխք են գնալու մեղավորները: Ալլահը անիծել է սատանային, սակայն այդ անեծքի իրականացման ժամկետը հետաձգվել է մինչև ահեղ դատաստանի օրը: Իբլիսն օգտագործում է հետաձգման այդ ժամ-

կետը, որպեսզի գայթակղեցնի մարդկանց, նրանց շեղի ճշմարիտ ուղուց:

Դժվար չէ նկատել, որ իսլամի մեջ յուրահատուկ ձևով կրկնվում է սաստանայի մասին քրիստոնեական առասպելը:

Իսլամն ընդունում է, որ մինչև Մուհամմադը եղել են նաև մեծ թվով այլ մարգարեներ: Գլխավոր մարգարեներն են Ադամը, Նոյը (արաբ. Նուհ), Աբրահամը (արաբ. Իբրահիմ), Մովսեսը (արաբ. Մուսա), Հիսուսը (արաբ. Իսա): Երկրորդական մարգարեներ են համարվում Դավիթը, Հակոբը, Հովսեփը և Եհովան: Արաբները Աստվածաշնչից վերցրել են նաև մի շարք այլ մարգարեների անուններ՝ Ահարոն (Հարուն), Դավիթ (Դաուդ), Սողոմոն (Սուլեյման), Եղիա (Իլյաս), Իսահակ (Իսխակ), Հակոբ (Յաղուբ) և այլն: Մարգարեներից վերջինը Մուհամմադն է, նա «մարգարեների կնիքն է», նրանից հետո այլևս չեն կարող լինել մարգարեներ: Մարգարեներն օժտված են հրաշագործություն անելու շնորհով: Սակայն Մուհամմադն իրեն չէր համարում հրաշագործ: Նա գտնում էր, որ ինքը միայն մեկ հրաշագործություն է գործել՝ Ղուրանի հայտնությունը: Սակայն հետագա մուսուլմանական լեզենդները նրան վերագրել են նաև այլ հրաշագործություններ: Իսլամական սկզբունքների համաձայն, միայն մարգարեների կարելի է համարել սրբեր:

Ղուրանից բոլորովին չի երևում, որ Մուհամմադը իրեն բարձր դասեր նախկին մարգարեներից, որոնց, հատկապես Աբրահամին, Մովսեսին և Հիսուսին նա ընդունում էր որպես իր նախորդներ: Սակայն հետագայում մուսուլմանները սկսել են Մուհամմադին մեծարել որպես մարգարեներից բարձրագույնը և նախկին մարգարեների կուլտը իսլամում մղվել է հետին պլան Մուհամմադից հետո: Միաժամանակ Ղուրանում ասվում է, որ

Մուհամմադը մահականացու է, որ նա օժտված է զուտ մարդկային հատկանիշներով: Ինչո՞ւ աստված հենց Մուհամմադին ընտրեց որպես իր մարգարե հարցին իսլամի գաղափարախոսները պատասխանում են, որ դա դատարկ և անիմաստ հարց է, քանի որ աստծո ընտրած ճանապարհները և գործերը անիմանալի, անըմբռնելի և անքննելի են: Իսլամի մեջ եւս առկա է դժոխքի (ջհաննամ) և դրախտի (ֆիրդաուս) վերաբերյալ գաղափարները: Դժոխքի մասին պատկերացումները ըստ էության չեն տարբերվում գրադաշտական-հրեական-քրիստոնեական պատկերացումներից: Մուսուլմանների կողմից դժոխքի ջհաննամ անվանումը հենց վերցված է հրեաներից: Մուսուլմանական դժոխքը պատկերացվում է մի խորը փոս, որը բաղկացած է յոթ բաժիններից կամ հարկերից, որոնցից յուրաքանչյուրը նախատեսված է մեղավորների առանձին տեսակների համար: Այդ հարկաբաժինները մեկը մյուսի վրա են և ամբողջությամբ կազմում են մի խորխորատ: Ամբողջ գեհենի վրայով ձգված է մազի պես բարակ մի կամուրջ, որը կոչվում է Սիրաթ (արաբ. բառացիորեն «ճանապարհ»): Բոլոր մեռածները պետք է անցնեն այդ կամրջի վրայով. արդարները կանցնեն հանգիստ, առանց դժվարության, իսկ մեղավորները կսայթաքեն և կգահավիժեն դեպի անդունդը: Գեհենում տանջանքները շատ բազմազան են և տարբեր հանցանք կատարածների և մեղք գործածների համար նախատեսված են տարբեր բնույթի տանջանքներ, սակայն տանջանքների մեջ գլխավոր դերը խաղում է կրակը (մեղավորներին կրակե զգեստներ հագցնելը, եռացրած ջրով տանջելը և այլն): Դժոխքում մեղավորները պետք է այրվեն հավիտյան: Հենց որ կաշին այրվեց, իսկույն պիտի բռնի նոր կաշի, որը նույնպես պիտի այրվի: Եվ այսպես հարատև: Դժոխքի մարդիկ պիտի խմեն եռացող ջուր: «Նրանց համար մի ուրիշ կերակուր չը-

կայ, բացի փուշից» (88:6): Իգուր չէ, որ Ղուրանում դժոխքը հիշատակվում է «նար» (կրակ) անվամբ: Ջհաննամի տանջանքներից մեկն էլ սառնամանիքն է: Ջհաննամը պահպանում է հրեշտակների պահակախումբը («գաբանիյա»), որի գլխավորի անունը Մալիք է:

Ղուրանը հատուկ պատասխան չի տալիս այն հարցին, թե արդյոք դժոխային տանջանքները ժամանակավոր են, թե հավերժական: Որոշ պատկերացումների համաձայն, դժոխային տանջանքները, համենայն դեպս մուսուլմանների համար հավերժական չեն լինի: Բարեգութ Ալլահը, երբ մեղավորները մի կարգին «կայրվեն ու կմոխրանան», կների նրանց և դուրս կբերի դժոխքից:

Ինչպես նշվեց, դրախտի մասին մուսուլմանական պատկերացումները ընդհանուր առմամբ նույնպես իրենց ծագումն առնում են զրադաշտական-հրեական-քրիստոնեական աղբյուրներից: Դրախտի անվանումը «Ֆիրդաուս» հենց վերցված է պարսիկներից: Իսլամի մեջ, սակայն, դրախտի ամենատարածված անվանումն է «ալ-Ջաննան» («այգի»): Օգտագործվում է նաև նրա հոգնակի թիվը «ջաննաթ» («այգիներ»):

Ղուրանում վառ և պատկերավոր կերպով նկարագրվում է մուսուլմանական դրախտը (47-րդ սուրա): Արաբի պատկերացմամբ դրախտը մի հսկայական կանաչ օազիս է այգիներով, վճիտ ու սառը ջրերի աղբյուրներով, գետերով, կարկաչող ջրերով, շատրվաններով ու ջրանցքներով: Դա ոչ այլ ինչ է, քան արաբի երազանքը, որը տառապում է անապատի շոգից ու ջրազրկությունից: Առհասարակ անապատի դաժան պայմաններում ապրող արաբի համար դրախտը պատկերացվում է որպես գերագույն հաճույք պարզևոդ մի վայր: Այնտեղ հոսում են նաև «կաթի ու մեղրի գետեր», «ախորժալի գինու գետեր», ամեն ինչի առատություն է և

ճոխություն, կան համեղ կերակուրներ: Դրախտում կան արմավենիներ, նռան ծառեր և բազմապիսի քաղցրահամ պտուղներ: Կարծիք կա այն մասին, որ պատահական չէ, որ իսլամի խորհրդանիշ է դարձել կանաչ գույնը: Ոչ մի բան անապատի բնակչի համար այնքան հաճելի չէր կարող լինել, որքան ծառերի կանաչը և դաշտերի խոտը: Այնտեղ չի լինում ոչ այրող տապ և ոչ էլ սառնամանիք: Դրախտի բնակիչներին սպասարկում են «հավերժ պատանի» տղաներ, այնտեղ կան սքանչելի «սևաչյա, մարգարտանման խոշոր աչքերով և թափանցիկ մաշկ ունեցող կույսեր, որոնց երբեմնիցե չի դիպել ոչ մարդը և ոչ էլ ջիններ»: Դրախտի արժանացածները պառկելու են մետաքսե անկողինների վրա: Գեղեցկատեսիլ պատանի կույսերը՝ հուրիները դրախտում վրանների մեջ «կանաչ բարձերի վրա պառկած» սպասում են ուղղադավաններին: Նրանք միշտ պատրաստ են իրենց քնքշանքները պարգևել ընտրյալներին:

Դրախտը բաժանված է մի քանի հարկի, որոնց վրա գտնվում է Ալլահի գահը: Այն լույսի ճաճանչների մեջ է, որոնք մարդկանց պարգևում են խաղաղություն և երանություն: Դրախտում է պահվում Ղուրանը, նաև այնպիսի գրքեր, որոնցում գրված են մարդկանց արարքները: Դրախտի գլխավորը Ռեդվան անունով հրեշտակն է:

Ղուրանում ասվում է, որ դրախտը ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց համար է: Արդար ամուսինները դրախտում կգտնեն միմյանց: Սակայն դրախտում Ղուրանը բոլոր հավատացյալներին չի խոստանում անմիջական շփում աստծո հետ: Դրախտում աստծո հետ շփումները միայն մարգարեների ու սրբերի համար է նախատեսված:

Ըստ իսլամի, մեռյալների գտնվելու վայրը դժոխքում կամ դրախտում մինչև Հարության օրը հանդիսանում է ժամանակավոր և միայն Հարության օրը վերջնականապես կորոշվի նրանց ճակատագիրը: Ղուրանը հավատացնում է, որ մարդու համար կարևորը ոչ թե «այս աշխարհին» է, այլ հանդերձյալ կյանքը. «Բայց դուք ընտրում էք այս աշխարհիքի կեանքը, սակայն միւս աշխարհին է բարի եւ տեւող» (87:16-17):

Իսլամի մեջ առկա են նաև քավարանի և ահեղ դատաստանի հասկացությունները: Ղուրանը լի է ահեղ դատաստանի օրվա ակնարկներով: Իսլամի սուրբ գրքում ահեղ դատաստանը վերաբերում է առանձին անհատներին և ոչ թե ողջ ժողովրդին, այսինքն ահեղ դատաստանը չի լինելու համընդհանուր:

Աշխարհի վերջը գուժող առաջին նախանշանը կլինի մարդկանց շրջանում անօրենության հանկարծակի տարածումը. կանհետանա Մեքքայի տաճարը, Ղուրանը մոռացության կմատնվի, արևը կհանգչի, կսկսվի անթափանցելի խավար, ահավոր քամիներ, լեռները կշարժվեն իրենց տեղերից, գետերն ու ծովերը դուրս կգան իրենց ափերից: «Երբ արեգակը կը ծալի ու երբ աստղերը վար կը թափին, ու երբ սարերը կը շարժին, ու երբ տասնամուայ յոյ ուղտերը կաթնից կը կտրուին. ու երբ վայրի անասունները միասին կը ժողվին, ու երբ ծովերը կը վառին, ու երբ հոգիները կը միանան, ու երբ ողջ ողջ թաղած աղջիկները կը հարցնին, թե ինչ յանցանքի համար են սպանել...», - այսպես է ներկայացնում Ղուրանը վերջին դատաստանի օրը (81:1-9): Աշխարհի վերջի գալուն կուղեկցի Նեոի (դաջջալ) հայտնվելը, որը կգա մի հսկայական ավանակի վրա հեծած: Նրա թագավորությունը կտևի 40 օր, որի ընթացքում նա կամայացնի հողագունդը: Այնժամ երկնքից Սրբազան հոդի (իմա՝ Պաղեստինի - Վ. Բ.) վրա կիջնի Հիսուսը, ո-

ըը նիգակի հարվածով կսպանի Նեոին և կգնա Երուսաղեմ աղոթելու: Այնուհետև մինչև նրա մահը քառասուն տարվա ընթացքում երկրի վրա կթագավորի սերն ու երջանկությունը, «գառնուկների» կտեսնեն գայլերի կողքին, երեխաները կխաղան օձերի հետ»:

Իսլամի մեջ առկա են նաև անեղ դատաստանի վերաբերյալ ավելի ուշ հորինված պատմություններ:

Մահմեդականների կրոնի մեջ տեղ է գտել նաև վաղ ծնունդ առած դոգմաներից ևս մեկը՝ նախասահմանման վերաբերյալ ուսմունքը (հաղիսներում «կադար», կամ «թաքդիր»): Համաձայն այդ ուսմունքի, աստված ստեղծել է մարդկանց իրենց բարի և չար մտքերի հետ միասին: Ոմանց համար նա նախանշել է փրկության ուղի, մյուսների համար՝ կործանում: Այս աշխարհում գոյություն չունի ոչ մի բան, որը կախում չունենա Ալլահի կամքից: Ասվում է, որ կա մի հատուկ գիրք, որի մեջ գրված է մարդու ողջ կյանքի ուղին, ընդհուպ մինչև իր մահը: Այլ կերպ ասած, ամեն ինչ կանխորոշվում է ի վերուստ: Այդ դոգման շարադրվում է Ղուրանի բազմաթիվ այաթներում: Օրինակ, «Եւ ոչ մի մարդ չի մեռնի առանց Աստուծոյ հրամանին, որ գրած որոշւած է» (3:139): Աստված միաժամանակ սպառնում է մեղավորներին և հատկապես անհավատներին գեհենում հավերժական պատիժներով: Ծագող հակասությունը (մարդու մոտ ազատ կամքի ժխտումը և միաժամանակ նրան ներկայացվող պահանջը պատասխանատվություն կրելու իր հավատքի ու գործերի վերաբերյալ) սկսեցին գիտակցել միայն ավելի ուշ, և այդ ժամանակ նախասահմանման դոգման իսլամի մեջ առաջ բերեց վեճեր: Մակայն Մուհամմադի և առաջին խալիֆների ժամանակ այդ դոգման շատ հարմար գործիք էր նոր ծնունդ առնող արաբա-մուսուլմանական պետության համար:

Մարդու մոտ հոգու անմահության պատկերացումը, որն ընդունակ է գոյություն ունենալ անկախ մարմնից, ինչպես հայտնի է ծագել է շատ վաղուց: Այն իր արտացոլումն էր գտել նաև արաբական ցեղերի հեթանոսական կուլտերի մեջ:

Ղուրանը մարդու բնությունը բաժանում է երկու էությունների՝ մարմնական և. հոգեկան: Ալլահը մարդու մարմինը կերտել է կավից: Սակայն մարդը մնում էր հասարակ անկենդան արձան, մինչև որ բարձրյալը «նրա մեջ չփչեց իր ոգուց» (Ղուրան, 32:8): «Աստվածացած» այդ ոգին համարվում է անմահ, իսկ մարմինը դիտվում է ժամանակավոր թաղանթ, կամ ոգու տեղավորման վայր:

Ղուրանում բազմիցս շեշտվում է երկրային կյանքի ունայնության մասին: «Այստեղի կյանքը միայն խաղ է և զվարճալիք», - ասվում է իսլամի սուրբ գրքում: Այն պնդում է, որ միայն ապագա անդրժիրիմյան կյանքում, հարություն առնելուց հետո, մարդը ձեռք է բերում «բնակության մշտական տուն»: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, Ղուրանը կրկնում է այն, ինչ քարոզում է քրիստոնեությունը, որ իբր երկրային կյանքը դա ընդամենը այն կողմնային աշխարհում հավերժական կյանքի նախադրույն է:

Իսլամին բնորոշ է նաև ճակատագրապաշտությունը (ֆատալիզմ): Մարդու ճակատագիրը նախորոշվում է ի վերուստ, Ալլահի կողմից: Նրա ծննդյան օրվանից մինչև մահը ամեն ինչ որոշված է, աստծո կողմից նախանշված, որից խուսափելը կամ փոփոխության ենթարկելը անհնարին է: Ճակատագրապաշտությունը խթանում էր «հավատի համար մարտնչող» զինվորների խիզախությունը, անվեհերությունն ու համարձակությունը, քանի որ եթե մահվան ժամը նախօրոք կանխորոշված է աստծո կողմից, հետևաբար տվյալ ճակատամարտում ոչ մի վտանգ չի կարող երկյուղ առաջ բերել զինվորի մոտ:

ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ՝ ՂՈՒՐԱՆԸ

Ղուրանը կամ Կորանը դա մուսուլմանների սուրբ գիրքն է և հավատի աղբյուրը, որն արաբներն անվանում են «Ալ-Կորան ալ-Քարիմ»: Կորան բառացի նշանակում է «կարդալ», կամ «այն ինչ կարդում են», երբեմն այն մեկնաբանում են որպես «ընթերցանություն»: Սակայն դա չի նշանակում «ընթերցում» բառի ուղղակի իմաստով: Իսկապես, Մուհամմադը «կարդում» էր իր քարոզները ոչ թե գրված տեքստով, այլ հանպատրաստից կամ «արտասանելով»: Ուստի ժամանակակից հետազոտողների կարծիքով «Կորան» բառացի նշանակում է «արտասանել»: Ղուրանը անվանում են նաև «Քիթաբ» («Գիրք»):

Իսլամն ընդունում է, որ Ղուրանը մարդկային գործ չէ, անձեռակերտ է և իջել է երկնքից, երկնառաք գիրք է: Այն գոյություն է ունեցել ի սկզբանե և գոյություն է ունենալու հավերժ, ինչպես ինքը՝ աստված: Նրանում գրվածը դա հենց իր՝ Ալլահի խոսքերն են ուղղված Մուհամմադին և վերջինս լոկ իր քարոզներում կրկնում էր այդ խոսքերը: Որ Ղուրանի բնագիրը պահվում է Ալլահի գահի տակ և որպես «հայտնություն» աստծո կողմից մաս առ մաս փոխանցվել է Մուհամմադին Ջեբրայիլ հրեշտակի միջոցով:

Ղուրանում ասվում է, որ մինչև Մուհամմադ մարգարեն գոյություն են ունեցել բազմաթիվ մարգարեններ, սակայն վերջինը և ամենամեծը դա Մուհամմադ մարգարեն է, իսկ ամենավերջին սուրբ գիրքը՝ Ղուրանը:

Իրականում Ղուրանը կազմվել է VII դարում, իսլամի որպես կրոն ձևավորվելու շրջանում: Լինելով անգրագետ, Մուհամմադը բնականաբար գրի չի առել իր քարոզները: Սակայն Ղուրա-

նի առանձին մասերը գրագետ մարդկանց կողմից գրի էին առնվում արմավենու տերևների, հարթ ոսկորների, կավե սալիկների, մագաղաթի, պղնձյա թիթեղների վրա և այլն: 632 թ. Մուհամմադի մահվանից հետո առաջին խալիֆ Աբու Բաքրը որոշում է հավաքել Ղուրանի բոլոր տեքստերը, քանի դեռ նրանք կորստյան չէին մատնվել, այդ գործի մեջ ներգրավելով կենդանի մնացած բոլոր հաֆիզներին (Ղուրանը անգիր իմացողներին): Նպատակը եղել է մեկը՝ կազմել Մուհամմադի քարոզների մի ժողովածու: Այդ գործը զլուխ է բերվում, որի հետևանքով ծնունդ է առնում գրավոր Ղուրանի առաջին տարբերակը, որը կոչվել է Սուխուֆ (բառացի «թերթեր», «էջեր»): Ղուրանի երկրորդ և վերջնական խմբագրումը կազմվել է խալիֆ Օսմանի օրոք: Ղուրանի բոլոր մասնավոր գրառումները ոչնչացվել են, որպեսզի տեղի չունենան առանձին դրույթների մեկնաբանման տարընթերցումներ, որոնք կարող էին տեղիք տալ տարբեր բնույթի բարդությունների, այդ թվում նաև քաղաքական, քանի որ հակամարտող կողմերը և իրար նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված խմբավորումները որպես կանոն իրենց դիրքորոշումները հիմնավորելու համար վկայակոչում էին Ղուրանի համապատասխան դրույթները: Օրինակ, Ալիի կողմնակից շիաները պնդում էին, որ Ղուրանում արտահայտություններ կան այն մասին, որ Ալին Մուհամմադի իշխանության միակ օրինական ժառանգորդն է, իսկ խալիֆներ Աբու Բաքրը, Օմարը և Օսմանը բռնատիրոջն են և անօրինական ճանապարհով են զավթել խալիֆի իշխանությունը: Ղուրանում ասվում է. «Մա այն գիրքն է, որի մեջ կասկած չըկայ, երկիւղածների համար ուղեցոյց է» (Ղուրան, 2:1): Բսլամի սուրբ գիրքը շոշափում է մարդկային կյանքի բոլոր կարևոր կողմերը: Ղուրանի մեջ պարունակվող տեղեկությունները հետաքրքրություն են ներկայացնում իս-

լամի ծագման դարաշրջանում արաբների հասարակական կյանքի պայմանների հետ ծանոթանալու առումով:

Ղուրանի մասերը բաժանված չեն ժամանակագրական, թեմատիկ և որևէ այլ տրամաբանական կարգով: Նրա առանձին գլուխները կամ բաժինները կոչվում են սուրա (հայերենում օգտագործվում է նաև սուրահ ձևը): Ղուրանը բաղկացած է 114 սուրաներից: Սուրա բառը սկզբնապես արաբերենում նշանակում էր «շարվածքում քարերի շարք»: Եվ ինչպես որ հնում շենքի կառուցման ժամանակ հիմքում սկզբում դնում էին խոշոր քարերը, իսկ ապա ավելի փոքրերը, այդ սկզբունքով էլ կառուցված է Ղուրանը: Սուրաները դասավորված են ըստ նրանց երկարության: Սկզբնամասում գտնվում են ամենաերկար սուրաները, իսկ ամենակարճերը վերջում: Միայն առաջին սուրան դուրս է մնում այդ սկզբունքից, քանի որ այն չափազանց կարճ է և կոչվում է «Ֆաթիհա»՝ այսինքն «բացող»: Այդ բացառության պատճառը այն է, որ այն պարունակում է մուսուլմանների գլխավոր աղոթքը, ուստի դրված է ամենասկզբում: Դա մի տեսակ մուտք է դեպի սուրբ գիրքը:

Յուրաքանչյուր հավատացյալ մահմեդական «ալ-Ֆաթիհը» պետք է մանկությունից սկսած անգիր իմանա, ինչպես քրիստոնյաները «Հայր մերը»: Սուրաները իրենց հերթին բաժանվում են ալթաների: Երբեմն այսպե՛ս բառը թարգմանում են որպես ուտանավոր, իսկ սուրան՝ որպես գլուխ: Որոշ սուրաներ իրենց անվանումը ստացել են որևէ նշանավոր դեպքի կապակցությամբ, որի վերաբերյալ նրանցում պատմվում է: Այդ սուրանների թվում հանդիպում են նաև բավականին տարօրինակ անվանումներ, օրինակ, ալ-Բարաքա (Կով), ալ-Անբաբուր (Մարդ) և այլն: Մյուսները անվան-

ված են Ալլահի մակդիրներով, օրինակ ան-Նուր (լույս), ալ-Մա-
ջիդ (փառավոր) և այլն:

Ղուրանի մեջ տեղ են գտել բազմաթիվ խրթին, անհասկա-
նալի ու դժվար բացատրելի արտահայտություններ, հակասութ-
յուններ և այլն: Համարվում է, որ Ղուրանում թաքնված են 70 հա-
զար իմաստներ, որոնք հասու են և կարող են մեկնաբանել միայն
Ալլահը կամ իմամները: Մակայն հակառակ դրա, ստեղծվել է Ղու-
րանի կամ նրա առանձին մասերի մեկնաբանման մի առանձին
ուղղություն կամ ժանր, որը կոչվում է «թաֆսիրներ»:

Ղուրանի 29 սուրաները, որոնք համարյա բոլորն էլ վերաբե-
րում են հիջրային նախորդած շրջանին, սկսվում են առանձին
տառերով: Այդ տառերը մինչև այժմ շփոթության մեջ են գցում
Ղուրանը մեկնաբանողներին: Մահմեդական գիտնականները
սկզբում ենթադրում էին, որ դա ինչ որ բառերի հապավումներ են,
և նրանցում փնտրում էին իմաստ: Հետագայում նրանք դա համա-
րեցին ինչ որ գաղտնիք, որը հայտնի է միայն Ալլահին: Երկնքի
հայտնությունները կյանքի առօրյա դեպքերին հարմարեցնելը
հենց պատճառ են հանդիսացել Ղուրանում տեղ գտած հակա-
սությունների համար: Այդ հակասական մտքերի, դատողություն-
ների և արտահայտությունների պարզաբանումն ու բացատրութ-
յունը մեծ ջանքեր են պատճառել իսլամական աշխարհի իրավա-
գետներին:

Մուսուլմանական երկրներում Ղուրանը կարդում էին ոչ
միայն մզկիթում, դպրոցում և այլն, այլև տանը՝ առօրյա կյանքում:
Ղուրանի լրիվ տեքստը անգիր իմացողները կոչվում էին «հաֆիզ-
ներ»: Ղուրանի տեքստը հեշտությամբ էր հիշվում, քանի որ նրա
դարձվածքները նման էին ռտանավորների: Հարուստ մահմեդա-
կանների տներում Ղուրանը պահվում է առանձին մաքուր սենյա-

կում, որը նախատեսված է աղոթքի և Սրբազան Գրքի ընթերցման համար: Ղուրանը կարդալուց հետո այն փաթաթում են կտորով, որպեսզի նրա վրա փոշի չնստի: Ընդունված չէ մեջքով շուտ գալ դեպի Ղուրանը:

Այն սենյակում, որտեղ դրված է Ղուրանը, մուսուլմաններից պահանջվում է վայելուչ ու պարկեշտ վարքագիծ, չի կարելի վեճի բռնվել կամ թույլ տալ անվայել արարքներ: Չի կարելի Ղուրանը ձեռքը վերցնել առանց նախապես լվացում կատարելու: Ձեռքը վերցնելով, պետք է համբուրել Ղուրանը: Այն բարձրաձայն ընթերցելու ժամանակ չի թույլատրվում խոսել, ուտել, խմել, ծխել և այլն: Ղուրանի ընթերցանության ժամանակ մահմեդական կանայք սովորաբար ծածկում են իրենց գլուխը, ինչպես աղոթքի ժամանակ:

Ընթերցելուց առաջ մահմեդականը մաքրում է իր սիրտը Ալլահի մասին խորհրդածություններ անելով, նրանից աղերսելով պաշտպանություն սատանայից: Այնուհետև գրավում է հատուկ դիրք, որը կարգապահության է կոչում միտքն ու մարմինը. սովորաբար նստում են հատակին և Ղուրանը դնում հատուկ զգրոցի վրա, որը կոչվում է «ռեխլ» կամ «քուրսի»: Չի կարելի Ղուրանը դնել հատակին: Չի կարելի նաև այն տանել կեղտոտ տեղեր, ինչպես նաև այնպիսի վայրեր, որտեղ գինի են խմում, կամ խաղում են մոլեխաղեր:

Ղուրանի ընթերցումը սրտով, հոգով, խելքով ու ջերմեռանդորեն կոչվում է «թիլավա», իսկ ճիշտ արտասանության պրակտիկան (որը սովորաբար ուսումնասիրում են միջնակարգ մուսուլմանական կրոնական դպրոցներում՝ մեղրեսներում) կոչվում է «թաջվիթ»:

Որոշ մուսուլմաններ, որոնք չեն տիրապետում արաբերեն լեզվին, սովորում են Ղուրանը կարդալ, առանց հասկանալու նրա

իմաստն ու բովանդակությունը: Ղուրանի լեզուն անհասկանալի է նաև այն արաբների համար, որոնք չեն տիրապետում գրական արաբերենին: Խոսակցական բարբառները, որոնցով խոսում է ժամանակակից արաբական երկրների բնակչության մեծամասնությունը, շատ հեռու է Ղուրանի լեզվից:

Ղուրանի թարգմանությունը այլ լեզուներով չի խրախուսվում: Մուսուլմանները համարում են, որ այն հնարավոր չէ թարգմանել: Սակայն հակառակ դրա, ներկայումս Ղուրանը թարգմանված է բազմաթիվ լեզուներով: Նրա առաջին թարգմանությունը և տպագրությունը հայերեն տեղի է ունեցել Վառնայում 1909 թ. Ա. Ամիրխանյանի կողմից:

Մինչև XII դարը Արևմտյան Եվրոպայի քրիստոնեական երկրներում ոչ մի գաղափար չունեին Ղուրանի բովանդակության և առհասարակ իսլամի մասին: Ղուրանի առաջին թարգմանությունը լատիներեն լեզվով, ի դեպ շատ անկատար, կատարվել է XII դարի առաջին կեսին Տոլեդոյում:

Գոյություն ունեն Ղուրանի տեքստը կարդալու տարբեր եղանակներ: Ըստ էության այն չեն կարդում, այլ երգեցիկ ոճով արտասանում են: Ղուրանի արտասանությունը դա մի արվեստ է, որը նման է երգեցողության արվեստին: Այն թողնում է խորը տպավորություն: Մահմեդական երկրներում որոշակի պարբերականությամբ կազմակերպվում են Ղուրանի ընթերցանության մրցումներ: Մուսուլմանական երկրներում բոլոր հասարակական միջոցառումները սկսվում են Ղուրանի ընթերցմամբ:

Արաբները դարձավ Ղուրանի լեզու և շնորհիվ դրա, իսլամական երկրներում այդ լեզվին վիճակված էր ճիշտ այն դերը, ինչ լատիներենին Եվրոպայում: Մուսուլմանական երկրներում տարրական կրթությունը հիմնված է Ղուրանի վրա: Մանկության հա-

սակից Ղուրանը ծառայում է որպես հիմք մի շարք առարկաներ՝ լեզու, պատմություն, իրավունք, կրոն ուսումնասիրելու համար: Ղուրանում արտացոլված են մուսուլմանական համայնքի իրավական (գույքային, ժառանգական, քրեական և այլն) սկզբունքները: Իզուր չէ, որ հաճախ Ղուրանն անվանում են «արաբների դատաստանագիրք»:

Ղուրանի ոճը ուժգին ազդեցություն է ունեցել հետագա արաբական գրականության վրա, իսկ նրա բառապաշարը՝ մուսուլմանական իրավունքի, աստվածաբանության, միստիցիզմի և նույնիսկ արաբա-պարսկական փիլիսոփայության վրա: Ղուրանը նաև անգերազանցելի աղբյուր է իսլամի պատմությունն ուսումնասիրելու համար:

Իսլամի սուրբ գիրքը գրված է չափածո արձակով: Նրա հնագույն մասերը մոտ են այն չափածո արձակ ստեղծագործություններին, որոնցից դեռևս իսլամի հանդես գալուց 150 տարի առաջ օգտվում էին արաբ «կահինները» (քրմերը): Առհասարակ Ղուրանում ոճի միասնականություն գոյություն չունի:

Ղուրանի մեջ գլխավոր գաղափարը, որը կարմիր թելի պես անցնում է նրա միջով, պայքարն է բազմաստվածության դեմ և միաստվածության ընդունումը: Ղուրանը մուսուլմանների համար հանդիսանում է «գրքերի գիրք», աղոթքների հավաքածու, կրոնական պրակտիկայի, սոցիալական կյանքի, կենցաղի, ամենօրյա վարքագծի օրենսգիրք: Մուսուլմանները Ղուրանը համարում են «հրաշք» (արաբ. «ի՛ջազ»), այլ կերպ ասած մի անգերազանցելի գիրք, որն իր նմանը չունի, մի գիրք, որը չէին կարողանա ստեղծել, եթե նույնիսկ «բոլոր մարդիկ ու ջինները միանային իրար հետ»:

Ղուրանի դրույթներից շատերը մեր օրերում ևս ունեն իրավական նշանակություն այն երկրներում, որտեղ իսլամը պահպանել է պետական կրոնի իր դերը: Ղուրանի վրա տալիս են երդումներ, որոնց խախտումը համարվում է ծանր մեղք: Սնոտիապաշտմարդիկ Ղուրանը համարում են թալիսման, որն իբր ունի գերբնական ուժ, ուստի օգտագործվում է կուլտային պրակտիկայում (Ժողովրդական լեզվով «թուղթ ու գիր»): Ղուրանով անում են գուշակություններ («խթիխարա»), հատկապես ճակատագրի գուշակում («ֆա՛լ»): Ղուրանը և նրա մեկնաբանությունը (թաֆսիր) հանդիսանում է մի շարք իսլամական երկրների ուսումնական հաստատությունների ծրագրի գլխավոր տարրերից մեկը:

ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ

ՄՈՒՆՆԱ, ՀԱՂԻՄՆԵՐ: ՄԱԶՀԱԲՆԵՐ: ՇԱՐԻԱԹ

Սկզբնական շրջանում իսլամական համայնքում միայն Ղուրանն էր համարվում դավանաբանության հիմք և աղբյուր, միաժամանակ և իրավունքի աղբյուր: Քանի դեռ Մուհամմադը կենդանի էր և կառավարում էր մուսուլմանական համայնքը, նա ումմայի իրավական հարցերը լուծում էր հիմնականում առաջնորդվելով Ղուրանում պարունակվող դրույթներով: Մակայն երբ նա մահացավ պարզվեց, որ Ղուրանում եղած դրույթները բավարար չեն բոլոր պետական և հասարակական հարցերը լուծելու համար: Կյանքը հրամայողաբար խնդիր էր դնում սահմանել պետական, քրեական, գույքային, ընտանեկան իրավունքի նորմերը, որոնք չէին կարող հիմնավորվել լոկ Ղուրանի տեքստերով: Ուստի անհրաժեշտություն զգացվեց մտածելու այն մասին, թե ինչը կարող էր փոխարինել մարգարեական հայտնություններին, որոնք Մուհամմադի կենդանության օրոք ամեն անգամ հավելում ու լրացնում էին Ղուրանը, երբ զգացվում էր դրա անհրաժեշտությունը: Սկզբում կիրառում էին երեք եղանակներ կամ միջոցներ, որոնք հանգում էին հետևյալին: Եթե Ղուրանում չէին գտնում այս կամ այն հարցի պատասխանը, նախ դիմում էին «նախադեպերի» սկզբունքին, այսինքն՝ որպես օրինակ վերցնում էին մարգարեի վարմունքը նմանատիպ պայմաններում, կամ դիմում էին ավանդությանը՝ «սուննային»: Երկրորդ, դիմում էին Մադինայի հին ավանդություններին (որոնցից ոչ քիչ չափով օգտվում և կիրառության մեջ էր դնում նաև ինքը՝ Մուհամմադը): Եվ վերջապես եր-

բորդ, դատավորը դիմում էր արդարություն իրագործելու իր սեփական զգացմանը կամ պատկերացմանը («ոայ»):

Այսպիսով, արդեն իսլամի վաղ շրջանում դրսևորվեցին երկու հակասական սկզբունքներ: Մի կողմից օրենքի առաջադրած հրահանգների օգտագործումը, մյուս կողմից հարցի մտահայեցողական բնույթի վերլուծությունը:

Հայտնի իրողություն է, որ արաբական լայն նվաճումների շրջանում, 632-751 թթ. Մերձավոր ու Միջին Արևելքի, Կենտրոնական Ասիայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի բոլոր նվաճված երկրներում արաբները հանդիպեցին արդեն ձևավորված վաղ ավատական հասարակության, ավելի բարդ տնտեսությամբ, սոցիալական հարաբերություններով և մշակույթով, քան հին արաբական հասարակությունն էր: Հետևաբար այդ երկրներում արաբները բախվեցին մի շարք իրողությունների հետ, որոնց վերաբերյալ Ղուրանը պատասխան չուներ: Եվ քանի որ այն ժամանակ արաբների մոտ հստակ տարբերակում գոյություն չուներ կրոնական համայնքի ու պետության, կրոնի և քաղաքականության, կրոնական օրենքի և պետական իրավունքի միջև, ապա կյանքի բոլոր պահանջների նկատմամբ տեսակետները արաբները ձգտում էին հիմնել կրոնի հեղինակության վրա: Հստ այնմ, հենց այդ ժամանակներում էլ սկսեցին վկայակոչել Մուհամմադ մարգարեի ենթադրյալ խոսքերն ու արարքները, որոնք իբր թե եղել են նրա կյանքի ընթացքում: Հենց այդ ձևով աստիճանաբար ձևավորվեց մուսուլմանական ավանդույթը՝ սուննան, որի լրիվ անվանումն է «սուննաթ ռասուլ Ալլահ»՝ Ալլահի մարգարեի սուննա:

Արդ, ի՞նչ բան է սուննան: Արաբերեն սուննա (աս-սուննա) բառը սկզբնական շրջանում ունեցել է հետևյալ իմաստը «ճանապարհ, որի ուղղությամբ անհրաժեշտ է գնալ», փոխաբերական ի-

մաստով՝ «նախնիներից փոխանցված սովորույթ», այսինքն ավանդույթ: Մինչիսլամական Արաբիայում սուննա հասկացության տակ ընկալվում էր նահապետական-համայնական հասարակության բարոյա-իրավական չգրված աղաթների կամ սովորության իրավունքի հավաքածուն: Իսլամի հայտնվելուց հետո այդ հին արաբական հեթանոսական սուննան մերժվեց և աստիճանաբար սկսեց փոխարինվել նոր, մուսուլմական սուննայով: Եթե հին արաբական սուննայից ինչ որ բան անցել է նոր, մուսուլմանական սուննային, ապա դա մեկնաբանվում էր այն իմաստով, որ անձամբ ինքը՝ մարգարեն է դա պատվիրել: Սուննան դա Մուհամմադի կյանքի օրինակներն են որպես նմուշ և ուղեցույց ողջ մուսուլմանական համայնքի և յուրաքանչյուր մահմեդականի համար որպես աղբյուր որոշելու համար մարդու և համայնքի կյանքի բոլոր պրոբլեմները:

Սուննան բաղկացած է Մուհամմադի արարքներից, նրա ունեցած արտահայտություններից և նրա հավանությանը արժանացած դեպքերից:

Սուննան ընդունվում է իսլամի բոլոր հոսանքների կողմից որպես Ղուրանից հետո տեղեկությունների հաջորդ աղբյուր այն մասին, թե որ վարքագիծը կամ կարծիքը հաճո է Ալլահին: Այսպիսով, Սուննան լրացնում է Ղուրանը:

Արաբական մեծ նվաճումներից հետո մուսուլմանական սուննայի մեջ ներմուծվել են բազմաթիվ քրիստոնեական, հրեական, զրադաշտական տարրեր, որոնք փոխառված էին հռոմեական-բյուզանդական, Սասանյան Իրանի իրավունքից, և դարձյալ այն մեկնաբանությամբ, որ իբր դրանք մարգարեից բխող կանոններ ու ավանդույթներ են:

Մուսուլմանական սուննայի գլխավոր բովանդակությունը դա իրավունքի հարցերն են: Սուննան Ղուրանից հետո իրենից ներկայացնում է տեղեկությունների երկրորդ աղբյուրը: Այն Ղուրանի հետ միաժամանակ հանդիսանում է շարիաթի և ֆիքհի (մուսուլմանական օրենսդրության) գլխավոր աղբյուրներից մեկը:

Այսպիսով, մարգարեի կյանքի դրվագները, նրա գործերը և ասույթները հայտնի են որպես սուննա: Քանի որ իսլամը ընդունում է մարգարեի անմիջական շփումը Ալլահի հետ, ուստի և Մուհամմադի սեփական ասույթները համարվում են աստծո կողմից ներշնչված: Պահպանել սուննան, նշանակում էր ընդօրինակել Մուհամմադին: Ավելի ծավալուն իմաստով սուննա նշանակում էր մահմեդական օրենսդրության պրակտիկա և տեսություն: Ղուրանը և սուննան համարվում են մուսուլմանական իրավունքի երկու գլխավոր աղբյուրները կամ արմատները («ուսուլ»): Նրանց միջև հակասությունների առկայության դեպքում, մահմեդական օրենսդիրների մեծամասնության կարծիքով, անհրաժեշտ է նախապատվությունը տալ սուննային: Սուննան, ինչպես և հրեաների մոտ, փոխանցվում էր բանավոր կերպով և ծառայում էր որպես գրված օրենքի հավելում: Ով շեղվում էր կամ հեռանում սուննայից, ընկնում էր «բիդայի» (հերձվածի) կամ «քուֆրի» (անհավատության) մեջ, այլ կերպ ասած դառնում էր հերձվածող:

Մահմեդական օրենսդիրների կողմից հայտարարվել է, որ եթե սուննան կարող է գոյություն ունենալ առանց Ղուրանի, ապա Ղուրանը չի կարող առանց սուննայի: Այստեղից էլ ուղղադավան մահմեդականները ստացել են «ահլ աս-սուննա» (սուննայի մարդիկ, ժողովուրդ) կամ «սուննիներ» անվանումը:

Բոլոր դեպքերում սուննան Ղուրանի հետ միաժամանակ մուսուլմանների կողմից ընկալվում է որպես իսլամի աստվածա-

սուր հիմք, մուսուլմանական համայնքի կյանքի կանոնների ցուցում կամ հրահանգ:

Աբբասյանների շրջանում Ղուրանի հիման վրա և շարիաթի նորմերին համապատասխան կազմվեցին «սրբազան ավանդույթների» (սուննա) վեց ժողովածուներ, որոնք հետագայում դարձան կանոնական: Այդ ժողովածուները մինչև օրս ընդունելի են իսլամի մեջ: Ղուրանից հետո նրանց տրվում է առավել կարևոր նշանակություն:

Սուննա անվանումը պարունակում է նաև մեկ այլ իմաստ, այն է՝ «համայնքի համաձայնեցված կարծիք»: Մուհամմադի մահվանից հետո մուսուլմանների համայնքի անմիջական «շփումը» Ալլահի հետ դադարել էր, ուստի և նրա կյանքը պետք է հիմնվեր Ղուրանի և սուննայի պատվիրանների խստիվ կատարման վրա, որոնց ճիշտ մեկնաբանությունը ապահովվում էր համայնքի համաձայնեցված կարծիքի ճանապարհով, որը ներկայացվում էր առավել հեղինակավոր գիտնական-աստվածաբանների կողմից:

Ներկայումս աշխարհի մահմեդականների մեծագույն մասը (որոշ տվյալներով մինչև 90%-ը) հանդիսանում է իսլամի սուննիական ուղղության հետևորդ կամ սուննիներ, որոնց ինքնանվանումն է «աիլ աս-Սուննա վա-լ-ջամա'ա» («սուննայի և համայնքի համաձայնության մարդիկ»):

Իսլամի շիական ուղղության հետևորդները (շիաները) ևս ընդունում են սուննան, սակայն համարում են, որ սուննիները կեղծել ու աղճատել են այն բոլոր փաստացի հիմքերը, որոնք հաստատում էին Ալլի առանձնահատուկ դերը մուսուլմանական համայնքում: Հենց այդ հողի վրա սուննիների և շիաների պայքարը ուշ միջնադարի և նոր ու նորագույն շրջանի զանազան ժամանակահատվածներում ընդունում է չափազանց սուր և անհաշտ

բնույթ: Իսլամի այդ երկու ուղղությունների միջև կոնֆլիկտածին պատճառները առավելապես պայմանավորված են ոչ այնքան կրոնական-գաղափարական, որքան քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական գործոններով:

Մուննաների մասին մենք տեղեկանում ենք այսպես կոչված «հադիսների» միջոցով («հադիս», հոգն. «ահադիս», «նորույթ», «տեղեկություն», «պատմություն»): Հադիսները դրանք մարգարեի ասույթներն են, նրա հրահանգները, մարգարեի մասին պատմությունները, որոնք գրի են առնվել և փոխանցվել ինչպես իր ժամանակակիցների, այնպես էլ հետագա սերունդների կողմից:

Թեև հադիսները չեն հանդիսանում Ղուրանի հայտնությունների բաղկացուցիչ մասերը, սակայն այնուամենայնիվ նրանք կենսականորեն կարևոր են իսլամը կատարելապես հասկանալու և ընկալելու համար: Հադիսները համարվում էին Ղուրանից հետո իրավունքի երկրորդ աղբյուրը, նրա վրա է հիմնված սուննան:

Այս կամ այն հանդիսից քաղվում էին իրավական կամ ծիսական հարցերի վերաբերյալ հանձնարարականներ, ծիսական մաքրության կանոններ, սննդի վերաբերյալ կարգադրություններ, առօրյա կյանքում և կենցաղում բարոյականության և վարքագծի նորմեր: Հադիսներում պատմվում է Մուհամմադի արարքների մասին, ինչպես էր նա ուտում, խմում, հագնվում, կատարում իր կրոնական պարտականությունները, ինչպես էր վերաբերվում նորադարձ մահմեդականների և անհավատների նկատմամբ և այլն: Առկա էին նաև պատմական բնույթի հադիսներ. նրանք բովանդակում էին Մուհամմադի կամ նրա զինակից սահիբների և այլն կենսագրություններից մանրամասնություններ: Այդ հադիսների հիմքի վրա VIII-IX դարերում կազմվում էին այսպես կոչված «արշավանքների գրքեր» («քոթուբ ալ-մադազի») Մուհամմադի և նրա

զինակիցների արշավանքների մասին, որոնք իրենցից ներկայացնում էին արաբներեն լեզվով վաղ պատմական գրականության հատուկ ժանր:

Դիմելով հաղիսներին, կարելի է հետևել, թե ինչպես էին արտացոլվում նրանցում օրվա քաղաքական շահերը: Այսպես, երբ խալիֆները զգացին թյուրքական ժողովուրդների դիմադրության ուժը, հորինվեց մի ավանդույթ, որի հետևյալ բառերը դրվեցին Մուհամմադ մարգարեի շրթներին. «Հանգիստ թողեք թյուրքերին, քանի դեռ նրանք հանգիստ են թողնում ձեզ»: Իսկ երբ 1055 թ. թյուրք-սելջուկները գրավեցին Բաղդադը և իրենց ենթարկեցին աբբասյան խալիֆներին, հայտնվեց մարգարեի նոր հաղիս, որտեղ Ալլահը ասում էր. Արևելքում ես ունեմ զորքեր, որոնց անվանում են թյուրքեր, երբ ես գայրանում եմ որևէ ժողովրդի դեմ, ուղարկում եմ այդ զորքերին»:

Հաղիսներում կարելի է գտնել նաև տեղեկություններ տարբեր ժամանակներում տեղի ունեցած գյուղացիների և արհեստավորների լայն զանգվածների ապստամբությունների և հուզումների, օրվա իշխանություններից դժգոհության շարժումների մասին և այլն: Այդ առթիվ IX դարի սկզբին ստեղծված հաղիսներից մեկում կարդում ենք. «Ինչպես էք դուք ձեզ պահելու այն դեպքում, երբ Էմիրը լինի ինչպես առյուծ, դատավորը ինչպես բուրդը տված գայլ, վաճառականը ինչպես գոմոացող շուն, իսկ ուղղադավանը նրանց միջև ինչպես վախեցած գառնուկը ոչխարի հոտի մեջ, որը իր համար ոչ մի տեղ չի գտնում ապաստան: Ինչպիսի՞ն կլինի գառնուկի վիճակը առյուծի, գայլի և շան միջև»:

Հայտնի իսլամագետ Գուլցիերը բերում է Մուհամմադին վերագրվող մի գեղեցիկ հաղիս. «Միրիր աղքատներին, միշտ նայիր նրանց, ովքեր ցածր են քեզանից և մի նայիր նրանց, ովքեր քե-

զանից բարձր են. ոչ մեկից ոչ մի բան մի խնդրիր. պահպանիր հավատարմությունը քո հարազատներին, եթե նույնիսկ նրանք քեզ դառնություն են պատճառել. միշտ ասա ճշմարիտ խոսք, որքան էլ որ այն դառն լինի. թույլ մի տուր քեզ գայթակղեցնել վիրավորանքներով աստծո ճանապարհից շեղվելու համար»:

Հաղիսները հաշվվում էին հազարներով: Գոյություն ունեն հսկայական թվով հաղիսների հավաքածուներ, որոնք դարձել են մուսուլմանական աշխարհի համալսարաններում և դպրոցներում ուսումնասիրվող առարկա: Չափազանց կարևոր է իմանալ, ինչպես և երբ է գրի առնվել այս կամ այն հաղիսը, քանի որ մեծ է մտացածին ասույթների հայտնվելու հնարավորությունը:

Հաղիսը անպայման բաղկացած է երկու մասից. տեքստից («մաթն») և տեքստից առաջ դրված այն անձանց անուններից, ով հաղորդել է այն, և ում հաղորդել են («իսնադ», այսինքն հիմք, հենարան): Հնում եղել են մարդիկ, որոնք անգիր իմացել են հաղիսները: Դրանք մեծ մասամբ եղել են ազգությամբ իրանցիներ: Առհասարակ պետք է նշել, որ աստվածաբանական գիտությունների մեջ իրանցիների խաղացած դերը չափազանց մեծ է եղել:

Հաղիսների առաջին ժողովածուները կոչվել են «իսնադ», իսկ ավելի ուշ կազմվածները՝ «մուսաննաֆ»:

Արաբական խալիֆայության նվաճողական արշավանքների ժամանակ իսլամը շփումների մեջ է մտել օտարերկրյա գաղափարների և կառույցների հետ: Դա անխուսափելիորեն առաջ է բերել սոցիալական էվոյուցիա և ավանդույթներ հավաքողները աստիճանաբար թույլ էին տալիս «անմեղ սուտ». նրանք հատկապես արդիականացնում էին որոշ ավանդույթներ, որպեսզի դրանք ներդաշնակ դարձնեն իրենց ժամանակի իրավական պահանջներին: Հաղիսների այդ էվոյուցիան տեղի էր ունենում ոչ ա-

ռանց նվաճված ժողովուրդների կրոնների ազդեցության: Իսլամագետները հանդիսներում բացահայտել են քրիստոնեական Ավետարանի և անհավաստի, կեղծ (ապոկրիֆ) գրվածքների, հին հրեական և հելլենիստական գաղափարների արտացոլումներ, որոնք դրված են Մուհամմադի շրթներին:

Կյանքը գնում էր առաջ, օրենսդիրների առջև դնելով հարցեր, որոնք նախատեսված չէին Ղուրանի և կանոնական սուննայի կողմից: Ուստի դրանց լուծման համար առաջ քաշվեցին մուսուլմանական իրավունքի ևս երկու աղբյուրներ (կամ արմատներ)՝ «իջման» (համաձայնություն, կոնսենսուս) և «Կիյասը» (համեմատություն, եզրահանգում ըստ գուգադրության՝ անալոգիայի):

Իջման դա հեղինակավոր աստվածաբան-իրավագետների (ֆաքիհների) հավաքական կարծիքն է: Այդ աղբյուրը կիրառվում էր այն դեպքում, երբ ոչ Ղուրանը, ոչ հադիսները (սուննան) չէին տալիս ծագած հարցերի պատասխանը:

«Կիյասի» մեթոդը դարձել էր մուսուլմանական իրավունքի չորրորդ աղբյուրը: Իրավաբանական հարցեր լուծելիս, սակայն այդ մեթոդը հուսալի չէր, քանի որ այն թույլ է տալիս կամայականորեն եզրակացության հանգել այս կամ այն գործի վերաբերյալ: Օրինակ, ցանկանալով լուծել այն հարցը, թե կարո՞ղ է արդյոք ամուսնական տարիքի չհասած աղջիկը ամուսնանալ, ֆաքիհները հաճախ բերում էին Մուհամմադ մարգարեի անալոգիան, որը կնության էր վերցրել իննամյա աղջկան: Եվ դա բավական էր, որ արդարացվի անչափահասի ամուսնությունը:

Նորամուծությունների հիմնավորման համար նույնպես հորինվել են հադիսներ և դրվել Մուհամմադ մարգարեի շրթներին:

Այսպիսով, հադիսները ևս ծառայում էին որպես վաղ իսլամի պատմության վերաբերյալ աղբյուրներից մեկը, ընդ որում այն-

պիսի աղբյուր, որը պահանջում է խիստ քննադատական մոտեցում:

Ինչպես նշվել է վերևում, հաղիսների հավաքումն ու պահպանումը սկզբնական շրջանում տեղի էր ունենում բանավոր կերպով, հիշողությամբ: Ավելի ուշ հաղիսները սկսեցին գրի առնվել մագաղաթների վրա: Հաղիսների պրոֆեսիոնալ հավաքողներին ու գիտականներին անվանում էին մուհաղիսներ: Եվրոպացի իսլամագետները նրանց անվանում են ավանդապահներ:

Հաղիսների մեծ մասը պատմական առումով հավաստի չեն, բացի հաղիսների այն մասից, որոնք վերաբերում են Մուհամմադի և սահաբների (մարգարեի զինակիցների աշակերտների) կենսագրությանը: Բայց դա չի նշանակում, որ հաղիսները որպես պատմական աղբյուր ոչ մի արժեք չունեն: Հաղիսները, որոնք մեծ մասամբ շարադրված են VII դարի երկրորդ կեսից մինչև IX դարի վերջը, արտացոլում են խալիֆայության երկրներում սոցիալական հարաբերություններն ու պատմական տեղաշարժերը, ինչպես նաև նշված շրջանում ձևավորվող իրավական հայեցակետերը:

* * *

Իսլամի օրենսդրական հիմունքներն ընդունված է անվանել «ֆիքհ» (արաբերեն «հասկանալ», «խորը հասկացություն» կամ «գիտելիք»): Ֆիքհը դա Ղուրանին և հաղիսներին համապատասխանող կանոնների մի հավաքածու է, որոնք որոշում են մահմեդականի վարքագիծը առօրյա կյանքի բոլոր դրսևորումներում: Ֆիքհի կանոնները կոչված են կարգավորել մահմեդականի արտաքին տեսանելի վարքագիծը, նրա կողմից պարտավորությունների անմիջական կատարումը, մինչդեռ այսպես կոչված «թա-

սավվուֆը» կոչված է որոշել հավատացյալի կյանքի հոգեկան դրսևորումները: Օրինակ, աղոթքներ անելու կարգը, ճիշտ լվացում կատարելը, Մեքքայի կողմը դեմքով շրջվելը, աղոթքի համար ժամանակի որոշումը, ռաքա՝աթների կարգը՝ այս բոլորը գտնվում է ֆիքհի տնօրինության ներքո, այն դեպքում, երբ մտադրությունը, կենտրոնացվածությունը, ոգու մաքրումը և այլն գտնվում են թասավվուֆի իրավասության ներքո: Ֆիքհը, այսպիսով, հետևում է պատվիրանների ճիշտ ու անբասիր կատարմանը, իսկ թասավվուֆը կոչված է չափել ոգին, հավատացյալի հնազանդության ու անկեղծության չափը: Ֆիքհը նաև սոցիալական նորմերի իսլամական կոմպլեքսն է: Այն հանդիսանում է շարիաթի բաղկացուցիչ մասը:

Մուսուլմանական իրավագիտությունը ձևավորվել է Սիրիայում և Իրաքում հիջրեթի երկրորդ դարում իրավունքի քրիստոնեական դպրոցների հետ շփման հետևանքով: Իսլամական աշխարհում գոյություն են ունեցել բազմաթիվ իրավական հարցերի գծով ուղղություններ կամ դպրոցներ, որոնք միևնույն օրենքին տվել են այլազան մեկնաբանություններ: Այդ հողի վրա իրավագետների շրջանում ի հայտ են եկել հակասական միտումներ: Նրանց մի մասը հենվում էր հադիսների վրա, մյուսները պարզելով շատ ավանդությունների ոչ հավաստիությունը և հակասականությունը, որոնում էին նոր իրավական հիմքեր: Այդ բոլորի հետևանքով VIII դարի երկրորդ կեսից սկսած և IX դարում «ուղղադավան» («սուննիական») իսլամի մեջ ձևավորվեցին մի քանի կրոնական-իրավական «դպրոցներ» կամ ուղղություններ, որոնք կոչվում են «մազհաբ» (հոգն. «մազհաիբ», բառացիորեն «ճանապարհ», «գործողության ձև», «մեթոդ»): Սուննիական իսլամի շրջանակներում VIII դարից մինչև IX դարն ընկած շրջանում

ծնունդ առան մեկ տասնյակ այդպիսի դպրոցներ կամ ուղղութ-
յուններ: Մինչև ներկա ժամանակները իրենց ազդեցությունը
պահպանել են նրանցից չորսը: Գոյություն ունեն մահմեդական ի-
րավագիտության կամ իրավունքի չորս հիմնական դպրոցներ, ո-
րոնք ընդգրկել են ողջ «ուղղադավան» սուննիական աշխարհը:
Իսլամական կրոնի մեջ բոլոր իրավական նորմերը խաբսխված
են Ղուրանի և սուննայի վրա: Հենց այդ երկու աղբյուրների շրջա-
նակներում գործել են և մեր օրերում էլ գործում են վերոհիշյալ
չորս մագհաբները: Մագհաբի թարգմանությունը աղանդ բառով
լուրջ սխալ է հանդիսանում: Աղանդի տակ պետք է հասկանալ
այնպիսի կրոնական խումբը, որն անջատված է տիրապետող
կրոնական կառույցից կամ համայնքից, նրա հետ խզում է իր կա-
պերը, նրա նկատմամբ որդեգրում է թշնամական հարաբերու-
թյուններ և գնում է իր կատարելապես ինքնուրույն ճանապարհով:
Մինչդեռ կարելի էր պատկանել տարբեր մագհաբների, բայց այ-
նուամենայնիվ մնալ միևնույն «ուղղադավան» սուննիական հա-
մայնքի անդամ:

Իսլամի այդ չորս իրավական համակարգերն են.

1. Մալիքիական մագհաբը: Նրա հիմնադիրը Մադինայի ի-
մամ Մալիք իբն Անասն է (708/715-795 թ.): Նա կազմել է մի ժողո-
վածու, որը կոչվում է «մուվաթթա» («մաքրված արահետ»): Այն ի-
րենից ներկայացնում է ուղղադավան սուննիների սկզբունքներից
բխող օրենքների համակարգում (կոդիֆիկացում):

Մալիքը իր առջև խնդիր էր դրել ստեղծելու իրավական մի
համակարգ, որն անմիջականորեն հիմնված լիներ հադիսների
վրա: Նրա աշխատությունը արտացոլում է VIII դարի Մադինացի
գիտնական-իրավագետների տեսակետները: Անշուշտ Մալիքի
հիմնական աղբյուրը Ղուրանն է, իսկ ապա Մուհամմադի և նրա

գինակիցների սուննան, սակայն անհրաժեշտության դեպքում նա դրանց համակցում է Մադինայի սովորական (սովորությանին) իրավունքը: Նա գտնում է, որ թեև հադիսները անպայման պետք է ծառայեն որպես հիմք, սակայն նրանք կարող են ենթարկվել փոփոխության, եթե հակասության մեջ մտնեն հասարակական շահերի հետ («խաթիալահի սկզբունքը»): Անհրաժեշտության դեպքում նա դիմում է նաև մեկ այլ սկզբունքի՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ հարցի կապակցությամբ Մադինայի գիտնական-իրավագետների համաձայնեցված կարծիքին («իջմա», այսինքն consensus doctorum): Այլ կերպ ասած, Մալիքը հետևում է ավանդույթին, սակայն հնարավոր ու թույլատրելի է համարում նաև անհատական մեկնաբանությունը («ռայ») այն չափով, որ չափով որ այն վնաս չի հասցնում հասարակական շահերին:

Առհասարակ մալիքիական մագհաբի հետևորդները աչքի են ընկնում իրենց անգիջում նվիրվածությամբ ավանդույթներին, դրանք համարելով նախնական և անաղարտ վիճակում պահպանված տեղեկությունների աղբյուր: Մալիքիականները մերժում են Ղուրանի բանական-հայեցողական մեկնաբանությունը: Ճիշտ է, նրանք ընդունում են տրամաբանական եզրակացությունների և «կիյասի»՝ համանմանության (անալոգիայի) կիրառումը, սակայն ավելի սահմանափակ շրջանակներում, քան հանաֆիական դպրոցի հետևորդները:

Մի խոսքով, մալիքիական մագհաբի հետևորդները գտնում են, որ Մուհամմադ մարգարեի կենդանության օրոք եղած նորմերը պետք է անաղարտ կերպով պահպանվեն, ինչպես նաև հաշվի առնվեն Ղուրանի և սուննայի նորմերը, պետք է պահպանվի Մադինա քաղաքի սովորական իրավունքը («ադաթ», «ուրֆ»), անհրաժեշտ է առաջնորդվել «իջմայով» («համաձայնություն», consensus,

կարծիքների համաձայնեցում) և պետք է չանտեսվի առանձին անհատական կարծիքը («ոայ»):

Մալիքիական մագհաբը բացի Հիջազից ու Մադինայից արդեն IX դարում տարածվեց նաև Վերին Եգիպտոսում, Հյուսիսային Աֆրիկայում (Մադրիբ), արաբական Իսպանիայում, Մուղանում: Իրանում և Կենտրոնական Ասիայում մալիքների մագհաբը համարյա ոչ մի դեր չէր խաղում:

Ներկայումս մալիքիական մագհաբը տիրապետող է Մադրիբի երկրներում (Ալժիր, Թունիս, Մարոկկո, Լիբիա), Արևմտյան Աֆրիկայում, տարածված է նաև Սուդանում, Իրաքում, Միրիայում, Եգիպտոսում և մի շարք այլ երկրներում:

2. Հանաֆիական մագհաբ: Նրա հիմնադիրն է մուսուլմանական-աստվածաբան ֆաքիհիներից ամենանշանավորներից մեկը՝ իմամ ան Նո՛ւման Աբու Հանիֆան (մոտավորապես 696-767 թթ.): Օնվել է Քուֆայում իրանական մավալիներից սերող մետաքսի հարուստ վաճառականի ընտանիքում: Քուֆայում Աբու Հանիֆան ապրել է իր կյանքի մեծ մասը և այնտեղ դասախոսություններ էր կարդում ֆիքհի վերաբերյալ: Իր համակարգը նա աշակերտներին էր շարադրում բանավոր ձևով: Հանաֆիական մագհաբի առանձնահատկությունը կայանում է հետևյալում. նրանք Ղուրանն ընդունում են ամբողջությամբ ու անվերապահ կերպով որպես իրավունքի աղբյուր. սուննան ընդունվում է որպես անկախ աղբյուր, սակայն միայն հաղիսների խնամքով ընտրությունից հետո: Աբու Հանիֆան և նրա ստեղծած ուղղությունը ավելի մեծ տեղ էին տալիս ռային (առողջ դատողության վրա հիմնված անձնական կարծիքին և կիյասին՝ (համեմատության և զուգադրության հիմքի վրա գերակշիռ դատողությանը): Անորոշ և վիճելի հարցերի կապակցությամբ հանաֆիական մագհաբի կողմնակից-

ները առաջնորդվում էին մուսուլմանական համայնքի համար օգտակարության չափանիշով: Այլ կերպ ասած, երկու հնարավոր տրամաբանական եզրակացություններից այն ընտրելու սկզբունքին, որն առավել օգտակար ու հարմար էր համայնքի (պետության համար): Հանաֆիականները ջանում էին շարիաթի խիստ շրջանակները հարմարեցնել կյանքի գործնական պահանջներին:

Հանաֆիական մագհաբը մյուսներից տարբերվում է նաև նրանով, որ թույլ է տալիս բացի կրոնական իրավունքից լայնորեն օգտագործել նաև աշխարհիկ իրավունքը, այսինքն մինչև իսլամի հաստատումը ձևավորված տեղական սովորական (սովորույթային) իրավունքը, որը հայտնի է «ադաթ» կամ «ուրֆ» անվան տակ: Շնորհիվ դրա, հանաֆիական իրավունքը հանդիսանում է առավել ճկուն և առավել հարմար աշխարհիկ իշխանության համար: Այդ իրավունքը առանձնակի հաճույքով ընդունում էին քոչվորները, քանի որ դրանով նրանք կարող էին պահպանել իրենց հին նահապետական սովորույթները՝ ադաթները: Հենց այդ պատճառով թյուրքական ժողովուրդները՝ սելջուկները, ավելի ուշ Օսմանյան կայսրությունը, գերադասեցին հանաֆիական իրավունքը:

Հանաֆիական մագհաբը մուսուլմանական աշխարհում ամենատարածվածն էր շնորհիվ իր համեմատական ազատականության և այն բանի, որ այդ դպրոցի հետևորդ Օսմանյան կայսրությունը ողջ մահմեդական աշխարհում գրավում էր առաջնային և կարևորագույն դեր: Ընդ որում Օսմանյան կայսրությունում հանաֆիական մագհաբը համարվում էր պետական կարգավիճակ: Բոլոր կազինները՝ հոգևոր դատավորները և մուֆթին, ինչպես նաև իրավախորհրդատուները կարող էին իրենց անձնական համոզմունքներով հարել սուննիական ցանկացած մագհաբի, բայց

դատել և կայացնել իրավաբանական վճիռներ՝ ֆեթվաներ, պարտավոր էին կատարել համաձայն հանաֆիական իրավունքի:

Ներկայումս հանաֆիները տիրապետում են հավատացյալ մահմեդական սուննիների միջավայրում բոլոր թյուրքական երկրներում (բացի Ադրբեջանից), արևելքում ուղղուրներից սկսած մինչև արևմուտքում թուրքերը: Հանաֆիական մազհաբի հետևորդներ են նաև Չինաստանի, Հնդկաստանի, Պակիստանի, Սիրիայի սուննի մահմեդականները: Հանաֆիական մազհաբի հետևորդներ կան նաև Եգիպտոսում, Ինդոնեզիայում, Ռուսաստանում, Բուլղարիայում և Բալկանների այլ սլավոնական երկրներում:

3. Շաֆիական մազհաբ: Այս մազհաբի հիմնադիրը իմամ Աբու Աբդուլլահ Մուհամմադ իբն Իդրիս աշ-Շաֆին է (767-820 թթ.), որը ծնվել է Պաղեստինում, գործել է Սիրիայում, իսկ ապա Եգիպտոսում: Նա ուսուլ ալ-ֆիքիի՝ արմատների մեթոդալոգիայի հիմնադիրն է, որի շնորհիվ հնարավոր է դարձել տալ մազհաբների ճշգրիտ սահմանումները՝ նրանց արմատների և աղբյուրների տեսակետից: Նա իր այդ ուշագրավ ուսումնասիրությունը կատարել է «Ռիսալա» («տրակտատ», «ուղերձ») կոչված հետազոտությունում:

Շաֆիականների իրավունքի համակարգը գրավում է յուրահատուկ միջին կամ կոմպրոմիսային դիրք հանաֆիական և մալիքիական մազհաբների միջև, բայց ավելի մոտ է վերջինիս: Տրամաբանական եզրահանգումն ու կիյասը՝ անալոգիայի մեթոդը շաֆիականները ևս կիրառում են, սակայն ջանում են հստակ որոշել նրանց գործողության շառավիղը:

Շաֆիականները հավանություն չեն տալիս այսպես կոչված «խաթիհասն» սկզբունքի կիրառմանը, համարելով, որ այն չափից

ավելի մեծ հնարավորություններ է տրամադրում սուբյեկտիվ կարծիքի համար: Դրա փոխարեն շափիականները կիյասին դիմելիս օգտագործում են իրենց կողմից առաջ քաշված «խաթիսհաբի» (արաբ. «ինչ որ հայտնի բանի հետ կապի որոնում») մեթոդը: Այդ սկզբունքից հետագայում սկսեցին օգտվել նաև հանաֆիականները, սակայն ավելի սահմանափակ շրջանակներում:

Շափիական մազհաբը մեծ տեղ է հատկացնում «իջմային» ումմայի (իսլամական համայնքի) հավաքական կարծիքին, սակայն Շափիականների կողմից մալիքիական մազհաբից փոխառված է վճիռ կայացնելու սկզբունքը ելնելով հասարակական շահից կամ օգտավետությունից («ալ-խաթիսլահ»): Այդ մեթոդը հնարավորություն է տալիս որոշումներ կայացնել ինչպես ազատ դատողության, այնպես էլ սովորույթի (ուրֆ) նորմերի հիման վրա:

Աշ-Շաֆին գտնում էր, որ իր ուսմունքի սկզբունքները խարսխված են Ղուրանի և սուննայի վրա և որ նրանք իրավունքի միասնական աղբյուր են, սակայն սուննան լոկ ծառայում է որպես Ղուրանի հավելում: Նրա կարծիքով իջման (կոնսենսուսի սկզբունքը) նույնպես ծառայում է որպես Ղուրանի և սուննայի հավելում:

Շափիականները ժխտում են ռայի (անձնական կարծիքի) սկզբունքը: Նրանք թեև ընդունում են կիյասի (դատողություն ըստ անսլոզիայի) սկզբունքը, սակայն գտնում են, որ կիյասը անհրաժեշտ է կիրառել միայն այն դեպքերում, երբ այս կամ այն հարցի վերաբերյալ ոչ Ղուրանում, ոչ սուննայում և ոչ էլ իջմայում հիշատակություն չկա:

Այսպիսով, ըստ շափիական մազհաբի, իրավունքի կամ իրավագիտության (ուսուլ ալ-ֆիքհ) հիմքերը կարելի է դասավորել

հետևյալ կարգով ըստ նրանց նշանակության. Ղուրան, սուննա, իջմա և կիյաս, իսկ ռայը չէր հաշվվում որպես կայուն հիմք:

Հանաֆիականից հետո շաֆիական մազհաբը ամենատարածվածն է: Այն տարածում է գտել Արաբական Միացյալ Էմիրություններում, Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Պակիստանում, Բահրեյնում, Հորդանանում, Արևելյան և Հարավային Աֆրիկայում, Ինդոնեզիայում (հիմնականում Ճավայում, Սումաթրայում, Կալիմանթանում), Սիրիայում և Հարավային Արաբիայում, Դադստանի և Ադրբեջանի լեզգիների շրջանում, Մալայզիայում, Բրունեյում, Իրաքում, Հնդկաստանում և Լիբանանում: Շաֆիական մազհաբի հետևորդները կազմում են Իրանի և Եմենի սուննիների հիմնական զանգվածը:

4. Հանբալիական մազհաբ: Այս մազհաբի հիմնադիր է համարվում իմամ Ահմադ իբն Հանբալը (ծնվել է Բաղդադում 780 թ., մահացել 855 թ.): Հանբալիների հետևորդները համարվում են ամենամոլեռանդ մահմեդականները: Հանբալիական մազհաբը իսլամի սուրբ գիրքը՝ Ղուրանը, իսլամական դոգմաները, հադիսները և այլն ընդունում է զուտ անաղարտ վիճակում, այսինքն, ինչպես նրանք հայտնվել ու ձևավորվել են իսլամի ծագման շրջանում: Հենց իր՝ մազհաբի հիմնադիր Հանբալի կրոնական և իրավական հայացքները դուրս չէին գալիս գաղափարների փակ շրջանակներից: Նեղմտությունը, սահմանափակությունը և անհանդուրժողականությունը կրոնի գործերում ամեն մի «նորույթի» նկատմամբ, տառակերությունը և Ղուրանի ու հադիսների ցանկացած ազատ ու բանական մեկնաբանման մերժումը հանբալիների համակարգի բնորոշ գծերն են հանդիսանում: Հանբալիները կտրականապես թույլ չեն տալիս կրոնի մեջ կարծիքների ազատ արտահայտման թեկուզ նվազագույն դրսևորում, աչքի են ընկ-

նում շարիաթի նորմերը և մուսուլմանական ծիսակատարություններն անշեղորեն կատարելու անգիջում դիրքերում:

Հանրալիական մագհաբը կտրուկ հանդես է գալիս IX-X դարերում իսլամի մեջ տարածված (մասամբ քրիստոնեության ազդեցության ներքո) սրբերի կուլտի և նրանց դամբարանները կատարվող ուխտագնացության դեմ: Դրա մեջ հանրալիները տեսնում էին միաստվածության համար վտանգավոր «նորամուծություն», որը գոյություն չի ունեցել նախասկզբնական իսլամում: Իրն Հանբալը պնդում էր, որ իսլամը պետք է մաքրվի Մուհամմադ մարգարեի սուննային դիմելու ճանապարհով, մերժում էր իսլամի մեջ նորամուծությունները (բիդա), դատապարտում իսլամական հասարակության մեջ կոնֆլիկտների ծագումը:

Իրն Հանբալի սկզբունքի համաձայն, օրենքի աղբյուր պետք է լինի միայն սրբազան ավանդույթը: Նա կասկածի տակ էր դնում հադիսների հավաստիությունը:

Հանբալիական դպրոցը վերածվել է մագհաբի միայն XII դարում:

Հանբալիական մագհաբի սկզբունքների հիման վրա կիսանահապետական Նաջդում XVIII դարում ձևավորվեց վահաբիականությունը կամ վահաբիների շարժումը:

Իրն Հանբալը ռայը (անձնական կարծիքը) ընդունելի էր համարում միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում:

X-XV դարերի միջև ընկած շրջանում հանբալիական մագհաբը լայն տարածում գտավ ողջ մահմեդական աշխարհում: Այն հատկապես տարածված էր Հիջազում, Նաջդում, Սիրիայում, Միջագետքում (այս երկու երկրներում մինչև սելջուկների կողմից հանաֆիական մագհաբի տարածվելը): XIV դարում այն կրկին վերածնունդ ապրեց Սիրիայում: Հանբալիները մեծ թիվ էին կազ-

մում նաև Իրանում: Արաբ պատմիչ Մուղադդասին (X դ.) հանրա-
լիների մասին հիշատակում է Սպահանում, Ռեյում և այլ քաղաք-
ներում:

Մեր օրերում հանրալիական մագհաբի տարածումը սահ-
մանափակվում է հիմնականում Սաուդյան Արաբիայով և սնն-
շան չափով Սիրիայով ու Եգիպտոսով:

Հանրալիական դպրոցը հայտնի է իր առանձնահատուկ
դաժանությամբ պատիժներ որոշելիս:

Ինչպես նշվել է վերևում, իսլամի այս չորս մագհաբներին
հետևում են սուննիները կամ ուղղադավան մահմեդականները: Ի
դեպ, սուննիական իսլամը այդ բոլոր չորս համակարգերը համա-
րում է հավասար, գտնելով, որ նրանց բնորոշ են լոկ ոչ էական
տարբերությունները («իթիլաֆ ալ-մագհաիբ»): Այստեղից հետ-
ևում է, որ յուրաքանչյուր սուննի մահմեդական ազատորեն կա-
րող է փոխել իր մագհաբը: Սակայն պետք է նշել, որ այդպիսի
խաղաղ հարաբերությունները չորս մագհաբների միջև միանգա-
մից չեն հաստատվել: IX դարում և դրանից հետո այդ մագհաբնե-
րի միջև ընթանում էին կատաղի վեճեր, երբեմն վերածվելով զին-
ված ընդհարումների:

Այդ չորս համակարգերի միտումները համառոտակի կարե-
լի է ձևակերպել հետևյալ կերպ. մալիքները և հանրալիները ավե-
լի շատ հետևում են օրենքի տառին, իսկ հանաֆիներն ու շաֆիի-
ները ավելի մեծ նշանակություն են տալիս օրենքի ոգուն: Իսլամի
սուննիական ուղղությունը դավանող այն երկրներում, որտեղ ի-
րավունքի նորմերը խարսխված են շարիաթի սկզբունքների վրա,
գույքային, ժառանգական և քրեական իրավունքը, փաստաբա-
նության ինստիտուտը, երդում տալու կանոններն ու ձևերը, եր-
դումնային խոստումները, երաշխիքային հարցերը և այլն մշակ-

ված են սուննիական ուղղության վերոհիշյալ չորս իրավական դպրոցների վրա:

Բացի վերոհիշյալ չորս մազհաբներից, գոյություն են ունեցել նաև այլ մազհաբներ, որոնք սակայն անհետացել են և այժմ գոյություն չունեն:

* * *

Ղուրանում չի խոսվում այն մասին, թե ինչպես պետք է կառուցվի մուսուլմանական պետությունը: Այնտեղ չի հիշատակվում նաև խալիֆի մասին որպես մուսուլմանական պետության ղեկավարի: Խալիֆի աստիճանը, որպես Մուհամմադի տեղակալի, ստեղծվել է այն ժամանակ, երբ երիտասարդ արաբական պետության տիրապետող վերնախավը կարիք է զգացել կենտրոնացնելու կառավարման համակարգը, որպեսզի կարողանա պահպանել իշխանությունը արաբական բեդվինական զանգվածների, հողագործների և քաղաքային բնակչության նկատմամբ և այդ զանգվածներին ուղղի դեպի բյուզանդական և իրանական հողերի նվաճումը: Սկզբնական շրջանում հստակ պատկերացում գոյություն չուներ, թե ինչպիսին է լինելու խալիֆի պարտականությունների շրջանակը: Գոյություն չուներ նաև խալիֆի ընտրության որոշակի կարգ: Արաբական վաղ ֆեոդալական պետության զարգացման հետ զուգահեռ այդ խնդիրը սկսեց աստիճանաբար ձևավորվել ու կյանքի կոչվել:

Խալիֆի ձեռքերում ի սկզբանե կենտրոնացվեց ինչպես կրոնական իշխանությունը (իմամություն), այնպես էլ քաղաքական (էմիրություն):

Մուսուլմանական ֆաքիհները մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում աստիճանաբար մշակում էին խալիֆների կրոնական

ու աշխարհիկ իշխանությունների տեսությունը, անկասկած աշխատելով այն բխեցնել Ղուրանի հրահանգներից: Որպես այդ տեսության հիմք Ղուրանից վերցված էր հետևյալ արտահայտությունը. «Հավատացյալն՝ ինազանդվեցեք Ալլահին, ենթարկվեցեք նրա մարգարեին՝ Մուհամմադին և ձեր միջի իշխանություն կյոդներին»: Ղուրանի մեկնաբանները «իշխանության կյոդների» տակ հասկանում էին իմամ-խալիֆին, շարիաթի գիտակ ֆաքիհներին, կազիններին, հրամանատարներին և այլն:

Սուննիական պետական իրավունքի գծով ամենահեղինակավոր աշխատանք էր համարվում շաֆիական մազհաբի օրենսգետ Աբու-լ-Հասան Ալի իբն Մուհամմադի (974-1058) «Կառավարման օրենքները» կամ «Սուլթանական օրենքները» («Ալ-սիբա մաս-սուլթանիյա») աշխատությունը, որտեղ խալիֆայության տեսությունը շարադրված է առավել ավարտուն տեսքով:

Պատերազմը ոչ մահմեդական պետությունների հետ, կամ «հավատի համար սրբազան պատերազմը» դիտվում էր որպես խալիֆի գլխավոր պարտականություններից մեկը: «Հանուն հավատի» պատերազմի հետ միաժամանակ մուսուլմանական իրավունքը նախատեսում է նաև ներքին պատերազմներ (արաբ. «խուրուբ ալ-մուսալիխ»), որի տակ հասկացվում է պատերազմ «խռովարարների» դեմ:

Ինչ վերաբերում է մուսուլմանների միջև պատերազմներին, ապա մուսուլմանական իրավունքը չէր նախատեսում այդպիսի հնարավորություն, քանի որ աստվածապետական պետությունը սկզբունքորեն ենթադրում էր միայն միասնական համամուսուլմանական պետության գոյություն: Սակայն գործնականում մուսուլմանական պետությունների միջև պատերազմներն արդեն IX-X դարերում դարձել էին սովորական երևույթ:

Շարիաթ բառը ծագում է (արաբերեն «շարիա», «շարա՛ա») «օրենքներ հրապարակել» բառից: Դա մուսուլմանական օրենսդրությունն է, կամ մահմեդական օրենքների սիստեմավորված հավաքածուն՝ հիմնված Դուրանի և սուննայի վրա: Շարիաթ բառացի նշանակում է հատուկ ճանապարհ, որով պետք է գնան մուսուլմանները: Շարիաթի մեջ իսլամի տեսանկյունից լուսաբանվում են ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ կրոնական պրոբլեմները: Նրանում մեկ միասնական համակարգի մեջ են ընդգրկված այնպիսի օրենքներ, որոնք կարգավորում են տնտեսական կյանքը, բարոյականության և էթիկայի նորմերը, մահմեդական ծեսերն ու տոները, հավատացյալների վարքագիծը և ողջ մահմեդական համայնքի ապրելակերպը: Շարիաթում մանրամասն շարադրվում են արգելքները, թվարկվում են թույլատրելի արարքները և այլն: Շարիաթն ու նրա օրենքները, ըստ մահմեդական օրենսդիրների սկզբունքի, պետք է ընդգրկեն մուսուլմանի կյանքն ու գործունեությունը օրոքոցից սկսած մինչև գերեզման: Շարիաթը կանոնակարգում է օրենսդրական իրավունքը, ընտանեկան-ամուսնական, կենցաղային հարաբերությունները: Նրանով առաջնորդվում են մուսուլմանական շարիաթական դատարաններում:

Շարիաթը ստեղծել են մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում, VII դարից մինչև XII դարը ընկած շրջանում: Շարիաթական դատարաններից բացի մուսուլմանական երկրներում գոյություն ունեին և ներկայումս էլ գործում են նաև աշխարհիկ դատարաններ: Մի շարք մուսուլմանական երկրներում սահմանադրությունը մշակելիս որպես հիմք են ընդունել շարիաթը (օրինակ, Իրանի

Իսլամական Հանրապետությունում, Քուվեյթում, Կատարում, Բահրեյնում և այլն):

Շարիաթը դա վարքագծի խնամքով մշակված օրենսգիրքն է, որի մեջ շարադրված են ընտանեկան և հասարակական կյանքի բարոյական օրենքները, զանազան արգելքներն ու թույլատրված կանոնները: Շարիաթի նորմերը բավականին հաճախ ենթարկվում են տարբեր տեսակի փոփոխությունների, կապված ժամանակի ու հասարակության հետ:

Մուսուլմանի վարքը որոշվում է հինգ տեսակներով, որոնք են. «Ֆարդ» կամ «վաջիբ», դա այն է, որը ենթակա է պարտադիր և անվերապահ կատարման, օրինակ, իսլամի հինգ հիմնապոլների պահպանումը. «հարամ»՝ դա բացարձակ արգելքի ինչ որ բան է, օրինակ, ամուսնական դավաճանությունը կամ խոզի մսի օգտագործումը. «մանդուբ» կամ «մուստախաբ»՝ թույլատրված, բայց ոչ պարտադիր գործողությունները, օրինակ լրացուցիչ աղոթքների կատարում. «մաքրուհ», չարգելված, բայց և չխրախուսվող գործողություններ, օրինակ, ապահարզան տալը. և «մուբա»՝ գործողություններ, որոնց կապակցությամբ գոյություն չունեն հստակ ցուցումներ, ուստի թողնվում են յուրաքանչյուր մահմեդականի խղճի դատին և առողջ դատողությանը:

Ժամանակակից կյանքի պրոբլեմների մեծ մասը ընկնում է մուբա կատեգորիայի տակ: Առհասարակ այն բոլորը, ինչ արգելված չէ, իսլամի մեջ հանդիսանում է թույլատրելի, բնականաբար, բանական սահմաններում և իսլամական սկզբունքների ու անձնական խղճի հետ ներդաշնակության մեջ:

Իսլամի մեջ հավատացյալի կյանքի յուրաքանչյուր օրն ու ժամը, նրա ամեն մի քայլն ու արարքը խստիվ կանոնակարգված է: Օրինակ, շարիաթում ասվում է, թե ինչպես պետք է վեր կենալ

անկողնուց և աղոթել, լվացվել, ուտել, ինչպես պետք է վերաբերվել ընտանիքի անդամների նկատմամբ, ինչպես գործարքներ կնքել, որսի ժամանակ թռչուններ սպանել և այլն: Այդ նույն նպատակով կազմվել են հատուկ ժողովածուներ, որտեղ ուսուցանվում են հավատացյալների վարքագծի վերաբերյալ սկզբունքներ: Այդ ժողովածուներում մոռացության մատնված չէ նույնիսկ մարդու կյանքի ինտիմ կողմը:

Շարիաթական գրքերում ասվում է, որ մուսուլմանը ամեն ինչ պետք է անի «հանուն Ալլահի»: Որպես օրինակ բերվում է մագհաբներից մեկի հիմնադիր Ահմադ իբն-Հանբալի օրինակը, որն իբր թե ձմերուկ չէր ուտում լոկ այն պատճառով, որ Ղուրանում և սուննայում տեղեկություն չէր գտնում այն մասին, թե արդյոք Մուհամմադ մարգարեն երբևիցե կերել է ձմերուկ, թե ոչ:

Անտարակույս իսլամը ուժգին ազդեցություն է գործել մահմեդական հասարակության տարբեր կողմերի վրա: Նույնիսկ մեր օրերում իսլամական երկրներում մեծ թվով մարդիկ անվերապահորեն կատարում են կրոնի կողմից նախատեսված բոլոր հանձնարարականները, և իբր անում են այն, ինչ ցանկանում է Ալլահը («մաշա՛ալլա»), կամ հաճո է Ալլահին («ին շա՛ալլա»):

Շարիաթը ստեղծվել է ոչ միանգամից, քանի դեռ Մուհամմադը կենդանի էր, հենց ինքն էլ միաժամանակ հանդիսանում էր և՛ դաստավոր և՛ օրենսդիր: Իրավական բազմաթիվ նորմեր, որոնք մտել են Ղուրանի սուրաների մեջ, մշակվել են նրա կողմից: Մակայն Մուհամմադը բնականաբար չէր կարող նախատեսել այն բոլոր իրավական կազուսները, որոնք հանդիպում են հասարակության, պետության և անհատի կյանքում: Նրա մահվանից հետո շատ շուտ պարզվեց, որ Ղուրանի պատվիրանները բավարար չեն բոլոր իրավական հարցերի լուծման համար: Եթե որևիցե հարցի

պատասխանը չէին գտնում Ղուրանում, այնժամ դիմում էին նախադեպին, այսինքն ստեղծված վիճակից ելք էին որոնում դիմելով մարգարեի կատարած քայլերին կամ գործողություններին նման իրադրությունների ժամանակ, կամ պարզապես առաջնորդվում էին նրա առանձին ասույթներով: Այդ բոլոր օրինակելի որոշումները, որոնք պահպանվել էին տարբեր ավանդություններում, գրի էին առնվել VIII-IX դարերում: Հենց այդ ճանապարհով, ինչպես նշվել է վերևում, ծնունդ առավ հադիսների, այսինքն Մուհամմադի վերաբերյալ ավանդությունների, նրա կատարած գործերի, ընդունած որոշումների և հայտարարությունների մասին ժողովածուն:

Շարիաթը ներառում է նաև սովորական (սովորութական) իրավունքի՝ ադաթի նորմերը, որից վճիռներ կայացնելիս, հաճախ օգտվել է նաև Մուհամմադը:

Այսպիսով՝ Ղուրանը, սուննան (Մուհամմադի ասույթները և գործերը), քիյասը (անալոգիաներ կամ նախադեպեր), իջման (խոշոր իրավագետների և աստվածաբանների համաձայնեցված կարծիքը), ֆեթվաները (բարձրագույն հոգևոր անձանց իրավաբանական եզրակացությունները), ադաթը (սովորույթները) շարիաթի աղբյուրներն են և բաղկացուցիչ մասերը: Սակայն գլխավոր աղբյուրներ են համարվում Ղուրանը և սուննան: Ընդ որում, մնացած բոլոր աղբյուրները չպետք է հակասեն դրանց:

Շարիաթը առաջնորդվում է «ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման» սկզբունքով, որն արաբերեն կոչվում է «կիսաս»: Շարիաթը խրախուսում է նաև արյան վրիժառությունը: Ղուրանում այդ մասին ասվում է. «Ո՛վ հավատացյալներ, սպանության համար ձեզ վրեժխնդրություն է պատվիրված, ազատի տեղ ազատ, և ծառայի տեղ ծառա, և իզականի տեղ իզական» (2:173):

Ճիշտ է, թափած արյան դիմաց կարելի է վճարել վիրա՝ արյան գին սպանվածի ազգականներին: Շարիաթը հանգամանորեն մշակել է նման տուգանքների չափը նաև հաշմելու դեպքի համար:

Հանցագործությունների համար շարիաթական պատիժները պահպանել են միջնադարին հատուկ դաժան պայմանները: Օրինակ, Ղուրանում ասվում է. «Եվ արու գողին և էգ գողին՝ երկուսի էլ ձեռները կտրեցեք ի պատիժ իրանց արածի իբրև խրատ Աստծո կողմանե» (5:42): «Շնացող կնկան և շնացող մարդուն՝ ամեն մեկին հարյուր զավազան զարկե՛ք իբրև Աստծո դատաստան... և հավատացյալներից մի խումբ ներկա լինի նրանց այդ պատժին» (24:2):

Բազմաթիվ հանցագործությունների համար իսլամը նախատեսում է մահապատիժ. օրինակ, իսլամից հրաժարվելու, ավազակության, կանխամտածված սպանության և այլն. մահապատժի ձևերը ևս՝ զլխատում, քառատում, քարծեծ, կենդանի թաղել, ջրի մեջ խեղդել և այլն նույնպես գալիս են միջնադարից: Ըստ էության շարիաթը հանդիսանում է կրոնի ներխուժման միջոց հավատացյալների ամենօրյա կյանքի և կենցաղի լայն շրջանակները: Մահմեդական երկրներում նույնիսկ այնպիսի ակտերը, ինչպես առք ու վաճառքի, հողերի ու տների վարձակալության, պարտքով փող վերցնելու և այլն պայմանագրերը կնքվում էին հոգևորական դատավորների՝ կադիիների մոտ, որոնք առաջնորդվում էին շարիաթական կանոններով: Շնորհիվ դրա, կրոնի ազդեցությունը հասարակական և մասնավոր կյանքի վրա իսլամական երկրներում չափազանց ուժեղ է:

Արդյոք, ի վիճակի՞ է Մերձավոր Արևելքում 14 դար առաջ սահմանված օրենքը լուծել ժամանակակից քաղաքակրթության

բոլոր բարդ խնդիրները: Կարո՞ղ է մարդն իմանալ, արդյոք, լավ է թե վատ հեռուստացույց նայելը, ռոք երաժշտության կատարելն ու լսելը և այլն: Իսլամական աշխարհում հեղինակավոր մարդիկ, զինվելով մտածողության ու դատողության ժամանակակից մեթոդներով, որոշում են, թե գործողությունների որ տեսակն ու ձևն է մուսուլմանների համար ընդունելի այս կամ այն կոնկրետ դեպքերում և արդյոք այն համապատասխանում է Ղուրանի և հադիսների ոգուն, թե ոչ: Նման եղանակով մշակված որոշումները կոչվում են «իջմա» կամ համաձայնություն, իսկ մուսուլմանական իրավական սկզբունքների մշակումը ընդունված է անվանել «իջթիհադ»: Սակայն եթե նույնիսկ համաձայնության հիմքի վրա օրենսդրության հարցերով զբաղվող մարդիկ միաձայն արտահայտվել են հոգուտ այս կամ այն օրենքի, որը հակասում է Ղուրանի և սուննայի սկզբունքներին, օրենքը կմերժվի «ճշմարիտ մուսուլմանների» կամ առանձին երկրներում պետական մարմինների կողմից որպես հակաշարիաթական օրենք:

Իջման մշակվում է իսլամական իրավունքի ճանաչված գիտակների՝ «ուլամայի» (արաբ. ուլամա (ուլեմներ)՝ գիտնականներ, եգալի թիվ ալիմ) կոլեկտիվ որոշման հիման վրա: Սակայն, ի դեպ, նրանց որոշումները ևս պարտադիր չեն համարվում կատարման համար, քանի որ այդ որոշումների հիմքում ընկած է մարդկային կարծիքը: Ցանկացած իջման, որը մշակվել է հին շրջանում, մարգարեի մերձավորագույն հետևորդ և զինակից առաջին խալիֆների կողմից, ընդունվում են որպես պարտադիր կատարման ենթակա:

Շարիաթի շիական խմբագրության տարբերությունները, որպես կանոն, չունեն էական և սկզբունքային բնույթ, թեև նրանց միջև կան որոշ տարբերություններ: Այսպես, ի տարբերություն

սուննիների, շիաները օրինական են դարձրել «սիդև» կոչված ժամանակավոր ամուսնությունները: Շիական շարիաթում նաև պարունակվում է պաշտոնական հրահանգ այն մասին, որ շիաները պարտավոր են ուխտագնացություն կատարել իսալիֆ Ալիի, նրա որդի Հուսեյնի և իմամ Ռեզայի գերեզմաններին: Իսլամի այդ երկու բաղադրությունների կրոնական ծիսակատարությունների միջև կան որոշակի տարբերություններ:

Սուննիների և շիաների տեսակետները տարբերվում են նաև այն հարցի կապակցությամբ, թե ում է թույլատրված մեկնաբանել շարիաթական իրավունքը: Շիաները գտնում են, որ ներկայումս ապրող աստվածաբանները, որոնք հայտնի են «մուջթեհիդներ» անունով, իրավասու են մեկնաբանել «Աստվածային օրենքը» անցյալի աստվածաբանների հետ համահավասար: Նրանք նաև գտնում են, որ աշխարհի հոգևոր կառավարման իրավունքը ժամանակին դրված է եղել Մուհամմադ մարգարեի աղջկա՝ Ֆաթիմայի սերունդների վրա և այդ իմամներին թույլատրված է եղել ազատորեն մշակել իջթիհադ:

Դարերի ընթացքում ձևավորվել է նաև իսլամի քրեական և քաղաքացիական իրավունքը:

Համաձայն ֆիքհի, իրավախախտումների համար կարող է պատասխանատու լինել միայն չափահաս, հոգեպես առողջ մարդը: Անչափահասները և հոգեկան հիվանդները պատասխանատվություն չեն կրում, կամ կրում են սահմանափակ պատասխանատվություն:

Մինչիսլամական Արաբիայում արյան վրիժառության պարտականությունը ընկնում էր սպանվածի ողջ ցեղի վրա, որը պարտավոր էր սպանվածի արյան համար վրեժ լուծել սպանողի տոհմից կամ ցեղից: Իսկ սպանողի ցեղը վրիժառությանը պատասխա-

նում էր վրիժառությանը: Ուստի մեկ սպանությունը իր հետևեից բերում էր երկու կողմերից սպանությունների մի ամբողջ շարան: Մուհամմադը սահմանափակել է արյան վրիժառության իրավունքը. նրա սահմանած կարգի համաձայն, արյան վրիժառության իրավունքը ընկնում է միայն սպանողի վրա և ոչ թե նրա ազգականների, հարազատների կամ տոհմի ու ցեղի: Եթե սպանվածի ընտանիքը (արդեն ոչ թե ցեղը կամ տոհմը) ցանկանում է արյան վրիժառության փոխարեն որպես հատուցում բավարարվել «կիսատով», այսինքն սպանվածի «արյան գինը» («դիա») ստանալով, ապա դիայի վճարման պարտավորության երաշխավորումը ընկնում է միայն սպանողի ընտանիքի վրա:

Ընդունելով և ճանաչելով արյան վրիժառության սահմանափակ իրավունքը, Ղուրանն այնուամենայնիվ սպանվածների հարազատներին պատվիրում է ներել մարդասպանին, քանի որ «ներումը հաճո է աստծուն»: Ղուրանում այդ առթիվ ասվում է. «Եթե դու ինձ վրա բարձրացրել ես քո ձեռքը, որպեսզի սպանես ինձ, ապա իմ ձեռքը չեմ բարձրացնի քեզ վրա, որպեսզի սպանեմ քեզ, քանի որ ես վախենում եմ աստծուց, աշխարհների տիրակալից»: Ներման այդ գաղափարով ֆիքհում արդարացվում է արյան վրիժառության փոխարինումը «դիայով» կամ «վիրայով», այսինքն «արյան գնի» վճարումով:

Կին արարածի սպանության համար վճարվում է միայն լրիվ արյան գնի կեսը: Իսլամական քրեական իրավունքը խիստ պատիժներ է սահմանում գողության, կողոպուտի, ավազակության և այլ հանցանքների համար: Ֆիքհը հավատուրացությունը («ոփդդա») որակում է որպես չափազանց ծանր հանցագործություն: Հավատուրացը («մուրթադդ») ոչ միայն դադարում է մուսուլմանական համայնքի անդամ լինելուց, այլև զրկվում է բոլոր քա-

դաքացիական իրավունքներից. նրա ամուսնությունը չեղյալ է հայտարարվում, իսկ ունեցվածքը բռնագրավվում է հոգուտ պետության: Հավատուրացը պետք է բանտում նախնական կալանքի ենթարկվի: Շաֆիական մագհաբը գտնում է, որ հավատուրացին պետք է երեք օր տրամադրել, որի ընթացքում նրան հնարավորություն է տրվում ապաշխարել և դրանով իսկ խուսափել մահապատժից: Մինչդեռ մալիքիական մագհաբը դա անհրաժեշտ չի համարում:

Որոշ ֆաքիհներ գտնում էին, որ անհրաժեշտ է տարբերակել այն հավատուրացներին, որոնք ծնվել և դաստիարակվել են մուսուլմանական ընտանիքում և նրանց, որոնք մինչև իսլամն ընդունելը եղել են հուդայական և կամ քրիստոնյա: Վերջիններիս մոտ իսլամի հավատուրացությունը դիտվում է որպես իրենց նախկին հավատքին վերադառնալու փորձ: Նրանց նկատմամբ ֆաքիհները հնարավոր էին համարում դրսևորելու ներողատություն, նրանց հնարավորություն տալով, որ նրանք ապաշխարեն և խնդրեն ներողամտություն: Եթե հավատուրացը հրաժարվում է ապաշխարել («խաթիթաբա»), նա պետք է մահապատժի ենթարկվի: Հանաֆիական մագհաբը գտնում է, որ հավատուրացության համար միայն տղամարդիկ են ենթակա մահապատժի, կանանց համար այն պետք է փոխարինվի բանտարկությամբ այնքան ժամանակ, մինչև որ հավատուրացը ապաշխարի իր մեղքը: Մինչդեռ շաֆիականները և մալիքիականները հավատուրացության համար մահվան են դատապարտում ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց:

Հավատուրացների հետ համահավասար, իսլամական օրենքը պատժի է ենթարկում նաև բացահայտ անաստվածներին (աթեիստներին):

Ֆիքիը խիստ պատիժներ է սահմանում նաև «խոռվարարների» («մուֆսիդ») համար: Խոռվարար է ճանաչվում այն անձը, որը չուրանալով իսլամը, միաժամանակ հրաժարվում է կատարել շարիաթի պահանջները: Օրինակ, չի վճարում հարկերը, կամ չի ենթարկվում օրինական խալիֆին և կամ տեղական կառավարչին: Նման անձինք, եթե ժամանակին չեն ապաշխարում, ենթակա են մահապատժի, իսկ նրանց ունեցվածքը բռնագրավվում է: Խոռվարարները զրկվում են մուսուլմանական ծեսով թաղվելու կրոնական իրավունքից: Ի դեպ, Աբու Հանիֆան խալիֆի իշխանության նկատմամբ անհնազանդներին դիտում էր որպես իսլամն ուրացողներ:

Եթե մուսուլմանական պետության դեմ զինված ապստամբությամբ կամ հերձվածողների շարժմամբ բռնված են ամբողջ նահանգներ, ապա նրանց դեմ պետք է ուղարկվեն զորքեր: Եթե ապստամբները իսլամը բացահայտ ուրացողներ են («մուրթադդ») կամ հերետիկոսներ, ապա պատերազմը նրանց դեմ պետք է վարվի ճիշտ այնպես, ինչպես «անհավատների» դեմ, այսինքն նրանց կարելի է սպանել, մահապատժի ենթարկել, իսկ նրանց կանանց և երեխաներին քշել ստրկության, նրանց պատկանող ունեցվածքը վերածել ռազմական ավարի և երկիրն ավերել:

Եթե մուսուլմանական պետության դեմ ապստամբել են ամբողջ նահանգների և երկրամասերի զինամիները (օրինակ, հայ և վրացի քրիստոնյաների ապստամբությունները խալիֆայության դեմ VIII-IX դարերում, Եգիպտոսում քրիստոնյա-դպտիների ապստամբությունը խալիֆ Մամունի ժամանակ և այլն), ապա նրանց դեմ ուղարկված զորքերը պետք է գործեին այնպես, ինչպես «անհավատների» և հավատուրացների դեմ:

Աստվածանարգությունը, աստվածամերժությունը և մարգարեների անարգումը պատժվում էր այն նույն կերպ, ինչ հավատորացությունը, սակայն այն տարբերությամբ, որ այդ դեպքում չի թույլատրվում մեղավորին խրատիչ հորդոր անել, քանի որ նման հանցագործությունը ներման ենթակա չէ: Նշված դեպքում պատժի են ենթակա ոչ միայն մուսուլմանները, այլև «անհավատները»՝ զիմմիները և հեթանոսները: Նման գործով դատավճիռ կայացնելու համար պահանջվում է, որ դատարանի առջև վկայություն տան երկու մահմեդական վկաներ:

Շարիաթի ընտանեկան և ամուսնական իրավունքը պահպանել է մինչիսլամական Արաբիայի նահապետական-ցեղային կենցաղի մնացուկները: Այդպիսի մնացուկ է հանդիսանում փեսացուի (կամ նրա ծնողների) պարտականությունը ամուսնական պայմանագիրը կնքելու ժամանակ հարսնացուին «մահր» (զլլա-գին) վճարելը: Մահրի չափը կարող է որոշվել կամ փոխադարձ համաձայնությամբ, կամ այն չափով, որչափով որ մահր են ստացել հարսի ընտանիքի աղջիկներն ու կանայք մարդու գնալիս («մահր ըստ օրինակի», արաբերեն «մահր ալ-միսլ»): Մահրի չափերը կարող են լինել շատ բազմազան, կախված փեսացուի և նրա ընտանիքի ունեցվածքային դրությունից: Սակայն աղջկա համար վճարվող մահրը սովորաբար պետք է լինի ավելի բարձր, քան այն կնոջ համար, որը մեկ կամ մի քանի անգամ ամուսնացած է եղել: Մահրը դառնում է հարսի, և ոչ թե նրա ընտանիքի սեփականությունը:

Որպեսզի ամուսնությունը հաշվվի օրինական («նիքահ»), երկու կողմերն էլ պետք է լինեն մահմեդական: Միայն ըստ հանաֆիական իրավունքի, տղամարդը կարող է իր համար օրինական կին վերցնել քրիստոնյայի կամ հրեայի (բայց ոչ զրադաշտա-

կանի և հեթանոսի) առանց նրա հավատքը փոխելու. մյուս մազ-
հաբները, մասնավորապես շափիականը, թույլ չեն տալիս նման
ամուսնությունը: «Եւ կռապաշտի հետ մի ամուսնանաք մինչեւ որ
հաւատան: Մի հաւատացեալ աղախին լալ է քան մի կռապաշտ
կին, թէեւ սա ձեզ յափշտակէ իր գեղեցկութեամբը» (2:220), - աս-
վում է Ղուրանում: Մուսուլման կինը, բոլոր մազհաբների ընդհա-
նուր կարծիքով, չի կարող ամուսնանալ ոչ զհմմիի, և ոչ էլ առավել
ևս հեթանոսի հետ:

Ամուսնություններն արգելված են մինչև արյունակցական
ազգակցության երրորդ աստիճանը («նիսբա»): Երկու եղբայրներ
չեն կարող ամուսնանալ երկու հարազատ քույրերի հետ. մեկ
տղամարդը չի կարող ամուսնանալ երկու քույրերի հետ ոչ միա-
ժամանակ և ոչ էլ հաջորդաբար: Տղամարդը չի կարող կնության
վերցնել այնպիսի կնոջ, որի մոր, աղջկա, կամ քրոջ հետ նա եղել է
ամուսնության կամ կապի մեջ:

Բոլոր մազհաբների ընդհանուր կարծիքով, ազատ տղա-
մարդը չի կարող միաժամանակ ունենալ չորսից ավելի օրինա-
կան կին (բայց նա կարող է ցանկացած թվով ունենալ հարճեր):
Մակայն կանանցից որևէ մեկի հետ ապահարզանից հետո կարող
է նրա փոխարեն վերցնել մի նոր կին: Կինը ամուսնու մահվանից
կամ նրա հետ ապահարզանից հետո կարող է կրկին ամուսնա-
նալ. ընդ որում հետևողականորեն կնքվող ամուսնությունների
թիվը չի սահմանափակվում:

Տեսականորեն ֆիքիր չի թույլտրում հարկադրանքի ներքո
օրինական ամուսնությունը. ինչպես պատանին, այնպես էլ աղջի-
կը պետք է տան ամուսնության վերաբերյալ իրենց համաձայ-
նությունը: Մակայն անչափահաս աղջիկը կարող է հոր կամ պա-
պի կողմից ամուսնացվել (մարդու տրվել) առանց իր համաձայ-

նություն: Դա տարածված երևույթ էր, քանի որ աղջկա ամուսնությունները սովորաբար տեղի էին ունենում 13-15 տարեկան հասակում, իսկ երբեմն նույնիսկ 9 տարեկան հասակում: Ամուսնությունները հաճախ տեղի էին ունենում փեսացուի և հարսնացուի ծնողների միջև ձեռք բերվող պայմանավորվածության համաձայն: Նման դեպքում փեսացուն և հարսնացուն առաջին անգամ իրար էին տեսնում նշանդրերի ժամանակ: Բոլոր մազհարների ընդհանուր կարծիքով, չափահաս կինը, այրի կինը կամ ապարհարզան ստացածը նոր ամուսնության դեպքում պետք է հստակորեն հայտնի իր համաձայնությունը և ազգականներից և ոչ մեկը իրավունք չունի նրան պարտադրել, որ նա տվյալ մարդու հետ ամուսնանա իր կամքին հակառակ:

Ֆաթիհները խորհուրդ են տալիս (թեև չեն պարտադրում), որ հնարավորության դեպքում ամուսնությունը տեղի ունենա այնպիսի մարդկանց միջև, որոնք տարիքային առումով, հասարակական դիրքով, միջոցների առկայությամբ համապատասխանում են իրար: Օրինական ամուսնությունները այն կանանց հետ, որոնք նախկինում դատապարտվել են ամուսնական անհավատարմության համար, չէին թույլատրվում:

Օրինական ամուսնությունը բոլոր դեպքերում պահանջում է կնքել գրավոր պայմանագիր, որում ապագա ամուսինները պետք է հաստատեն իրենց համաձայնությունը: Պայմանագիրը պետք է կնքվի վկաների ներկայությամբ և ավելի հաճախ մոտակա մզկիթի կազմի և իմամի ներկայությամբ, ընդ որում իմամը Ղուրանից կարդում է սուրա և աղոթք: Ամուսնությունը կարող է կնքվել տանը կամ մզկիթում: Հետագա հարսանեկան արարողությունները և խնջույքը արդեն հիմնված են ոչ թե ֆիքհի վրա,

այլ տարբեր մուսուլմանական երկրների կենցաղային սովորույթների վրա:

Շարիաթը պարտավորեցնում է կնոջը հնազանդ լինել իր ամուսնուն: Մականյն ամուսնու իշխանությունը տարածվում է միայն կնոջ անձի և ոչ թե նրա ունեցվածքի վրա: Մուսուլմանական իրավունքը խստիվ իրագործում է ամուսինների ունեցվածքի տարբերակվածության սկզբունքը: Ամուսինը իրավունք չունի տնօրինելու իր կնոջ ոչ շարժական և ոչ էլ անշարժ գույքը: Ընտանիքը և տունը պահելու, ինչպես նաև երեխաներին դաստիարակելու ուղղությամբ բոլոր ծախսերը ընկած են բացառապես տղամարդու վրա:

Եթե մեկն ունի երկու, երեք, կամ չորս (օրինական) կին, ապա նրանցից յուրաքանչյուրին ամուսինը պարտավոր է տրամադրել առանձին կացարան և առհասարակ նրա համար սուղածել այսպիսի կենցաղային պայմաններ, որոնք ոչնչով չէին զիջում կնոջ հոր տան եղած պայմաններին (դա վերաբերում է ոչ միայն կացարանի պայմաններին, այլև սննդին, հագնելիքին և այլն): Կինը կարող է իր հավատարմատար մարդկանց միջոցով իր ունեցվածքի վերաբերյալ կնքել առևտրական, վարձակալական կամ այլ պայմանագրեր: Ամուսինը պարտավոր է միատեսակ ուշադրության արժանացնել իր բոլոր կանանց:

Անշուշտ նման պայմանների դեպքում բազմակնությունը հասանելի էր միայն երևելի և հարուստ մարդկանց համար: Ուստի մուսուլմանների մեծ մասը (գյուղացիները, աշխատավորները) որպես կանոն բոլոր ժամանակներում բավարարվել են մեկ կին ունենալով:

Ֆիքիով սահմանված է, որ մուսուլմանների կացարանը պետք է բաժանված լինի երկու առանձին բաժինների՝ տղամարդ-

կանց և կանանց բաժինների: Կանանց բաժնում բացի ամուսնուց, գավակներից և մերձակա ազգականներից ոչ ոք իրավունք չուներ մուտք գործել: Մակայն այդ կարգը գործնականում չէր գործում գյուղացիների և քաղաքային չքավորության համար: Հավասարապես կանանց այն պարտավորությունը, որ տանից դուրս գալուց պետք է շորով ծածկեին գլուխը, պահպանվում էր միայն քաղաքներում և երբեք չէր կիրառվում գյուղական վայրերում (դաշտերում աշխատող հողագործների) և քոչվոր կանանց շրջանում:

Ապահարգանք, ինչպես նշվել է վերևում, մուսուլմանների մոտ շատ հեշտ է: Տղամարդ ամուսինը կարող է ցանկացած ժամանակ, եթե նույնիսկ կինը ոչ մի մեղք չի գործել, նրան ապահարգան տալ, ընդ որում նրան թողնելով իր տված մահիռը, և կամ եթե այն լրիվ վճարված չէր, ամբողջապես վճարելով մնացած գումարը: Այդպիսի ապարհագանը կոչվում է «թալաք» (բառացիորեն «[կնոջը] բաց թողնել»): Որպեսզի ապահարգանը ձեռք բերի օրինական ուժ, ամուսինը երեք անգամ պետք է ասի թալաքի բանաձևը: Կենցաղում հաճախ է պատահում, որ ամուսինը բորբոքված ժամանակ կնոջը տալով ապահարգան, հետագայում զղջում է: Այդ դեպքում ֆիքհը իրավունք է տալիս նախկին ամուսիններից կրկին միանալ միայն այն պայմանով, որ կինը նախապես ամուսնանա ուրիշ մարդու հետ, վերջինս նրան տա ապահարգան: Գործնական կյանքում սովորաբար պայմանավորվում են ինչ-որ մեկի հետ (ավելի հաճախ հեռավոր ազգականի կամ ամուսնու ընկերոջ հետ), որպեսզի նա իր վրա վերցնի (երբեմն նրան գումար վճարելով) այդպիսի միջանկյալ ամուսնու պարտականությունը և հենց հաջորդ օրը ազատի կնոջը նրա հետ կեղծ ամուսնություն կնքելուց հետո: Այդպիսի միջանկյալ ամուսինը կոչվում է թույլատրող («մուխալիլ»):

Կինը կարող է դատարանի միջոցով, իր բողոքի համաձայն ստանալ ապահարգան, եթե ամուսինը նրա նկատմամբ չի կատարում իր պարտականությունները (նրա համար չի ստեղծում կենցաղի և ապրուստի բավարար պայմաններ և այլն), կամ նրա հետ չի ունենում շփումներ, և կամ եթե նա հեռացել է տանից: Այդպիսի ապահարգանը կոչվում է «ֆասխ» (բառացի խզում): Նրա հետևանքները նույնն են, ինչ որ «թալաք» տիպի ապահարգանի-նը:

Ամուսնալուծված կինը կրկին կարող է ամուսնանալ չորս ամիս 10 օր հետո: Սպասման այդ շրջանը կոչվում է «իդդա»: Այն նպատակ ունի պարզելու, թե կինը արդյոք հղի չէ իր նախկին ամուսնուց: Դա կատարվում է երեխայի հայրությունը որոշելու համար: Եթե պարզվի, որ կինը հղի է, նա չի կարող կրկին ամուսնանալ ծննդաբերությունից հետո 40 օրվանից ավելի վաղ:

Համաձայն ֆիքհի, երեխաները օրինական են համարվում, եթե ծնվել են օրինական ամուսնության մեջ գտնվող ծնողներից: Անօրինական են համարվում այն երեխաները («հարամ-զադե»), որոնք ծնվել են ծնողների անօրինական կապերի շնորհիվ:

Երեխաներին պահելը և նրանց դաստիարակությունը հոր պարտականությունն է, թեև աղջիկները մինչև ամուսնանալը, իսկ տղաները մինչև նրանց թլպատումը մնում են մոր հսկողության տակ՝ կանանց հարկաբաժնում: Ծնողների ապահարգանի դեպքում փոքրահասակ երեխաները (տղաները մինչև յոթ տարեկան, աղջիկները մինչև հասունության հասնելը) մնում են մոր մոտ: Այնուհետև նրանք, հանաֆիական իրավունքի համաձայն, պետք է վերադառնան հոր մոտ (եթե նա կամավոր չի համաձայնվի նրանց թողնելու մոր մոտ), իսկ ըստ շաֆիիական իրավունքի, հասունության հասած երեխաները կարող են իրենք ընտրել, թե ցանկա-

նում են ապրել հո՞ր, թե մոր հետ: Բոլոր դեպքերում մյուս ծնողն իրավունք ունի տեսակցելու երեխաներին:

Ժառանգության իրավունքը ըստ ֆիքսի աչքի է ընկնում իր բարդությամբ ու խճճվածությամբ: Տղաները աղջիկների համեմատ ստանում են կրկնակի բաժին: Եթե հանգուցյալն ունեցել է մի քանի կին, ապա նրանք բոլորը միասին ստանում են ժառանգության այն մասը, որը կարող էր հասնել միակ կնոջը:

Վաշխառությունը իսլամի մեջ դիտվում է որպես կաշառակերության և անաշխատ եկամտի նման մի բան և դատապարտվում է Ղուրանի կողմից: Ֆաքիհները անօրինական են ճանաչում վաշխառության («ոհբա») հետ կապված պարտավորությունները: Արգելված է նաև այն ամենը, ինչ կապված է խաբեության, խարդախության և սպեկուլյացիայի հետ: Գործնական կյանքում, սակայն, նմանատիպ արգելքները և հատկապես վաշխառությունը միշտ շրջանցվել են տարբեր հնարքների օգնությամբ:

Ինչպես նշվել է վերևում, գիմմի էին համարվում այն այլադավանները և նրանց կրոնական համայնքները, որոնք մուսուլմանների կողմից իրենց երկրները նվաճելու ժամանակ պարտավորվել էին ենթարկվել մուսուլմանական պետությանը և վճարել այլադավանների համար սահմանված հարկերը՝ շնչահարկ (զլխահարկ) «շիզյա», ինչպես նաև հողային հարկ՝ «խարաջ»: Զիմմիների այդ կարգավիճակը իրավական առումով կարգավորելու համար մուսուլմանական պետությունը նրանց հետ կնքում է պայմանագիր («աբդ ազ-գիմմա»), որը բառացի նշանակում է «պայմանագիր «պաշտպանության» կամ «հովանավորության» մասին: Նման պայմանագրի հիման վրա գիմմիները ճանաչվում են որպես մարդիկ, որոնք գտնվում են մուսուլմանական պետության պաշտպանության ներքո: Դա նրանց թույլ է տալիս դավանել

իրենց հավատքը և կատարել իրենց կրոնական կարգն ու ծեսերը (ի դեպ, որոշ սահմանափակումներով) և երաշխավորում է նրանց անձի ազատությունը և ունեցվածքի անվտանգությունը:

Համաձայն ֆիքհի, զիմմիները իրենցից ներկայացնում են փակ համայնքներ, որոնց շփումներն ու կապերը մուսուլմանների հետ կրում են սահմանափակ բնույթ: Ջիմմիների համայնքները օգտվում էին որոշակի ինքնավարությունից իրենց կրոնական օրենքների հիման վրա և կառավարվում էին իրենց հոգևոր առաջնորդների կողմից. քրիստոնյաները՝ տեղական եպիսկոպոսի («ուքուֆ») կամ միտրոպոլիտ («մաթրան»), պատրիարքի («բատրիկ»), հրեաները՝ տեղի ռաբբիի («խաբիր»), գրադաշտականները՝ մոբեդի կողմից:

Ջիմմիների համայնքի այդ հոգևոր առաջնորդները ներկայացնում էին իրենց համայնքների (կամ եկեղեցիների) շահերը մուսուլմանական իշխանությունների հանդեպ, ունեին դատի և դատաստանի իրավունք իրենց համայնքների անդամների նկատմամբ, ինչպես նաև իրենց համայնքի դպրոցների, կրթական հաստատությունների և այլն նկատմամբ հսկողության իրավունք: Նրանք իրավասու էին նաև պատժի ենթարկել հերետիկոսներին և իրենց կրոնից հավատտուրացների նկատմամբ (եթե իհարկե դրանք այն մարդիկ չէին, որոնք հրաժարվելով իրենց դավանանքից ցանկանում էին ընդունել իսլամը): Նրանք ունեին որոշակի անձնական բնույթի արտոնություններ: Դատի ու դատաստանի իրավունք և այլն:

Հոգևոր անձանց՝ քրիստոնյաների մոտ եպիսկոպոսներին, հրեաների մոտ ռաբբիներին իրավունքներ փոխանցելը բխում էր այն տեսությունից, համաձայն որի շարիաթը միայն մուսուլմանների օրենքն էր, հետևաբար զիմմիները պետք է դուրսվեին իրենց

կրոնների օրենքների համաձայն: Շնորհիվ դրա, միջնադարում քրիստոնյա եպիսկոպոսները (ինչպես և ռաբբիները) արաբական խալիֆայությունում օգտվում էին այնպիսի վարչական-դատական իրավունքներից, ինչպիսիք նրանք չունեին Բյուզանդիայում և այլ քրիստոնյա պետություններում:

Եթե մահմեդականի և քրիստոնյայի, կամ մահմեդականի ու հուդայականի միջև ծագում էր վեճ, ապա նրանք պետք է դատվեին մուսուլմանական կազմի մոտ և ըստ մահմեդական իրավունքի:

Մուսուլմանական պետության հետ զիմմիների կնքած պայմանագիրը չեղյալ էր համարվում այն ժամանակ, եթե զիմմին հրապարակավ, մուսուլման-վկաների ներկայությամբ, վիրավորական արտահայտություններ թույլ տար Մուհամմադի և իսլամական կրոնի վերաբերյալ: Բացի այդ, զիմմիների կողմից պայմանագիրը խախտված էր համարվում երեք դեպքում. 1. ջիզյան և խարաջը չմուծելու դեպքում, 2. եթե զիմմին հարվածի մուսուլմանին, 3. եթե զիմմին ամուսնանա կամ կապի մեջ մտնի մահմեդական կնոջ հետ: Նման դեպքերում զիմմին կարող էր մահվան դատապարտվել: Զիմմիների զանգվածային հրաժարումը խարաջը մուծելուց կամ իշխանություններին հնազանդվելուց դիտվում էր որպես պայմանագրի հավաքական խախտում: Այդ դեպքում նրանց դեմ ուղարկվում էին զորքեր կամ կամավոր-դազիներ («հավատի համար մարտիկներ» «անհավատների դեմ «սրբազան պատերազմ» (ջիհադ) մղելու համար:

Իսլամի առաջին երկու դարերի ընթացքում զիմմիների համար իրավական սահմանափակումները մեծ չէին: Սակայն հետագայում հայտնվեցին բազմաթիվ մեծ ու փոքր սահմանափակումներ:

Զիմմինները, բացի ջիզյայի և խարաջի մուծումից պարտավոր էին իրենց տանը ընդունել ճանապարհորդող մուսուլմաններին, ամեն անգամ երեք օրով, նրանց տրամադրելով կացարան, սնունդ և կեր ձիերի համար: Զիմմինները գենք կրելու իրավունք չունեին, շարիաթական հոգևոր դատարաններում իրավունք չունեին հանդես գալու որպես վկաներ: Տեսականորեն նրանք չպետք է լինեին հողի սեփականատերեր, այլ կարող էին լինել միայն այն օգտագործողներ: Զիմմինները չէին կարող դառնալ արհեստավորական համքարությունների անդամ: Նրանք չէին կարող մտնել որոշ (բայց ոչ բոլոր) առևտրական ընկերությունների մեջ:

Զիմմինները պետք է իրենց զգեստների վրա կրեին տարբերանշաններ: Աղբյուրների վկայությամբ, օրինակ, XI դարից սկսած Իրանում զիմմինները կրում էին հատուկ կաշվե գոտի՝ գուննար, իսկ հրեաները իրենց զգեստների վրա պարտադիր կարգով պետք է կրեին երկու կարկատան՝ կրծքի և մեջքի վրա, որոնք գույնով տարբերվելու էին զգեստից: Մուսուլմանների հետ հանդիպելու դեպքում զիմմինները պետք է իջնեին ջորուց կամ ավանակից և ճանապարհը զիջեին մահմեդականին: Զիմմինների ընտանեկան կյանքը պետք է լիներ անաղմուկ և համեստ, նրանց տները չպետք է լինեին մուսուլմանների տներից բարձր և հարուստ:

Ղուրանը հրահանգում է, որ զիմմինները շնչահարկը վճարեն «իրենց ձեռքով, որպեսզի նվաստանան», շեշտելու համար իրենց հպատակությունը մուսուլմաններին: Զիմմինները, լինեին քրիստոնյա թե հրեա, պետք է ներկայանային դիվան և անձամբ, և ոչ թե երրորդ անձի միջոցով, էմիրին, այսինքն դիվանի պետին, վճարեին զիջիեի գումարը. դրանից հետո էմիրը բռնուցքով հարվածում էր նրա վզակոթին, ասելով. «Վճարիր հարկը, ով միաս-

նական աստծո թշնամի», որից հետո դիվանի ծառայողը հապշտապ պետք է վոնդեր զիմմիին: Սակայն նման կարգը գործնականում կիրառվում էր ոչ հաճախակի: Իրանում այդպիսի պրակտիկա ընդհանրապես չի եղել:

Մահմեդական աշխարհը իսլամի ծագման ժամանակաշրջանից (VII դար) ընդհուպ մինչև XIX դարի վերջը, ըստ էության շարիաթից բացի չի ունեցել այլ օրենսդրական համակարգեր:

Դասական բնույթի մահմեդական պետության մեջ կրոնական (այսինքն իսլամական) իշխանությունը և պետական իշխանությունը միմյանցից անջատված չեն: Այդ պատճառով շարիաթում չի քննարկվում նրանց ինքնուրույն գոյության հարցը: Առհասարակ իսլամի մեջ ոչ մի տեղ չկա աշխարհիկ և հոգևոր ֆունկցիաների գործառույթների հստակ բաժանում: Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունը, ինչպես նաև կրոնը և պետությունը անբաժան են միմյանցից: Իսլամի նորմերի համաձայն, այն իշխանությունը, որը օրինականացված չէ շարիաթով, համարվում է օրենքից դուրս: Իրանի Իսլամական հանրապետությունում շարիաթն ընկած է պետական օրենսդրության հիմքում: Այդ նույնը նաև Սաուդյան Արաբիայում է:

Իսլամական դոգմատիկական օրենսդրության միակ աղբյուր է ճանաչում աստվածային կամքը: Այսինքն օրենքներ ընդունելու իրավունքը բացառապես պատկանում է Ալլահին: Հակառակ դեպքում եթե օրենքն ընդունված է մարդու կողմից, մարդը հավասարեցվում է Ալլահին, իսկ դա իսլամական օրենքներով հանդիսանում է «շիրք» (մեղքերից վատագույնը):

Պետք է նշել, որ մահմեդականները վաղուց անտի ստիպված էին հրաժարվել իդեալական օրենսդրության (ֆիքհի) բոլոր պահանջները պահպանելուց: Նրա բազմաթիվ դրույթներ արագ

հնանում էին: Բացի այդ, տեղական կառավարիչների կամքով ֆիքիը հաճախ փոխարինվում էր տեղական աշխարհիկ իրավունքով: Վերջապես իր դիրքերը հաճախ էր պահպանում սովորութական իրավունքը (ադաթ, ուրֆ):

Քանի որ իսլամը չի ունեցել ոչ մի պաշտոնական օրենսդրական մարմին օրենքներ սահմանելու համար, ուստի իրավունքը զարգանում էր ինքն իրեն և քաղաքացիական իրավագիտությունը գոյություն ուներ կրոնական իրավունքի կողքին:

Մահմեդական այն երկրներում, որոնք կառավարվում էին եվրոպացիների կողմից անխուսափելիորեն հարց էր առաջանում, օգտագործել տեղակա՞ն թե եվրոպական օրենքները: Շատ հաճախ եվրոպացիները ուժի մեջ էին թողնում տեղական օրենքները, դրանք իրենց շահերի տեսակետից համարելով ավելի նպատակահարմար:

* * *

Իսլամական իրավունքը ճանաչում է «անհավատներ» (արաբ. քաֆիր, հոգն. քաֆիրան կամ քուֆֆար) հասկացության տարբեր տեսակներ (կատեգորիաներ): Ինչպես նշվել է վերևում, օրինակ, մուսուլմանական օրենսդիրները առավել ներողամտորեն էին վերաբերվում «Գրքի մարդկանց» նկատմամբ: Այդպիսի «անհավատները» մուսուլմանական պետություններում կազմում էին հպատակների առանձին կատեգորիա (զիմմիներ):

Իբրև կրոնական համայնք (ումմա) արաբներն իրենց համարում էին «ուղղադավան», իսկ մյուս ժողովուրդներին, որոնք չէին դավանում իսլամը «անհավատ»: Այլ կերպ ասած, մահմեդականներից դուրս ամբողջ մարդկությունը, առանց բացառության քյաֆիր է (այստեղից է գոյացել «գյավուր»՝ անհավատ անվանումը), որը նշանակում է նաև անասուված:

Հայտնի իրողություն է, որ արաբական նվաճումների շրջանում որպես կանոն արաբները նվաճված երկրների այլադավան բնակչության նկատմամբ վարում էին կրոնական հանդուրժողական քաղաքականություն: Գիտնականները դա նախ առաջ բացատրում են նրանով, որ VII դարում արաբները գտնվում էին զարգացման մի այնպիսի մակարդակի վրա, որ կրոնական բացառիկության զգացումը դեռ խորթ էր նրանց համար: Կրոնական հանդուրժողականությունը պարունակում էր նաև քաղաքական նպատակահարմարության ենթատեքստ: Բանը նրանում է, որ արաբների կողմից նվաճված մի շարք երկրներում այն ժամանակներում քրիստոնյաները կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը: Դա ստիպում էր արաբական պետությանը նրանց նկատմամբ վարել կրոնական հանդուրժողականության քաղաքականություն, որպեսզի զիմմի հպատակները համակերպվեն խալիֆայության տիրապետության հետ և կանոնավոր կերպով վճարեն իրենց համար սահմանված հարկերն ու տուրքերը:

Օգտապաշտական քաղաքական նկատառումները ստիպեցին խալիֆայությանը զիմմիների իրավունքները տարածել նաև զրադաշտականների վրա, թեև ըստ Ղուրանի հրահանգների թույլատրվում է հանդուրժողականություն միայն քրիստոնյաների, հրեաների և սաբիյացիների նկատմամբ:

Սակայն ավելի ուշ աստիճանաբար արաբների կրոնական հանդուրժողականությունը սկսեց իր տեղը զիջել նրանց կրոնական բացառիկության զգացմանը: Խալիֆ Հարուն-ար-Ռաշիդի (կառավարել է 786-809 թթ.) ժամանակներից սկսած ծայր առանց այլադավանների հալածանքները: Հիշյալ խալիֆը հրամայեց քանդել ու ավերել Բյուզանդիայի հետ սահմանակից շրջանների քրիստոնեական եկեղեցիները և իրավական սահմանափակում-

ներ մտցրեց ինչպես քրիստոնյաների, այնպես էլ հրեաների ու գրադաշտականների համար:

Զիմմիների համար իրավական սահմանափակումները էլ ավելի ուժեղացվեցին խալիֆ Մութավաքքիլի ժամանակ (կառավարել է 847-861 թթ.): Նա արգելեց զիմմիներին ընդունել պետական ծառայության, նրանց զավակներին թույլ չտվեց սովորել մուսուլմանական դպրոցներում, ավելացրեց գլխահարկը՝ ջիզիեյի չափը, զիմմիներին ստիպեց իրենց զգեստների վրա կրել տարբերանշաններ, նրանց տների դռների մոտ դնել սատանայի պատկերներ, հարկադրեց նրանց նստել միայն ջորի կամ ավանակ և ոչ թե ձի, քանդեց ու ավերեց այն եկեղեցիներն ու սինագոգները, որոնք կառուցվել էին արաբական նվաճումներից հետո:

Մուսուլմանական զանգվածների շրջանում մոլեռանդությունը ցայտուն կերպով սկսեց դրսևորվել X դարի սկզբներից սկսած: X դարում տեղի ունեցան քրիստոնյաների ջարդեր (Սիրիայում և Եգիպտոսում) և գրադաշտականների ջարդեր Իրանում: Իր դաժանությամբ աննախադեպ հալածանքներ քրիստոնյաների և հուդայականների նկատմամբ սանձազերծվեցին Եգիպտոսում և Սիրիայում խալիֆ ալ-Հաքիմի (կառավարել է 996-1021 թթ.) ժամանակ: Նման հալածանքները Եգիպտոսում բազմիցս կրկնվեցին XIV դարում: Հրեական ջարդերի ալիքը տարածվեց նաև Իրանում և Իրաքում: Հատկապես հայտնի են 1289 թ. ահավոր ջարդը Բաղդադում, ինչպես նաև Իրանում տեղի ունեցած 1295 և 1297 թթ. ջարդերը:

Մոնղոլական նվաճումներից հետո Իրան ներթափանցած բուդդայականությունը մահմեդականների կողմից արգելվեց:

Զիմմիների դրությունը մուսուլմանական պետություններում տարբեր ժամանակաշրջաններում փոխվում էր մերթ դեպի

լավը, մերթ դեպի վատը՝ առավելապես կախված տնտեսական և քաղաքական պատճառներից:

Միջնադարում լայն թափով ծավալվում էին նաև մուսուլմանական աղանդավորների կամ հերետիկոսների նկատմամբ հալածանքները: Պատահում էին դեպքեր, որ հերետիկոս հռչակվածներին, աստվածուրացներին, ազատամիտ փիլիսոփաներին այրում էին խարույկների վրա: Այնուամենայնիվ այդ հալածանքները չէին կրում այնպիսի հետևողական ու համառ բնույթ, ինչպես օրինակ «հեթանոսների» և այլադավանների հետապնդումները Իսպանիայում և Պորտուգալիայում ինկվիզիցիայի ժամանակներում (XV դարի վերջին և XVI դարում):

ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ԶԱՆԱԶԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ: ԿԻՆԸ ԻՍԼԱՄԻ ՄԵՁ

Ինչպես հուդայականների, այնպես էլ մահմեդական տարբեր ժողովուրդների մոտ գոյություն ունի տղաների թլպատման ծեսը (արաբերեն հիթան, թուրքերեն սյուննաթ): Իսլամի բոլոր հանձնարարականներից համայն աշխարհի մահմեդականները, որոնք նույնիսկ հոգու խորքում հավատացյալներ չեն, խստիվ և պարտադիր կարգով կատարում են այդ ծեսը: Թլպատումը խոզի մսի և ալկոհոլի արգելքի հետ միաժամանակ համարյա դարձել է իսլամին պատկանելու միակ չափանիշը:

Թլպատման ծագումը գնում է մինչև խորը հնություն, մինչև նախնադարյան համայնական հասարակություն, երբ այն նշանավորում էր պատանու անցումը դեպի տոհմի ավագ տարիքային խումբը: Նման տանջալից ծեսերը (թլպատումը, ատամները ջարդելը) և այլ կարգի մարմնական վնասվածքներ հասցնելը, որոնք կապված էին պատանիների արիության փորձարկման հետ, գոյություն է ունեցել ոչ միայն հին արաբների, այլև աֆրիկացիների, ավստրալիացիների և այլ ժողովուրդների մոտ նրանց նախնադարյան զարգացման շրջանում:

Իսլամի, ինչպես և հուդայականության մեջ, թլպատման ծեսը ավելի ուշ ժամանակներում ստացել է նոր մեկնաբանություն. այն հանդիսանում է կրոնական պատկանելության արտաքին հատկանիշ և դրանով իսկ ծառայում է մուսուլմաններին այլ դավանանքներից առանձնացնելու նպատակներին, հավատացյալ-

ներին ներշնչում է մուսուլմանական բացառիկության մոլեռանդ գաղսափարներ և այլն:

Իսլամի մեջ նրա հետևորդների համար սահմանված են մի շարք արգելքներ, որոնցից առաջին հերթին պետք է հիշատակել սննդամթերքների մի քանի տեսակների օգտագործման արգելքը, որոնցից առաջին հերթին հիշատակելի է գինու և խոզի մսի արգելքը: Արգելված է նաև որպես սնունդ գիշատիչ թռչունների, սատված կամ խեղդված կենդանու, ոչ շարիաթական կանոններով մորթված կենդանու մսի, ինչպես նաև արյան օգտագործումը: Առհասարակ իսլամի մեջ գոյություն ունի «արգելված» («հարամ») և «թույլատրված» («հալալ») հասկացությունները: Ղուրանում նշվում է. «Ձեզ համար պիղծ լինի դիակը եւ արիւնը և խոզի միսը, եւ ինչ որ մորթւելիս Ալլահի անունից ջոկ անուն է հիշւել, եւ խեղդւածը, եւ վար ինկածը եւ եղջուրահարւածը եւ գազանից պատառածը» (5:4):

Հադիսներից մեկի մեջ ասվում է. «Գինին՝ դա մեղքի աղբյուր է: Նա, ով խմել է գինի, կորցնում է իր բանականությունը: Նա չի ճանաչում աստծուն, կամ որևէ մեկի իրավունքը, ոչ որի չի հարգում, նույնիսկ իր հարազատներին ու մերձավորներին, հեշտությամբ կատարում է վատ արարքներ: Հավատի ու բարեպաշտության ոգին լքում է նրան, զարշեփության ու արատավորության ոգին բնակություն են հաստատում նրա մեջ: Նրան անիծում ու դատապարտում են աստված, հրեշտակները, մարգարեները և ուղղադավանները: Քառասուն օր նրա աղոթքները չեն լսվելու: Ահեղ դատաստանի օրը նրա դեմքը կլինի սևացած, լեզուն բերանից կախված, թուրք հոսելու է նրա կրծքի վրա»:

Իսկ Ղուրանում ասվում է. «Գինին պիղծ է, սատանայի գործ է» (5:92):

Իսլամի մեջ գոյություն ունեն նաև «կիսաարգելքներ» որպես սնունդ մի շարք կենդանիների միսը օգտագործելու հարցում: Այսպես, շարիաթը պարսավում, բայց չի արգելում ուտել ձիու, ջորու և ավանակի միս:

Ուղղադավան սուննիական իսլամը արգելում է աստծո, մարդկանց և կենդանի արարածների պատկերումը: Դա դիտվում է որպես կոապաշտություն: Այդ իսկ պատճառով մզկիթներում մարդկային կերպարանքով նկարներ գոյություն չունեն: Դրա փոխարեն լայնորեն կիրառվում է պատերի, այվանների, մինբարի և միհրաբի լայն զարդանկարումները: Քանի որ իսլամի մեջ արգելված է դիմանկարչությունը, ուստի իսլամական երկրներում զարգացում է ապրել միայն դրվագավորությունը (օրնամենտիկա) և գեղագրությունը: Գեղանկարչությունը որպես այդպիսին գոյություն է ունեցել միայն մանրանկարչության ձևով: Իսլամի մեջ արգելված է նաև տիկնիկներ պատրաստելը:

Խստիվ արգելված է արձանագործությունը: Ամենուրեք, որտեղ որ լինում էին մուսուլմանական նվաճողները, նրանք ջարդում ու ոչնչացնում էին արձանները, աստվածությունների պատկերներով կերտված արձանները և այլն: Այդ բոլորը նրանց կողմից ընկալվում էր որպես կոապաշտական ատրիբուտներ, որոնց դեմ ժամանակին անխնա պայքար էր մղում Մուհամմադ մարգարեն:

Մուսուլմանական աստվածաբանները արդարացնում էին մարդու և այլ արարածների պատկերման արգելքը նրանով, որ միայն Ալլահը կարող է արարել էակներ: Ընդ որում նրանք վկայակոչում էին Դուրանի այն այաթը, որտեղ ասվում է. «Աստվածն է, որ ձեզ ձեւակերպում է արգանդներումն ինչպես որ կամենում է» (3:5): Իսկ նա, ով կերտում է արձաններ կամ պատկերում է

մարդկանց, այն մյուս աշխարհում տիրոջ կողմից հարցման է ենթարկվելու. «քո ստեղծածների հոգիները ո՞ր են»: Եվ այն անձը, որը կփորձի Արարչի իրավունքները խլել, կենթարկվի դժոխքի հավերժ տանջանքներին»:

Ճիշտ է, ներկայումս իսլամի այդ արգելքը չի պահպանվում, սակայն մահմեդական երկրներում դիմանկարչության, արձանագործության, քանդակագործության, ժանրային գեղանկարչության հետ մնալը նշված բնագավառներում եվրոպական արվեստի նվաճումներից պայմանավորված է հենց իսլամի արգելքով:

Բարոյականության մուսուլմանական վարքականոնը հիմնականում իր մեջ ընդգրկում է այն բարոյական նորմերն ու հասկացությունները, որոնք հայտնի են բոլոր ժողովուրդներին: Նրանց հիմնական մասը փոխառված է համամարդկային բարոյականության հարուստ զինանոցից: Օրինակ, այնպիսի պատվիրաններ, ինչպիսիք են «մի սպանիր», «սուտ մի խոսիր», «սիրիր մերձավորիդ», «հարգիր ծնողներիդ», «մարդուն դժբախտության մեջ մի թողնիր» և այլն թեև իսլամի քարոզիչների կողմից ներկայացվում են իբրև տիպիկ մուսուլմանական և Ալլահի կողմից սահմանված, սակայն իրականում ունեն երկրային ծագում և կյանքի են կոչվել մարդկանց երկրային պահանջումների հետևանքով:

Այն պատվիրաններից, որոնք մտել են իսլամի բարոյական կոդեքսի մեջ, առկա են նաև գուտ մուսուլմանական բնույթի պատվիրաններ. «եղիր աստվածավախ», «մի մոռացիր ահեղ դատաստանի օրվա մասին», «երկրպագիր Ալլահին, նրա հրեշտակներին և մարգարեին», «վախեցիր մեղքից», «աղոթիր», «աղոթքը և ծումը լավագույնն են բոլոր առաքինություններից», «գսպիր գոռոգությունը, եղիր հեզ», «հնազանդվիր իշխանություններին և այս աշխարհի ուժեղներին, քանի որ նրանք աստվածատուր են»:

Կրոնի դոգմաների պահպանումը հռչակվում է որպես մահ-մեղականի բարոյական պարտականություն: Այսպիսով, մուսուլմանական բարոյականության ողջ համակարգը ծառայում է մարդկանց մոտ ձևավորելու համար կրոնական աշխարհայացք:

Իսլամական բարոյական նորմերի յուրաքանչյուր խախտում ենթակա է պատժի: Այսպես, ոգելից խմիչք օգտագործելու համար շարիաթը սահմանում է մտրակի քառասուն հարվածներ: Իսլամի ծեսերի և դոգմաների խախտումը ևս համարվում է անբարոյական արարք և խստիվ պատժվում է: Մի շարք իսլամական երկրներում, որտեղ կրոնը պետական ու հասարակական կյանքում ունի կարևոր դիրքեր, օրինակ, Սաուդյան Արաբիայում, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում, Պակիստանում, Աֆղանստանում և այլն, մահմեդական բարոյականության նորմերի պահպանումը վերահսկվում է ոչ միայն հասարակական կարծիքի կողմից, այլև այսպես կոչված «բարքերի ոստիկանության» և առհասարակ ոստիկանական մարմինների կողմից: Ռամադան ամսին կարգի պահպանները ռեյդեր են կազմակերպում սրճարաններում, ռեստորաններում, կինոթատրոններում և հասարակական այլ վայրերում: Բոլոր նրանց, ովքեր խախտել են ծոմապահությունը, բերման են ենթարկվում ոստիկանական բաժանմունքներ:

Մուսուլմանական պատկերացումների համաձայն, բարձրագույն բարոյական նպատակը դա աստծո սերն ու ողորմածությունը ձեռք բերելն է: Ոչ ոք իրավունք չունի պրպտելու, թե ինչու ոմանց նկատմամբ աստված բարեհոգի է, առատաձեռն, իսկ մյուսների նկատմամբ ոչ: Ալլահը պետք է սիրելի լինի իր հավատարիմ հպատակների համար և՛ նրա «զայրույթի և՛ գթառատության» ժամանակ:

Աստծո նկատմամբ մոլեգին սիրով տարված մուսուլմաններին ասում են, որ մարդը պետք է անխռով երջանկություն զգա Ալլահի ցանկացած որոշման ժամանակ. «Դժբախտությունը պետք է ուրախացնի մարդուն ճիշտ այնպես, ինչպես և երջանկությունը, քանի որ մահկանացուն չգիտի դրանցից որն ինչ է, աստծո գործն է այդ մասին դատել»:

Հավատացյալների համոզմամբ, աստվածային պատիժը, որի տակ հասկացվում է ամեն մի անհաջողությունը և դժբախտությունը, մարդու գլխին է թափվում անսպասելիորեն և երբեք հնարավոր չէ իմանալ Ալլահի գայրության իսկական պատճառը: Չարիքը, անբարո արարքները, որոնք մթազնում են հասարակության կյանքը, իսլամը, ինչպես և առհասարակ մյուս կրոնները, բացառապես վերագրում են մարդկանց բարոյապես անկատար լինելուն:

Գովելի և աստվածահաճո գործ է համարվում, երբ մահմեդական համայնքի անդամները ներում են միմյանց հասցված վիրավորանքը:

Իսլամի մեջ սեռերի փոխհարաբերության հարցում խոշոր ազդեցություն են ունեցել նահապետական տոհմական կարգերից եկած հասկացությունները: Իսլամը կնոջը դիտում է որպես հնազանդ արարած, որին Ալլահը ստեղծել է տղամարդուն հաճույքներ պատճառելու համար: Ղուրանում ասվում է. «Ձեր կնիկները արտ են ձեզ համար, ուրեմն մտե՛ք ձեր արտը որ կողմից որ ուզում եք» (2:112): Իսլամը տղամարդուն և կնոջը դնում է անհավասար վիճակի մեջ (4:38), տղամարդուն դասելով կնոջից բարձր: Ըստ Ղուրանի, կինը՝ Եվան, արարվել է Ադամի մարմնից նրան հաճույք պատճառելու համար, և արժանիքով ցածր է նրանից:

Սակայն դրա հետ միաժամանակ Ղուրանում ընդունվում է կնոջ մարդկային և քաղաքացիական իրավունքները: Առհասարակ Ղուրանում կան բազմաթիվ հիշատակումներ կանանց մասին: Նրանց է նվիրված մի ամբողջ սուրա, որը կոչվում է «Կանայք»: Այն բաղկացած է 175 այաթներից:

Մուհամմադ մարգարեին են վերագրվում կանանց մասին հետևյալ ասույթները. «կանայք հարազատ քույրեր են տղամարդկանց համար», «աշխարհը վայելք է, իսկ նրա լավագույն վայելքը բարեպաշտ կինն է»: «Ադամի որդին երեք երջանկություն ունի, դրանք են՝ բարեպաշտ կինը, լավ տունը և լավ հեծյալ կենդանին»:

Երկու կանանց Ղուրանը համարում է կատարելություն. նրանցից մեկը եգիպտական փարավոնի կին Ազիյան է, մյուսը՝ Հիսուսի մայր Մարիան (Մարիամը): Հետագայում իսլամը այդ սրբազան համարվող կանանց թվին ավելացրել է նաև մարգարեի առաջին կնոջը՝ Խադիջային, «ուղղադավանների մայր» հորջորջված Այիշային և մարգարեի դուստր ու Ալի իբն Թալիբի կնոջը՝ Ֆաթիմային: Էլ ավելի ուշ սրբերի դասին են դասվել նաև մի շարք այլ կանայք, օրինակ, շիաների ութերորդ իմամ Ալի Ռիզայի քույրը, որի Մաշհադ քաղաքում գտնվող դամբարանը հանդիսանում է ուխտատեղի:

Իսլամը դատապարտել ու ոչնչացրել է մինչիսլամական Արաբիայում ջահիլիայի շրջանում գոյություն ունեցած բարբարոսական սովորույթը, երբ նորածին աղջիկներին համարելով «ավելորդ բերան», սպանում էին, կենդանի-կենդանի թաղում, կամ գոհ մատուցում իրենց կուռքերին: Ղուրանը հավանություն չի տալիս նաև այն բանին, որ ծնողների համար դուստր ծնվելիս սովորաբար նրանք դրսևորում են դժգոհություն (16:60): Այն արգելում է նաև երեխաների սպանությունը աղքատության վախի պատճառով (17:39):

ԻՍԼԱՄԻ ՄԵՋ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄՆԵՐ: ՏԱՐԲԵՐ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԻ, ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՂԱՆԴՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մարդկության պատմության մեջ գոյություն ունեցած բոլոր կրոնները, այդ թվում նաև իսլամը, անշուշտ, չէր կարող քարացած ու անփոփոխ մնալ: Քանի դեռ իսլամի մարգարեն՝ Մուհամմադը կենդանի էր, պատմությունը չի արձանագրել որևէ լուրջ փորձ նորաստեղծ կրոնի մեջ նորամուծություններ մտցնելու ուղղությամբ: Սակայն նրա մահվանից անմիջապես հետո դրսևորվեցին կրոնական պառակտման առաջին նշանները, որոնց սերմացանները հանդիսացան Արաբիայի տարբեր վայրերում հայտնված կեղծ մարգարեները: Ծնունդ առան նաև խոռվահույզ շարժումներ, որոնց հիմքում ընկած էին խորը տարաձայնությունները գերագույն իշխանության էության վերաբերյալ: Այդ բոլորի հետևանքով իսլամը դադարեց միատարր հոսանք լինելուց և աստիճանաբար ձևավորվեց մուսուլմանական հերձվածողականությունն ու աղանդավորությունը: Նման շարժումներից առաջինը խարիջիականությունն է կամ խարիջիզմը, որի ծագման դրդապատճառներին անդրադարձել ենք վերևում:

ԽԱՐԻՋԻՆԵՐ ԵՎ ԽԱՐԻՋԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Խարիջիների հերձվածը կամ աղանդը իսլամի պատմության մեջ առաջին աղանդն էր: Նրանց գաղափարախոսությունը իր գլխավոր գծերով ձևավորվել է VII դարի վերջին: Ինչպես նշվել է

վերևում, դժգոհ և հիասթափված լինելով Ալիից, որը բանակցությունների մեջ մտավ Մուավիայի հետ «դրսևորելով թուլություն», մահմեդականների մի մասը, որը նախկինում պաշտպանում էր Ալիին հեռացավ նրանից, որի պատճառով էլ նրանք կոչվեցին «խարիջիներ» («դուրս եկածներ», «խտորվածներ», «շեղվածներ»): Նրանց կարգախոսն էր «չկա այլ վճիռ Ալլահի վճռից բացի»: Սրանից բխում էր երկու կարևոր կանխադրույթ. առաջին՝ մահմեդականներին կարող է ղեկավարել միայն մեծ կամքի տեր և բարեպաշտությամբ օժտված մարդը և երկրորդ՝ մահվան մեղք կատարած մարդը պետք է վտարվի իսլամական համայնքից՝ ուսմայից որպես անհավատ: Այսպիսով խարիջիները խորությամբ էին ընկալել Ղուրանի մեջ արծարծվող այն սկզբունքը, ըստ որի իսլամական համայնքում մարդու դիրքը որոշող միակ չափանիշը պետք է հանդիսանա բարեպաշտությունը: Նրանք անհատի և պետության բարոյականությունը համարում էին միասնական: Ուսմայի կառավարումը պետք է պատկանի լավագույններին. հասարակության մեջ մարդու դիրքը որոշվում է նրա վարքագծով. ամեն ինչին անտարբեր զանգվածները հեթանոսներից ավելի լավը չեն. խարիջիների ուսմունքի ընդունումից հրաժարումը պետք է հանգեցնի տվյալ անձի վտարմանը համայնքից. այդ հրաժարումը իրավունք է տալիս (արդարացնում է) տվյալ մարդու սպանությունը: Մարդու ծագումը ոչ մի դեր չի խաղում:

Քիչ ավելի ուշ խարիջիները հրապարակեցին իսլամի մեջ արաբների և ոչ արաբների բարոյական և հետևաբար, քաղաքական իրավահավասարության իրենց սկզբունքը: Դրա հետևանքով նրանց շարքերը համալրվեցին մեծ թվով ոչ արաբներով, որոնք օգտվելով դրանից, առաջ քաշեցին իրենց սեփական պահանջները: Այսպիսով, խարիջիների ուսմունքի հիմնական դրույթը բոլոր

մահմեդականների իրավահավասարության ճանաչումն էր: Իսլամական համայնքի ներսում ևս պետք է լինի կատարյալ հավասարություն:

Նվաճված վայրերի հողերը պետք է պատկանեն իսլամական համայնքին (կամ որ միևնույնն է պետությանը): Սակայն նվաճված երկրներում «ուղղադավանները» պետք է տիրապետող լինեն «զիմիների» նկատմամբ և առհասարակ բոլոր նրանց նկատմամբ, ովքեր պարտավոր են վճարել գլխահարկ (ջիզիե) և հողային հարկ (խարաջ):

Խարիջիները բացարձակացնում էին խալիֆի ընտրության սկզբունքը: Առհասարակ նրանց ուսմունքը խալիֆայության-իմամության վերաբերյալ կտրուկ կերպով տարբերվում է ինչպես ուղղադավան (սուննիական), այնպես էլ շիական իսլամից: Խարիջիները գտնում էին, որ իմամ-խալիֆը, այսինքն կրոնական համայնքի-պետության հոգևոր և քաղաքական ղեկավարը պետք է լինի ընտրովի, ընդ որում ընտրություններին մասնակցելու իրավունք պետք է ունենան բոլոր հավատացյալները, անկախ իրենց ծագումից: Իմամ-խալիֆի պաշտոնում կարող է ընտրվել ոչ միայն կուրայշ տոհմի ներկայացուցիչը, ինչպես գտնում էին սուննիները, այլ ցանկացած ոք, նույնիսկ սևամորթ ստրուկը, եթե նա արժանի է դրան: Իմամ-խալիֆի կոչմանը խարիջիները չէին վերագրում և ոչ մի սրբազան նշանակություն: Նրանց համար նա հավատի ուսուցիչ էլ չէր, և ոչ էլ տիրակալ, այլ միայն «ուղղադավանների» համայնքի լիազորված անձ, ռազմական առաջնորդ և համայնքի շահերի պաշտպան:

Համայնքն է ընտրում նրան և նա էլ կարող է պաշտոնագուրկ անել, նույնիսկ դատել և մահապատժի ենթարկել նրան, եթե նա վատ կառավարի, դառնա բռնակալ, կամ հոգուտ իր անձ-

նական շահերի դավաճանի համայնքի շահերին: Խարիջիների կարծքով օրինական է միայն ընտրովի խալիֆը, մերժելի և անընդունելի է գերագույն իշխանության ժառանգականության սկզբունքը: Խալիֆայությունը չի կարող լինել որևէ մի առանձին ընտանիքի ստացվածքը, սեփականությունը: Խարիջիները գտնում էին, որ ամեն մի տեղական համայնք, եթե այն կտրված է մյուսներից, իր համար կարող է ընտրել իմամ-խալիֆ. այսպիսով, տարբեր վայրերում կարող էին լինել մի քանի իմամներ: Հենց այդ պատճառով էլ խարիջիական շարժումների բոլոր առաջնորդները կոչվում էին «ուղղադավանների» իմամներ, խալիֆներ, էմիրներ և նրանցից ոչ մեկը կուրայշ տոհմից չէր:

Այսպիսով, խարիջիները ըստ էության ընդունում էին, որ սուվեթեն իշխանությունը պատկանում է հավատացյալների համայնքին, իսկ խալիֆը հանդիսանում է միայն նրա գործադիր մարմինը, որը պատասխանատու է համայնքի առջև:

Խարիջիները օրինական էին համարում առաջին երկու խալիֆներին՝ Աբու Բաքրին և Օմարին և չէին ընդունում Օսմանին: Նրանց կարծիքով Ալին օրինական խալիֆ էր մինչև այն պահը, երբ նա «չբավարարվելով աստծո դատաստանով»՝ համաձայնվեց Մուավիայի հետ վեճը լուծել բանակցությունների միջոցով:

Խարիջիները չէին ճանաչում օմայյան, իսկ հետագայում արբայյան խալիֆներին, ինչպես նաև չէին ընդունում Ալիի սերնդի ժառանգական իմամաթը: Կրոնական ուսմունքից բխող նրանց քաղաքական եզրակացությունը հանգում էր հետևյալին. կեղծ իմամները, անօրինական խալիֆները, որոնք հեռացել են «աստվածային գրքից»՝ Ղուրանից, հայտնվել են «մեծ մեղքի» վիճակում, հետևաբար դադարել են ուղղադավան լինելուց և դարձել են ան-

հավատ, հավատուրաց: Ուստի նրանց ոչ միայն չի կարելի ենթարկվել, այլև անհրաժեշտ է «սրբազան պատերազմ» մղել նրանց դեմ: Բոլոր նրանց, որոնք այդ պատերազմի ընթացքում կընկնեն խարիջիների ձեռքը, պետք է սպանել որպես հավատուրացների:

Խարիջիները հանդիսանում էին իսլամական հողային ազնվականության և խոշոր մասնավոր հողատիրության անհաշտ թշնամիներ: Սկզբունքորեն նրանք համայնքի ներսում սոցիալական անհավասարության հակառակորդներ էին: Մի խումբ խարիջիներ նույնիսկ գտնում էին, որ իսլամն ընդունած ստրուկները պետք է տեղնուտեղը ազատագրվեն ստրկությունից, որ մահմեդականը չի կարող ստրուկ լինել:

Թեև խարիջիները իրենց համարում էին սուննայի հավատարիմ հետևորդներ, սակայն չէին ընդունում Ղուրանի անձեռակերտ լինելու գաղափարը: Հանդես գալով որպես իսլամի պուրիտաններ, խարիջիներից ոմանք նույնիսկ ժխտում և չէին ընդունում Ղուրանի 12-րդ սուրան, դա հիմնավորելով նրանով, որ այն չափազանց «բաց» և թեթևսովիկ է: Նրանում պատմվում է Հովսեփի և եգիպտուհու սիրո մասին, մի թեմա, որն ավելի ուշ դարձել էր պարսիկ և թուրք բանաստեղծների սիրված թեմաներից մեկը:

Ի տարբերություն ուղղադավանների, որոնց համար աղոթքից առաջ մարմինը մաքրելու պահանջը պարտադիր էր, խարիջիները պահանջում էին դրա հետ մեկտեղ պարտադիր կերպով կատարել խղճի մաքրություն: Նրանք նաև գտնում էին, որ հավատը առանց գործերի ընդունելի չէ: Ծայրահեղական հայացքների տեր խարիջիների կարծիքով, նա, ով թույլ է տվել մահվան մեղք դադարում է ուղղադավան լինելուց և դառնում է անհավատ, հավասարապես և այն անձը, որը կասկածանքով է վերաբերում իր

հավատի ճշմարտացիության նկատմամբ: Այդպիսի մարդը իր ընտանիքի հետ պետք է ոչնչացվի:

Խարիջիները չէին ընդունում ուխտագնացությունները, բացի Մեքքա կատարվող ուխտագնացությունից: Նրանք մերժում էին նաև սրբերի կուլտը: Սակայն նրանց մոտ աստիճանաբար ձևավորվեց խարիջի-նահատակների կուլտը: Խարիջիները աչքի էին ընկնում պահքի, աղոթքների, ծիսակատարությունների խստիվ կատարմամբ և բարոյականության հարցերում խստությամբ: Դատապարտում և անընդունելի էին համարում ամեն տեսակի շքեղությունն ու պերճանքը, արգելում էին երաժշտությունը, ծխախոտի և ոգելից խմիչքների օգտագործումը:

Մեկ սխալ քայլ մարդուն կարող է օտարել մահմեդական համայնքից, որին նա վերստին կարող է վերադառնալ միայն հրապարակային ապաշխարանքից և համայնքի օգտին ջերմեռանդ և փութաջան գործունեությունից հետո:

Այսպիսով VII-IX դարերում խարիջիները մի հոսանք էին, որոնք արտահայտում էին իր ժամանակի համար արմատական քաղաքական հայացքներ: Կրոնը խարիջիների համար առաջին հերթին ծառայում էր որպես իրենց քաղաքական ուսմունքի հիմնավորման միջոց:

Խարիջիների աղանդը, սակայն միասնական չէր: Արաբ պատմիչ Թաբարին իր տարեգրության մեջ գրում է, որ Օմայան Յազիդ I խալիֆի մահվանից հետո (683 թ.) խարիջիները բաժանվեցին մի քանի առանձին մանր աղանդների, ինչպիսիք էին ազրաքիթների, սուֆրիթների (սուֆրիյա), իբադիթների (իբադիյա, աբադիյա), բայխասիթների (բայխասիյա), նաջդայիթների, վաքիֆիյա և այլ աղանդների: Տարբեր աղբյուրներում հիշատակվում են խարիջիների 20 առանձին ուղղություններ և հոսանքներ: Դրան-

ցից ամենածայրահեղներն ու անհաշտները ազրաքիթներն էին: Սրանք կրոնական մոլեռանդներ էին, որոնք ոչնչացնում էին այն բոլոր ոչ մահմեդականներին, որոնք հրաժարվում էին ընդունել իրենց դավանանքը:

Ազրաքիթների աղանդի կամ խմբավորման հիմնադիր է համարվում Նաֆի իբն ալ-Ազրաքը, որն ըստ որոշ տվյալների, եղել է մի դարբին հույնի զավակ, որն արաբների կողմից գերության է քշվել և ստրկացվել, իսկ հետագայում ազատվել գերությունից: Նա ծայրահեղության հասցրեց կրոնական սպանության՝ «խութի՛րադի» սկզբունքը, գտնելով, որ այն պետք է կիրառել ոչ միայն խարիջիների թշնամիների, այլև պասիվ խարիջիների նկատմամբ, որոնք «սրբազան պատերազմի», այսինքն խարիջիական ապստամբությունների ժամանակ չեն մասնակցել դրանց և մնացել են տանը: Ուստի Իբն ալ-Ազրաքը իր հետևորդներից պահանջում էր. 1. խզել բոլոր տեսակի կապերը «տունը մնացածների» հետ, 2. հավատորաց համարել բոլոր նրանց, ով չի անցել ապստամբական ճամբարի կողմը, 3. ճամբարի կողմը անցած բոլոր անձանց ենթարկել հավատքի կայունության խստիվ փորձարկման (արաբ. «միխնա»): Նա հրահանգում էր, որ հավատի թշնամիների դեմ պատերազմում թույլատրվում է սպանել ոչ միայն տղամարդկանց, այլև կանանց և երեխաներին:

Խարիջի-ազրաքիթները որպես կանոն խիզախ մարտիկներ էին: Նրանք պատրաստ էին իրենց կյանքը տալու հանուն իրենց գործի, հավատացած լինելով, որ որպես իրենց արյան հատուցում իրենք արժանանալու են դրախտի հավետ երանությանը: Խարիջի-ազրաքիթների զինված պայքարի բնորոշ առանձնահատկությունը դա այդ պայքարում կանանց ակտիվ մասնակցությունն էր: Մեզ է հասել տեղեկություն այն մասին, որ Բրաքի օմայան տեղա-

պահ Ուբեյդուլլահ իբն Ջիյադը, որը խարիջիների կատաղի հալածիչ էր, ագրաքիթ կանանց մարտական ներշնչանքը սառեցնելու համար հրամայել էր, որ մարտի դաշտում ընկած կանանց դիակները մերկացնեն և այդ վիճակում թողնեն ճակատամարտի դաշտում:

Ագրաքիթները խալիֆայության համար վերածվեցին լուրջ սպառնալիքի, երբ Իրանի հարավում ստեղծեցին ինքնուրույն պետություն: Միայն VII դարի վերջին խալիֆայության զորքերին հաջողվեց ոչնչացնել այդ պետությունը:

Ուշագրավ է նշել, որ ագրաքիթների մոլեռանդ անհանդուրժողականությունը բոլոր մուսուլմանների նկատմամբ, ովքեր չէին պատկանում իրենց աղանդին, գուգակցվում էր լայն հանդուրժողականության հետ դեպի հրեաներն ու քրիստոնյաները: Ագրաքիթները գտնում էին, որ նրանք չեն դավաճանել իրենց մարգարեներին՝ Մովսեսին և Քրիստոսին, ուստի և հավատարացների սպանության սկզբունքը նրանց վրա չի տարածվում: Ագրաքիթների որոշ առաջնորդներ նույնիսկ գտնում էին, որ անհրաժեշտ է խարիջիների հետ իրավահավասար համարել այն հրեաներին ու քրիստոնյաներին, որոնք կհամաձայնվեին Մուհամմադին ընդունել որպես մարգարե հետևյալ վերապահությամբ. «Մուհամմադը մարգարե է արաբների և ոչ մեզ համար»:

Օմայանների ժամանակ չնայած նրան, որ խալիֆ Մուավիան կառավարում էր «երկաթե ձեռքով», մի շարք վայրերում (-Քուֆայում, Բասրայում և այլն) ագրաքիթները բարձրացրին հուժկու խռովություններ, որոնք սակայն խեղդվեցին արյան մեջ: Իրաքում և Իրանում խարիջի-ագրաքիթների ամենախռոշոր ապստամբությունը, որն ուղղված էր օմայան խալիֆ Աբդ ալ-Մավիքի և հավասարապես շիաների դեմ տևեց 13 տարի (684-697 թթ.): Ագրա-

քիթների ապստամբությունների ժամանակ նրանց էին միանում մեծ թվով պարսիկներ, հատկապես գյուղացիներ, որոնք հանդես էին գալիս իրենց հարստահարողների՝ արաբ հողատերերի դեմ: Իսկ վերջիններս ազրաքիթներին համարում էին «խուժադուժ ամբոխ»: Պարտության դեպքում ազրաքիթները թաքնվում էին Իրանի լեռնային շրջաններում:

Սուֆիթների աղանդը աչքի չէր ընկնում իր ծայրահեղականությամբ, ինչպես ազրաքիթներն էին: Նրանք, օրինակ, հնարավոր էին համարում այլ ուղղությունների ու հոսանքների պատկանող մահմեդականների դեմ պատերազմի ժամանակավոր դադարեցումը, զգուշության նկատառումներով կիրառում էին իրենց հավատքը թաքցնելու մեթոդը («թաքիյա»), անթույլատրելի էին համարում ոչ մահմեդական «անհավատների» երեխաների սպանությունը: Բարոյականության հարցերում նույնպես նրանք այնքան նյութիկ չէին, ինչպես ազրաքիթները: Վերջին օմայանների շրջանում սուֆիթները տարածվեցին ողջ իսլամական աշխարհով մեկ:

Մյսպիսով, սուֆիթները հանդիսանում էին խարիջիականության ավելի ուշ շրջանի չափավոր ուղղության ներկայացուցիչներ:

Խարիջիական աղանդներից առավել չափավորը իբադիթների աղանդն էր: Նրանք դեմ էին ազրաքիթների ծայրահեղ մոլեռանդությանը, հատկապես նրանց այն սկզբունքին, որ անհրաժեշտ է անպայման սպանել բոլոր ոչ խարիջիներին որպես հավատուրացներ: Օմայան խալիֆայության նկատմամբ իբադիթները չէին որդեգրում այնպիսի անհաշտ դիրքորոշում, ինչպես ազրաքիթները, թեև այդ խալիֆայությունը համարում էին անօրինական:

Հետագայում իբադիթների միասնականությունը խաթարվեց քաղաքական և կրոնական սուր տարաձայնությունների պատճառով: Այդ ուղղության հետևորդների համեմատաբար փոքրաթիվ համայնքները հաստատվեցին Հյուսիսային Աֆրիկայի (Մադրիբի) երկրներում, Զանգիբարում, Օմանում, Մասկաթում և այլն: Ողջ VIII դարի ընթացքում խարիջիները դեռևս մնում էին որպես խոշոր քաղաքական ուժ: Նրանց կենտրոնները գտնվում էին Աֆրիկայի բերբերական շրջաններում, Իրանում (Խոբասան, Միսթան, Խուզիսթան): Անհանգիստ ու խռովահոյզ խարիջիները մշտապես բարձրացնում էին ապստամբություններ ու խռովություններ:

Ներկայումս իբադիթներ կան Հյուսիսային Աֆրիկայի արաբախոս երկրներում (Ալժիր, Թունիս, Մարոկկո, Լիբիա): Նրանք կրոնական մեծամասնություն են կազմում Օմանում:

ՇԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՇԻԻԶՄ)

Խալիֆ Օսմանի կառավարման շրջանում սոցիալական անհավասարության աճը, ազնվականական դասին լայն իրավունքներ ու արտոնություններ շնորհելու քաղաքականությունը արաբ զանգվածների մոտ առաջ էր բերել խիստ դժգոհություն: Այդ ծայրահեղ դժգոհության ենթահողի վրա ձևավորվեց Մուհամմադ մարգարեի փեսա, նրա դստեր Ֆաթիմայի ամուսին Ալի իբն Թալիբի կողմնակիցների մի խմբավորում կամ կուսակցություն, որն անվանեցին շիաթ Ալի, այսինքն «Ալիի կուսակցություն»: Այստեղից էլ ծնունդ առավ շիաներ և շիականություն անվանումը:

Դեռևս առաջին խալիֆ ընտրելու ժամանակ որպես խալիֆայության նկատմամբ Ալլի իրավունքների կոդմնակիցներ հանդես եկան երեք անձինք. Աբու Ջարր ալ-Գիֆարին, Միքդադ իբն ալ-Ասվադը և պարսիկ Սալման ալ-Ֆարիսին: Սակայն նրանց կարծիքի հետ հաշվի չնստեցին: Չնայած այդ անհաջողությանը, ձեռք բերվեց նաև դրական մի երևույթ: Դա այն էր, որ արաբական հասարակության ստորին խավերին ընդգրկած համընդհանուր դժգոհությունը Ալլի անունը դարձրեց վերին աստիճանի հանրահայտ: Հենց այդ ժամանակ Աբու Ջարրը (մահացել է 653 թ.) դարձավ «Ալլի կուսակցության» («շիաթ Ալլի») կամ շիաների իսկական կազմակերպիչը: Դամասկոսում խալիֆի տեղապահ Մուավլիի ներկայությամբ Աբու Ջարրը բուռն քարոզչություն էր մղում կառավարող վերնախավի հոռի բարքերի, նրանց կենցաղի պերճանքի ու շքեղության, ազահության դեմ և հայտարարում էր, որ իմամաթի իրավունքը պատկանում է մարգարեի ընտանիքին, այսինքն Ալլիին և Ֆաթիմայից ծնված նրա որդիներ Հասանին (ծնվել է 624 կամ 625 թ.) և Հուսեյնին (ծնվել է 625 կամ 626 թ.):

Միջնադարյան կրոնագետ-փիլիսոփա Ալ-Շահրասթանին (1071-1153 թթ.) հետևյալ կերպ է ձևակերպում շիականության էությունը. «Շիաները դա նրանք են, որոնք Մուհամմադ մարգարեի փեսայի՝ Ալլի կողմից են, ճանաչելով նրա բացառիկ իրավունքը իմամի և խալիֆի աստիճանի նկատմամբ»: Շիաները գտնում են, որ իմամաթի նկատմամբ իրավունքը չի կարող պատկանել որևէ մեկին, բացի Ալլիի և Ֆաթիմայի սերունդներից, քանի որ Մուհամմադը չի ունեցել արական սեռի ժառանգորդներ: Նրանք նաև համարում են, որ իմամության վերաբերյալ իրավունքը կախում ունի ոչ թե այս կամ այն անձի անձնական պիտանիությունից, այլ ժառանգականության սկզբունքից: Իմամը չի կա-

րող մահմեդական համայնքի կողմից ընտրվել (ինչպես կարծում են սուննիները), նա իմամ է հանդիսանում իր ժառանգական արժանիքի շնորհիվ, որի իրավուրքը չի կարող փոխանցվել այլ անձի կամ հանձնվել համայնքին:

Այսպիսով, շիականությունը ծնունդ է առել գահաժառանգության հարցի կապակցությամբ արաբների շրջանում գոյություն ունեցող քաղաքական տարաձայնությունների հետևանքով: Շիաների և սուննիների միջև հիմնական տարաձայնությունը կայանում է նրանում, որ ի հակակշիռ սուննիների, որոնք չեն ընդունում խալիֆայության ժառանգականության սկզբունքը և Մուհամմադի օրինական ժառանգորդներ են համարում առաջին երեք խալիֆներին (Աբու Բաքր, Օմար և Օսման), որոնք սերված չեն մարգարեից, շիաները հանդես են գալիս որպես խալիֆայության ժառանգականության սկզբունքի կողմնակիցներ և մարգարեի օրինական ժառանգորդ են համարում նրա ազգական և փեսա Ալիին, ինչպես նաև նրա որդիներին ու ժառանգներին:

Անկասկած շիականության բազան քաղաքականության մեջ հանդիսանում է լեգիտիմիզմը: Շիականությունը հանդես էր գալիս որպես ընդդիմադիր մի ուսմունք, որը բողոքում է «անօրինական» խալիֆների դեմ:

Իմամաթի գաղափարը հանդիսանում է շիականության անկյունաքարը: Դա դոգմա է գերագույն իշխանության մասին: Դրա հիմքում ընկած է այն գաղափարը, որ իսլամական համայնքը՝ ումման անընդմեջ կերպով կառավարվում է աստծո կողմից: Իմամաթը, այսինքն գերագույն իշխանությունը որոշված է աստծո կողմից և չի կարող լինել ընտրովի: Շիաները իսկական իմամներ համարում են Ալիին և նրա 11 հետնորդներին:

Ալիին Մուհամմադ մարգարեի օրինական ժառանգորդ ճանաչելու շիաների փաստարկը հենվում էր նաև հետևյալ ավանդության վրա. իբր իր վերջին ուխտագնացության ժամանակ մարգարեն Ղադիր ավ-Խումմա լճակի մոտ բազմաթիվ հետևորդների ներկայությամբ Ալիին հայտարարել է իր ժառանգորդ, ասելով. «Ով ինձ կճանաչի որպես իր տեր, նա պետք է Ալիին նա ճանաչի որպես իր տեր»: Շիաները մեղադրում են խալիֆ Օսմանին, որ նրա հրամանով Ղուրանի տեքստից հանվել է «երկու լուսատուներ» սուրահը և այլ սուրահներից մի քանի այաթներ, որոնցում շարադրվում են մահմեդական համայնքում Ալիի հատուկ իրավունքների մասին:

Աստիճանաբար շիաները վերածվեցին կրոնական մի առանձին հոսանքի և իսլամի խոշոր ճյուղերից մեկի, որը հակադրվեց սլաշտոնական կամ «ուղղավադան» իսլամին, որի հետևորդները հանդես էին գալիս որպես խալիֆների ընտրովիության կողմնակիցներ: Դրանց հետագայում անվանեցին սուննիներ կամ «սուննայի և համայնքի մարդիկ» (աիլ ա-սուննա վա-լ-միլլա): Մունսիները գերագույն իշխանության հարցերում չեն ճանաչում Ալիի և նրա ժառանգորդների իրավունքը «իմամության», այսինքն իսլամական համայնքի գերագույն իշխանության նկատմամբ, գտնելով, որ համայնքի ղեկավարի՝ խալիֆի ընտրության գործում պետք է մասնակցություն ունենա ողջ մուսուլմանական համայնքը:

Իսլամի մեջ առավել մեծաթիվ հետևորդներ ունեցող ուղղությունը՝ սուննիականությունը որպես ուղղավադան հոսանք վերջնականապես ձևավորվել է X դարում: Ներկայումս սուննիները կոչվում են մահմեդական երկրների բնակչության ջախջախիչ մեծամասնությունը:

Շիական կրոնական դոկտրինի հիմնադիրն է համարվում Աբդալլահ իբն Սաբան, որը ապրել ու գործել է խալիֆ Օսմանի ժամանակ: Ըստ ավանդության, Իբն Սաբան իսլամն ընդունած եմենցի հրեա էր, որը քաջ ծանոթ էր ինչպես հուդայականության ու քրիստոնեության, այնպես էլ իսլամի դրույթներին և սիրում էր գիտակ մարդկանց հետ կրոնական-աստվածաբանական վեճերի բռնվել: Իբն Սաբան ստեղծեց ուսմունք Մուհամմադ մարգարեի «գալստյան մասին («ռաջա»): Ինչպես Հիսուսը պետք է վերադառնա,- ասում էր Իբն Սաբան,- այդ նույն կերպ վերադառնալու է նաև Մուհամմադը: Իբն Սաբան ասում էր, որ նախկին մեծ մարգարեներից յուրաքանչյուրն ունեցել է օգնական կամ իր կողմից լիազորված անձ (արաբերեն «վասի»): Մովսեսի օգնականն է եղել Ահարոնը, Երեմիայինը՝ Վարուխը, Հիսուսինը՝ Պետրոս Առաքյալը: Մուհամմադ մարգարեի մոտ այդպիսի վասի չէր կարող լինել որևէ այլ ոք, բացի Ալիից:

Աբդալլահ իբն Սաբան հանդիսանում էր ծայրահեղ շիականների նախորդը: Նա չբավարարվելով լույ Ալիի իրավունքների պաշտպանությամբ, հասնում էր համարյա մինչև նրա աստվածացումը: Ալին իր մահվանից հետո վերածվեց առասպելական հերոսի: Շիաների համար, որոնք նրան պաշտում էին համարյա թե Մուհամմադից ավել, Ալին ոչ միայն իմամ էր, այլ նաև սուրբ, հերոս, իսլամի փառապանծ ասպետ: Շիականությունն ունի արաբական և ոչ թե իրանական ծագում:

XIX դարի որոշ հետազոտողներ գտնում էին, որ իբր շիականությունը պարսիկների կողմից ստեղծված կրոնական ուղղություն է կամ հոսանք, իսլամի գաղափարների մի յուրահատուկ իրանական ընկալում ու իմաստավորում, «իրանական ոգու ռեակցիա արաբիզմի դեմ»: Մի խումբ գիտնականներ նույնիսկ

սուննիական իսլամը համարել են «արաբական ռասայի կրոն», իսկ շիական իսլամը՝ որպես «իրանական ռասայի կրոն»: Նման մեկնաբանությունը այսպես կոչված «ռասայական կրոնների» գոյության արգասիք էր, որը ժամանակին լայն տարածում էր գտել արևմտաեվրոպական գիտնականների շրջանում: Իրականում պատմության մեջ գոյություն չեն ունեցել ռասայական կրոններ և այդ բանը համոզիչ փաստերով ցույց է տրվել իսլամագետ-գիտնականների կողմից:

Այսպիսով շիականության իրանական ծագման մասին վարկածը ճիշտ չէ, և ներկայումս այն կատարելապես հերքված է:

Հետագայում շիականության զանազան հոսանքները տարածվեցին ինչպես Իրանում, այնպես էլ արաբական միջավայրում, իսկ ապա նաև թյուրքական միջավայրում, իսկ սուննիական իսլամը և՛ արաբական, և՛ իրանական և՛ թյուրքական միջավայրում:

Եթե առաջին շիաները բացառապես արաբներ էին, ապա օմայյանների ժամանակ շիականությունն ընդունեցին նաև մեծ թվով ոչ արաբներ, հատկապես Իրանում և Իրաքում: Այդ նոր շիաները՝ մավալիները («հաճախորդներ»), ցանկանում էին ազատվել արաբական ցեղերի ստրկացուցիչ կախումից և ստանալ արաբների հետ հավասար իրավունքներ: Հենց դա էլ նրանց խոստանում էին շիաները: Շիականության մեջ իրենց արտացոլումն են գտել նաև արաբների նկատմամբ Իրանի ավատական ազնվականության անջատողական ձգտումները: Որպես սուննիական նկատմամբ ընդդմադիր շարժում, շիականությունը կրոնական գունավորում է հաղորդել նաև այն ընդարձակ մշակութային շարժմանը, որը տեղի ունեցավ Իրանում և հայտնի է «Շու՛ու-բիյա» անունով:

X-XI դարերում Եգիպտոսում և այլ վայրերում, որտեղ հաստատվեց Ֆաթիմյան խալիֆների իշխանությունը, շիականությունը ստացավ պետական կրոնի կարգավիճակ: Իրանում շիականությունը տարածվեց հատկապես VIII դարում և ընդհուպ մինչև XVI դարի սկիզբը, երբ ստեղծվեց Սեֆյան աստվածապետական պետությունը, Իրանի բնակչության կեսից ավելին դավանում էր իսլամի սուննիական ուղղությունը: Այն պետական կարգավիճակ ունեցող դավանանք էր Իրանի համարյա բոլոր ֆեոդալական պետություններում: X-XVI դարերի ընթացքում, Իրանում տարածված էր ինչպես սուննիականությունը, այնպես էլ շիականությունը: Սակայն մինչև XVI դ. սկիզբը Իրանի պաշտոնական կրոնն էր համարվում սուննիական ուղղադավան իսլամը: Սեֆյան պետության հիմնադիր շահ Իսմայիլ I-ը Իրանի պետական կրոն հռչակեց 12 իմամների վերաբերյալ շիական ուսմունքը կամ շիականությունը, որն առ այսօր հանդիսանում է Իրանի պետական-պաշտոնական կրոնը: Երբ Սեֆյանների ժամանակ շիականությունը հռչակվեց պետական կրոն (1502 թ.), իսլամի այդ ուղղությունը ծառայում էր որպես բազմաթիվ ընդդիմադիր շարժումների գաղափարախոսություն: Այն սուր ծայրով ուղղված էր նաև սուննիականությունը դավանող Օսմանյան կայսրության դեմ, որը հանդես էր գալիս որպես Սեֆյան Իրանի տարածաշրջանային ախոյան: Բոլոր դեպքերում սուննիականությունը մուսուլմանական երկրների մեծ մասում միշտ էլ եղել է գերակշռող ու տիրապետող: Իսլամական երկրների մեծ մասում շիաները հանդիսանում էին փոքրամասնություն: Սակայն հաճախ այդ փոքրամասնությունը հանդես էր գալիս որպես վերին աստիճանի եռանդուն, ակտիվ, գործունյա և միանգամայն կենսունակ կոդմ:

Մուննիականության և շիականության միջև եղած տարբերությունները բնավ չէին նշանակում, որ շիաները չեն ընդունում մարգարեի սուննան: Նրա մեջ շիաներն ընդունում են միայն այն հադիսները, որոնցում խոսվում է Ալլիի մասին: Ի տարբերություն սուննայի, շիաները կազմեցին իրենց հուշերը Մուհամմադ մարգարեի և Ալլիի մասին և դրանք անվանեցին «ախբարներ» (հոգն. «խաբար», բառացի «տեղեկություն»):

Այսպիսով, թեև շիական սուննան չի համընկնում սուննիականի հետ, սակայն կան ոչ քիչ թվով հադիսներ, որոնք ընդունվում են ինչպես սուննիների, այնպես էլ շիաների կողմից:

Քանի որ շիական ուսմունքը ձևավորվում ու մշակվում էր իսլամի սուննիական ուղղության տիրապետության պայմաններում, երբ ամեն մի այլախոհություն դաժանորեն հետապնդվում ու հալածվում էր, շիականության մի շարք աղանդների մեջ լայն տարածում գտավ «թաքիյա» (արաբ. բառացիորեն «զգուշություն», «խոհեմություն») հասկացությունը: Այն թույլ էր տալիս թաքցնել իր իսկական կրոնական և քաղաքական համոզմունքները, եթե դրանց բացահայտումը իրենից վտանգ ներկայացներ: Շիան, ըստ թաքիայի սկզբունքի, կարող էր նույնիսկ տալ կեղծ երդում իր թշնամուն, որը չէր դիտվում որպես երդմնադրություն և հանցանք: Երբեք հայտնի չէր լինում, թե շիականության հետևորդը արդյոք արտահայտում է իր իսկական տեսակետը, թե նրա համար ստեղծված վիճակի ազդեցության տակ օգտվում է թաքիայից:

Ճիշտ չէ շիականությունը համարել իսլամի աղանդ: Իրականում այն հանդիսանում է իսլամական կրոնի երկու հիմնական ուղղություններից կամ ճյուղերից մեկը:

Խալիֆ Ալլիի որդիներ Հասանի և Հուսեյնի մահվանից հետո շիաների շրջանում տեղի ունեցավ առաջին լուրջ պառակտումը:

Արդեն VIII դարում շիականությունը դադարեց միատարր հուսանք հանդիսանալուց, բաժանվելով չափավոր և ծայրահեղ ճյուղավորումների: Քայսանիները, գեյդիթները և իմամիները կարող են դասվել չափավոր շիաների շարքը: Ծայրահեղ շիական ուղիությունների հետևորդներ են հանդիսանում, օրինակ, իսմայիլիները, ալավիները, գազաները և այլն:

Ինչպես չափավոր, այնպես էլ ծայրահեղ շիաների շրջանում գոյություն ունի այսպես կոչված «թաքնված իմամի» մասին ուսմունքը: Նրա էությունը կայանում է հետևյալում. Ալիի ժառանգորդների ուղիղ գիծը ընդհատվում է 12-րդ իմամով: Շիա-իմամիների այդ վերջին տասներկուերորդ իմամը՝ Մոհամմադ ալ-Մահդին դեռ երեխա ժամանակ՝ 6-9 տարեկան հասակում խորհրդավոր կերպով չքացել է: Անհետացած այդ իմամը իբր գտնվում է «թաքնվածության» («դայֆի») վիճակում, սակայն անտեսանելի կերպով ներկա է այս աշխարհում, ուստի նրան անվանում են «սպասվող» իմամ: Ահեղ դատաստանի օրը նա կվերադառնա, որպեսզի երկրի վրա հաստատի արդարության թագավորություն: Շիաների մոտ իմամ Մահդիի հայտնվելու վերաբերյալ հավատը ստացել է գլխավոր դոգմաներից մեկի նշանակություն: Դժվար չէ նկատել, որ շիաները Մահդիին վերագրում են մեսիական առաքելություն:

Շիա-իմամիների կրոնա-քաղաքական խմբավորումը գտնում էր, որ իմամության իրավունքը բացառապես պատկանում է Ալիի ցեղից 12 իմամներին: Այստեղից էլ նրանց սկսեցին կոչել «իսնաաշարիյա», այսինքն տասներկու իմամների երկրպագուներ:

Շիաները պետական իրավունքի սկզբունքներից մեկն են համարում իմամաթի՝ բարձրագույն հոգևոր իշխանության

սկզբունքը: Նրանց շրջանում տարածում է գտել նահատակության կուլտը: Նրանք առանձնապես մեծ հարգանք են տածում երրորդ իմամի՝ Ալիի որդի Ջուսեյնի նկատմամբ, որը մաքսիթոսական մահով գոհվել է սուննիների դեմ մղված ճակատամարտում:

Մեքքա և Մադինա կատարվող ընդհանուր մուսուլմանական ուխտագնացությունից զատ շիաները հաջ են կատարում նաև իրենց նահատակների թաղման վայրերը, որոնք գտնվում են Իրաքում (Նաջաֆ, Քերբալա, Քազեմեյն, Սամարրա) և Իրանում (Մաշհադ): Բացի նշված վայրերից շիաների սրբավայրեր են հանդիսանում նաև իմամների ժառանգորդների շիրիմ-դամբարանները (այսպես կոչված «իմամզադեները»): Դրանցից հատկապես պաշտելի են համարվում ութերորդ իմամ Ալի Ռիզայի քրոջ՝ Ֆաթիմայի դամբարանը Ղում քաղաքում և երկրորդ իմամ Հասանի ժառանգորդ Աբդ ալ-Ազիմի դամբարանը Թեհրանի արվարձան Շահ Աբդ ալ-Ազիմում: Ալիների ընտանիքի շիրմավայրերի վրա կառուցված են շքեղ դամբարաններ, որոնց կից նաև մզկիթներ:

Շիա-իմամականների հավատալիքների շրջանակի կենտրոնում է գտնվում Ալիի և նրա ժառանգորդ-իմամների կուլտը: Շահադայի՝ հավատո հանգանակի վերաբերյալ մուսուլմանական բանաձևին՝ «Չկա աստվածություն Ալլահից բացի և Մուհամմադը նրա մարգարեն է» իմամականներն ավելացնում են «Իսկ Ալին՝ աստծո մերձավորագույն սուրբն է և նրա տեղապահը»:

Սուննիական քաղաքացիական իրավունքի համեմատ շիական քաղաքացիական իրավունքի առավել էական առանձնահատկությունն է վերջինիս կողմից ժամանակավոր ամուսնության ընդունումը: Արաբ-հեթանոսների մոտ ջահիլիայի շրջանում այդպիսի ամուսնություն գոյություն է ունեցել մինչիսլամական շրջանում, սակայն համաձայն ավանդության, վերացվել ու ար-

գելվել է կամ Մուհամմադ մարգարեի, կամ խալիֆ Օմարի կողմից:

Իսլամի շիական ուղղության կողմից թույլատրված ժամանակավոր ամուսնությունը, որը արաբների մոտ կոչվում է «մութա» (արաբ. բառացիորեն «օգտվելու առարկա»), իսկ պարսիկների մոտ «սիդա» («սիդե») գործնականում այն տղամարդու կողմից կարող է կնքվել (անկասկած կողմերի ցանկությամբ) մեկ օրից մինչև 99 լուսնային տարի ժամկետով: Սիդե ամուսնությունը ըստ էության հանդիսանում է օրինականացված կենակցություն (կոնքուբինատ): Այն հարմար է տղամարդկանց համար, քանի որ տղամարդկանց վրա չի դնում այն պարտականությունները, որոնք նրանք պարտավոր են կատարել օրինական կանանց նկատմամբ:

Սիդե ձևով ամուսնանում են կամ աղքատները, որոնք միջոցներ չունեն պատշաճ ձևով պահելու օրինական կնոջը, կամ շատ հարուստները և ազնվագարմ մարդիկ. վերջինների համար ամուսնության այդ ձևը մի միջոց է շրջանցելու օրենքը, որն արգելում է ունենալ չորսից ավելի կին: Սիդե կարգավիճակով կին կարելի է միաժամանակ ունենալ թեկուզ մի քանի տասնյակ: Սիդե պայմանագրի երկարատև ժամկետը (մինչև 99 տարի) այդպիսի կանանց իրենց ամբողջ կյանքում ամրագրում է տվյալ տղամարդու հետ, մինչդեռ այդ ամուսնությունը դուրս ինչ չափով չի կապում ամուսնուն. վերջինս կարող է ցանկացած ժամանակ «բաց թողնել» իր սիդե կնոջը, նրան «նվիրելով» պարտավորության մնացած ժամանակը:

Հարկ է նշել, որ ինչպես անցյալում, այնպես էլ ներկայումս, իսլամի մեջ երկու ուղղությունների կամ հոսանքների՝ սուննիականության և շիականության առկայությունը հաճախ օգտագործ-

վում է թե՛ մուսուլմանական երկրների ներսում, և՛ թե արտաքին հարաբերություններում ազգային երկպառակություններ և արյունալի պատերազմներ հրահրելու համար:

ՍՈՒՖԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Սուֆիականությունը դա իսլամական միստիցիզմն է: Միստիցիզմի տակ սովորաբար հասկացվում է առանձնահատուկ կրոնական աշխարհայացք, որը ենթադրում է աստծո հետ մարդու անմիջական շփում (կամ նույնիսկ միավորում), այսպես կոչված «ներքին պայծառացման», «հափշտակվածության» («էքստազ») միջոցով: Միստիկական հոսանքները, ինչպես նաև միստիցիզմով հագեցված փիլիսոփայական համակարգերը, հատկապես ավատատիրական դարաշրջանում հանդես էին գալիս տարբեր կրոնների թաղանթի ներքո: Միստիկական հոսանքները համարյա միշտ կապված էին ճգնավորության և «աշխարհից հրաժարվելու» գաղափարի վրա: Մուսուլմանական երկրներում միստիկական շարժումը հայտնի է սուֆիականություն ընդհանուր անվանակ: Իսլամագետների գերակշիռ կարծիքով «սուֆիականություն» տերմինը (արաբերեն «թասաֆֆուֆ») ծագում է սուֆ՝ «բուրդ», «կոպիտ բրդյա զգեստ» բառից: Տեսակետ կա նաև այն մասին, որ սուֆիականությունը ծագել է հունարեն «սուֆոս» («իմաստություն») բառից: Ումանք կարծում են, որ նրա ծագումը արաբերեն «սաֆա» արմատից է, որը նշանակում է «մաքրություն»:

Որպես սուֆիականության հումանիշ ընդունված է նաև «թաքիքս» (արաբերեն բառացի «ճանապարհ», «միստիկական ուղի») տերմինը, մուսուլմանական ճգնավորները, իսկապես, հագ-

նում էին կոշտ բրդե հագուստներ, դրանով իսկ ցանկանալով անջրպետվել հասարակությունից: Ըստ որոշ տվյալների, նրանք այդ սովորույթը փոխառել էին ճգնավորական կյանք վարող քրիստոնյաներից:

Սուֆիականությունը ծնունդ է առել իսլամական հողի վրա: Առաջին սուֆիական համայնքները ստեղծվել են IX դարի սկզբին: Նրա մեջ կենտրոնական գաղափարը աստծո միասնությունն է և մարդու անձնական շփումը աստծո հետ: Չափազանցություն չի լինի ասելու, որ սուֆիականությունը նույնքան հին է, որքան իսլամը: Համենայն դեպս արդեն հիջրեթի առաջին դարի վերջին, այսինքն VIII դարի սկզբին, սուֆիականության մասին կարելի է խոսել որպես իսլամի ներսում առանձին հոսանքի մասին:

IX-X դարերում սուֆիականությունը Իրանում գտավ չափազանց մեծ տարածում, սակայն արդեն այդ ժամանակ միասնական սուֆիականություն այլևս չկար: Սուֆիականության տակ այժմ սկսում էին հասկանալ մուսուլմանական միաստիցիզմի տարբեր հոսանքները:

Սուֆիականության գլխավոր բովանդակությունը նրա գոյության վաղ շրջանում դա ճգնավորությունն ու անապատականությունն էր, «փախուստն աշխարհից» և միաժամանակ ճոխ ու շվայտ կյանքի, որկրամոլության, աննպատակ գոյության դատապարտումը: Այստեղից ծնունդ է առել աղքատության կուլտը որպես իդեալական վիճակ «հոգու փրկության» համար: Արդեն վաղ սուֆի-ճգնավորների համար բնորոշ էր կամավոր աղքատության քարոզը: Այդ կապակցությամբ ծնունդ առավ «թավաքքուլի» (արաբ. «հույս», «ապավինություն») վերաբերյալ ուսմունքը, որի էությունը կայանում էր նրանում, որ ամբողջապես հույսը բնեկով աստծո վրա, հոգ չտանել սնունդ ու գոյության միջոցներ ձեռք բե-

րելու համար: Իրենց կամավոր աղքատության մատնած անապատական-ճգնավորները (որոնց հետագայում կոչեցին ֆաքիրներ կամ դերվիշներ) հետևում էին հետևյալ կարգին. ողորմություն հավաքել միայն մեկ օրվա համար, քանի որ սնունդ հավաքելը դրանից ավել օրերի համար համարվում էր թավաքքուլ սկզբունքի խախտում: «Վերին աստիճանի հատկանշական է,- գրում է իսլամագետ Բ. Գոլցիերը,- որ Աստվածաշնչի խոսքերը երկնային թռչունների մասին, որոնք ոչ ցանում են, ոչ հնձում և բերքը չեն կուտակում ամբարներում, սակայն երկնային հայրը կերակրում է նրանց, համարյա բառացիորեն բերվում է թավաքքուլ ուսմունքի հետևորդների կողմից և կենտրոնական տեղ է գրավում այդ ուսմունքի մեջ»: Սուֆի-դերվիշների գաղափարախոսության համաձայն հարստությունը հանդիսանում է ամեն տեսակի մեղքի հիմք, դա մի վիճակ է, որն արգելք է հանդիսանում «փրկության» համար:

Իրենց կամավոր աղքատության մատնած ֆաքիրները և դերվիշները չունեին անձնական սեփականություն, թափառում էին տարբեր վայրերում և կամ ապրում դերվիշների համար նախատեսված կացարաններում կամ մենաստաններում, որոնք ունեն տարբեր անվանումներ՝ պարսիկների մոտ նրանք կոչվում էին «խանագա», թյուրքերի մոտ «թեքիյե», իսկ արաբների մոտ «զավիյա», որ բառացի նշանակում է անկյուն, խուց: Դերվիշական այդ կացարաններում առկա էր հատուկ կանոնադրություն. երիտասարդ մարդիկ գտնվում էին տարեց ուսուցիչ-դաստիարակների ղեկավարության տակ, որոնք սովորաբար հանդիսանում էին կացարանի զվարճիչ և կոչվում էին «շեյխ» կամ «փիր»: Նա հանդիսանում էր «մուրշիդ» (արաբ. «ղեկավար», «դաստիարակ» կամ «ուսթադ» (պարսկերեն «ուսուցիչ»), իսկ նրան ենթակա նորեկը, ո-

րը հանդես էր գալիս որպես «աշակերտ» կոչվում է «մուրիդ» (ա-րաբ. «փնտրող, որոնող», «աշակերտ»): Շեյխ-մուրշիդի գլխավո-րությամբ մուրիդը պետք է անցներ ճգնավորական և հայեցողա-կան կյանքի երկար ճանապարհ «կատարելության հասնելու հա-մար»:

Որոշակի ժամկետ անցնելուց հետո մուրիդը ընդունվում էր դերվիշական եղբայրության՝ «թարիքաթի» մեջ: Ընդ որում, շեյխը իր աշակերտին հազցնում էր դերվիշական զգեստ, որն այնու-հետև սուֆին կրում էր իր ողջ կյանքի ընթացքում: Նրա կապը իր շեյխ-ուսուցչի հետ պահպանվում էր ողջ կյանքի ընթացքում: Մու-րիդը, հրաժարվելով իր «ես»-ից, ամբողջովին իրեն տալիս էր շեյխ-մուրշիդի կամքին, հանձինս նրա տեսնելով աստծո ներկա-յացուցչին: Մարիդները պարբերաբար խոստովանում էին իրենց մեղքերը (նաև մտովի) շեյխի առջև և կատարում էին մեղքերի թո-ղություն («թաուբա»):

Բացի այն դերվիշներից, որոնք մշտական կամ տևական ժամանակ ապրում էին դերվիշական կացարաններում, կային մեծ թվով թափառող դերվիշներ, որոնք այդ կացարաններում ա-պաստան էին գտնում միայն ձմռանը: Գարունը բացվելուն պես շեյխը դիմելով նրանց ասում էր. «Գարունը եկավ, ծառերը ծածկ-վել են տերևներով, ժամանակն է, որ դուք գնաք, թափառեք ամ-բողջ աշխարհով մեկ»: Ողորմություն խնդրելը թափառող դերվիշ-ների համար համարվում էր օրինաչափ և միանգամայն օգտա-կար իրենց հոգեկան աճի համար:

Ինչպես և քրիստոնեական ու բուդդայական տաճարներում, դերվիշական խանազաններում կամավոր ինքնախոշտանգումնե-րը համարվում էին կատարելության հասնելու կարևորագույն մի-ջոց:

ՃգնաՎորությունը, ժուժկալությունը, աղքատությունը և այլն սուֆիների համար ինքնանպատակ չէր: Այն մի միջոց էր զգայական աշխարհից իրենց կապվածությունը ձերբազատելու, իր մարդկային բնականոն ցանկություններից ազատվելու, իր սեփական «ես»-ի նկատմամբ սիրուց հրաժարվելու և դրանով իսկ իրեն պատրաստելու համար ըմբռնելու արարչի հետ անձնական շփման «քաղցրավուն պահերը»: Սուֆին պետք է չսպասեր «այն աշխարհում» պարզների, նրա սերը «ընկերոջ» (իմա՝ աստծո) նկատմամբ պետք է լիներ կատարելապես անշահախնդիր:

Սուֆիների ուսմունքի մեջ առկա է «չորս հանգրվանների» վերաբերյալ սկզբունքը: Դրանք են. «հույս», «համբերություն», «բավարարվածություն» և «ապավինություն»: Այդ սկզբունքների կիրառումը գործնական կյանքում նպաստում էր իսլամի մեջ ճակատագրապաշտության զարգացմանը:

Սուֆիականության տարբեր ճյուղավորումներում ձևավորվեց ուսմունք «հոգեկան կատարելության» աստիճանների վերաբերյալ: Դրանք համարվում էին մի տեսակ աստիճանների համակարգ Ալլահին մերձենելու համար: Այդ աստիճանների (հանգրվանների) թիվը սուֆիականության տարբեր համակարգերում տարբեր են: Ավելի հաճախ հաշվվում են չորս աստիճան. առաջին նախապատրաստական աստիճանը շարիաթն է, այսինքն կյանքի բոլոր հանգամանքներում հավատի սկզբունքներին հետևելը: Երկրորդ աստիճանը դա սուֆիների ուղու վրա մուտք գործելն է: Այն կոչվում է «թարիքաթ» («ճանապարհ»): Աշակերտը իր համար ընտրում է հոգևոր դաստիարակի և կատարելապես ձերբազատվում իր կամքից՝ «ես»-ից, բոլոր հարցերում ենթարկվելով իր ուսուցչին: Այս էտապում մուրիդը մուրշիդի կամ «իր շեյխի ձեռքում պետք է լինի ճիշտ այնպիսին, ինչպիսին ուր հանդիսանում է դիա-

կը մեռել լվացողի ձեռքում»։ այսպիսին է սուֆիական օրենքը թարիքաթի աստիճանում գտնվող սուֆիի համար։

Երրորդ աստիճանը դա «մարիֆաթն» է («իմաստությունը»), որի ընթացքում սուֆին պետք է հասնի աստվածային ճշմարտության «ընկալմանը» կամ «պայծառացում» ձեռք բերելուն։ Այս աստիճանում աշակերտը դառնում է արիֆ, այսինքն «ճանաչած», «իմացած»։ Նա իրավունք է ձեռք բերում դառնալու այն սուֆիներին «ուղղություն տվող», որոնք դեռ գտնվում են ցածր աստիճաններում։ Այսինքն սուֆին իր շեյխի թույլտվությամբ ինքը կարող էր դառնալ մուրշիդ-դաստիարակ նորեկների համար։ Երրորդ աստիճանում հրաժարվելով աշխարհիկ կյանքից, պետք է ճգնաժամությամբ, ներքին աղոթքի, մշտապես աստծո անունները արտաբերելով, իրեն քաղցի մատնելով, հրաժարվելով զգայական ցանկություններից և այլ կարգի «ինքնակատարելագործման» ու էքստազի ճանապարհով հասնի լինել աստծուն։ Այդ աստիճանում, համաձայն սուֆիական պահանջներին, մուրիդը բարձրանում է կյանքից վեր, նա ստանում է բարին ու չարը հասկանալու շնորհ, նրա համար իբր հավասար են դառնում բարին ու չարը, բարոյականն ու անբարոյականը։

Սուֆիականության չորրորդ բարձրագույն աստիճանը «հաղիդաթն» է (արաբ. «ճշմարտություն»), որը բնորոշվում է Ալլահի հետ միաձուլման և աշխարհիկ կյանքի ամեն ինչի նկատմամբ հետաքրքրության լրիվ կորստով։ Այս աստիճանին կարող են հասնել միայն ոչ մեծ թվով սուֆիներ։ Հաղիդաթի աստիճանին հասածը իբր սկսում է զգալ, որ իր մեջ եղած ամեն աշխարհիկ մարել է, որ ինքը այլևս կորցրել է սեփական «ես»-ը, որն «անհետացել է աստծո մեջ»։ Սուֆիականության մեջ գոյություն ունի «ֆանա» (արաբ. «չքացում», «հանգչում», «կործանում») հասկացությունը, այ-

սինքն սուֆիի կողմից կատարելության հասնելը, երբ նա, իր մեջ ճնշելով անձնական կամքը, երկրային ցանկությունները և մարդուն բնորոշ հատկանիշները («սիֆաթ»), և դրանով իսկ ազատվելով զգայական աշխարհի ընկալումից, հասնում է միստիկական կատարելության և ի վիճակի է դառնում շփվելու «Միասնականի», այսինքն աստծո հետ: Այսպիսով, բարձրագույն աստիճանի հասած սուֆին հրաժարվում է մարդկային անհատականությունից և ընկղմվում է նիրվանայի մեջ:

«Գիտությունների լույս» («Նուր ալ-ուլում») սուֆիական գրքում, որը վերագրվում է X-XI դարերի խորասանյան սուֆիականության ներկայացուցիչներից մեկին՝ Աբու-լ-Հասան Հարաբանին, բարձրագույն աստիճանի հասած սուֆիի իդեալը ներկայացվում է հետևյալ կերպ. «Շեյխը հարցրեց մի ոմն սուֆիի ո՞ւմ եք դուք անվանում դերվիշ»: Նա պատասխանում է. «Նրան, որը աշխարհի մասին ոչ մի տեղեկություն չունի»: Շեյխն ասում է, «դա այդպես չէ, դերվիշը նա է, որի սրտում գոյություն չունի որևէ մտադրություն: Նա խոսում է, սակայն նրա ասածների մեջ խոսք չկա, նա տեսնում է, բայց չունի տեսողություն, նա լսում է, բայց չունի լսողություն, նա ուտում է, բայց նրա մոտ բացակայում է կերածի համը, նրա մոտ չկա ոչ շարժում, ոչ հանգիստ, ոչ տխրություն, ոչ ուրախություն: Դա է դերվիշը»:

Սուֆիականության մեջ մեծ դեր են խաղում ծիսական արարողությունները, նրանք, օրինակ, ավելացնում էին իրենց աղոթքների թիվը, կատարում էին լրացուցիչ ծոմապահություններ, կրճատում իրենց սնունդը և կատարում այլ կարգի սահմանափակումներ: Ուշագրավ է նշել, որ սուֆիների հեռացումը ավանդական աղոթքներից շատ ավանդապաշտների կողմից սուֆիականությունը դիտվել է որպես հերձված:

Սուֆիական-դերվիշական մի շարք միաբանություններում նրանց ծխական արարողությունները ուղեկցվում են երաժշտությամբ ու պարերով, որոնք կրում են մուլեզին բնույթ: Հայտնի է այսպես կոչված «պտտվող դերվիշներ» երևույթը, երբ սուֆի-դերվիշները միապաղաղ երաժշտության ներքո ժամերով անընդհատ պտտվում են, էքստազի մեջ ընկած: «Պտտվող դերվիշները» անջնջելի տպավորություն են թողել Հանս Քրիստիան Անդերսենի վրա, որը նրանց տեսել է Ստամբուլում և նկարել նրանց: Պայծառաստեության վիճակում «Ալլահին մերձենալու» հարցում սուֆիների առհասարակ օգնում է մարմնի տարբեր ձևի շարժումները, հատուկ դիրքը կամ երաժշտական նվագակցությունը, ինչպես նաև թմրադեղերից պատրաստված խմիչքները:

Զիբրը՝ դերվիշների պարը կամ սուֆիական պտտումները կարելի է անվանել մեդիտացիայի ամենահին և ամենահզոր տեխնիկաներից մեկը: Դերվիշների պարի խորհրդանշական իմաստի հիմքում ընկած է արևի, լուսնի և աստղերի շարժման ընդօրինակումը, որոնք գտնվում են հավերժ պտույտի մեջ: Մեր օրերում ևս Իրանում, Թուրքիայում և իսլամական շատ երկրներում կարելի է տեսնել սուֆի-դերվիշների իսկական պարեր: Թուրքիայում, օրինակ, Կոնիա քաղաքում, տարին մեկ անգամ, դեկտեմբերի 9-ից մինչև 13-ը դերվիշները հավաքվում են XIII դարի սուֆի բանաստեղծ Ջելալեդդին Ռումիի գերեզմանի մոտ և կատարում արարողություններ, այդ թվում նաև պարեր:

XII դարում սուֆիականությունը ուղղադավան իսլամի կողմից ճանաչվեց որպես հավատի օրինական մաս:

Սուֆիականությունը XI-XV դարերի միջև ընկած շրջանում հզոր ազդեցություն է գործել պարսկական պոեզիայի վրա: XIV դարից հետո սուֆիական գաղափարախոսությունը թեև շարու-

նակում էր լայն տարածում ունենալ Իրանում և առհասարակ իսլամական երկրներում, սակայն այդ շրջանում նա արդեն վերասերվել էր, իսկ նրա հետևորդների մեծագույն մասը, հատկապես այսպես կոչված «թափառող դերվիշները» իրենց սոցիալական վիճակով այլևս ոչնչով չէին տարբերվում ապաղասականացված լյուսայեն-պրոլետարներից՝ «այյարներից», որոնք ավելի ու ավելի էին վերածվում պրոֆեսիոնալ մուրացկանների, որոնք ոչ մի առնչություն չունեին սուֆիական գաղափարների, իսկ հաճախ նաև որևէ հավատքի հետ: Սուֆիականության անկման և քայքայման ցայտուն դրսևորումներից մեկը հանդիսացավ նաև այն, որ նրա մի շարք միաբանություններ վերածվեցին յուրահատուկ տեսակի ռազմա-ասպետական միաբանությունների, որոնք «հոգեկան կատարելագործման» սուֆիական գաղափարները փոխարինելով ջիհադի ծայրահեղ մոլեռանդության հասնող գաղափարներով, «սրբազան պատերազմի» անվան տակ կազմակերպում էին մշտական կողպտչական արշավանքներ դեպի «անհավատների երկրները» (Վրաստան, Հյուսիսային Կովկաս, Ռուսիա, կալմիքների երկիրը, Հնդկաստան և այլն): Դրա ցայտուն օրինակ կարող է հանդիսանալ սեֆևյան շիական միաբանությունը, որը մշտապես պատերազմների մեջ էր հարուստ ռազմական ավար և զերի-սարուկներ ձեռք բերելու նպատակով:

Սուֆիականությունը որպես ուսմունք գոյություն ունի նաև մեր օրերում:

ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԸ
(ՕՐԱՅՈՒՅՑՆԵՐԸ)

Տարբեր ժողովուրդների մոտ տոմարը կամ օրացույցները տարբեր են: Յուրաքանչյուր պետություն այդ հարցի առնչությամբ կատարում է ընտրություն, առաջնորդվելով այս կամ այն քաղաքական կամ կրոնական սկզբունքներով: Այսպես, օրինակ, հռոմեացիները իրենց տոմարը սկսում էին կայսրության առաջին քաղաքի հիմնադրման օրվանից. հնդիկները ժամանակի հաշվարկը կատարում էին Մեծ մոզոլների արքայատան հիմնադիր Աբբարի գահակալության օրվանից (1550 թ.). հին Ռուսիայում օգտագործվում էր Աշխարհի արարչագործության օրվանից սկսվող օրացույցը, որը Պյոտր I 1699 թ. դեկտեմբերի 20-ի հրամանագրով փոխարինվեց մի նոր օրացույցով, որը ժամանակի հաշվարկը կատարում էր Քրիստոսի Ծննդյան օրվանից: Նման օրինակները բազմաթիվ են:

Մուսուլմանական աշխարհում լայնորեն տարածված է այսպես կոչված լուսնային օրացույցը: Մահմեդականները իրենց թվագրությունը սկսում են Մուհամմադ մարգարեի Մեքքայից Մադինա կատարած տեղափոխությունից սկսած (արաբ. «հիջրա»), որը տեղի է ունեցել 622 թվականին:

Մուսուլմանական երկրներում տարածում ունի նաև սրևային օրացույցը («միլադի»): Որպեսզի արևային տոմարը տեղափոխվի լուսնայինի և հակառակը, գոյություն ունեն հատուկ բանաձևեր:

Մուսուլմանական օրացույցով տարին սկսվում է մուհարամ ամսի 1-ից: Տարին բաժանվում է 12 ամիսների, որոնք կրում են հետևյալ անվանումները՝

առաջին ամիսը – մուհարրամ

երկրորդ ամիսը – սաֆար

երրորդ ամիսը – ռաբի-ուլ-ավվալ

չորրորդ ամիսը – ռաբի ուլ-ախիր (կամ երկրորդ ռաբի)

հինգերորդ ամիսը – ջումադ-ուլ-ավվալ (կամ ջումադի առաջինը)

վեցերորդ ամիսը – ջումադ-ուլ-ախիր (կամ ջումադի երկրորդը)

յոթերորդ ամիսը – ռաջաբ

ութերորդ ամիսը – շաաբան

իններորդ սրբազան ամիսը ռամադան (պարսկերենով), ռամազան (թյուրքերենով)

տասներորդ ամիսը – շավվալ

տասնմեկերորդ ամիսը – գուլ-քաադա

տասներկուերորդ ամիսը – գուլ-հիջջա:

Քանի որ լուսինը շարժվում է չափազանց բարդ հետագծով, ուստի աստղաբաշխական նորալուսինը ոչ միշտ է նշանակում հիջրայի ամիսներից որևէ մեկի սկիզբը: Ինչպե՞ս է որոշվում լուսնային ամսի սկիզբը. մուսուլմանական որոշ երկրներում այդ հարցը որոշում են տվյալ վայրում լուսնի երևալու սկզբունքով (ամսվա սկիզբը պետք է համարվի այն օրը, երբ նորալուսնից հետո նորաբաց լուսնի մանգաղը նշմարելի է դառնում արևի մայրամուտից հետո: Իսկ մի շարք մուսուլմանական երկրներում վերոհիշյալ հարցը վճռվում է հեղինակավոր անձանց վկայությամբ):

Ժամանակակից Իրանում հիմնականում օգտագործվում են երեք օրացույցներ, արևային հիջրայի իրանական օրացույցը, լուսնային հիջրայի մահմեդական օրացույցը և Գրիգորյան օրացույցը: Մինչև 1925 թ. շահական արքունիքում տարածված էր նաև կենդանական ցիկլի լուսնային արևային օրացույցը:

Իրանում պաշտոնական օրացույցը՝ դա արևային հիջրայի օրացույցն է: Այն օգտագործվում է երկրի քաղաքացիական և պետական կյանքի բոլոր բնագավառներում: Լուսնային հիջրայի օրացույցից առավելապես օգտվում է մահմեդական հոգևորականությունը: Գրիգորյան օրացույցը տարածված է Իրանի քրիստոնյա բնակչության շրջանում, ինչպես նաև արևմտաեվրոպական լեզուներով հրատարակություններում:

Ներկայումս օգտագործվող արևային հիջրայի օրացույցը օգտագործման մեջ է մտցվել 1925 թ. իրանական խորհրդարանի՝ Մեջլիսի ընդունած հրամանագրով: Դա այսպես կոչված Ֆարսի-յե Շամսի (արևային-պարսկական) օրացույցն է, որը ինչպես նշվեց, հանդիսանում է իրանական պետության պաշտոնական օրացույցը: Ըստ այդ օրացույցի, նոր տարին սկսվում է օրերի զարնանային հավասարեցման առաջին օրը (մարտի 21-ին): Հասարակ տարին ունի 365 օր, նահանջ տարին՝ 366: Տարին բաղկացած է 12 ամիսներից, առաջին վեց ամիսներն ունեն 31-ական օր, հետևյալ հինգ ամիսները՝ 30-ական օր և վերջին ամիսը հասարակ տարվա ընթացքում ունի 29 օր, իսկ նահանջ տարում՝ 30 օր: Տարին սկսվում է զարնանային գիշերահավասարման օրվանից: Ավելի հաճախ այդ օրը լինում է մարտի 21-ը, իսկ առանձին տարիներին՝ մարտի 20-ը կամ 22-ը: Այդ օրը հանդիսավորապես նշվում է մուսուլմանական նոր տարին կամ նովրուզը:

Արևային հիշրայի ժամանակակից իրանական օրացույցի ամիսների անվանումը հետևյալն է՝

1. ֆարվարդին
2. օրդիբեհեշթ
3. խորդադ
4. թիր
5. մորդադ
6. շահրիվար
7. մեհր
8. աբան
9. ազար
10. դեյ
11. բահման
12. էսֆանդ

Արևային հիշրայի իրանական արևային օրացույցի ամիսները բաղկացած են յոթօրյա շաբաթից, որը սկսվում է շաբաթ օրվանից: Շաբաթվա պաշտոնական ոչ աշխատանքային օրեր են համարվում հինգշաբթին և ուրբաթը: Ուրբաթը (յառում ալ-ջումա) կամ «ժողովի օր» համարվում է շաբաթվա ամենաօրհնյալ օրը, բանի որ ըստ ավանդության, Մուհամմադը և նրա փեսա Ալին ծնվել են հենց ուրբաթ օրը:

Ուրբաթ օրը (ինչպես քրիստոնյաների մոտ կիրակին, հրեաների մոտ շաբաթը) անպայման պետք է օգտագործվի որպես հանգստյան օր: Այդ օրը որպես կանոն մուսուլմանները հաճախում են մզկիթներ, որտեղ հանդիսավոր կերպով տեղի է ունենում հասարակական աղոթք:

Շաբաթվա օրերի անվանումը Իրանում՝

շաբաթ – շամբե

կիրակի – եր-շամբե
երկուշաբթի – դո-շամբե
երեքշաբթի – սե-շամբե
չորեքշաբթի – չահար շամբե
հինգշաբթի – փանջ-շամբե
ուրբաթ – ջոմ ‘է:

Ներկայումս բոլոր մահմեդական տոները և սգո օրերը Իրանում նշվում են լուսնային հիշրեթի օրացույցով: Այդ օրացույցով են հաճախ որոշվում նաև այն իրադարձությունները, որոնք կապված են անցյալում մահմեդական երկրների և կազմակերպությունների գործունեության հետ: Պարսկական միջնադարյան պատմագրության մեջ ևս թվականները նշվում են ըստ այդ օրացւյցի:

Պետք է նշել, որ իրանական լուսնային հիշրեթը մասնակիորեն տարբերվում է արաբական լուսնային հիշրեթից:

ԻՍԼԱՄԻ ՄԵՋ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ԳԼԽԱՎՈՐ ՏՈՆԵՐԸ

Ինչպես բոլոր կրոններում, իսլամի մեջ ևս գոյություն ունեն բազմաթիվ տոներ, որոնք հանդիսանում են մուսուլմանական կուլտի կարևոր բաղկացուցիչ մասերը: Մուսուլմանական տոների կարևոր առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ դրանք որպես կանոն նշվում են ըստ լուսնային օրացույցի: Նրա հաշվարկը տարվում է 622 թ. հուլիսի 15-ի օրվանից, երբ ըստ ավանդության, Մուհամմադ մարգարեն Մեքքայից տեղափոխվեց Մադինա:

Մուսուլմանական գլխավոր տոներն են.

1. Իդ ալ-ֆիթրը կամ Իդ աս-սադիրը, որը Իրանում անվանվում է Էյդ-ե ֆեթր, թյուրքալեզու ժողովուրդների մոտ Օրուջ-բայրամ կամ Ուրազա բայրամ, հաճախ նաև Ջյուշյուբ բայրամ: Այն իրենով նշանավորում է սրբազան Ռամադան ամսի ավարտը: Նշվում է Ռամադան ամսվա ծովը ավարտվելուց հետո երեքօրյա տոնակատարությամբ: Իդ ալ-ֆիթրը կոչվում է փոքր տոն ի հակակշիռ մեծ տոնի կամ զոհաբերության տոնի: Այդ տոնի խորհուրդն այն է, որ Բարձրյալը ռամադան ամսին իր մարգարեին բացահայտեց Ղուրանի հայտնությունը: Իդ ալ-ֆիթրը հար և նման է քրիստոնեական թաթախման տոնին:

Ռամադանը մուսուլմանների համար հանդիսանում է տարվա մեջ ամենակարևոր ամիսը: Այդ ողջ ամսվա ընթացքում իսլամը դավանող անձը մաքրում է իր հոգին ու մարմինը, օրվա լուսավոր ժամերին հրաժարվելով ընդունել ուտելիք, ջուր և այլն: Այդ տոնի համար սահմանված պայմանները կամ կանոնակարգը պարտադիր է բոլոր չափահաս և առողջ մուսուլմանների համար:

Երեքօրյա տոնակատարության ժամանակ մահմեդականները հագնում են իրենց ունեցած գեղեցիկ զգեստները, շնորհավորում են միմյանց, գնում են հյուր, նվերներ են մատուցում միմյանց: Իդ ալ-ֆիթր տոնի ժամանակ յուրաքանչյուր անձ պետք է մզկիթներում կամ այսպես կոչված «նամազգահներում» (աղոթավայրերում) դառնա ընդհանուր աղոթքի մասնակից:

2. Իդ ալ Ադիա ալ Մուբարաք (պարսիկների մոտ Իդ ալ-բաֆիր, թուրքերի մոտ Կուրբան (Ղուրբան բայրամ): Դա զոհաբերության տոնն է և կոչվում է Մեծ տոն: Ինչպես և Իդ ալ-ֆիթրը, նշվում է երեք օրվա ընթացքում: Ջոհաբերության խորհուրդը կապվում է իսլամի մեջ փոխակերպված Աբրահամ մարգարեի մասին բիբլիական լեգենդի հետ: Համաձայն Ղուրանի, Ջաբրիլ

(Զիբրիլ) հրեշտակը քնի մեջ հայտնվել է Իբրահիմին (Աբրահամին) և նրան փոխանցել Ալլահի հրամանը, որպեսզի նա զոհաբերի իր առաջնեկ Իսմայիլին: Բարձրյալի կամքին հնազանդ, Իբրահիմը մեկնում է Միսա հովիտը (այն վայրը, որտեղ այժմ գտնվում է Մեքքան) Տիրոջ հրամանը կատարելու համար: Սակայն այդպիսի ահավոր զոհաբերությունը հանդիսանում է լոկ հավատի փորձություն և Ալլահը Իբրահիմի որդուն փոխարինում է զոհաբերության զառնուկով: Ի հիշատակ այդ իրադարձության, յուրաքանչյուր ուղղադավան մահմեդական պարտավոր է Բարձրյալին զոհ մատուցել:

Ջոհաբերության օրվա տոնը սկսվում է վաղ առավոտից: Այն նշվում է վերին աստիճանի հանդիսավոր կերպով և մեծ ուրախության ու բերկրանքի մթնոլորտում: Այդ օրերին ընկերներն ու մոտիկ ազգականները հավաքվում են միասին, ամենուրեք թագավորում է ուրախության և համընդհանուր միասնության ու համերաշխության ոգին մուսուլմանական եղբայրության՝ ունմայի շրջանակներում: Տոնակատարության օրերին հավատացյալները այցելում են իրենց հարազատների գերեզմանները, աղոթում են նրանց հոգու հանգստության համար, աղբատներին բաժանում են ողորմություն:

Մուսուլմանական այդ երկու գլխավոր տոները՝ Իդ ալ-ֆիթրը և Իդ ալ-ադհան մեծ հանդիսավորությամբ նշում են աշխարհի բոլոր մուսուլմանները նաև մեր օրերում:

Ռամադան ամսվա 27-րդ օրը նշվում է հատուկ տոնակատարությամբ, որը կոչվում է Պատգամների օր:

Աստիճանաբար մուսուլմանների մոտ ընդունվել են նաև երկրորդական նշանակության տոներ: Դրանցից են. Մյաուլիդ (Մավլիդ) ալ-Նաբին, որը Մուհամմադ մարգարեի ծննդյան օրն է

(ռաբբի ուլ-ավվալ ամսի 12-րդ օրը): Դա բոլոր մահմեդականների համար մեծ տոն է: Մինչև օրս Մուհամմադի ծննդյան ստույգ օրը հայտնի չէ և վեճի առարկա է հանդիսանում, ուստի մուսուլմանները որոշել են այդ օրը ինչ որ ձևով հարմարեցնել մարգարեի մահվան օրվա հետ, որը ստույգ հայտնի է:

Ուշագրավ է նշել, որ մուսուլմանական ավանդույթի համաձայն ծննդյան օրերը սովորաբար շատ համեստ են նշում, եթե ընդհանրապես նշում են, իսկ մարդու մահվան օրը նշվում է շատ հանդիսավոր կերպով, որպես մի հիշարժան օր, որից սկսվում է մարդու «հավերժական» կյանքը:

Միրաջ (Լայլաթ ալ Իսրաա ուա ալ Միրաջ): Այս տոնը նշվում է ռաջաբ ամսի 27-ին, Մուհամմադի Մեքքայից Երուսաղեմ (Ղոդս) կատարած երազային ուղևորության և երկինք՝ Ալլահի մոտ թարձրանալու (միրաջ) ավանդույթի կապակցությամբ:

Իսլամական մյուս տոներից հիշատակության արժանի են նաև Մուհամմադ մարգարեի առաքելության սկզբի և նախասահմանման գիշերվա (արաբ. լայլաթ ալ-կադր) տոները: Ավանդության համաձայն, նախասահմանման գիշերը երկնքից Մուհամմադին է ուղարկվել Ղուրանը: Իբր այդ նույն գիշերը երկնքում որոշվում է յուրաքանչյուր մարդու ճակատագիրը: Հավատացյալները այդ գիշերը չեն քնում, ողջ գիշերը անցկացնելով մզկիթում, աղոթելով ու Ղուրան ընթերցելով:

Շիաների կրոնական տոների մեծամասնությունը վերաբերում է համախալամական տոների թվին: Սակայն կան նաև այնպիսիները, որոնք տոնվում են միայն շիաների կողմից: Այլ կերպ ասած, վերջիններս ունեն նաև իրենց առանձնահատուկ տոները: Շիաների հիմնական կրոնական տոները հետևյալներն են. ռաբի ալ-ավվալի 12-ը՝ Մուհամմադ մարգարեի ծննդյան օրը, ռաջաբի

27-ը՝ մաք՝աս՝ Մուհամմադի իր մարգարեական առաքելությամբ հանդես գալու օրը, ռաջաբի 13-ը՝ իմամ Ալիի ծննդյան օրը, շաբանի 3-ը՝ իմամ Հուսեյնի ծննդյան օրը, շաբանի 15-ը՝ 12-րդ իմամ Մահդիի ծննդյան օրը, շավվալի 1-ը՝ ֆիթր տոնը (զոհաբերության օր հօգուտ ընչազուրկների), զու-լ-քաադայի 11-ը՝ իմամ Ռեզայի ծննդյան օրը, զու-լ-հիջջայի 10-ը՝ զոհ մատուցելու տոնը («էդ-ե դորբան»), զու-լ-հիջջայի 18-ը՝ Ղադիբքում տոնը, ի նշանավորումն այն օրվա, երբ նույնանուն վայրում, ըստ ավանդության, Մուհամմադը իր ժառանգորդ անվանեց Ալի իբն Աբի Թալիբին։ Եիսները նշում են նաև Հասանի սգո օրերը (սաֆարի 28-ին), Հուսեյնի մահվան քառասունքը (սաֆարի 20-ին), Ալիի մահացու վիրավորվելու և մահվան օրը (ռամադանի 19-ին և 21-ին), վեցերորդ իմամ Ջաֆար աս-Սադիկի մահվան օրը (շավվալի 1-ին)։

Եիսների համար սգո օրերն ունեն առանձնահատուկ նշանակություն։ Նրանց համար ամենակարևոր սգո օրերն են «աշուրայի» օրերը, դրանք շիա նահատակների և առաջին հերթին իմամ Հուսեյնի հիշատակի օրերն են։ Սգո այդ օրերը տեղի են ունենում մուհարրամ ամսի 1-ից մինչև 10-ը։ Մուհարրամի առաջին օրերից բոլոր բնակավայրերում ստեղծվում են այսպես կոչված «աշուրախաններ»։ դրանք սև խոշոր վրաններ են, որոնց ներսում դրվում են դատարկ դագաղներ։ Այդ վրաններում երեկոները խմբերգային ձևով երգում են սգո երգեր («մարսիյե») ի հիշտակ Հուսեյնի և շիա նահատակների։ Մուհարրամի իններորդ օրը երեկոյան («թասուա») ամեն մի թաղամասի ներկայացուցիչները (որպես կանոն սև վերնաշապիկներ հագած երիտասարդներն ու պատանիները) առանձին շարքերով սկսում են քայլաբշավ փողոցներում։ Նախկին ժամանակներում երթի մասնակիցները իրենց ենթարկում էին կամավոր ինքնախոշտանդման, իսկ մեր օրերում իրենց հարվածում են թեթև ալյումինե շղթաներով, որոնք

ցավ չեն պատճառում: Խոշոր թափորների երթերի ժամանակ, որոնք ուղեկցվում են թմբուկների զարկերով, մասնակիցները խմբովին լալազին արտաբերում են «Հահ Հուսեյին, վայ Հուսեյին», որը սաղավադված ձևով հայտնի է «Հահսեյ-վահսեյ» անունով: Այդ ընթացքում կրոնական էքստազը հասնում է իր գագաթնակետին:

Մուհարրամի տասներորդ օրը բոլոր շարասյունները դրոշներով և թմբուկների հարվածների ուղեկցությամբ շարժվում են դեպի քաղաքի կենտրոնը: Այդ օրը հատուկ թատերախումբը հավատացյալների առջև ներկայացնում է կրոնական դրամա շիաների կոտորածի, իմամ Հուսեյինի և նրա մանկահասակ երեխաների սպանության մասին: Այդ թատերականացված միստերիաների («թագլիյե») տեքստերը կազմվել են սեֆյանների շրջանում:

Իրանում աշուրայի բոլոր օրերը համարվում են ոչ աշխատանքային: Այդ օրերին ռադիոն և հեռուստատեսությունը համարյա շուրջօրյա հաղորդումներ են տալիս կրոնական թեմաներով: Աշուրայի օրերին շիա ուխտագնացներն այցելում են շիաների սրբազան քաղաքներ Քերբելա, Նաջաֆ, Մամարրա, Քազեմեյն (Իրաքում), Մաշհադ, Ղում (Իրան):

Աշուրայի օրերին ծերերը արգելում են երիտասարդներին ծպտալ, զվարճանալ և այլն: Դա համարվում է մեծ մեղք: Չի թույլատրվում կատարել որևիցե ուրախ արարողություն՝ նշել ծնունդը, կատարել հարսանիք և այլն: Որոշ կրոնամոլ շիաներ այդ օրերը անց են կացնում անընդհատ աղոթելով և ծումապահությամբ:

Առհասարակ նահատակության գաղափարը շատ ուժեղ է շիականության մեջ:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

XIX դարի սկզբին փիլիսոփայության պատմության վերաբերյալ իր դասախոսություններում գերմանացի հանճարեղ փիլիսոփա Հեգելը նշել է, որ «իսլամը արդեն վաղուց հեռացել է համաշխարհային պատմական ասպարեզից և կրկին վերադարձել է իր արևելյան անշարժությանը»: Սակայն մեր ժամանակներում աշխարհում տեղի ունեցող զարգացումները ցույց տվեցին, որ այդ մեծ մտածողը սխալվել էր: XX դարի կեսերից սկսած իսլամն ունեցավ բուռն վերընթաց զարգացում: Այսօր այդ կրոնը կայուն կերպով ազդում է քաղաքականության վրա, չնայած այն հանգամանքին, որ հասարակական կյանքի աշխարհիկացման համաշխարհային գործընթացը այլևս դարձել է անշրջելի: Ներկայումս ոչ ոք չի կարող ժխտել, որ իսլամը դարձել է ակտիվ քաղաքական գործոն, այդ թվում նաև միջազգային հարաբերություններում:

Սակայն գլոբալիզացման մեր դարաշրջանում հարց է առաջանում, արդյոք իսլամական աշխարհն ունի՞ որոշակի ռազմավարություն՝ դիմակայելու համար XXI դարի մարտահրավերներին: Մահմեդական ժողովուրդներն արդյոք համաձայն են իսլամական աշխարհում օտար արժեքների ներդրմանը, ընդ որում այն դեպքում, երբ արևմտյան և արևելյան արժեքային համակարգերի միջև կան հսկայական տարբերություններ: Արդյոք իսլամական աշխարհը պետք է զարգանա սեփական՝ զուտ իսլամական ուղիով, թե՞ ընդունի զարգացման արևմտյան ձևերը: Ի վերջո արդյոք իսլամական երկրները պետք է անջրպետվեն մնացած աշխարհից, թե ընթանան արևմուտքի հետ ինտեգրման ճանապարհով: Սրանք հարցեր են, որոնք առ այսօր մահմեդական երկրների մի զգալի մասի քաղաքական վերնախավի կողմից դեռ

հստակեցված չեն: Սակայն արդեն շատերի մոտ է գնալով ամրակայվում այն գիտակցությունը, որ իսլամը, ինչպես և ցանկացած կրոնական ուսմունք, քարացած երևույթ չէ, որ աշխարհում տեղի ունեցող փոփոխություններին զուգընթաց անհրաժեշտ է, որ հաշվի առնվեն նոր իրողությունները: Որ չպետք է կուրորեն հետևել արդեն հնացած կարծրատիպերին, այլ պետք է ձգտել փոփոխությունների, հակված լինել փոխգիջումների և այլն: Որ միայն չափավորության ելակետից ընտրված իսլամական սկզբունքները կարող են ընդառաջ գնալ ժամանակի հրամայականին: Այս տեսակետի հետևորդները կոչվում են գիտակցված հավատքին, ասել է թե իսլամական սկզբունքների ազատ մեկնությանը: Սակայն առայժմ դժվար է ասել, թե որքանով նշված մոտեցումը ուղենիշ կդառնա իսլամաբեկ մահմեդական աշխարհի համար:

Գաղտնիք չէ, որ ներկայումս բազմաթիվ արևմտյան հետազոտողների կարծիքով իսլամական աշխարհի և արևմուտքի միջև առկա է խորը առճակատում և նրանք իբր անխուսափելիորեն գնում են դեպի բախում: Հատկապես 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ին Նյու-Յորքում տեղի ունեցած ահաբեկչությունը շատերին բերեց այն համոզման, որ իսլամը արևմուտքի գոյության համար կարող է դառնալ ռազմավարական սպառնալիք՝ ինչպիսին խորհրդային Միությունն էր սառը պատերազմի տարիներին: Հայտնի է, որ դեռևս XX դարի 90-ական թվականներին ամերիկացի հետազոտող Սեմյուել Հանդինգտոնը առաջինն էր, որ առաջ էր քաշել քաղաքակրթությունների բախման տեսությունը: Ընդ որում, նա իսլամը համարում էր միջազգային հանրության անվտանգությանը սպառնացող հզոր գործոն: Նրա կարծիքով հակամարտության հիմնական առանձնահատկություններից մեկը կլինի քրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթությունների բախումը: Անկախ Հանդինգտոնի «մարգարեությունից», այսօր լուրջ խոսակ-

ցություններ են գնում քրիստոնեության ու իսլամի անհամառոտեղությունների մասին: Մի բան սակայն հստակ է, որ ներկայումս աշխարհում տեղի են ունենում վիթխարի չափերի հասնող երկրաքաղաքական գործընթացներ, որոնք անմիջականորեն շոշափում են նաև իսլամի տարածման հիմնական գոտիները: Թեև առայժմ վաղ է խոսել մահմեդականների «քրիստոնեական աշխարհի» արժեքներին գլոբալ դիմակայության մասին, սակայն միանգամայն սկնառու է, որ այդ դիմակայությունն ու առճկատումը հիմնականում սրվում է մահմեդական հանրության արմատական մասի շնորհիվ: Տիրապետելով հսկայական տնտեսական, ֆինանսական ու ռազմական ռեսուրսների, իսլամական ծայրահեղականները մարտահրավեր են նետել Մերձավոր ու Միջին Արևելքի տարածաշրջանի մի շարք իսլամական պետությունների իշխող ընտրանուն, գուցե և համաշխարհային խաղաղությանն ու կայունությանը: Ներկայումս աշխարհի տարբեր մասերում արդեն ձևավորվել է աճող բազմամակարդակ անկայունության գոտի, ապակայունացնող գործընթացներում իսլամիստական կազմակերպությունների, շարժումների, խմբավորումների ակտիվ ներգրավմամբ: Այդ ապակայունացնող ակտիվության դրսևորումներն են ահաբեկչական գործողությունները, մեծ ու փոքր խռովությունները, անջատողական շարժումները, ռազմական հակամարտություններն ու նույնիսկ լայնամասշտաբ պատերազմները:

Ներկայումս լայն տարածում գտած իսլամական արմատականությունը հանդիսանում է հակառակ ռեակցիա ժամանակակից աշխարհում ընթացող աշխարհիկության գործընթացներին: Այն փորձում է վերականգնել կրոնական համակարգերի դերը հասարակությունում: Վերադարձը դեպի արմատներ, այդ թվում նաև կրոնական ակունքներ, բնորոշ է ճգնաժամի մեջ գտնվող և ելքեր փնտրող հասարակություններին: Իսլամական երկրներում առկա սոցիալ-տնտեսական խնդիրները, գործազրկությունն ու

անկայունությունը, տնտեսության լճացումը, և այլ գործոններ, այս բոլորը ծնունդ է տալիս արմատական իսլամին, որը քարոզում է, որ կրոնը կտա մահմեդականներին մտահոգող բոլոր հարցերի պատասխանները: Արմատականները իսլամական ակունքներին վերադարձը համարում են նաև ներկա աշխարհի պրոբլեմների լուծման լավագույն ուղին, կամ ճգնաժամն ու անկումը հաղթահարելու լավագույն միջոցը:

Իսլամական արմատականները չեն ընդունում և ժխտում են արևմտյան արժեքային համակարգը: Նրանք գտնում են, որ արևմուտքի «անհավատները» մահմեդականներից հավիշտակել են աշխարհի և իրենց կյանքի կառուցման հարցերում որոշումներ ընդունելու իրավունքը: Առկա է մի ընդհանուր օրինաչափություն՝ որտեղ արմատավորվում է ֆունդամենտալիզմը, այնտեղ ծնունդ է առնում ահաբեկչությունը: Ծայրահեղական արմատական իսլամը կոչ է անում տոտալ պատերազմ վարել «անհավատ» կամ «խաչակիր» արևմուտքի դեմ, նպատակ ունենալով փոխել աշխարհում գործող ուժերի հավասարակշռությունը:

Այդ բոլորով հանդերձ, անկասկած չի կարելի իսլամը համարել ահաբեկչական կրոն, ինչպես անում են արևմուտքի մի շարք շրջաններ: Դա կարող է մեծագույն վնաս հասցնել աշխարհի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններին:

Քաղաքակրթությունների երկխոսություն, ահա այն ճանապարհը, որը մարդկությանը կարող է տանել դեպի կայունություն, խաղաղություն և հուսալի ապագա: Մենք հավատում ենք, որ աշխարհի քրիստոնյա և մուսուլմանական ժողովուրդները ընդունակ են միավորելու իրենց ջանքերը այդ նպատակին հասնելու համար: Գրիչ վերցնելով, սույն աշխատության հեղինակը հենց հետապնդել է մի գերագույն նպատակ՝ կատարել թեկուզ մի չնչին քայլ այդ մեծ նպատակի ճանապարհին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ.....	5
ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԹԵՐԱԿՂՋԻՆ ԻՍԼԱՄԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ: ՆՐԱ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ ԵՎ ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ	13
ԱՐԱԲՆԵՐԻ ԿՐՈՆԸ ՄԻՆՉԵՎ ԻՍԼԱՄԻ ԸՆԴՈՒՆՈՒՄԸ	37
ՄԵՔՔԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԴԵՐԸ ԻՍԼԱՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ.....	45
ՍՈՒՀԱՄՍԱԴ ՄԱՐԳԱՐԵՆ.....	54
ՍՈՒՀԱՄՍԱԴԻ ՀԱՅՏՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՄԱՐԳԱՐԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԻՍԼԱՄԻ ԾԱԳՈՒՄԸ.....	67
ՄԱՐԳԱՐԵՆԻ ՀԻՋՐԱՆ.....	108
ՄԵՔՔԱՅԻ ՀԵՏ ԱՌՃԱԿԱՏՄԱՆ ՍՐՈՒՄԸ ԵՎ ՊԱՏԵՐԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԾԱՎԱԼՈՒՄԸ: ԲԱՐԴ ՀՈՎՏՈՒՄ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ:.....	135
ԱՌՃԱԿԱՏՈՒՄԸ ՄԵՔՔԱՅԻ ԵՎ ՄԱԴԻՆԱՅԻ ՄԻՋԵՎ ՇԱՐՈՒՆԱԿՎՈՒՄ Է.....	145
ՄԱՐԳԱՐԵՆԻ ՀԱՂԹԱԿԱՆ ՍՈՒՏՔԸ ՄԵՔՔԱ.....	173
ՍՈՒՀԱՄՍԱԴԻ ՄԱՀԸ.....	197
ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԽԱԼԻՖՆԵՐԸ.....	205
ԻՍԼԱՄԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԸ, ԴԱՎԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԾԵՍԸ (ԾԻՍԱԿԱՐԳԸ)	250
ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՈՒՄՍԱ ՀԱՄԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՀԱՎԱՏՆ ԱՌ ԱԼԼԱՀԸ: ԻՍԼԱՄԻ ՄԵՋ ՊԱՏԿԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒԺԵՐԻ, ՀՈԳՈՒ ԱՆՄԱՀՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴՐԱՄՏԻ ՈՒ ԴԺՈՒՔԻ ՄԱՍԻՆ.....	281
ՍՈՒՍՈՒԼՄԱՆՆԵՐԻ ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԸ՝ ԴՈՒՐԱՆԸ	297
ՍՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ: ՍՈՒՆՆԱ, ՀԱԴԻՄՆԵՐ: ՄԱԶՀԱԲՆԵՐ: ՇԱՐԻԱԹ	305
ՍՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ԶԱՆԱԶԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ԱՐԳԵԼՔՆԵՐ: ԿԻՆԸ ԻՍԼԱՄԻ ՄԵՋ.....	352

ԻՍԼԱՄԻ ՄԵՋ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՊԱՌԱԿՏՈՒՄՆԵՐ: ՏԱՐԲԵՐ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԻ, ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՂԱՆԴՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ.....	359
ԽԱՐԻՋԻՆԵՐ ԵՎ ԽԱՐԻՋԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.....	359
ՇԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՇԻԻԶՄ)	368
ՍՈՒՖԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	379
ՀԱՎԵԼՎԱԾ. ՄՈՒՍՈՒԼՄԱՆԱԿԱՆ ՏՈՄԱՐԸ (ՕՐԱՅՈՒՅՑՆԵՐԸ).....	388
ԻՍԼԱՄԻ ՄԵՋ ԸՆԴՈՒՆՎԱԾ ԳԼԽԱՎՈՐ ՏՈՆԵՐԸ	392
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ.....	398

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅԲՈՒՐԴՅԱՆ
ԻՍԼԱՄ

Համակարգչային շարվածքն ու ձևավորումը՝ Ն. Բարթիկյան
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 18.01.2016 թ.
Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[4000pp.]

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0397569

✓ N
101393